

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 62

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Яковлева Лілія Іванівна – доктор політичних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 6 від 24.06.2024 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1552 від 09.05.2024 року

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ****Плющ В.А.**АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В ІЗРАЇЛІ З 1991 ДО 2024 РОКУ:
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....11**Савченко М.М.**ПОРІВНЯННЯ КЛАСИЧНОГО, ШТРАУСІВСЬКОГО І КОНСТРУКТИВІСЬКОГО
ПІДХОДІВ В УГРУНТОВАНІЙ ТЕОРІЇ: СИСТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ.....21**СЕКЦІЯ 2****СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Маринець Н.В., Букіна Т.В.**

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ.....29

Черкашина Т.О., Фертак К.А.ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УКРАЇНІ
ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ.....35**СЕКЦІЯ 3****СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Пілько А.Д.**СОЦІАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТА СОЦІОКІБЕРНЕТИКА
ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ
В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ.....40**Рабець О.І.**ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ
ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ.....45**Хижняк Л.М.**ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО PR: ЗНАЧУЩІСТЬ І РОЛЬ
В РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ.....52**Чугаєвський В.Г., Черній Л.В.**

ЕВАЛЮАЦІЯ ЯК ФАКТОР ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ.....56

СЕКЦІЯ 4**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ****Абдуллаєва В.В.**

МОДЕЛЬ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ.....60

Бикова С.В.ПСИХОЛОГІЧНА ПРОНИКЛИВІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЗАПОРУКА
ЇЇ УСПІШНОСТІ В ПРОФЕСІЯХ СОЦІОНОМІЧНОГО ТИПУ.....64

Косьянова О.Ю. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТ СХИЛЬНОСТІ ДО ОБМАНУ.....	68
Рибко А.П. ВПЛИВ ЕМОЦІОНАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРОФЕСІЙНУ УСПІШНІСТЬ БІЗНЕЗМЕНІВ.....	75
Степаненко Л.В. АДАПТИВНІ СТИЛІ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ.....	80

СЕКЦІЯ 5

ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Богоніс Ю.Р., Андрейко Б.В. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ ВІЙНИ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ.....	85
Волинець Н.В., Сергієнко Ю.О. ПЕРЕЖИВАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКАМИ-ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ.....	90
Ганган Ю.С., Асєєва Ю.О. ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ФАБІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	96
Миколіук Д.О., Мілютіна К.Л. ВПЛИВ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО ДО ОДНОКУРСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ НА ЇХ СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ	101
Михайленко О.Ю., Кучер О.В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ.....	107
Михайленко О.Ю., Кучер А.А. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПЛЕКАННЯ РЕЗИЛІЄНТНОСТІ СТУДЕНТІВ.....	112
Нікітіна О.П., Приходько А.М., Хомуленко Б.В. ДІАГНОСТИКА РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРИФРОНТОВОГО МЕГАПОЛІСА.....	117
Соколова Г.Б. ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ	121
Тарасова Т.Б., Супрунова М.О. ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ.....	127

СЕКЦІЯ 6

ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Іванцев Н.І., Іванцев Л.І. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМЕЙ ПАЦІЄНТІВ З НАСЛІДКАМИ ІНСУЛЬТУ У ПРОЦЕСІ РЕАБІЛІАЦІЇ	132
--	-----

Квітка Н.В. СИСТЕМНА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ, ЩО ПОСТРАЖДАЛО ЧЕРЕЗ ВІЙНУ.....	137
Козира П.В., Багрій В.В. СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ УКРІПЛЕННЯ ІГРОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ..	142
Кудряков О.Г. ВІД ВЛАСНОГО БЛОГУ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ДО КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТІ. ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВЛАСНОЇ АВТЕНТИЧНОСТІ.....	147
Леоненко М.С. АНАЛІЗ МЕТАФОРИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ.....	154
Матохнюк Л.О., Оверчук В.А., Максименко Ю.Б. ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРИЧИНИ, СИМПТОМИ ТА НАСЛІДКИ.....	158
Погорільська Н.І., Жигаліна О.О. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ.....	163
Попович Я.О. ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ТА ЧИННИКІВ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЖІНОК.....	168
Прядко Б.В. ВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРАГНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ.....	173
Сороченко О.В. РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОНИКЛИВОСТІ.....	178
Столяров О.С., Логвінова Д.В. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ В ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВІЙНИ.....	183
 СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	
Беляєва Н.Є., Ляшенко Б.Ю. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УСПІШНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ КОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ.....	190
Діденко М.С., Левчук Т.А. СТВОРЕННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРЕДСТАВНИКАМ ЛГБТ+ У РОБОЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ	195
Назаренко Н.М. РОЗРОБКА КОРОТКОГО ОПИТУВАЛЬНИКА ПОКАЗНИКІВ УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ ПРО КАР'ЄРНИЙ УСПІХ.....	200
Шаповал І.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ.....	208

СЕКЦІЯ 8**СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Волянчук А.М.**

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ПРОАКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ..... 213

Гальцева Т.О., Зіненко О.С.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ..... 219

Єфтені Н.М., Шмаленко Ю.І.ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ НА ЦІННОСТІ
ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ..... 224**Казачук О.С.**ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР СУДДІВ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ І СПРАВЕДЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ
У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ..... 230**Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В., Перепелиця А.В.**ДО ПИТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ..... 238**Ларіна Т.О.**ЕМПІРИЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ МАЙНДФУЛНЕС ПРАКТИК
У КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ
В УМОВАХ ВІЙНИ ..... 244**Пісоцький В.П., Горянська А.М., Гришко В.В.**ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА
В СУЧАСНИХ УМОВАХ ..... 248**Сняtkова Т.М.**НАДАННЯ ПЕРШОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПРАЦІВНИКАМИ ПОЛІЦІЇ
В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ..... 254**Ташматов В.А., Папінян В.В., Булгакова Д.П.**ПСИХОДІАГНОСТИКА НЕПРАВДИВИХ ПОКАЗАНЬ
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ..... 260**СЕКЦІЯ 9****ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ****Доцевич Т.І., Ніколаєв Л.О.**АКТИВІЗАЦІЯ ВНУТРІШНІХ РЕСУРСІВ У КОРЕКЦІЇ
СЕКСУАЛЬНОЇ ДИСФУНКЦІЇ В ЧОЛОВІКІВ..... 266**НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ..... 271**

CONTENTS

SECTION 1**METHODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH****Pliushch V.A.**ADAPTATION OF UKRAINIAN MIGRANTS IN ISRAEL FROM 1991 TO 2024:
EMPIRICAL STUDY.....11**Savchenko M.M.**COMPARISON OF CLASSIC, STRAUSSIAN AND CONSTRUCTIVIST APPROACHES
TO GROUNDED THEORY: SYSTEMATIC ANALYSIS OF PUBLICATIONS..... 21**SECTION 2****SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Marynets N.V., Bukina T.V.**

DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENT YOUTH.....29

Cherkashyna T.O., Fertak K.A.RED CROSS ACTIVITIES IN UKRAINE DURING THE FULL-SCALE INVASION
OF UKRAINE BY RUSSIA.....35**SECTION 3****SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Pilko A.D.**SOCIAL MODELING AND SOCIOCYBERNETICS AS A TOOL FOR ANALYSIS
OF THE SOCIAL COMPONENT OF SECURITY OF DEVELOPMENT
UNDER GLOBAL UNCERTAINTY.....40**Rabets O.I.**IMPACT OF MIGRATION ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE
DURING MILITARY AGGRESSION.....45**Khyzhniak L.M.**TECHNOLOGISATION OF INTERNATIONAL PR: SIGNIFICANCE AND ROLE
IN THE IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS.....52**Chuhaievskyi V.H., Chernii L.V.**EVALUATION AS A FACTOR OF DEMOCRATIZATION
OF THE EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE.....56**SECTION 4****GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Abdullaieva V.V.**

MODEL OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO REFUGEES.....60

Bykova S.V.PSYCHOLOGICAL INSIGHT OF AN INDIVIDUAL AS A KEY TO SUCCESS
IN SOCIO-ECONOMIC PROFESSIONS.....64

Kosianova O.Yu. RESPONSIBILITY AS A DETERMINANT OF TENDENCIES TO DECEPTION.....	68
Rybko A.P. INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON PROFESSIONAL SUCCESS OF BUSINESSMEN.....	75
Stepanenko L.V. ADAPTIVE STYLES OF EMOTIONAL SELF-REGULATION OF DISPLACED PERSONS.....	80

SECTION 5

DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY

Bohonis Yu.R., Andreiko B.V. PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL TRAUMA OF WAR IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	85
Volynets N.V., Serhienko Yu.O. EXPERIENCE OF ANXIETY BY TEENAGERS-INTERNALLY DISPLACED PERSONS.....	90
Hanhan Yu.S., Asieieva Yu.O. EMPIRICAL MODEL OF PHUBBING DEVELOPMENT IN ADOLESCENT AGE.....	96
Mykoliuk D.O., Miliutina K.L. THE IMPACT OF UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS FELLOW STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENTS ON THEIR SUBJECTIVE WELL-BEING.....	101
Mykhailenko O.Yu., Kucher O.V. PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	107
Mykhailenko O.Yu., Kucher A.A. PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR FOSTERING STUDENT RESILIENCE	112
Nikitina O.P., Prykhodko A.M., Khomulenko B.V. DIAGNOSTICS OF RESILIENCE OF RECIPIENTS OF HIGHER EDUCATION IN A FRONT-LINE METROCOLIS.....	117
Sokolova H.B. PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY OF TEACHERS WHO WORK WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS.....	121
Tarasova T.B., Suprunova M.O. EMOTIONAL INTELLIGENCE AND STRESS RESISTANCE OF FUTURE SOCIAL WORKERS.....	127

SECTION 6

PERSONALITY PSYCHOLOGY

Ivantsev N.I., Ivantsev L.I. PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR FAMILIES OF PATIENTS WITH STROKE CONSEQUENCES IN THE REHABILITATION PROCESS.....	132
--	-----

Kvitka N.V. SYSTEMIC PSYCHOLOGICAL AID TO CIVILIAN POPULATIONS AFFECTED BY WAR.....	137
Kozyra P.V., Bahrii V.V. FAMILY UPBRINGING AS ONE OF THE FACTORS OF GAMBLING ADDICTION REINFORCEMENT.....	142
Kudriakov O.H. FROM OWN BLOG IN SOCIAL NETWORKS TO CONSTRUCTION OF REALITY. THE PROBLEM OF PRESERVING ONE'S OWN AUTHENTICITY.....	147
Leonenko M.S. ANALYSING METAPHOR AS A PSYCHOLOGICAL A TOOL FOR UNDERSTANDING PERSONAL IDENTITY.....	154
Matokhniuk L.O., Overchuk V.A., Maksymenko Yu.B. EMOTIONAL BURNOUT OF TEACHERS: CAUSES, SYMPTOMS AND CONSEQUENCES.....	158
Pohorilska N.I., Zhyhalina O.O. FEATURES OF EXPERIENCING LONELINESS AMONG FORCED MIGRANTS FROM UKRAINE.....	163
Popovych Ya.O. PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL CONDITIONS AND FACTORS OF COPING BEHAVIOR OF WOMEN AFFECTED BY DOMESTIC VIOLENCE.....	168
Priadko B.V. SELF-CONFIDENCE AS A PREREQUISITE PERSONAL STRIVE TO ACHIEVE SUCCESS.....	173
Sorochenko O.V. DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL INSIGHT.....	178
Stoliarov O.S., Lohvinova D.V. FEATURES OF STRESS RESISTANCE IN TEMPORARILY DISPLACED PERSONS DURING THE WAR.....	183
 SECTION 7 PSYCHOLOGY OF WORK	
Bieliaieva N.Ye., Liashenko B.Yu. SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF SUCCESSFUL PERFORMANCE OF COMMERCIAL ORGANIZATION EMPLOYEES.....	190
Didenko M.S., Levchuk T.A. CREATING A BARRIER-FREE ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO LGBT+ PEOPLE IN THE WORKPLACE.....	195
Nazarenko N.M. DEVELOPMENT OF A SHORT QUESTIONNAIRE OF INDICATORS OF STUDENTS' REPRESENTATIONS ABOUT CAREER SUCCESS.....	200
Shapoval I.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF THE PROFESSIONAL RELIABILITY OF FUTURE TECHNICAL PROFILE SPECIALISTS.....	208

SECTION 8**SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY****Volianiuk A.M.**

DEVELOPMENT FACTORS OF PERSONAL PROACTIVITY.....213

Haltseva T.O., Zinenko O.S.

THEORETICAL BASIS OF NATIONAL IDENTITY.....219

Yeftieni N.M., Shmalenko Yu.I.IMPACT OF POLITICAL CONFLICTS ON THE VALUES AND IDENTITY
OF THE CITIZENS OF UKRAINE.....224**Kazachuk O.S.**PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL SELECTION OF JUDGES AS A KEY FACTOR
IN ENSURING THE QUALITY AND FAIRNESS OF JUSTICE
IN A DEMOCRATIC SOCIETY.....230**Kisil Z.R., Kisil R.-V.V., Perepelytsia A.V.**ON THE ISSUE OF PROFESSIONAL DEFORMATION OF EMPLOYEES
OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....238**Larina T.O.**EMPIRICAL STUDY OF MINDFULNESS PRACTICES IN THE CONTEXT
OF PRESERVING A HEALTHY WAY OF LIFE OF UKRAINIANS
IN THE CONDITIONS OF WAR.....244**Pisotskyi V.P., Horianska A.M., Hryshko V.V.**THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SAFETY IN THE EDUCATIONAL
ENVIRONMENT IN MODERN CONDITIONS.....248**Sniatkova T.M.**PROVIDING FIRST PSYCHOLOGICAL AID BY POLICE OFFICERS
IN THE CONTEXT OF MILITARY AGGRESSION.....254**Tashmatov V.A., Papinian V.V., Bulhakova D.P.**

PSYCHODIAGNOSTICS OF FALSE TESTIMONY DURING INTERROGATION.....260

SECTION 9**PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY****Dotsevych T.I., Nikolaiev L.O.**ACTIVATION OF INTERNAL RESOURCES IN THE CORRECTION
OF SEXUAL DYSFUNCTION IN MEN.....266**A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....271**

СЕКЦІЯ 1

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

АДАПТАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МІГРАНТІВ В ІЗРАЇЛІ З 1991 ДО 2024 РОКУ: ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ADAPTATION OF UKRAINIAN MIGRANTS IN ISRAEL FROM 1991 TO 2024: EMPIRICAL STUDY

Стаття присвячена емпіричному дослідженню соціокультурної адаптації мігрантів з України в Ізраїлі з 1991 до 2024 року. Розглядаються такі категорії українських мігрантів в Ізраїлі, як мігранти-юдеї та мігранти-неюдеї. Обґрунтовано необхідність вивчення цих категорій мігрантів з точки зору диференційованої міграційної політики Ізраїлю по відношенню до мігрантів-юдеїв та мігрантів-неюдеїв. Українські мігранти-юдеї та мігранти-неюдеї стикаються з різними специфічними проблемами під час адаптаційного процесу в Ізраїлі, що безпосередньо впливає на вибір їх адаптаційних стратегій. Метою цієї статті є опис особливостей адаптаційних стратегій українських мігрантів-юдеїв та мігрантів-неюдеїв, які емігрували в Ізраїлі в період з 1991 по 2024 рік. Дослідження було проведено з квітня 2019 року до квітня 2024 року методом напівструктурованих інтерв'ю. Інтерв'ю було поділено на основні тематичні блоки, які розглядають макро- та мікрорівневі чинники адаптації мігрантів з України в Ізраїлі, серед яких: умови приймаючого середовища, наявність соціального, культурного та економічного капіталу мігрантів, самосвідомість та самоідентифікація мігрантів, процес організації праці, повсякденні аспекти щоденного життя, а також бачення подальших життєвих перспектив в країні-реципієнті.

За результатами емпіричного дослідження був розроблений двовимірний конструкт адаптаційних стратегій залежно від ціннісних орієнтацій мігрантів по відношенню до своєї етнічної ідентичності та рівня соціальної інклюзії до приймаючої спільноти. Конструкт включає п'ять основних адаптаційних стратегій: асиміляції, ціннісної інтеграції, інклюзивної інтеграції, сегрегації та мультикультуралізму.

Було виділено дві основні категорії українських мігрантів-юдеїв та мігрантів-неюдеїв, залежно від їх міграційних намірів: тих, хто вирішив залишитися в Ізраїлі надовго, і тих, хто планує залишити країну, щойно це буде необхідно. Охарактеризовані стратегії кожної з зазначених категорій мігрантів, а також окреслено можливості подальшого дослідження окресленої тематики.

Ключові слова: етнічна стратифікація, інтеграція, міграційна політика, цінності,

соціальна інклюзія, культурно-побутові практики.

The article is devoted to an empirical study of sociocultural adaptation of migrants from Ukraine in Israel from 1991 to 2024. The article examines such categories of Ukrainian migrants in Israel as Jewish migrants and non-Jewish migrants. The author substantiates the need to study these categories of migrants from point of view of migration policy of Israel towards these two categories of migrants. Ukrainian Jewish and non-Jewish migrants face various specific problems during the adaptation process in Israel, which directly affects the choice of their adaptation strategies.

The aim of this article is to characterize and describe the features of adaptation strategies of Ukrainian Jewish and non-Jewish migrants who ended up in Israel between 1991 and 2024.

The research was conducted from April 2019 till April 2024 with semi-structured interviews. The interview was divided into main thematic blocks that consider macro- and micro-level factors of adaptation of migrants from Ukraine in Israel, including: conditions of the host environment, presence of social, cultural and economic capital of migrants, self-awareness and self-identification; adaptation process and main difficulties; labor organization process; everyday aspects of daily life; as well as a vision of further life prospects in the recipient country.

According to the results of the empirical study, a two-dimensional model of adaptation strategies was developed depending on the value orientations of migrants in relation to their ethnic identity and the level of social inclusion in the host community. The model includes five main adaptation strategies: assimilation, value integration, inclusive integration, segregation and multiculturalism.

Two main categories of Ukrainian Jewish and non-Jewish migrants were distinguished, depending on their migration intentions: those who decided to stay in Israel for a long time, and those who decided to leave the country as soon as necessary. The strategies of each of the mentioned categories of migrants are characterized, as well as the possibilities of further research of the outlined topics are outlined.

Key words: ethnic stratification, migration policy, values, social inclusion, daily culture practices, value integration, inclusive integration.

УДК 316.356.4:316.722
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.1>

Плющ В.А.

аспірантка відділу
соціальних експертизи
Інститут соціології
Національної академії наук України

Актуальність дослідження. На початку ХХІ століття в умовах посиленої інтенсифікації міграційних процесів через ряд соціальних, економічних та політичних причин перед соціологами постало завдання дослідження

проблем адаптації мігрантів у зростаючих міжкультурних спільнотах. Численні вітчизняні та зарубіжні дослідження стратегій поведінки мігрантів у міжгрупових іншокультурних відносинах показують, що вибір адаптаційної

стратегії обумовлюється двома видами факторів: мікрорівневими факторами, пов'язаними з індивідуальними життєвими стратегіями мігранта та макрорівневими факторами, пов'язаними з інституційним контекстом приймаючого суспільства, в залежності від яких період інтеграції мігрантів в приймаюче середовище може тривати від декількох місяців до багатьох років, а іноді і десятиліть, переходячи з покоління в покоління [16].

На сьогоднішній день ряд сучасних ізраїльських соціологів звертають особливу увагу на проблему адаптації мігрантів в Ізраїлі саме з пострадянського простору, в тому числі з України. Для цього є декілька вагомих причин.

По-перше, більшість існуючих парадигм в соціологічній літературі щодо адаптації мігрантів до приймаючих суспільств мають справу з мігрантами, які переїжджають з нерозвинених країн у розвинені. У випадку пострадянської імміграції до Ізраїля, українська імміграція переважно є імміграцією високоосвіченого населення, що відноситься до категорії так званого «витоку мізків».

По-друге, у більшості країн імміграції іммігранти становлять незначну меншість. В Ізраїлі, починаючи з 1991 року пострадянські іммігранти складають 20% населення, серед яких близько 50% припадає на мігрантів з України [22].

Соціологи доходять висновку, що велику роль у формуванні адаптаційних стратегій мігрантів з пострадянських країн в Ізраїль відіграють характерні для країни-реципієнта, Ізраїля, умови приймаючого середовища та вектор міграційної політики з боку органів влади [21; 34].

Однак міграційні умови в країні-імміграції Ізраїлі є різними для різних категорій українських мігрантів: мігрантів-юдеїв та мігрантів-неюдеїв. Для мігрантів-юдеїв Ізраїль проводить міграційну політику асиміляції, за якої держава створює інституційні умови для сприятливої індивідуальної та групової адаптації, направленої на асиміляцію мігрантів з місцевим приймаючим суспільством через обов'язкове використання домінуючої у суспільстві мови, культурно-побутових практик та соціальних норм, отримання обов'язкової місцевої освіти [20; 38].

Для мігрантів-неюдеїв Ізраїль проводить міграційну політику направлену на два вектори: політику «диференційного включення» та політику «сегрегації або повного виключення». Міграційна політика «диференційного включення» передбачає наявність обмежувальних заходів щодо обсягів міграційних потоків певних категорій мігрантів, можливості бути включеними до обмежених сфер суспільного життя, як-от до ринку праці та інституту освіти, за етнічними, класовими та іншими ознаками [35]. Політика диференційного включення Ізраїля стосується наступних категорій україн-

ських мігрантів-неюдеїв: українських трудових мігрантів; українських напівлегальних мігрантів, що прибули в країну за туристичною візою без дозволу на роботу, але працюють в Ізраїлі; членів сімей трудових та напівлегальних мігрантів-неюдеїв, а також дітей, що були народжені під час перебування українських мігрантів-неюдеїв на території Ізраїля [35].

Міграційна політика «сегрегації або повного виключення» характеризується «закритими кордонами» та сегрегацією за етнічними, расовими, класовими та іншими ознаками тих мігрантів, яким вдається потрапити до країни. За таких умов країна-реципієнт, Ізраїль, обмежує права мігрантів, створює інституційні перешкоди для їхньої успішної адаптації до приймаючого суспільства та доступу у будь-які сфери соціокультурного життя. Політика диференційного включення Ізраїля стосується українських мігрантів-неюдеїв біженців та нелегальних мігрантів [23; 25].

Відтак, за результатами нашого огляду літератури з приводу ступеня досліджуваності проблеми щодо адаптаційних стратегій мігрантів з України в Ізраїлі, недостатньо дослідженими та висвітленими залишаються:

- питання етнічної та релігійної приналежності мігрантів саме з України в Ізраїлі та їх зв'язок з адаптаційними стратегіями;

- питання особливостей адаптаційних стратегій мігрантів з України в Ізраїлі залежно від міграційної політики Ізраїля в період з 1991 до 2024 років.

Метою статті є характеристика та опис адаптаційних стратегій українських мігрантів-юдеїв та мігрантів-неюдеїв з України в Ізраїлі з 1991 по 2024 роки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. В цій статті висвітлені публікації Н. Кушнірович та Р. Райджман щодо проблеми соціальної інтеграції та адаптації мігрантів різних етнічних меншин в Ізраїлі (24; 33).

Ізраїльські соціологи Т. Горовіц, М. Семьонов та А. Городженські в своїх працях розкривають проблему інтеграції та інклюзії іммігрантської спільноти з країн пост-радянського простору в Ізраїлі [21; 39]. Питання етнонаціональної ідентичності в рамках адаптаційного процесу проаналізовані в працях М. Гордона, Дж. Тернера та А. Ручки [6; 18; 43].

Норвезький соціолог Флойд Вебстер Рудмін (Floyd Webster Rudmin) визначив сутність адаптаційних моделей мігрантів в іншокультурному середовищі, сконструював понятійний апарат дослідження цього процесу, визначив «ідеальну модель» адаптації мігрантів до приймаючого суспільства, що складається з чотирьох адаптаційних стратегій (асиміляції, сепарації, інтеграції, маргіналізації), та нараховує більше 120 варіацій, залежно від локальних міграційних контекстів (37).

Серед вітчизняних науковців аспекти дослідження адаптаційних стратегій в приймаючому іншокультурному середовищі знайшли своє відображення в наступному ряді наукових праць та розвідок. Провідні соціологи В. Танчер та Л. Скокова звертаються до тематики культурно-побутових практик як одному з головних аспектів ціннісних орієнтацій індивіда в іншокультурному середовищі [8; 9]. Ровенчак О., Володько В. розкрили теоретичні та практичні аспекти щодо співвідношення цінностей, установок, мотивів та моделей поведінки мігрантів, підтверджених у соціальних та культурних практиках в різних країнах світу, включаючи Ізраїль [5].

Наукові доробки Малиновської О. присвячені аналізу аспектів міграційних політик держав, та їх визначального впливу на процес адаптації мігрантів до нових умов існування [2].

Незважаючи на значну кількість наукових праць щодо адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі в цілому, та щодо адаптації мігрантів з України за кордоном зокрема, одним з актуальних проблем у вітчизняній соціології залишається концептуалізація адаптаційних стратегій двох категорій мігрантів з України в Ізраїлі: українських мігрантів-юдеїв та українських мігрантів-неюдеїв.

Відтак, завданням емпіричного дослідження було з'ясування особливостей стратегій адаптації сучасних українських мігрантів в Ізраїлі в залежності від їх етнічної приналежності та періоду переїзду в Ізраїль, на основі напівструктурованих інтерв'ю з мігрантами з України з досвідом проживання в Ізраїлі з 1991 до 2024 року.

Теоретична база дослідження. Науковий дискурс, присвячений теоретико-методологічним основам адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі в цій статті стосується теоретичних концепцій адаптації мігрантів в рамках соціології міжнародної міграції та основних соціологічних концепцій адаптаційних стратегій мігрантів. На основі аналізу релевантної іноземної та вітчизняної літератури з'ясовано, що наразі в соціологічному дискурсі не існує єдиної, узгодженої теорії адаптації мігрантів. Однак сучасні міграційні тенденції свідчать про те, що повного розуміння успішної адаптації мігрантів до приймаючого середовища неможливо досягти, покладаючись лише на інструментарій однієї теорії або одного рівня аналізу. Швидше, їх складна, багатогранна природа вимагає різноманітних точок зору та рівнів аналізу [3].

Всі теорії міжнародної (зовнішньої) міграції прийнято розподіляти на три категорії:

- а) теорії причин міжнародної міграції;
- б) теорії стабільності міжнародної міграції або актор-мережеві теорії;
- в) теорії адаптації мігрантів до приймаючого середовища.

Кожна з теоретичних концепцій в рамках запропонованих категорій міграційних теорій не існує як самодостатня наукова течія, але визначається низкою історично та соціально обумовлених факторів, а також рівнем соціологічного аналізу [32].

Теорії причин міграції зосередженні на макрорівневому аналізі структурних факторів міжнародної міграції, серед яких політична, демографічна, соціально-економічна та екологічна ситуації країн-донорів та країн-реципієнтів, що стимулюють мігрантів до зовнішньої міграції. До основних теорій причин міграції відносяться: класична теорія міграції, теорія «притягування-виштовхування», неокласична теорія, теорія залежності, теорія світових систем, теорія глобалізації, теорія подвійного або сегментного ринку праці та ін. [13; 44].

Теорії стабільності міграції або актор-мережеві теорії звертаються до аналізу мікро- та мезорівневих факторів, як-от діаспорні зв'язки, міграційні мережі, зміна ідентичності мігрантів під впливом поширення комунікаційних технологій, інформації, ідей, грошей, товарів та соціальних медіа. Об'єднує ці теорії те, що вони аналізують роль міграційних акторів, що створюють соціальні, економічні та культурні структури на мікро- та мезорівнях. До основних теорій стабільності міграції належать нова економічна теорія трудової міграції, теорія міграційних мереж, теорія соціального капіталу, теорія транснаціональної міграції, теорія міграційних систем та теорія причинної сукупності [13; 15; 26].

Окреме місце в теоріях міжнародної міграції займають теорії адаптації мігрантів до нового соціального середовища. Головною особливістю міжнародної міграції є її міжетнічний або міжкультурний аспект. Соціологічні теорії адаптації мігрантів зосереджені перш за все на процесах соціальних та культурних трансформацій, які відбуваються за умов вступу мігрантів у тривалий та безперервний контакт з відмінним від власного соціокультурним середовищем, що призводить до змін як на індивідуальному рівні щодо цінностей, поглядів, ідентичності та культурно-побутових практик мігранта, так і на груповому рівні щодо самоідентифікації та самовизначення мігрантської спільноти [12].

Побудова предметного поля вивчення адаптації мігрантів як «іншокультурного» в контексті декількох етносів та культур відобразилась в чотирьох основних теоретичних перспективах: класичній теорії прямої асиміляції, теорії сегментної асиміляції, теорії культурного плюралізму або мультикультуралізму та теорії етнічно-расової стратифікації [3].

Теорія прямої асиміляції передбачає, що новоприбулі мігранти (група меншості) слідує поступовій адаптаційній конвергенції,

тобто поступово стають все більш схожими за нормами, цінностями та поведінкою з приймаючою спільнотою (групою більшості). Згідно теорії прямої асиміляції, ті мігранти, які проживають найдовше у приймаючому середовищі, а також наступні покоління дітей мігрантів, виявлятимуть все більшу культурну схожість з більшістю приймаючого населення, ніж ті, які провели менше часу у приймаючій спільноті [12; 18; 27].

На противагу класичній теорії асиміляції теорія сегментної асиміляції підкреслює, що мігранти та їхні нащадки, які відрізняються за своїм етнічно-расовим та класовим походженням, асимілюються з різними сегментами приймаючого суспільства, яке також сегментовано за етнічно-расовим та класовим походженням, що призводить до широкого спектру сценаріїв асиміляції батьків-мігрантів і дітей-мігрантів [30; 31].

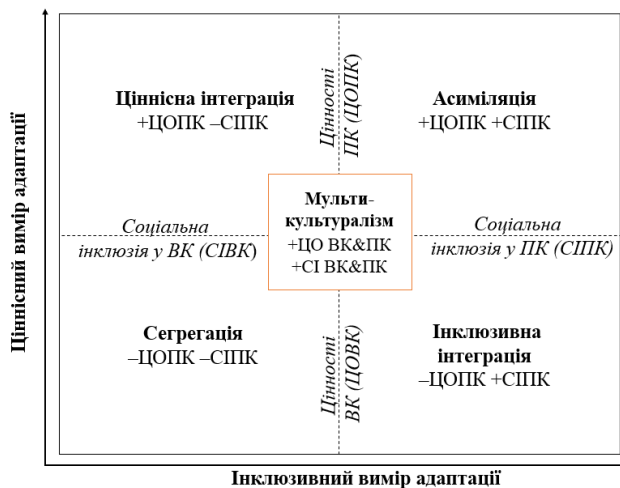
Теорія мультикультуралізму має три головні тези. По-перше, люди вбудовані в культурно структурований світ, який надає їм систему щоденних значень. І хоча поняття індивіда не визначається лише культурою, кожен індивід «глибоко формується» саме своєю культурою. По-друге, культури різних народів світу містять різне уявлення про те, що означає «хороше чи погане». Але кожна культура потребує мати в своєму полі зору іншу культуру з альтернативним баченням, що спонукає її представників до критичних роздумів і розширення горизонтів. Нарешті, культури не є монолітними, а навпаки, внутрішньо різноманітними, де тривають дебати між різними традиціями, практиками та новітніми трендами. Вирішальним завданням для полікультурних суспільств у двадцять першому столітті, згідно теоретиків мультикультуралізму, є необхідність знайти шляхи узгодження законних вимог єдності та різноманітності, досягнення соціокультурної єдності без культурної одноманітності та культивування у її громадян як здорового почуття приналежності, так і готовності поважати глибокі культурні відмінності представників інших культур [11; 14; 17].

Найбільш релевантною теорією до теми нашої розвідки адаптації сучасних мігрантів з України в Ізраїлі виступає теорія етнічної стратифікації. Головна теза теорії етнічної стратифікації в рамках міграційних процесів стосується поділу іммігрантських груп за етнічною ознакою, а також орієнтація міграційної політики країни-реципієнта на певні етнічні групи мігрантів, що є характерним для ізраїльського суспільства, де етнічна стратифікація пов'язана з розподілом можливостей, привілеїв, матеріальних винагород і влади між різними етнічними групами. Етнічну стратифікацію Ізраїлю дослідники розглядають, як систему структурованої нерівності, в якій мігрантські спільноти недеїв та неюдеїв отри-

мують різні можливості та ресурси на основі приналежності до різних етнічних груп, що безпосередньо впливає на їх стратегії адаптації до приймаючих умов існування [19; 41].

Авторський підхід до стратегій адаптації мігрантів. Виходячи з теорії етнічної стратифікації, нами було висунуте припущення, що існує взаємозв'язок між міграційною політикою Ізраїля протягом останніх 30-ти років та стратегіями адаптації українських мігрантів до ізраїльського середовища, залежно від їх етнічної приналежності та періоду їх переїзду до Ізраїля, що і стало предметною тематикою нашого дослідження.

На основі теоретичних та емпіричних досліджень адаптаційних стратегій мігрантів в рамках предметного поля нашої розвідки був розроблений авторський конструкт стратегій адаптації сучасних українських мігрантів в Ізраїлі (Див. рис. 1).

Рис. 1. Узагальнений конструкт стратегій адаптації мігрантів до іншокультурного середовища* [4].

*Абревіатурою позначені наступні скорочення:

- ВК – власна культура країни еміграції;
- ПК – культура приймаючої спільноти країни імміграції;
- ПК&ВК – власна культура та культура приймаючої спільноти;
- ЦО – ціннісні орієнтації;
- СІ – соціальна інклюзія;
- ЦОВК – ціннісні орієнтації власної культури;
- СІВК – соціальна інклюзія до власної культури;
- ЦОПК – ціннісні орієнтації приймаючої культури;
- СІПК – соціальна інклюзія до приймаючої культури.

Перший рівень авторського концепту адаптації мігрантів в іншокультурному середовищі

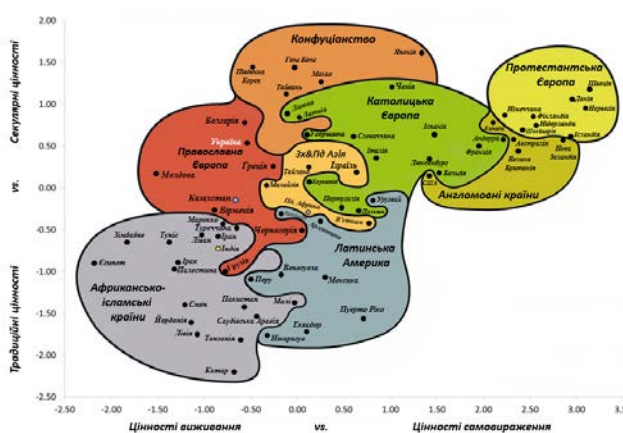
стосується ідентичності та ціннісних орієнтацій мігрантів [4].

Аналітики Світового Дослідження Цінностей визначають цінності як «найбільш загальні схильності особистості надавати перевагу певному стану речей», що впливає на вибір життєвих стратегій та засобів їхнього досягнення в різних сферах соціальної дійсності – від міжособистісних стосунків до визначення етнічної приналежності [7].

Дослідження світових цінностей спирається на два основні виміри міжкультурної різниці у світових культурах (Див. Рис. 2):

Вісь Х: цінності виживання та цінності само-вираження;

Вісь У: традиційні цінності та секулярні цінності.

Рис. 2. Світова мапа культурних цінностей, Інґхарт-Вельцель 2023 [45]

На рис. 2 зображена карта світових цінностей Рональда Інґлхарта і Христиана Вельзеля (Ronald Inglehart, Christian Helmut Wenzel), що являє собою діаграму, на якій країни розташовані на основі їхніх балів щодо двох вимірів цінностей, відображених на осі абсцис (цінності виживання проти цінностей самовираження) та осі ординат (традиційні цінності проти секулярних цінностей). Карта показує, де розташовані суспільства в цих двох вимірах. Кластери країн відображають їхні спільні ціннісні орієнтації [45].

У методологічній записці до першого тому «Польський селянин в Європі та Америці» В. І. Томас і Ф. Знанецький наголошують, що будь-які об'єктивні чинники, з якими стикається мігрант за межами свого соціокультурного ареалу, виявляються суттєвими лише тією мірою, наскільки вони суб'єктивно сприймаються мігрантами в рамках індивідуальних установок та культурних ціннісних орієнтацій [42, с. 22].

В контексті дослідження адаптації українських мігрантів в Ізраїлі, ціннісні орієнтації мігрантів перш за все стосуються самоіденти-

фікації мігрантів з представниками приймаючого суспільства чи суспільства походження, етнічної приналежності, прийняття і дотримання моралі і норм співжиття обраного суспільства, суспільно-політичних правил і законів, що накладається на міграційний досвід та трансформує деякі компоненти ціннісних орієнтацій мігрантів і, як наслідок, уможливорює феномен зміни етнонаціональної ідентичності мігрантів [4; 40].

Специфіка мігрантів саме з України в Ізраїлі полягає в тому, що значна частина українських мігрантів в Ізраїлі, зокрема релігійні мігранти-юдеї та світські мігранти-юдеї, не вважають себе мігрантами як такими, але реіммігрантами або олім («олім» – на івриті «юдейські реіммігранти»), тобто особами, що повертаються на свою історичну батьківщину, та мають ряд культурних ознак, притаманних самовизначенню ізраїльської ідентичності. Інша частина українських мігрантів в Ізраїлі, зокрема українські мігранти-неюдеї за умов міграційної політики виключення по відношенню до мігрантів-неюдеїв, зберігають свою українську ідентичність та ряд культурних ознак країни еміграції, однак мають за мету адаптуватись до приймаючого суспільства через входження на ринок праці, налагодження контактів з місцевим населенням та дотримання ізраїльських культурно-побутових практик на знак поваги до країни імміграції. Відтак другий фундаментальний рівень авторського концепту щодо адаптації українських мігрантів в Ізраїлі включає в себе показники соціальної інклюзії мігрантів [4].

Провідні українські соціологи Є. Головаха та С. Дембіцький у своїх дослідженнях розглядають проблему соціальної інклюзії у двох вимірах: пасивному та активному. Під пасивною інклюзією дослідники розуміють можливість мігрантів розраховувати на соціальну, моральну та матеріальну підтримку з боку державних інституцій та установ, громадських недержавних організацій та мереж, а також найближчого оточення мігрантів. До активної інклюзії соціологи відносять готовність мігрантів до включення в активну діяльність у різних сферах соціального життя приймаючого суспільства, а саме налагодження контактів з представниками приймаючої спільноти та участь в політичному та громадському житті спільноти [1, с. 26, 30].

В рамках нашого дослідження до активної соціальної інклюзії відносимо також культурно-побутові практики мігрантів, тобто дії, відносини та комунікації між мігрантами та приймаючою спільнотою, які створюють та підтримують реальність повсякденного життя, що тісно пов'язана з процесами соціалізації та соціальної інтеграції мігрантів до приймаючого суспільства [9; 10; 28].

Методологія дослідження. 3 квітня 2019 року по квітень 2024 року було проведено емпіричне дослідження адаптаційних стратегій мігрантів з України в Ізраїлі, в межах якого було зібрано наступні емпіричні дані:

1) експертне опитування 2 представників органів державної влади Ізраїля з питань міграційного контролю та 2 представників органів державної влади Ізраїля з питань адаптації та інтеграції мігрантів до ізраїльського суспільства, яке тривало з 10 по 20 квітня 2019 року;

2) опитування мігрантів з України в Ізраїлі (n=202), яке тривало з 10 травня 2019 року по 20 квітня 2024 року та проводилося за авторським інструментарієм.

Авторський інструментарій розроблений на основі наступних аналітичних джерел: Кабінетний аналіз міграційної політики Ізраїля щодо мігрантів з України з 1991 по 2024 рр.; шкала соціальної дистанції Е. Богардуса; опитувальник вивчення адаптаційних моделей акултуризації мігрантів Дж. Беррі; методика аналізу адаптаційних сценаріїв Т. Горовіц; методики вимірювання адаптації, зміни ідентичностей та пасивної інклюзії Є. Головахи, С. Дембіцького.

Анкета включає аналіз макро- та мікрорівневих чинників адаптації мігрантів з України в Ізраїлі, серед яких:

1. Міграційна політика Ізраїля щодо мігрантів з України з 1991 по 2024 роки: соціальні ініціативи по відношенню до мігрантів з України з боку органів влади;

2. Закритість/відкритість соціальних структур та інститутів: можливість мігрантів до соціальної мобільності;

3. Умови приймаючого середовища: упередження, стереотипи, особливості ставлення до мігрантів з України, характеристики взаємодії з представниками приймаючої спільноти;

4. Економічні та соціальні зв'язки мігрантів з Україною та з представниками української діаспори в Ізраїлі;

5. Самоідентифікація мігранта (етнічна, національна, групова зі спільнотою в Україні чи спільнотою в Ізраїлі);

6. Ставлення до культури країни-реципієнта (стереотипи, упередження);

7. Особистісні преференції щодо культурно-побутових практик (країни еміграції чи країни імміграції);

8. Вік переїзду в Ізраїль;

9. Рівень освіти;

10. Знання івриту та інших іноземних мов;

11. Здатність мігранта до самоорганізації в нових умовах проживання;

12. Доміграційний досвід та статус;

13. Задоволеність власним способом життя;

14. Наявність або здобуття кваліфікованої професії мігранта на ринку праці Ізраїля;

15. Наявність неформальних мереж спілкування в Ізраїлі;

16. Наявність економічних ресурсів для задоволення потреб на час адаптації та становлення в нових умовах існування.

Завданням емпіричного дослідження було з'ясування особливостей стратегій адаптації сучасних українських мігрантів в Ізраїлі в залежності від їх етнічної приналежності та періоду переїзду в Ізраїль, на основі напівструктурованих інтерв'ю з мігрантами з України з досвідом проживання в Ізраїлі з 1991 до 2024 року.

Метод. Для збору основної частини інформації було обрано метод глибинного напівструктурованого інтерв'ю. Застосування якісних методів збору інформації загалом популярним під час вивчення нашої проблематики з двох причин. З одного боку, кількісні методи не мають змоги якісно описати ряд соціальних проблем, з якими можуть стикатись мігранти в процесі адаптації. З іншого боку, мігранти утворюють доволі розрізнену групу, стосовно якої складно розробити репрезентативну вибірку, що є однією з ключових характеристик кількісних досліджень.

Процес відбору респондентів. Респондентів для дослідження підібрано за методом снігової кулі; дослідження виконано за цільовою вибіркою. Загалом у рамках нашого дослідження з 202 опитуваних було виокремлено 6 сукупностей респондентів за етнічною і релігійною приналежністю та періодом їх міграції в Ізраїль.

За етнічною та релігійною приналежністю виокремили три сукупності респондентів стосовно цього критерію: НУ – українські мігранти-неюдеї (N=97); СЮ – українські світські мігранти-юдеї (N=71); РЮ – українські релігійні мігранти-юдеї (N=34).

Інший критерій поділу респондентів за періодом їх міграції в Ізраїль виокремлює 2 основні групи:

1. Українські мігранти, що переїхали в Ізраїль в період з 1991 до 2013 років (n=87);

2. Українські мігранти, що переїхали в Ізраїль в період з 2014 по 2024 років (n=115).

Соціально-демографічні характеристики респондентів є наступними. За статтю серед респондентів жінки становлять 54% (n=109), чоловіки – 46% (n=93). За етнічною та релігійною приналежністю 48% (n=97) становлять українські мігранти-неюдеї (УН), 35% (n=71) – українські світські юдеї (СЮ) та 17% (n=34) – українські релігійні юдеї (РЮ). За віком найбільшою групою респондентів є особи віком від 35 до 55 років (n=89, 44%). Другу за чисельністю вікову групу становлять особи віком понад 55 років (n=62, 31%). Найменшу за чисельністю групу становлять особи віком до 35 років (n=51, 25%).

Серед опитаних проживають в Ізраїлі більше 5 років 47% (n=95), від 1 до 5 років – 12%

(n=24), до 1 року – 20% (n=41), до 6 місяців – 21% (n=42). З загальної кількості опитуваних 43% (n=87) респондентів прибули до Ізраїля в період з 1991 по 2010 рік включно, з них 39 українських світських юдеїв (1СЮ), 23 українських релігійних юдеїв (1РЮ) і 25 українських мігрантів-неюдеїв (1УН); 57% (n=115) респондентів прибули до Ізраїля в період з 2014 по 2023 роки, з них 32 українських світських юдеїв (2СЮ), 11 українських релігійних юдеїв (2РЮ) і 72 українських мігрантів-неюдеїв (2УН).

Результати дослідження. Аналізуючи адаптаційні стратегії, за якими адаптуються сучасні мігранти з України в Ізраїлі, варто зазначити, що адаптаційні стратегії мігрантів переважно варіюються залежно від їх етнічної та релігійної приналежності та в меншій мірі від періоду переїзду українських мігрантів до Ізраїля.

У групі українських релігійних мігрантів-юдеїв, які переїхали як в період з 1991 року до 2013 року, так і з 2014 до 2024 року найпоширенішою стратегією адаптації виступає стратегія асиміляції. Вона є сталою для обох періодів переїзду українських мігрантів в Ізраїль. Серед вагомих мікро– та макрорівневих чинників, що вплинули на вибір асиміляційної стратегії адаптації українських релігійних мігрантів-юдеїв в Ізраїлі респонденти виокремили: високий рівень самоідентифікації на користь юдейської ідентичності та партиципація в юдейських культурно-побутових практиках як до в міграційний період, так і після; міграційну політику асиміляції Ізраїля по відношенню до мігрантів-юдеїв, соціальний, культурний, економічний капітал мігрантів на момент переїзду в Ізраїль [Авторське дослідження].

У групі українських світських мігрантів-юдеїв, які переїхали як в період з 1991 року до 2013 року, так і з 2014 до 2024 року найпоширенішими стратегіями адаптації виступають стратегії мультикультуралізму та ціннісної інтеграції. Однак більша частина світських мігрантів-юдеїв, які переїхали в період з 1991 року до 2013 року відзначили, що в 1990-х роках вони ще вагались між правильністю їхнього вибору двокультурної ідентичності в рамках державної політики асиміляції та їх прихильності до культурно-побутових практик двох культур одночасно, відчуваючи необхідність віддячити перед державою та пращурами проявом асиміляції з місцевою спільнотою. Проте з часом, коли пострадянські мігранти зарекомендували себе як мігранти з високим рівнем людського капіталу (про що поширювали інформацію місцеві ЗМІ та урядові установи), за відповідями респондентів, світські мігранти-юдеї перестали соромитись своєї прихильності до мультикультуралізму та цінності інтеграції [Авторське дослідження].

Основними з факторів, що вплинули на вибір світськими мігрантами-юдеями мільтикультурної адаптаційної стратегії респонденти відзначили: високий рівень самоідентифікації на користь двокультурної ідентичності «українських юдеїв» та партиципація в культурно-побутових практиках обох культур, міграційну політику Ізраїля по відношенню до світських мігрантів-юдеїв, доміграційний досвід проживання в інших іншокультурних країнах, бажання жити в двох і більше культурних традиціях, повага до своїх історичних традицій, повага до соціального устрою Ізраїля, інтерес до соціального, культурного та політичного життя приймаючої спільноти, налагодження контактів з місцевим населенням.

У групі українських мігрантів-неюдеїв, які переїхали в період з 1991 року до 2013 рік найпоширенішою стратегією адаптації виступає стратегія інклюзивної інтеграції, оскільки більшість опитуваних зберегли свою українську ідентичність, та в той же час демонструють високий рівень соціальної інклюзії до приймаючого суспільства, долучення до культурно-побутових практик місцевої спільноти.

В групі українських мігрантів-неюдеїв 2014–2024 років адаптаційною стратегією більшості мігрантів-неюдеїв є стратегія сегрегації, окрім групи мігрантів-неюдеїв 2014–2024 років, що прагнуть залишитись в Ізраїлі на постійне проживання. Їхня адаптаційна стратегія тяжіє до інклюзивної інтеграції.

Серед вагомих мікро– та макрорівневих чинників, що вплинули на вибір адаптаційної стратегії сегрегації українських мігрантів-неюдеїв в Ізраїлі респонденти виокремили: міграційну політику сегрегації або повного виключення Ізраїля по відношенню до мігрантів-неюдеїв, рівень культурної дистанції між ними і приймаючою спільнотою, рівень дискримінації мігрантів-неюдеїв, соціальний капітал мігрантів-неюдеїв, що сприяє формальним та неформальним зв'язкам з представниками української спільноти в Ізраїлі [Авторське дослідження].

В групі українських мігрантів-неюдеїв 2014–2024 років адаптаційною стратегією більшості мігрантів-неюдеїв є стратегія сегрегації, окрім групи мігрантів-неюдеїв 2014–2024 років, що прагнуть залишитись в Ізраїлі на постійне проживання. Їхня адаптаційна стратегія тяжіє до інклюзивної інтеграції.

Серед вагомих мікро– та макрорівневих чинників, що вплинули на вибір адаптаційної стратегії сегрегації українських мігрантів-неюдеїв в Ізраїлі респонденти виокремили: міграційну політику сегрегації або повного виключення Ізраїля по відношенню до мігрантів-неюдеїв, рівень культурної дистанції між ними і приймаючою спільнотою, рівень дискримінації мігрантів-неюдеїв, соціальний капі-

тал мігрантів-неюдеїв, що сприяє формальним та неформальним зв'язкам з представниками української спільноти в Ізраїлі [Авторське дослідження].

Мігранти-неюдеї 1991–2013 років та 2014–2024 років, що планували залишитись в Ізраїлі на постійне проживання, адаптаційна стратегія яких тяжіє до інклюзивної інтеграції, виокремили такі мікро- та макрорівневі чинники, що вплинули на їх вибір адаптаційної стратегії: доміграційний досвід проживання в інших країнах, міжетнічні шлюби, інтенції до довгострокового проживання на території Ізраїля, повага до соціального устрою Ізраїля, інтерес до соціального, культурного та політичного життя приймаючої спільноти, налагодження контактів з місцевим населенням. Також українські мігранти в Ізраїлі виділяють вік їх прибуття до Ізраїля та тривалість проживання в Ізраїлі як одні з важливих мікрорівневих чинників, які, на їх думку, вплинули на (не)успішність їх адаптації до приймаючого суспільства Ізраїля. Проте, незалежно від віку та статі, всі групи українських мігрантів в Ізраїлі особливу увагу акцентують на етнічній приналежності та релігійному сповіданні.

У відповідях українських юдеїв та українських неюдеїв на запитання «Чи вважаєте Ви, що влилися в місцеве суспільство?» було виявлено значущі відмінності. Встановлено, що для українських релігійних та світських юдеїв характерна вища суб'єктивна оцінка рівня своєї адаптації ніж для українських мігрантів-неюдеїв. Більшість опитуваних українських релігійних та світських мігрантів-юдеїв сприймають себе інтегрованими в приймаюче ізраїльське суспільство, тоді як більшість українських мігрантів-неюдеїв не вважають себе інтегрованими у місцеву спільноту. Виключенням є українські мігранти-неюдеї, які мають наміри залишитись жити в Ізраїлі на довгий період часу (від 5 років і більше), відтак вважають себе потенційно та фактично інтегрованими в місцеве суспільство. Окрім того, українські мігранти-неюдеї частіше відчувають негативне ставлення до себе з боку місцевого населення, ніж українські мігранти-юдеї [Авторське дослідження].

Щодо встановлення контактів представниками місцевої спільноти, українські мігранти-юдеї частіше спілкуються з місцевим населенням, найчастіше, зі своїми колегами та сусідами, з якими взаємодіють. В той час як українські мігранти-неюдеї частіше обирають спілкування з представниками своєї країни походження та української чи пострадянської діаспори, українськими чи пострадянськими мігрантами-неюдеями [Авторське дослідження].

Висновки та напрямки подальших досліджень. Отже аналіз отриманих емпіричних

даних свідчить про те, що була підтверджена гіпотеза наявності взаємозв'язку між динамікою міграційної політики Ізраїля протягом останніх 30-ти років та стратегіями адаптації українських мігрантів до ізраїльського середовища в залежності від їх етнічної та релігійної приналежності.

З'ясовано, що з двох перемінних (етнічної приналежності та міграційної політики), етнічна та релігійна приналежність має не лише основний вплив на адаптаційні стратегії українських мігрантів в Ізраїлі, але і відповідає за спрямованість міграційної політики країни по відношенню до певної категорії мігрантів (юдеїв чи неюдеїв).

Так, для категорії українських релігійних мігрантів-юдеїв протягом 1991–2024 років характерною є і міграційна політика і адаптаційна стратегія асиміляції, в той час як для українських світських мігрантів-юдеїв протягом 1991–2024 років, не дивлячись на міграційну політику асиміляції, характерною виступає адаптаційна стратегія мультикультуралізму.

До мігрантів-неюдеїв Ізраїль проводить міграційну політику часткового включення або сегрегації, відтак адаптаційні стратегії українських мігрантів-неюдеїв в Ізраїлі варіюються залежно від їх міграційних цілей. Українським мігрантам-неюдеям, що планують залишитись в Ізраїлі на довгий період проживання від 5 років і більше характерна стратегія інклюзивної інтеграції. В той час як українським мігрантам-неюдеям, що планують залишитись в Ізраїлі лише на період заробітків (від 1 до 5 років) та українським біженцям-неюдеям, що не можуть планувати терміни свого перебування в Ізраїлі через ряд сегрегаційних рішень з боку уряду держави Ізраїль по відношенню до українських біженців-неюдеїв, притаманна адаптаційна стратегія сегрегації [29].

Відтак, слід зазначити, що державні ініціативи та закони Ізраїля, що в міжнародному науковому дискурсі підпадають під визначення міграційної політики асиміляції, стосуються лише етнічних та релігійних мігрантів-юдеїв, та приховують експліцитну та імпліцитну дискримінацію мігрантів інших етнічних груп, які проживають в країні, включаючи українських мігрантів-неюдеїв, що спонукає до необхідності подальшої розвідки адаптаційних складових міграційної політики Ізраїля по відношенню до мігрантів-неюдеїв, заради покращення умов існування саме мігрантів-неюдеїв.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Головаха Є., Дембіцький С., Жульнова О., Любива Т. Методики дослідження адаптації, інклюзії та зміни ідентичностей за умов масових міграцій: розроблення та апробація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2020. № 2. С. 24-41. URL: <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2020-2/4.pdf>.

2. Малиновська О. А. Міграційна політика: глобальний контекст та українські реалії: монографія. Київ: Національний інститут стратегічних досліджень. 2018. С. 472. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Malynovska_Olena/Mihratsiina_polityka_hlobalnyi_kontekst_ta_ukrainski_realii.pdf?
3. Плющ В., Адаптація мігрантів: генеза соціологічних теорій та концепцій. *Ввічливість. Humanitas*. 2023. № 3. С. 79-95.
4. Плющ, В., Концептуалізація моделей адаптації сучасних мігрантів з України в Ізраїлі. Соціологічні студії, 2024. № 1(24). С. 70-80. <https://doi.org/10.2903/8/2306-3971-2024-01-34-34>.
5. Ровенчак О., Володько В. Міжнародна міграція: теорія і практика. Монографія. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка. 2015. С. 412.
6. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України за останні три десятиліття (1991-2020 рр.). *Українське суспільство: Моніторинг соціальних змін*. За ред. д.е.н. В. Ворони. 2020. № 7(21). С. 69-78. URL: <https://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/mon2020.pdf>.
7. Світове дослідження цінностей в Україні. Український центр європейської політики. Київ. 2020. С. 216. URL: https://ucerp.org.ua/wp-content/uploads/2020/11/WVS-UA_2020_report_WEB.pdf.
8. Скокова Л. Культурні практики в сучасному суспільстві: теоретичні підходи та емпіричні виміри. Монографія. Київ. Інститут соціології НАН України. 2018. С. 334. URL: https://i-soc.com.ua/assets/files/journal/specrada/dis_skokova.pdf.
9. Танчер В., Скокова Л. Культуральна соціологія: "сильна програма" досліджень смислів соціального життя. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2009. № 4. С. 19-42. URL: <http://stmm.in.ua/archive/ukr/2009-4/4.pdf>.
10. Alexander J. C. The Meanings of Social Life: A Cultural Sociology. New York. 2003. Oxford Academic. 2012. DOI: <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195160840.001.0001>.
11. Beck U. What is globalization. Cambridge. Polity. Google Books. 2015. P. 192.
12. Brettell C., Hollifield J. F. Migration theory: Talking across disciplines. New York: Routledge. Google Books. 2008. P. 533.
13. Castles S., Miller M. J. The age of migration: International population movements in the modern world. New York: Guilford Press. Google Books. 2014. P. 402.
14. Faist T. From common questions to common concepts in International Migration, Immobility and Development. New York, 1997. P. 247-276.
15. Glick Schiller N., Basch L., Szanton Blanc C. From Immigrant to Transmigrant: Theorizing Transnational Migration, *Anthropological Quarterly*. 1995. № 68(1). P. 48-63.
16. Global Trends Report. Forced Displacement in 2022. 2023. UNHCR The UN Fefugee Agency. Copenhagen, Denmark. Retrieved from: <https://www.unhcr.org/global-trends-report-2022>.
17. Gmaj K. Social and cultural aspects of transnational migration. Transnational migration dilemmas. Ed. by K. Iglicka in Center for International Relations. 2006. Vol. 2. P. 45-50.
18. Gordon M. M. Assimilation in American Life: The Role of Race, Religion, and National Origins. New York: Oxford University Press. 1964. P. 288.
19. Haller M. Ethnic Stratification and Income Inequality Around the World. 2014. P. 34.
20. Hayesod Keren. What Exactly is a Kibbutz? The Jewish Agency for Israel. Keren Hayesod. United Israel Appeal. 2022. Retrieved from: <https://www.jewishagency.org/what-exactly-is-a-kibbutz/>.
21. Horowitz T. The Integration of Immigrants from the Former Soviet Union. *Israel Affairs*. 2005. № 11(1). P. 117-136.
22. Immigration to Israel 2020. Central Bureau of Statistics. 2021. Retrieved from: <https://www.cbs.gov.il/en>.
23. Kav LaOved Policy Brief. New Regulations for the Employment of Asylum-Seekers in Israel. Workers Hotline. 2022. Retrieved from: <https://www.kavlaoved.org.il/en/new-regulations-for-the-employment-of-asylum-seekers-in-israel-kav-laoved-policy-brief/>.
24. Kushnirovich N., Youngmann R. Paths to success of Israeli immigrants from different countries of origin. *International Journal of Intercultural Relations*. 2017. № 60. P. 51-59. Retrieved from: <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0147176716302711>.
25. Law for Prevention of Infiltration. Crimes and Judging. Penal and criminal law. 1954. (in Hebrew). Retrieved from: https://www.nevo.co.il/law_html/law01/247_001.htm.
26. Massey D. S., Arango J., Hugo G., at al. Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium. Oxford: Clarendon Press. 1998.
27. Park R. E. Race and Culture. Glencoe: The Free Press. 1950. P. 405.
28. Parsons T. The Social System. Free Press. New York. 1951. Routledge. 2nd edition. Google Books. 2013. P. 403.
29. Pliushch V. Migration policies for Asylum seekers from Ukraine in Israel. *XX ISA World Congress of Sociology*. June 25-July 1, 2023. P. 610.
30. Portes A., Fernandez-Kelly P., William H. The Adaptation of the Immigrant Second Generation in America: A Theoretical Overview and Recent Evidence. *Journal of ethnic and migration studies*. 2009. P. 1077-1104.
31. Portes A., Zhou M. The New Second Generation: Segmented Assimilation and Its Variants. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2010. P. 74-96.
32. Portes A., Rumbaut R. Theoretical Overview: Theories of International Migration and Immigrant Adaptation. UC Irvine. 2014. Retrieved from: <https://escholarship.org/uc/item/1gc0413m>.
33. Rajiman R. A Warm Welcome for Some: Israel Embraces Immigration of Jewish Diaspora, Sharply Restricts Labor Migrants and Asylum Seekers. Brussels: Migration Policy Institute Europe. 2020. Retrieved from: <https://www.migrationpolicy.org/article/israel-law-of-return-asylum-labor-migration>.
34. Remennick L. Russian Jews on Three Continents: Identity, Integration and Conflict. Transaction Publishers. New Brunswick. New Jersey. Google Books. 2007. P. 408.

35. Rudiger A., Spenser S. Social Integration of Migrants and Ethnic Minorities. Policies to Combat Discrimination. The Economic and Social Aspects of Migration: Conference Jointly organised by The European Commission and the OECD. 2003. Retrieved from: www.oecd.org/dataoecd/15/4/15516956.pdf.
37. Rudmin F. W. Catalogue of Acculturation Constructs: Descriptions of 126 Taxonomies, 1918-2003. Online Readings in Psychology and Culture. 2009. Retrieved from: <https://scholarworks.gvsu.edu/orpc/vol8/iss1/8/>.
38. Segal U. A., Doreen E., Nazneen S. M. (eds). Immigration Worldwide: Policies, Practices, and Trends. New York. Google Books. 2009. Oxford Academic.
39. Semyonov M., Gorodzeisky A. Israel: an Immigrant Society. In International Perspectives: Integration and Inclusion. McGill-Queen's University Press. *Queen's Policy Studies*. 2012. Vol. 164. P. 147-164.
40. Tancher V., Pliushch V. Transfiguration of Moral Values foundations in Contemporary Societies. *Між-народні відносини: теоретико-практичні аспекти*. 2020. № 5. С. 266-275.
41. Telles E. E., Ortiz V. Generations of Exclusion: Racial Assimilation and Mexican Americans. New York: Russell Sage Foundation. 2008. P. 416.
42. Thomas W. I., Znaniecki F. The Polish peasant in Europe and America. Monograph of An Immigrant Group. Primary-Group Organization. Boston. Richard G. Badger. The Gorham Press. 1918. Vol. I. P. 526. Retrieved from: <https://archive.org/details/cu31924073899183/page/n9/mode/2up>.
43. Turner J. H. Theoretical Sociology: 1830 to Present. SAGE. University of California. Riverside. Google Books. 2013. P. 937.
44. Wallerstein I. Globalization or the Age of Transition? A Long-Term View of the Trajectory of the World System. *International Sociology*. SAGE. 2000. Vol. 15(2). P. 251-267. Retrieved from: <https://www.iwallerstein.com/wp-content/uploads/docs/TRAJWS1.PDF>.
45. World Values Survey 2023. The Inglehart-Welzel World Cultural Map. Findings and Insights. 2023. Retrieved from: <https://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>.

ПОРІВНЯННЯ КЛАСИЧНОГО, ШТРАУСІВСЬКОГО І КОНСТРУКТИВІСЬКОГО ПІДХОДІВ В УГРУНТОВАНІЙ ТЕОРІЇ: СИСТЕМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПУБЛІКАЦІЙ

COMPARISON OF CLASSIC, STRAUSSIAN AND CONSTRUCTIVIST APPROACHES TO GROUNDED THEORY: SYSTEMATIC ANALYSIS OF PUBLICATIONS

У статті представлено результати систематичного аналізу публікацій на тему порівняння трьох підходів до уgruntованої теорії: класичного, Штраусівського і конструктивістського. У якості методу дослідження було застосовано якісний контент-аналіз текстів 17-ти відібраних англійських публікацій, присвячених порівнянню цих підходів у різних комбінаціях, і виданих протягом останніх 10 років. У результаті було виявлено бачення основних принципів, спільних для всіх трьох підходів у полі уgruntованої теорії, а саме постійне порівняння, теоретична вибірка, ведення записів, а також генерування теорії і одночасність збору та аналізу даних. Результати аналізу відмінностей представлено у вигляді порівняльних таблиць та нарративних описів. Основне коріння відмінностей між різними підходами сучасні дослідники, які працюють у полі уgruntованої теорії, вбачають у філософських, парадигмальних, онтологічних та епістемологічних позиціях їхніх авторів. Вони впливають на відповідне бачення ролі дослідника, ставлення до використання наявної літератури, і формулювання дослідницьких питань. З'ясовано, що ці позиції, а також ступінь структурованості процедури кодування, є двома основними лініями розбіжностей між підходами. Підсумовано наслідки специфіки кожного з підходів щодо їх застосування в емпіричних дослідженнях, головно – візії характеру спродукованих теоретичних знань до початку проєкту, а також необхідність опанування технічних прийомів їх продукування.

якісний контент-аналіз публікацій, якісна соціологія.

This article presents the results of a systematic analysis of publications comparing three approaches to Grounded Theory: classical, Straussian, and constructivist. The research method employed was qualitative content analysis of texts from 17 selected English-language publications that focus on comparing these approaches in various combinations and were published over the past 10 years. As a result, the study identified the main principles common to all three approaches in the field of Grounded Theory, namely constant comparison, theoretical sampling, memo writing, theory generation, and the simultaneous collection and analysis of data. The results of the analysis of differences are presented in comparative tables and narrative descriptions. Contemporary researchers working in the field of Grounded Theory see the root causes of differences between the various approaches in the philosophical, paradigmatic, ontological, and epistemological positions of their authors. These positions influence the corresponding vision of the role of the researcher, the attitude towards the use of prior literature, and the formulation of research questions. It was found that these positions, as well as the degree of structuring of the coding procedure, are the two main lines of divergence between the approaches. The implications of the specifics of each approach for their application in empirical research are summarized, mainly focusing on the vision of the nature of the theoretical knowledge produced before the project begins, as well as the need to learn the technical techniques for producing such knowledge.

Key words: *qualitative methodology, classical grounded theory approach, Straussian grounded theory approach, constructivist grounded theory approach, qualitative content analysis of publications, qualitative sociology.*

УДК 303.022
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.2>

Савченко М.М.
аспірант
Інститут соціології
Національної академії наук України

Уgruntована теорія як методологія продукування нових теоретичних знань на основі соціологічного дослідження, постійно розвивається і привертає увагу нових науковців. Втім, використання даної методології ускладнюється відсутністю однозначності у тлумаченнях її принципів та підходів.

Більше того, під назвою уgruntованої теорії існують різні методологічні напрями, які постійно розвиваються – як у діалектичній взаємодії, так і на основі нових досвідів їх застосування. Ці напрями відомі як підходи до використання уgruntованої теорії: класичний підхід Б. Глейзера, підхід А. Штрауса, і конструктивістський підхід К. Шармаз.

Саме існування різних напрямів розвитку методології вказує на суперечності, які не

могли бути вирішені у рамках єдиної методологічної побудови. Не будучи свідомим щодо цих протиріч, дослідник ризикує стикнутися з суттєвими перешкодами у ході дослідження, або спродувати суперечливі ж результати. Тому причини та сутність відмінностей між цими підходами є дискусійною темою, яку неможливо відділити від проблематики використання уgruntованої теорії.

Тож ситуація диференціації поля уgruntованої теорії та відсутності одноставного трактування її засад робить актуальним проведення зрізу сприйняття відмінностей між підходами сучасними науковцями.

Об'єктом даного дослідження є основні підходи до використання уgruntованої теорії – класичний, Штраусівський, конструкти-

вістський, тоді як предметом дослідження є спільні та відмінні характеристики трьох підходів. Метою дослідження, представленого у статті, є порівняння трьох традицій уґрунтованої теорії у сенсі специфіки їхнього використання у вивченні конкретних соціологічних проблем на основі аналізу змісту вибірки публікацій дослідників, які працюють у полі цієї методології.

1. Методологія дослідження

1.1 Відбір публікацій

Це дослідження є систематичним якісним аналізом англійських публікацій, спрямованих на порівняння та/або вибір між підходами до уґрунтованої теорії за останні 10 років. Англійська мова була обрана через її поширеність як основної мови наукових публікацій, особливо у галузі уґрунтованої теорії. Десятирічний проміжок був обраний для охоплення найсучасніших поглядів на порівняння підходів до використання уґрунтованої теорії, що також забезпечує оптимальний баланс між ступенем деталізації та обсягом вибірки для аналізу.

Для збору відповідних публікацій були встановлені такі критерії:

1. Мова: англійська;
  2. Фокус: публікація повинна містити порівняння підходів до використання уґрунтованої теорії;
  3. Дата публікації: опубліковано протягом останніх 10 років (з червня 2014 року і пізніше).
- Для пошуку публікацій ми використовували пошукові системи: Google Scholar, SciSpace (typeset.io) та Semantic Scholar. З метою відбору публікацій було створено пошуковий запит із використанням Boolean операторів: "grounded theory AND approaches AND (comparison OR choosing)", з фільтром за датою «останні 10 років». Додатковим джерелом публікацій були списки літератури у знайдених роботах.

Початковий збір публікацій завершився відбором 55 досліджень, за виключенням повторних, які на перший погляд могли відповідати встановленим критеріям. Після початкового відбору було обрано для подальшого огляду 24 публікації. Після детальнішого розгляду, 6 публікацій було виключено через фрагментарність порівняння або недостатню увагу до порівняння підходів загалом. Ще одну – менш детальну і старішу публікацію вже представлену у вибірці авторів, було також виключено.

У підсумку до аналізу було включено 17 публікацій. У обраних публікаціях підходи до уґрунтованої теорії порівнювались у різних комбінаціях. У десяти роботах було порівняно між собою всі три підходи [3; 7; 9; 10; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Чотири публікації були присвячені порівнянню класичного та Штраусівського підходу [1; 4; 8; 11]. У трьох роботах порівнювались класичний і конструктивістський підхід [2; 6; 12].

1.2 Аналіз публікацій

Процес аналізу відібраних публікацій являв собою якісний контент-аналіз, із переходом від дедуктивної до індуктивної логіки [5, с. 110]. Цей процес поділявся на такі стадії:

1. Відкрите кодування – позначення у публікацій фрагментів тексту, у яких розкривалися характеристики підходів.

2. Розробка категоризаційної матриці – у ході повторних вивчень публікацій ми створили таблицю, де рядки відповідали публікаціям, а стовпці – тим чи іншим рисам методологічних підходів, згаданим у текстах. У ході роботи перелік рис було дещо узагальнено, а деякі риси, які розглядалися у порівнянні небагатьох роботах – видалено. Таким чином сформульовано такий перелік рис підходів: асоційовані філософські та парадигмальні позиції, онтологічні позиції, епістемологічні позиції, роль дослідника, ставлення до використання наукової літератури, формулювання дослідницьких питань, процедури кодування, теорія як результат дослідження. Категоризаційна матриця являла собою таблицю, в якій рядки були представлені виділеними рисами, а стовпці – трьома підходами.

3. Збір даних, групування – до категоризаційної матриці ми вставляли знайдені у текстах характеристики підходів у відповідні ділянки, з посиланнями на публікації.

4. Категоризація – вже всередині ділянок таблиці, подібні один до одного твердження об'єднувались в нові формулювання, які охоплювали ширші значення характеристик з різних робіт. Наприкінці аналізу деякі поодинокі твердження, які не піддавались узагальненню, було видалено як такі, що не можуть вплинути на результати дослідження.

Результати дослідження у даній статті подано у порівняльних таблицях та нарративних описах, у яких викладено знахідки з якісного контент-аналізу. Таким чином було розроблено докладне порівняння трьох підходів за виділеними рисами, із узагальненням характеристик.

2. Результати дослідження

2.1 Спільні риси між підходами

Перш ніж перейти до відмінностей і суперечностей між підходами до використання уґрунтованої теорії, слід приділити увагу тим аспектам, які лежать у основі кожного з них. Тобто тим рисам, які є спільними. Їхнє формулювання і перелік нерідко є відмінними у різних роботах.

Деякі автори наводять чотири принципи, які об'єднують усі три підходи: (1) теоретична вибірка; (2) постійний порівняльний аналіз даних; (3) ведення записів; та (4) змістовна теорія чи формальна теорія [15, с. 2; 17, с. 3; 7, с. 1286]. Власне, у одній з публікацій ці принципи були виведені [7, с. 1286], а у інших двох – процитовані [15, с. 2; 17, с. 3].

Також, посилаючись на низку інших робіт, присвячених уґрунтованій теорії, які належать авторитетним у галузі авторам, доволі схожа формула була виведена у ще одній публікації. Тільки теоретична вибірка там доповнена також пов'язаним із нею принципом теоретичної насиченості, а розрізнення між змістовою і формальною теорією звужено до розробки теорії загалом [1, с. 230].

Ще у двох перспективах також розглядаються принципи, якими об'єднані різні підходи, але пропонуються значно відмінні набори:

– (i) кодування, (ii) розвиток концептів/категорій, (iii) постійне порівняння даних, (iv) теоретична вибірка, (v) теоретичне насичення, (vi) теоретична інтеграція та (vii) використання записів для відображення аналітичних дій дослідника [4].

– (1) Пояснює процес; (2) починається з індуктивної логіки; (3) одночасне збирання даних, аналіз та побудова теорії; (3) постійне порівняння; (4) ведення записів; (5) теоретична вибірка; (6) генерація уґрунтованої теорії [14, с. 2]. У згаданій статті також наведено розгорнуте пояснення цих принципів.

Примітною є і ще одна робота, де здійснюється спроба розробити рамку для дослідження з використанням уґрунтованої теорії, абстрагуючись від трьох підходів. Тобто, запропоновано загальний опис дослідницьких дій, у порядку їхньої актуалізації в ході такого дослідження: цільова вибірка, постійний порівняльний аналіз, ведення записів, генерування/збирання даних, початкове кодування, теоретична вибірка, проміжне кодування, розширене кодування, теоретична чутливість, уґрунтована теорія [3].

Порівняння поглядів на спільні риси між підходами до використання уґрунтованої теорії вказує на наявність трьох домінантних принципів, відзначених у всіх згаданих публікаціях: постійне порівняння, теоретична вибірка, і ведення записів. Інші принципи, такі як генерування теорії і одночасність збору і аналізу даних, є дещо менш артикульованими.

2.2 Відмінності між різними підходами за виділеними характеристиками

Асоційовані філософські та парадигмальні позиції

Розрізняючи між собою підходи до використання уґрунтованої теорії, автори публікацій нерідко розглядали їхній розвиток у зв'язку з філософськими позиціями засновників, або з парадигмами, у яких вони мислили. Поширеним явищем у цьому контексті було також згадування про особливості освіти та попереднього наукового досвіду Б. Глейзера і А. Штрауса, зокрема спрямованість на кількісні методи і зв'язок з Р. Мертоном і П. Лазарсфельдом першого, і спеціалізацію на якісних методах, зокрема у традиції символічного інтеракціонізму, другого [3; 4; 6; 7; 9; 11; 13; 14; 16]. Відповідно, ці погляди авторів не могли не зображуватись на їхньому баченні методології. Порівняння підходів за даною характеристикою наводиться у Таблиці 1: «Асоційовані позиції».

Щодо класичного підходу, який розвивав Б. Глейзер, автори багатьох публікацій звертали увагу на думку самого теоретика, який наполягав на нейтральному статусі методології, тобто її свободі від філософських упреждень і придатності для використання у будь-якому ключі [1; 2; 7; 10; 12; 16; 18]. Втім, зовнішній погляд на розроблену Б. Глейзером методологію дозволяє дослідникам все ж асоціювати його із позитивістською філософією, а саме із власне позитивізмом [3; 13; 18], постпозитивізмом [4; 8; 9; 14], або «м'яким» позитивізмом [7; 15; 17].

Штраусівський підхід до уґрунтованої теорії, у плані філософської приналежності, включає у себе своєрідне різноманіття. Найчастіше він асоціюється з парадигмою символічного інтеракціонізму, що узгоджується із визнанням самого А. Штрауса [3; 7; 13; 14; 15; 17]. Також у публікаціях нерідко згадується спадок прагматизму в роботах автора [8; 9; 13; 14]. Контрастуючи з більш традиційним позитивістським поглядом Б. Глейзера, Штраусівську

Таблиця 1

«Асоційовані позиції»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Нейтральна, тобто сама по собі не схильна до тієї чи іншої позиції [1, с. 230; 2, с. 2; 7, с. 1286; 10, с. 18; 12, с. 92; 16, с. 4; 18, с. 2]	Символічний інтеракціонізм [3, с. 2; 7, с. 1286; 13, с. 112; 14, с. 6; 15, с. 3; 17, с. 6]	Конструктивізм [3, с. 2; 9, с. 4; 16, с. 4; 17, с. 6; 18]
Постпозитивізм [4, с. 13; 8, с. 52; 9, с. 4; 14, с. 3]	Конструктивізм [4, с. 13; 8, с. 52; 9, с. 4; 11, с. 76]	Символічний інтеракціонізм [2, с. 4; 7, с. 1286; 9, с. 4; 15, с. 3; 17, с. 6]
Позитивізм [3, с. 2; 13, с. 112; 18, с. 2]	Прагматизм [8, с. 52; 9, с. 4; 13, с. 112; 14, с. 4, с. 6]	Прагматизм [2, с. 5; 16, с. 4]
«М'який» позитивізм, [7, с. 1286; 15, с. 3; 17, с. 4]	Постпозитивізм [3, с. 2; 17, с. 6; 18, с. 2]	

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

угрунтовану теорію також асоціюють із його постпозитивістською формою [3; 17; 18]. Крім того, автори публікацій звертають увагу на більш включену роль дослідника, відповідно до даного підходу, пов'язуючи його з конструктивізмом [4; 8; 9; 11].

У цілковитій відповідності до назви підходу К. Шармаз, його відносять здебільшого до конструктивістської парадигми [3; 9; 16; 17; 18]. Також, з точки зору філософських позицій, конструктивістський підхід є найбільш спорідненим із підходом А. Штрауса, а саме із символічним інтеракціонізмом [2; 7; 9; 15; 17] і прагматизмом [2; 16].

Онтологія і епістемологія

У порівнянні з такою загальною характеристикою як «філософські та парадигмальні позиції», онтологічні та епістемологічні позиції є більш конкретними характеристиками наукової методології. У Таблиці 2: «Онтологія і епістемологія» продемонстровано відмінності між підходами у цих вимірах.

Що стосується онтології, то тут існує чіткий розподіл між підходами. Класичний підхід відносять до реалізму як такого [6; 7; 10], або частіше до його критичного варіанту [4; 7; 8; 11; 14]. З протилежного боку онтологічного спектру знаходиться релятивізм, до якого відносять і Штраусівський [4; 8; 9; 10; 11; 14], і конструктивістський [6; 7; 10] підходи.

З точки зору авторів обраних публікацій, епістемологічні позиції різних підходів до угрунтованої теорії характеризуються наступним чином. Класичний підхід асоціюється з об'єктивізмом, що відзначається у низці робіт [2; 6; 7; 10; 11; 12; 14; 18]. Двоє авторів вказують на реалістичну позицію і в епістемологічному вимірі [4; 8], подібно до онтологічного.

Стосовно Штраусівського підходу, автори вказують на його зв'язок з постпозитивістською епістемологією [7; 15]. Також цей підхід відносять до суб'єктивізму [10; 11]. Окремі

науковці характеризують епістемологічну позицію Штраусівського підходу як контекстуалізм [4; 8].

Щодо конструктивістського підходу, найчастіше автори пов'язують його власне з конструктивізмом [10; 7; 2; 15]. Також відзначається зв'язок цього підходу з релятивізмом [2; 12]. Деякі автори вказують на присутність у конструктивістському підході елементів суб'єктивізму та інтерпретивізму [6; 14].

Роль дослідника

Відповідно до онтологічних та епістемологічних позицій дослідника, змінюється і його роль у дослідженні з використанням угрунтованої теорії. Які саме існують підходи до розуміння цієї ролі з точки зору авторів порівняльних статей – показано у Таблиці 3: «Роль дослідника».

У відповідності до реалістичної онтології та об'єктивістської епістемології, у класичному підході дослідник спостерігає реальність і розробляє об'єктивний погляд на те, що у ній відбувається. Таку роль дослідника називають об'єктивною, зовнішньою, або відстороненою [2; 4; 8; 11; 13; 16; 18]. Деякі дослідники зазначають, що будь-який суб'єктивний вплив дослідника при тому мінімізується через слідування принципам – насамперед постійного порівняння [12; 14].

Щодо ролі дослідника, то Штраусівський підхід великою мірою зосереджується на поєднанні релятивістського погляду на знання із можливістю продукувати нові теоретичні знання. Так, на відміну від класичного підходу, особисте залучення дослідника не заперечується, а навіть заохочується, оскільки це посилює дослідження і допомагає розвивати категорії [4; 8; 16]. Таким чином, на думку інших авторів, роль дослідника щодо аналізу даних може бути визначена як інтерпретативна [13; 14]. Детальна процедура кодування, розроблена у рамках підходу (яку буде розглянуто далі), покликана при тому контролювати вплив

Таблиця 2

«Онтологія і епістемологія»

	Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Онтологія	Критичний реалізм [4, с. 13; 7, с. 1281; 8, с. 52; 11, с. 76; 14, с. 3] Реалізм [6, с. 4; 7, с. 1281; 10, с. 18]	Релятивізм [4, с. 13; 8, с. 52; 9, с. 4; 10, с. 18; 11, с. 77; 14, с. 6]	Релятивізм [6, с. 4; 7, с. 1283; 10, с. 18]
Епістемологія	Об'єктивізм [2, с. 5; 6, с. 4; 7, с. 1281; 10, с. 19; 11, с. 76; 12, с. 92; 14, с. 3; 18, с. 2] Реалізм [4, с. 13; 8, с. 53]	Постпозитивізм [7, с. 1281; 15, с. 3] Суб'єктивізм [10, с. 19; 11, с. 77] Контекстуалізм [4, с. 13; 8, с. 53]	Конструктивізм [2, с. 5; 7, с. 1284; 10, с. 19; 15, с. 3] Релятивізм [2, с. 5; 12, с. 92] Суб'єктивізм, інтерпретивізм [6, с. 4; 14, с. 8]

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

дослідника, ведучи його до продукування нових теоретичних знань [13; 18].

Щодо конструктивістського підходу, то роль дослідника у ньому визнається суб'єктивною, рефлексивною, оскільки сам він є включеним у досліджуваний світ, разом зі своїми попереднім досвідом і знаннями [2; 6; 13; 16]. Нерідко підкреслюється і те, що дослідник таким чином стає учасником конструювання теорії, разом з іншими учасниками дослідження [12; 14; 18].

Ставлення до використання наукової літератури.

Відповідно до позицій авторів щодо ролі дослідника, відмінною є й їхнє ставлення до використання наукової літератури, оскільки її вивчення може вплинути на процес аналізу даних. Відмінні бачення цього аспекту в межах підходів продемонстровані у Таблиці 4: «Ставлення до використання літератури».

З точки зору авторів обраних публікацій, класичний підхід характеризується імперативом утримуватись від огляду літератури до самого кінця дослідження, аби залишатися відкритим для роботи з даними та уникнути формування упереджень [7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 15; 16; 17]. Деякі дослідники також відзначають, що власне після завершення дослідження література служить засобом пояснення теорії, коли дослідник здійснює інтеграцію своїх знахідок у контекст

існуючої літератури [10; 12; 13]. Ряд авторів зауважують, що заперечення ознайомлення з літературою в класичному підході може стикатися із практичними перешкодами – такими як, наприклад, необхідність написання дослідницької пропозиції [1; 10; 12].

Стосовно Штраусівського підходу, дослідники вказують на частковий, але не повний огляд літератури до початку дослідження. Подекуди, як відповідь на заклики Б. Глейзера щодо ігнорування літератури, наводяться у твердження А. Штрауса і Дж. Корбін про те, що «мати відкриту голову і мати порожню голову» – це не одне й те саме [1; 4; 7; 8; 9; 11]. Загалом же визнається, що у Штраусівському підході використання літератури заохочується на кожному етапі дослідження [7; 10; 15; 16; 17]. Деякі науковці зокрема розглядають використання літератури в рамках цього підходу як інструмент розвитку «теоретичної чутливості», яка має допомагати досліднику у формуванні концептів і категорій [9; 13; 16; 18].

Щодо конструктивістського підходу, автори публікацій також відзначають можливість використання літератури на кожному етапі дослідження [7; 9; 15; 17]. Окремі дослідники також наголошують на рекомендації щодо розробки окремого огляду літератури в рамках цього підходу, згідно з позицією К. Шармаз

Таблиця 3

«Роль дослідника»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Об'єктивна, зовнішня, відсторонена [2, с. 6; 4, с. 13; 8, с. 54; 11, с. 76; 13, с. 113; 16, с. 4; 18, с. 2]	Особисте залучення посилює дослідження [4, с. 13; 8, с. 53; 16, с. 4]	Суб'єктивна, рефлексивна, включена у досліджуваний світ, разом із попереднім досвідом і знаннями [2, с. 5–6; 6, с. 6; 13, с. 113; 16, с. 4]
Вплив упереджень дослідника мінімізується через слідування принципам [12, с. 93; 14, с. 4]	Інтерпретативна [13, с. 113; 14, с. 6]	Дослідник є учасником конструювання теорії [12, с. 94; 14, с. 8; 18, с. 2]
	Особистий вплив дослідника контролюється за допомогою процедури [13, с. 113; 18, с. 2]	

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

Таблиця 4

«Ставлення до використання літератури»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Утримання від огляду літератури до самого кінця дослідження [7, с. 1286; 8, с. 54; 9, с. 4; 10, с. 21; 11, с. 76; 12, с. 95; 13, с. 113; 15, с. 3; 16, с. 4; 17, с. 6]	Частковий огляд літератури до початку дослідження [1, с. 230; 4, с. 13; 7, с. 1286; 8, с. 54; 9, с. 4; 11, с. 77]	Використання літератури на кожному етапі дослідження [7, с. 1286; 9, с. 4; 15, с. 3; 17, с. 6]
Теорія інтегрується до наявної літератури [10, с. 21; 12, с. 95; 13, с. 113]	Використання літератури на кожному етапі дослідження [7, с. 1286; 10, с. 21; 15, с. 3; 16, с. 4; 17, с. 6]	Розробка окремого огляду літератури [7, с. 1286; 13, с. 113; 15, с. 3]
Попереднього огляду літератури іноді не можна уникнути – наприклад, для написання дослідницької пропозиції [1, с. 230; 10, с. 21; 12, с. 96]	Література служить інструментом розвитку «теоретичної чутливості» [9, с. 6; 13, с. 113; 16, с. 4; 18, с. 4]	Огляд літератури потрібен для контекстуалізації дослідження [12, с. 95; 18, с. 5]

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

[7; 13; 15]. У контексті конструктивістської уґрунтованої теорії деякі автори зокрема вказують на огляд літератури як засіб контекстуалізації дослідження перед початком збору даних [12; 18].

Дослідницькі питання

Важливою частиною будь-якого дослідження є формулювання дослідницьких питань. Втім, між різними підходами до використання уґрунтованої теорії існують різні погляди на цю проблему. У Таблиці 5: «Дослідницькі питання» ці погляди з точки зору порівняльних статей підсумовані.

Так, у класичній версії методології, згідно з позицією щодо об'єктивної ролі дослідника, дослідницькі питання не мають формулюватися перед початком збору і аналізу даних, а виникають вже у ході роботи [1; 8; 10; 12; 16]. З більш практичної сторони проблеми, зазначається, що для збору даних у взаємодії з учасниками можна формулювати ширші, загальні запитання [12; 13; 4].

У інших двох підходах, погляд на дослідницькі питання є більш традиційним, і, можливо, тому й менш дискутованим. Питання потрібно формулювати перед початком дослідження і у роботі з Штраусівським підходом [1; 4; 8; 13; 16], і з конструктивістським [12; 13].

Зауважується лише, що Дж. Корбін виділила основні джерела дослідницьких питань

для підходу А. Штрауса: порада, література, власний досвід, і пілотні проекти [1]. Також, щодо конструктивістського підходу відмічається, що дослідницькі питання можуть і мають змінюватись у ході дослідження [16].

Процедури кодування

Процедури кодування є важливою складовою кожного підходу до використання уґрунтованої теорії, і їхні автори приділяють належну увагу визначенню та опису цих процедур. Тому в обраних публікаціях погляди є загалом достатньо однорідними, за не надто значними розбіжностями. Це продемонстровано у Таблиці 6: «Процедури кодування».

З точки зору авторів публікацій, у класичному підході процедура кодування має дві стадії: (1) змістовне кодування, яке поділяється на (а) відкрите і (б) вибіркоче; і (2) теоретичне кодування [7; 9; 12; 13; 14; 15]. У ряді інших публікацій той самий розподіл показано як три стадії: відкрите, вибіркоче, і теоретичне кодування [1; 3; 10; 17]. Ще двоє авторів згадують лише про відкрите і змістовне кодування [16; 18], без теоретичного.

Стосовно Штраусівського підходу, дослідники здебільшого вказують на використання відкритого, осьового і вибіркового кодування [1; 3; 9; 10; 13; 15; 16; 18]. Низка авторів також згадує про умовну матрицю як ще одну стадію кодування [7; 14; 17]. Деякі науковці зазначають,

Таблиця 5

«Дослідницькі питання»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Дослідницькі питання оприявнюються у ході роботи з даними [1, с. 238; 8, с. 55; 10, с. 21; 12, с. 96; 16, с. 4]	Потрібно виробити дослідницькі питання перед початком дослідження [1, с. 238; 4, с. 13; 8, с. 55; 13, с. 113; 16, с. 4]	Дослідницькі питання формулюються до початку збору даних, базуючись на літературі [12, с. 96; 13, с. 113]
Дослідження розпочинається з ширшим питанням, яке б спрямувало збір даних [4, с. 13; 12, с. 96; 13, с. 113] [4; 12; 13]	Джерелами дослідницьких проблем є: поради, література, власний досвід, і пілотні проекти [1, с. 239]	Можуть і мають змінюватись у ході дослідження [16, с. 4]

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

Таблиця 6

«Процедури кодування»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
1. Змістовне кодування поділяється на (а) відкрите і (б) вибіркоче; і (2) Теоретичне кодування [7, с. 1273; 9, с. 4; 12; 13, с. 113; 14, с. 4; 15, с. 4]	Відкрите, осьове, і вибіркоче кодування [1, с. 231; 3, с. 5; 9, с. 4; 10, с. 20; 13, с. 114; 15, с. 4; 16, с. 4; 18, с. 5]	Початкове або відкрите, і сфокусоване (або рефокусоване) кодування [7, с. 1278; 13, с. 114; 14, с. 8; 15, с. 4; 16, с. 4; 17, с. 6; 18, с. 6]
Відкрите, вибіркоче, і теоретичне кодування [1, с. 231; 3, с. 5; 10, с. 20; 17, с. 6]	Відкрите, осьове, вибіркоче кодування, і умовна матриця [7, с. 1275; 14, с. 6; 17, с. 6]	Початкове, сфокусоване і теоретичне кодування [3, с. 5], останнє необов'язкове [12, с. 98]. Схоже з кодуванням у класичному підході [14, с. 8].
Відкрите і вибіркоче кодування [16, с. 4; 18, с. 5]	Наявність осьового кодування відрізняє підхід Штрауса від інших [8, с. 56; 18, с. 6]	

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

що наявність осевого кодування, спрямованого на більш чітку організацію категорій, найбільше відрізняє підхід Штрауса від інших [8; 18].

Щодо конструктивістського підходу, автори публікацій відзначають використання початкового або відкритого, сфокусованого (рефокусованого) кодування [7; 13; 14; 15; 16; 17; 18]. Певна неоднозначність існує щодо теоретичного кодування в конструктивістській уgruntованій теорії – у одній публікації його визнано частиною підходу [3], а у іншій – необов'язковим елементом [12]. У одній з робіт вказано на загальну схожість у кодуванні між класичною і конструктивістською теорією [14], що може пояснювати такі різотлумачення.

Теорія як результат дослідження

Відмінності між різними підходами передбачають і різні результати. Саме цьому аспекту присвячена Таблиця 7: «Теорія як результат дослідження».

Результати роботи дослідника над теорією, відповідно до різних підходів, проявляються у різній манері:

– У класичній версії теорія оприявнюється (emerges) з даних і відкривається (discovered) дослідником [7; 15; 17; 18].

– У Штраусівському підході теорія створюється через процедуру [7; 15; 17].

– У конструктивістському – конструюється у результаті взаємодії дослідника з іншими учасниками [7; 9; 14; 15; 17].

Відмінними є й цінності, які можуть бути запропоновані теоріями, спродукованими різними підходами. Для класичної уgruntованої теорії це насамперед пояснення певного феномену, або процесу [3; 12; 14]. Відповідно, теорія є настільки якісною, наскільки запропоноване нею пояснення відповідає таким критеріям як: відповідність (fit), придатність до роботи (work), релевантність, і придатність до модифікації [2; 9; 11; 14].

Стосовно Штраусівського підходу, то створена за його допомоги теорія являтиме собою

концептуалізований опис певного феномену, що охоплюватиме якнайбільшу варіативність людських дій у відповідних ситуаціях [9; 14; 18], на що саме і спрямовані відповідні цьому підходу процедури кодування, у поєднанні з теоретичною вибіркою. Відповідно, основними критеріями для оцінювання теорії є якість дотримання процедури кодування та широта охоплення варіативності людської поведінки, яка стосується досліджуваного феномену [8; 9; 16].

На основі аналізу точок зору на конструктивістський підхід було сформульовано визначення особливостей результатів дослідження скоріше як "історію" й інтерпретацію, ніж теорію і пояснення [7; 12; 16; 18]. Тому основними критеріями для оцінювання такої історії є: достовірність (credibility), оригінальність, резонансність, і корисність [6; 9; 14].

Висновки. Уgruntована теорія є методологією, яка розвивається у трьох основних напрямках – класичному, Штраусівському і конструктивістському. На основі систематичного аналізу відібраних публікацій сучасних дослідників, що працюють у полі уgruntованої теорії, присвячених порівнянню цих підходів, можна стверджувати, що є практична однотайність щодо бачення основних принципів, які їх об'єднують, а саме постійне порівняння даних, застосування теоретичної вибірки та ведення записів. Вважається, що виконання соціологічного дослідження на основі цих принципів, а також за умови ітеративного, одночасного збору і аналізу даних, дозволяє створювати нові теоретичні знання.

Корінням відмінностей між різними підходами сучасні дослідники вважають відмінності у їхніх філософських, парадигмальних, онтологічних і епістемологічних позиціях. Класичний підхід найчастіше відносять до позитивізму та об'єктивізму, хоча його засновник наполягає на нейтральності методу. Штраусівський і конструктивістський підходи мають спільні позиції

Таблиця 7

«Теорія як результат дослідження»

Класичний підхід	Штраусівський підхід	Конструктивістський підхід
Оприявнення (emergence) і відкриття (discovery) теорії [7, с. 1286; 15, с. 3; 17, с. 6; 18, с. 2]	Створення (creation) теорії [7, с. 1286; 15, с. 3; 17, с. 6]	Конструювання теорії [7, с. 1286; 9, с. 8; 14, с. 8; 15, с. 3; 17, с. 6]
Теорія як пояснення [3, с. 7; 12, с. 94; 14, с. 4]	Набір пов'язаних між собою категорій, які можуть пояснювати певний феномен, включаючи якнайбільшу варіативність їхніх проявів [9, с. 6; 14, с. 6; 18, с. 2]	Скоріше «історія» й інтерпретація, ніж теорія і пояснення [7, с. 1279; 12, с. 94; 16, с. 4; 18, с. 2]
Критеріями оцінювання теорії є: відповідність (fit), придатність до роботи (work), релевантність, і придатність до модифікації [2, с. 7; 9, с. 7; 11, с. 76; 14, с. 4]	Валідація теорії відбувається через постійне порівняння, охоплення різних точок зору, і слідування процедури [8, с. 57; 9, с. 6; 16, с. 4]	Основні критерії оцінювання: достовірність (credibility), оригінальність, резонансність, і корисність [6, с. 8; 9, с. 8; 14, с. 8]

Джерело: систематичний аналіз обраних публікацій

насамперед у символічному інтеракціонізмі, конструктивізмі та релятивізмі. Від цих позицій походять і відмінні характеристики підходів у вимірах ролі дослідника, ставлення до використання літератури, і формулювання дослідницьких питань.

Ще однією значною віссю відмінностей між підходами є погляди на процедури кодування. Тут Штраусівський підхід відрізняється від інших більшою структурованістю та наявністю осьового кодування. Тим часом, класичний і конструктивістський підходи мають доволі схожі процедури, які є менш структурованими.

Сукупність відмінностей між підходами впливає і на характер створених за їхньої допомоги теоретичних знань, і на манеру їхнього продукування. На різних полюсах у цьому вимірі знаходяться класичний підхід, зосереджений на пошуку об'єктивного та практичного пояснення досліджуваного феномену, і конструктивістський – такий, що пропонує більш суб'єктивний опис досвіду дослідника, отриманого у ході роботи. Штраусівський же підхід знаходиться приблизно посередині, суміщуючи більш суб'єктивну роль дослідника зі структурованою процедурою, яка робить теорію більш об'єктивною. Отже, систематичний аналіз текстів новітніх публікацій підтвердив, що застосуванню угрунтованої теорії в емпіричних дослідженнях конкретних соціологічних проблем має передувати чітке усвідомлення специфіки кожного із основних підходів у сучасному диференційованому полі угрунтованої теорії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Alammari F. M., Intezari A., Cardow A., Pauleen D. J. Grounded Theory in Practice: Novice Researchers' Choice Between Straussian and Glaserian. *Journal of Management Inquiry*. 2018. Vol. 28, No. 2. P. 228–245. DOI: 10.1177/1056492618770743
2. Berthelsen C. B., Lindhardt T., Frederiksen K. A discussion of differences in preparation, performance and postreflections in participant observations within two grounded theory approaches. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*. 2016. Vol. 31, No. 2. P. 413–420. DOI: 10.1111/scs.12353
3. Chun Tie Y., Birks M., Francis K. Grounded theory research: A design framework for novice researchers. *SAGE Open Medicine*. 2019. Vol. 7. P. 205031211882292. DOI: 10.1177/2050312118822927
4. Cullen M. M., Brennan N. M. Grounded Theory: Description, Divergences and Application. *Accounting, Finance & Governance Review*. 2021. Vol. 27. DOI: 10.52399/001c.22173
5. Elo S., Kyngäs H. The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*. 2008. Vol. 62, No. 1. P. 107–115.
6. Groen C., Simmons D., McNair L. An Introduction to Grounded Theory: Choosing and Implementing an Emergent Method. 2017 ASEE Annual Conference & Exposition Proceedings. 2017. DOI: 10.18260/1-2--27582
7. Kenny M., Fourie R. Contrasting Classic, Straussian, and Constructivist Grounded Theory: Methodological and Philosophical Conflicts. *The Qualitative Report*. 2015. Vol. 20, No. 8. P. 1270–1289. DOI: 10.46743/2160-3715/2015.2251
8. Howard-Payne L. Glaser or Strauss? Considerations for selecting a grounded theory study. *South African Journal of Psychology*. 2015. Vol. 46, No. 1. P. 50–62. DOI: 10.1177/0081246315593071
9. Koleva P. Critical analysis of grounded theory strategy in organisational and management research. *Qualitative Research Journal*. 2023. Vol. 23, No. 3. P. 258–272. DOI: 10.1108/qjrj-08-2022-0118
10. Markey K., Tilki M., Taylor G. Reflecting on the challenges of choosing and using a grounded theory approach. *Nurse Researcher*. 2014. Vol. 22, No. 2. P. 16–22. DOI: 10.7748/nr.22.2.16.e1272
11. Mohajan H. K., Mohajan D. Glaserian Grounded Theory and Straussian Grounded Theory: Two Standard Qualitative Research Approaches in Social Science. *Journal of Economic Development, Environment and People*. 2023. Vol. 12, No. 1. P. 72–81. DOI: 10.26458/jedep.v12i1.794
12. Connor A. O., Carpenter B., Coughlan B. An Exploration of Key Issues in the Debate Between Classic and Constructivist Grounded Theory. *Grounded Theory Review: An International Journal*. 2018. Vol. 17.
13. Rakhmawati W. Understanding Classic, Straussian, and Constructivist Grounded Theory Approaches. *Belitung Nursing Journal*. 2019. Vol. 5, No. 3. P. 111–115. DOI: 10.33546/bnj.754
14. Rieger K. L. Discriminating among grounded theory approaches. *Nursing Inquiry*. 2018. Vol. 26, No. 1. DOI: 10.1111/nin.12261
15. Santos J. L. G., Cunha K., Adamy E. K., Backes M. T. S., Leite J. L., Sousa F. G. M. Data analysis: comparison between the different methodological perspectives of the Grounded Theory. *Rev Esc Enferm USP*. 2018. Vol. 52. e03303. DOI: 10.1590/S1980-220X2017021803303
16. Sebastian K. Distinguishing Between the Strains Grounded Theory. *Journal for Social Thought*. 2019. Vol. 3, No. 1.
17. Sigauke I., Swansi K., Tsvara P. Oscillating among Different Traditions of Grounded Theory. *East African Journal of Education and Social Sciences*. 2020. Vol. 1, No. 1. P. 72–78. DOI: 10.46606/eajess2020v01i01.0008
18. Singh S., Estefan A. Selecting a Grounded Theory Approach for Nursing Research. *Global Qualitative Nursing Research*. 2018. Vol. 5. P. 233339361879957. DOI: 10.1177/2333393618799571

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНОЇ АКТИВНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

DEVELOPMENT OF SOCIAL ACTIVITY OF STUDENT YOUTH

Стаття присвячена дослідженню розвитку соціальної активності студентської молоді в умовах сучасного суспільства. Аналізуються основні чинники, що впливають на соціальну активність студентів, такі як освітнє середовище, соціальні мережі та громадські організації. Особлива увага приділяється ролі університетів у формуванні активної громадянської позиції молоді. Досліджуються також механізми залучення студентів до соціально значущої діяльності та їх вплив на розвиток особистісних якостей. У статті також аналізується роль технологій та соціальних медіа у розвитку соціальної активності студентської молоді. Встановлено, що використання соціальних медіа дозволяє залучати більше молодих людей до активної участі в громадських проєктах, полегшуючи організацію заходів та мобілізацію ресурсів. Запропоновано впровадження спеціалізованих програм та тренінгів, що сприятимуть розвитку лідерських якостей та навичок ефективної комунікації. Також рекомендовано активніше залучати студентів до процесу прийняття рішень на рівні закладів освіти, що підвищить їхню мотивацію та відповідальність за результати власної діяльності. Представлено детальний опис різних форм соціальної активності студентів, включаючи волонтерську діяльність, участь у громадських організаціях, студентському самоврядуванні та соціальних ініціативах. Виявлено, що соціальна активність позитивно впливає на академічні досягнення студентів, їхнє самопочуття та майбутню професійну реалізацію. Обговорення результатів фокусується на визначенні найефективніших підходів та стратегій для стимулювання соціальної активності студентської молоді. Розглядаються успішні практики та проєкти, які можуть бути використані в освітніх установах для підвищення рівня громадянської участі студентів. Загалом, стаття надає цінні рекомендації для освітніх установ, громадських організацій та самих студентів, спрямовані на підвищення рівня соціальної активності молоді.

Ключові слова: соціальна активність, студентська молодь, громадська участь,

освітнє середовище, соціальні мережі, студентське самоврядування.

The article is devoted to the study of the development of social activity of student youth in modern society. The article analyzes the main factors that influence the social activity of students, such as the educational environment, social networks, and public organizations. Particular attention is paid to the role of universities in shaping the active civic position of young people. The mechanisms of students' involvement in socially significant activities and their impact on the development of personal qualities are also studied. The article also analyzes the role of technology and social media in the development of social activity among students. It has been established that the use of social media allows more young people to actively participate in community projects, making it easier to organize events and mobilize resources. It is proposed to introduce specialized programs and trainings that will promote the development of leadership and effective communication skills. It is also recommended to involve students more actively in the decision-making process at the level of educational institutions, which will increase their motivation and responsibility for the results of their own activities. It provides a detailed description of various forms of social activity of students, including volunteering, participation in public organizations, student government and social initiatives. It has been found that social activity has a positive impact on students' academic achievements, well-being, and future professional realization. The discussion of the results focuses on identifying the most effective approaches and strategies to stimulate social activity among students. Successful practices and projects that can be used in educational institutions to increase the level of student civic engagement are discussed. In general, the article provides valuable recommendations for educational institutions, NGOs, and students themselves, aimed at increasing the level of social activity of young people.

Key words: social activity, student youth, public participation, educational environment, social networks, student self-government.

УДК 378:316

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.3>

2024.62.3

Маринець Н.В.

к.філос.н.,

доцент кафедри історії

та суспільних дисциплін

Закарпатський угорський інститут

імені Ференца Ракоці II

Букіна Т.В.

к.істор.н., доцент,

завідувач кафедри соціальних

та загальнотехнічних дисциплін

Первомайський навчально-науковий

інститут

Національного університету

кораблебудування

імені адмірала Макарова

Постановка проблеми. Розвиток соціальної активності студентської молоді є однією з важливих задач сучасного суспільства. Виховання соціально активних громадян, здатних до конструктивної участі в різних аспектах життя суспільства, має важливе значення для формування демократичних цінностей, зміцнення соціальної згуртованості та створення сприятливих умов для економічного розвитку.

Молодь становить значну частину населення більшості країн світу. За даними Організації Об'єднаних Націй, у 2022 році кількість молодих людей віком від 15 до 24 років становила близько 1,2 мільярда, що складає приблизно 15,5% світового населення. У деяких країнах цей показник є ще вищим. Наприклад, в країнах Африки на південь від Сахари молодь віком від 15 до 24 років складає близько 20% насе-

лення. В Україні, за даними Державної служби статистики, молодь віком від 15 до 34 років складає близько 22,5% населення станом на початок 2023 року – це підкреслює важливість залучення молоді до активної участі у суспільному житті для забезпечення стабільного розвитку країни [5].

Активна участь молоді у суспільному житті сприяє розв'язанню соціальних проблем та стимулює розвиток різних сфер діяльності. Зокрема, молодь активно бере участь у волонтерських проєктах, громадських організаціях, політичних рухах та ініціативах, спрямованих на покращення якості життя в їхніх громадах. Наприклад, за даними Європейського молодіжного форуму, близько 25% молодих європейців у 2020 році були залучені до волонтерської діяльності. Участь молоді у громадських та політичних процесах також має важливе значення. У країнах Європейського Союзу молодіжна участь у виборах та політичних акціях зростає, за даними Євробарометра, участь молоді у виборах до Європарламенту у 2019 році збільшилась на 50% порівняно з 2014 роком [8].

Тому, розвиток соціальної активності студентської молоді є ключовим чинником для забезпечення сталого та динамічного розвитку суспільства. Враховуючи значну частку молоді у населенні, важливо створювати умови для її активної участі у суспільному житті та сприяти розвитку громадянської відповідальності та соціальної свідомості.

Студентська молодь, будучи носієм нових ідей та енергії, відіграє вирішальну роль у процесах соціальної трансформації й вона здатна не лише адаптуватися до змін, але й ініціювати їх, пропонуючи інноваційні рішення та підходи до різноманітних проблем. У цьому контексті розвиток соціальної активності студентів стає необхідною умовою для досягнення сталого розвитку та модернізації суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Розвиток соціальної активності студентської молоді є важливим аспектом формування громадянської свідомості та активної життєвої позиції молодих людей. За останні роки значно зросла увага до цього питання з боку науковців та дослідників. Васильєва М. [1], Коваленко Д. [1], Романова І. [1], Лун Ч. [10], Мутохарі Ф. [15], Путу С. [15], Різал Ю. [15], Романова А. [16], Сюй Д. [10], Хуан І. [10], Чжан І. [10], Чжу Ж. [10] фокусуються на вивченні впливу різних чинників на рівень соціальної активності студентів, таких як освітнє середовище, участь у волонтерських та громадських організаціях, а також роль цифрових технологій у стимулюванні молодіжного активізму. Важливу роль у цьому відіграють державні та міжнародні програми, спрямовані на підтримку молодіжних ініціатив та проєктів.

Останні дослідження показують, що активна участь студентів у соціальному житті позитивно впливає на їх особистісний розвиток, формує лідерські якості та навички ефективної комунікації. Наприклад, участь у студентських організаціях та клубах допомагає молоді розвивати організаторські здібності, працювати в команді та вирішувати конфлікти. Аркісола М. [6], Ївженко Ю. [2], Канаєва Н. [11], Кібенко Л. [19], Котелевець А. [3], Московіц Г. [13], Муанар І. [6], Нохріна І. [3], Папутунган Т. [18], Смідерле Р. [17], Тентама Ф. [18], Товстоган В. [19], Хамматова Р. [12] відзначають, що соціальна активність сприяє розширенню мережі контактів та формуванню корисних соціальних зв'язків, що є важливим для майбутньої професійної кар'єри. Дослідники також відзначають, що студенти, які беруть активну участь у громадському житті, мають вищий рівень задоволеності життям та кращу адаптованість до змін. Гао К. [7], Голосумова Г. [8], Кідінов А. [8], Клевака Л. [5], Налічаєва С. [8], Патіца К. [14], Салахова В. [2], Тур О. [5], Чен П. [7], Ченьє Б. [7], Янишева В. [8] підкреслюють значення інтеграції студентської молоді у суспільно корисну діяльність через освітні програми та партнерські проєкти з місцевими громадами. Такі ініціативи сприяють розвитку відповідальності, емпатії та соціальної солідарності серед молоді. Наприклад, у багатьох університетах запроваджуються програми роботи в громаді, які передбачають участь студентів у соціальних та екологічних проєктах й це не лише допомагає розв'язувати актуальні проблеми суспільства, але й формує у студентів розуміння важливості їхнього внеску у спільну справу. Тому, розвиток соціальної активності студентської молоді є багатограним процесом, що потребує комплексного підходу та підтримки з боку освітніх установ, держави та суспільства в цілому.

Метою статті є дослідження та обґрунтування ефективних методів розвитку соціальної активності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу. У сучасному суспільстві розвиток соціальної активності студентської молоді набуває особливої ваги, адже саме молодь є рушійною силою змін та інновацій, а соціальна активність студентів сприяє формуванню активної громадянської позиції, розвитку навичок лідерства та комунікації, а також підвищенню соціальної відповідальності [3]. В умовах глобалізації та стрімкого розвитку інформаційних технологій, студенти мають унікальні можливості для взаємодії, обміну досвідом та участі в суспільних процесах як на національному, так і на міжнародному рівнях, тому важливим є створення сприятливих умов для розвитку їхньої соціальної активності через освітнє середовище, підтримку громадських організацій та

використання можливостей соціальних мереж [14, с. 8], що допоможе виховати покоління відповідальних, освічених та соціально активних громадян, здатних вирішувати складні виклики сучасності.

Відповідно, науковці розділяють основні чинники, що впливають на соціальну активність студентів, на декілька категорій, серед яких освітнє середовище, соціальні мережі та громадські організації відіграють ключову роль, а саме: академічна культура та цінності, тобто в університетах та коледжах, де підтримується атмосфера співпраці та взаємодопомоги, студенти більше залучені до соціальних активностей; інтерактивні методи навчання, адже використання дискусій, групових проєктів та інших інтерактивних методів стимулює студентів до активнішої участі у соціальних та громадських заходах; підтримка з боку викладачів (викладачі, які заохочують студентів до участі у соціальних та громадських активностях, часто сприяють підвищенню рівня їхньої залученості); інфраструктура та ресурси, тобто наявність клубів, організацій та інших ресурсів на кампусі сприяє активнішій участі студентів у позанавчальній діяльності; комунікація та організація заходів, адже соціальні мережі полегшують організацію подій, обмін інформацією та залучення студентів до різних заходів; формування спільнот за інтересами, адже завдяки соціальним мережам студенти можуть легко знаходити однодумців та об'єднуватися в групи за інтересами; інформаційна підтримка, тому, що соціальні мережі слугують джерелом новин та інформації про можливості участі у волонтерських проєктах, акціях та інших соціально значущих заходах; віртуальна соціалізація, адже соціальні мережі надають платформу для обговорення соціальних питань та обміну досвідом, що стимулює активну громадську позицію; можливості для волонтерства, тобто громадські організації часто пропонують студентам можливості для участі у волонтерських програмах, що розвиває їхні соціальні навички; професійний розвиток, адже участь у громадських організаціях допомагає студентам здобувати нові знання та навички, що може бути корисним у їхній майбутній кар'єрі; підтримка та менторинг, тобто громадські організації мають можливість надавати студентам підтримку та наставництво, що допомагає їм краще орієнтуватися у соціальній активності; соціальна відповідальність, адже залучення до діяльності громадських організацій сприяє формуванню у студентів почуття соціальної відповідальності та активної громадянської позиції [2; 4; 13, с. 78–119; 16].

Ефективне залучення студентів до соціально значущої діяльності потребує використання механізмів, кожен з яких має свій унікальний вплив на розвиток особистісних

якостей [13]. Нижче наведена таблиця ілюструє основні механізми залучення студентів до соціально значущої діяльності та їх вплив на формування особистісних якостей, необхідних для успішної інтеграції у суспільне життя та професійну діяльність (табл. 1).

Таблиця 1
Огляд основних механізмів залучення студентів до соціально значущої діяльності та відповідний вплив кожного з них на розвиток важливих особистісних якостей

Механізми залучення	Приклади	Вплив на особистісні якості
Освітні програми та курси	Інтеграція соціальних проєктів у навчальні програми, курси з лідерства та соціальної відповідальності	Розвиток лідерських навичок, підвищення соціальної відповідальності
Волонтерські програми	Участь у волонтерських ініціативах, співпраця з громадськими організаціями	Розвиток емпатії, емоційного інтелекту, підвищення соціальної відповідальності
Студентські організації та клуби	Активна участь у студентських організаціях, клубах за інтересами, студентське самоврядування	Розвиток лідерських та комунікативних навичок, навичок самоорганізації
Соціальні мережі та онлайн-платформи	Використання соціальних мереж для координації та поширення інформації	Покращення комунікативних навичок, розвиток критичного мислення
Конкурси та гранти	Участь у конкурсах на соціальні проєкти, отримання грантів на їх реалізацію	Розвиток творчого підходу, критичного мислення, навичок вирішення проблем

Джерело: складено на основі [13].

Впровадження спеціалізованих програм та тренінгів для розвитку лідерських якостей і навичок ефективної комунікації є дуже важливим для сучасного студентського середовища [6, с. 107], адже лідерські якості включають здатність ухвалювати стратегічні рішення, мотивувати команду та керувати змінами, а ефективна комунікація сприяє створенню позитивної атмосфери, де кожен студент почувається почутим і цінним.

Спеціалізовані програми для студентів зазвичай містять тренінги з емоційного інтелекту, управління конфліктами, побудови команд та ведення переговорів й вони можуть проводитися у формі семінарів, воркшопів, онлайн-курсів чи індивідуальних коучингових сесій [10, с. 3]. Ефективність таких програм забезпечується інтерактивними методами навчання, що дозволяють студентам відразу застосовувати отримані знання на практиці. Важливим аспектом є також зворотний зв'язок, який допомагає учасникам зрозуміти свої сильні та слабкі сторони й працювати над їхнім вдосконаленням.

Впровадження таких програм не тільки підвищує кваліфікацію студентів, але й сприяє їхньому загальному успіху, адже ефективні лідери здатні краще управляти командами та досягати поставлених цілей [19, с. 34], тому, що розвиток лідерських якостей та навичок ефективної комунікації є критично важливими для успішного керівництва та управління в сучасному світі.

Існує безліч міжнародних програм та тренінгів, які надають можливість студентам розвивати ці навички. Вони доступні в різних країнах та охоплюють широкий спектр тем, включаючи стратегічне мислення, публічні виступи, переговори та управління конфліктами.

Наприклад, програми від Harvard Business School та MIT Sloan School of Management в США відомі своїм акцентом на стратегічне мислення та інновації, а ті, що пропонуються INSEAD у Франції та Сінгапурі, фокусуються на глобальному управлінні та трансформаційних змінах. Крім академічних інститутів, такі організації як Toastmasters International та Center for Creative Leadership (CCL) пропонують більш практичний підхід до розвитку лідерських навичок та ефективної комунікації. Toastmasters International, наприклад, забезпечує регулярні зустрічі для практики публічних виступів та міжособистісної комунікації, що є надзвичайно корисним для тих, хто прагне вдосконалити свої ораторські здібності [10; 11].

Загалом, аналіз цих програм показує, що існує безліч можливостей для розвитку лідерських якостей та навичок ефективної комунікації, які відповідають різним потребам і цілям. Від інтенсивних академічних курсів до більш практичних тренінгів, кожен може знайти відповідну програму для свого професійного розвитку. Важливо ретельно оцінювати доступні варіанти та вибирати ті, які найкраще відповідають індивідуальним вимогам і кар'єрним цілям (табл. 2).

Міжнародні дослідники [1; 7; 12; 18] відзначають, що стимулювання соціальної активності студентської молоді є важливим завданням, яке сприяє формуванню активної громадянської позиції, розвитку лідерських

навичок та підвищенню загального рівня соціальної відповідальності. Один з підходів до стимулювання соціальної активності полягає у створенні та підтримці студентських організацій і об'єднань, адже такі структури надають молоді можливість реалізовувати свої ідеї, брати участь у прийнятті рішень та організовувати різноманітні соціальні, культурні та спортивні заходи [6, с. 301]. Крім того, залучення студентів до діяльності в організаціях сприяє розвитку комунікативних та організаційних навичок, що є важливими для майбутнього професійного життя [7, с. 5]. Іншою ефективною стратегією є проведення тренінгів та семінарів, спрямованих на розвиток лідерських якостей та навичок роботи в команді, тобто такі заходи допомагають студентам зрозуміти важливість активної громадянської позиції та соціальної відповідальності. Під час тренінгів студенти отримують можливість обмінюватися досвідом, розвивати критичне мислення та навчатися ефективних методів вирішення конфліктів, відповідно це сприяє формуванню у молоді почуття спільності та готовності діяти на благо суспільства [18, с. 561].

Третій підхід передбачає використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій для залучення студентів до соціальної діяльності, тобто соціальні мережі, блоги та онлайн-платформи стають потужним інструментом для поширення інформації про соціальні проекти, обмін думками та залучення нових учасників до різноманітних ініціатив [9, с. 1879; 15, с. 579] – віртуальні спільноти об'єднують студентів з різних закладів освіти, створюючи широкі можливості для співпраці та обміну досвідом.

Сьогодні важливою стратегією є активне залучення студентів до науково-дослідної діяльності, спрямованої на вирішення соціальних проблем. Наукові проекти, присвячені вивченню соціальних явищ, мають практичне значення для розробки нових підходів до соціальної роботи, освіти та охорони здоров'я [17, с. 6]. Залучення студентів до таких проектів сприяє розвитку їхніх дослідницьких навичок та критичного мислення, а також підвищує їхню мотивацію до участі в соціально значущій діяльності. Нарешті, важливим підходом є створення сприятливого соціального середовища в закладах освіти, яке заохочує активну участь студентів у соціальному житті [5, с. 83]. Це охоплює впровадження курсів з соціальної відповідальності, підтримку студентських ініціатив та забезпечення можливостей для самореалізації молоді. Позитивне соціальне середовище сприяє формуванню у студентів почуття приналежності до спільноти та стимулює їх до активної участі в суспільному житті.

Висновки. Розвиток соціальної активності студентської молоді є важливим чинни-

ком формування громадянського суспільства. Студенти, як активні учасники соціально-економічних процесів, здатні впливати на зміни в суспільстві, сприяти утвердженню демократичних цінностей та інноваційного розвитку, а соціальна активність студентів сприяє підвищенню рівня їхньої громадянської свідомості та відповідальності, що є необхідною умовою для сталого розвитку суспільства. Дослідження показують, що соціальна активність студентів розвивається під впливом різноманітних чинників, таких як освітнє середовище, сімейне виховання, культурні традиції та соціальні мережі. Важливу роль відіграє також особистісний досвід і мотивація студентів, які визначають їхню готовність брати участь у соціально значущих проектах та ініціативах. Враховуючи ці чинники, необхідно створювати умови для

стимулювання соціальної активності молоді.

Освітні заклади відіграють ключову роль у розвитку соціальної активності студентів й вони мають забезпечувати можливості для реалізації студентами своїх ініціатив, сприяти їхньому залученню до громадських організацій та волонтерських рухів. Активна участь студентів у таких діяльностях не тільки розвиває їхні лідерські якості, але й сприяє формуванню навичок співпраці, комунікації та критичного мислення, що є важливими для їхньої подальшої професійної діяльності.

Одним з ефективних механізмів розвитку соціальної активності студентів є створення та підтримка студентських організацій, адже такі організації виступають платформами для обміну ідеями, досвідом та реалізації спільних проектів. Важливо, щоб адміністрації освітніх

Таблиця 2

Програми та тренінги міжнародного ракурсу, які сприяють розвитку лідерських якостей і ефективних комунікаційних навичок у студентів

Програма/Тренінг	Опис	Організація/Університет	Країна
Harvard Leadership Program	Програма з акцентом на стратегічне мислення, прийняття рішень та ефективне лідерство	Harvard Business School	США
Dale Carnegie Training	Курси з розвитку лідерства, публічних виступів та міжособистісної комунікації	Dale Carnegie Training	США, Глобально
INSEAD Leadership Programme	Інтенсивна програма для студентів, спрямована на розвиток лідерських навичок	INSEAD	Франція, Сінгапур
London Business School Leadership Programme	Курси, орієнтовані на розвиток стратегічного лідерства та організаційних навичок	London Business School	Великобританія
Toastmasters International	Клуби для практики публічних виступів та розвитку лідерських якостей через регулярні зустрічі	Toastmasters International	Глобально
MIT Sloan Executive Education	Програми для студентів, які зосереджені на інноваціях, лідерстві та стратегічному менеджменті	MIT Sloan School of Management	США
Center for Creative Leadership (CCL)	Різноманітні тренінги для розвитку лідерства та комунікативних навичок	Center for Creative Leadership	США, Глобально
Oxford Leadership Programme	Курси для студентів, спрямовані на стратегічне лідерство та трансформаційні зміни	University of Oxford	Великобританія
Carnegie Mellon Leadership and Negotiation Academy	Програма для розвитку навичок лідерства, переговорів та управління конфліктами	Carnegie Mellon University	США
Stanford Graduate School of Business Executive Education	Програми, що охоплюють лідерство, інновації та ефективну комунікацію	Stanford Graduate School of Business	США
Wharton Executive Education	Курси для керівників, спрямовані на розвиток лідерських навичок та комунікацій	The Wharton School, University of Pennsylvania	США
Ashridge Executive Education	Програми для розвитку стратегічного лідерства та організаційних навичок	Hult International Business School	Великобританія
IESE Business School Leadership Programs	Програми, орієнтовані на стратегічне лідерство, інновації та глобальне управління	IESE Business School	Іспанія
IMD Leadership Programs	Курси для керівників, спрямовані на розвиток лідерства, комунікацій та управління змінами	IMD Business School	Швейцарія
Leadership Development Programme at Duke	Інтенсивна програма для розвитку стратегічного мислення та лідерських якостей	Duke University	США

Джерело: складно на основі [10; 11; 13].

закладів надавали підтримку таким організаціям, забезпечували їх ресурсами та сприяли їхньому розвитку. Це створює сприятливі умови для активного залучення студентів до соціально значущої діяльності. Сучасні інформаційні технології також відіграють значну роль у розвитку соціальної активності студентів, адже використання соціальних мереж та інших онлайн-платформ дозволяє студентам швидко обмінюватися інформацією, організувати заходи та координувати свої дії. Це відкриває нові можливості для залучення молоді до соціальної активності, дозволяючи їм брати участь у глобальних ініціативах та проектах.

Зважаючи на вищезазначене, можна зробити висновок, що розвиток соціальної активності студентської молоді є багатограним процесом, який потребує системного підходу. Важливо забезпечувати підтримку з боку освітніх закладів, створювати умови для реалізації студентських ініціатив та використовувати сучасні технології для стимулювання соціальної активності. Тільки завдяки комплексному підходу можна досягти високого рівня соціальної активності молоді, що сприятиме розвитку громадянського суспільства та демократичних процесів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васильєва М. П., Коваленко Д. В., Романова І. А. Розвиток соціальної активності студентської молоді як основа соціальної згуртованості суспільства. *Перспективи та інновації науки*. 2023. Вип. № 1(19). С. 45-56.
2. Івженко Ю. Формування соціальної активності студентської молоді. *Нові технології навчання*. 2020. № 94. С. 154-161.
3. Нохріна І., Котелевець А. Соціальна успішність як складова активності студентської молоді. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2024. № 1 (54). С. 141-144.
4. Ступак О. Особливості соціальної активності молоді в інститутах громадянського суспільства. *Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти*. 2019. № 10. С. 223-234.
5. Тур О. М., Клевака Л. П. Розвиток емоційно-професійних якостей студентської молоді як показник її комунікативної компетентності. *Scientific notes of junior academy of sciences of Ukraine*. 2023. № 3(28). С. 81-88.
6. Arquisola M. J., Muanar I. A. The Role of family influence, gender, and entrepreneurial education on Indonesian vocational students becoming entrepreneurs. *International Journal of Research in Business and Social Science*. 2019. № 8(5). P. 104-112.
7. Chen P., Chenye B., Gao Q. Proactive personality and academic engagement: the mediating effects of teacher-student relationships and academic self-efficacy. *Frontiers in Psychology*. 2021. №. 12. P. 1-8.
8. Educational statistics of students. World statistics 2024. Statista. 2024. URL: <https://www.statista.com/search/?q=Educational+statistics+of+students.+World+statistics&p=1>
9. Goloshumova G. S., Ershova O. V., Salakhova V. B., Kidinov A. V., Nalichaeva S. A., Yanysheva V. A. Information and educational environment of higher school as a factor of the formation of coping strategies in the structure of students' personality (Ecological and psychological aspect). *Eurasian Journal of Biosciences*. 2019. № 13. P. 1867-1874.
10. Huang Y., Zhang Y., Long Z., Xu D., Zhu R. How to Improve Entrepreneurship Education in "Double High-Level Plan" Higher Vocational Colleges in China. *Frontiers in Psychology*. 2021. № 12(October). P. 1-12.
11. Kanaeva N. A. The role of value orientations in the development of professional identity. *Bulletin of the Cherepovets State University*. 2012. № 3(40). P. 142-145.
12. Khammatova R. S., Gribkova O. V., Tkhuго M. M., Ushakova O. B., Shchetinina N. N., Krashenninnikova E. I., Erofeeva M. A. Specific Features of Value Orientations among the Student Youth in the Context of Digital Transformation of the Education System. *World Journal on Educational Technology: Current Issues*. 2021. № 13.2. P. 297-306.
13. Moskowitz G. Introduction to Social Cognition: The Essential Questions and Ideas. The Guilford Press. 2024. 576 p.
14. Patitsa, C. D., Sahinidis, A. G., Tsaknis, P. A., & Giannakouli, V. Big Five personality traits and students' satisfaction with synchronous online academic learning (SOAL). *Corporate & Business Strategy Review*. 2021. № 2.2. P. 8-16.
15. Rizal Y., Putu S., Mutohhari F. Digital Entrepreneurship of Vocational Educations: Enthusiasm Level and Entrepreneurial Personality of Students. *Journal of Education Technology*. 2022. № 6.4. P. 578-585.
16. Romanova A. V., Goloshumova G. S., Belousov M. V., Ignatyeva A. V., Korobanova Z. V., Krashenninnikova N. A., Alieva P. S. The sphere of values and meaning of a person and its role in professional formation and development. *Journal of Environmental Treatment Techniques*. 2020. Volume 8, Issue 4. P. 1315-1320.
17. Smiderle R., Rigo S. J., Marques L. B., Peçanha de Miranda Coelho J. A., Jaques P. A. The impact of gamification on students' learning, engagement and behavior based on their personality traits. *Smart Learning Environments*. 2020. № 7.1. P. 1-11.
18. Tentama F., Paputungan T. H. Entrepreneurial intention of students reviewed from self-efficacy and family support in vocational high school. *International Journal of Evaluation and Research in Education*. 2019. № 8(3). P. 557-562.
19. Tovstohan V., Kibenko L. Individualization of the Process of Professional Training of Future Specialists Using Innovative Educational Technologies. Contemporary technologies and society: innovations, artificial intelligence, and challenges. Collective Scientific Monograph. 2023. P. 30-37.

ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ В УКРАЇНУ

RED CROSS ACTIVITIES IN UKRAINE DURING THE FULL-SCALE INVASION OF UKRAINE BY RUSSIA

УДК [341.16:614.885]:355.01(470+571:477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.4>

Черкашина Т.О.

к.соціол.н.,
доцентка кафедри філософії,
соціології та соціальної роботи
Херсонський державний університет

Фертак К.А.

учениця 9 класу
Херсонський науковий ліцей
Херсонської обласної ради

У статті тезисно описано історію створення організації Товариства Червоного Хреста в Україні; резюмовано, що організація є складовою частиною всесвітньої організації Міжнародного Руху Червоного Хреста і Червоного Півмісяця; є всеукраїнською, добровільною, гуманітарною організацією, що надає підтримку державі в гуманітарних справах під час конфліктів і в мирний час, що взаємодіє з державою у вирішенні надзвичайних ситуацій та надає допомогу найбільш вразливим верствам населення. Окреслено найважливіші потреби українців, які виникли у період повномасштабного вторгнення рф в Україну та під час російсько-української війни; виявлено та охарактеризовано основні напрями діяльності Товариства Червоного Хреста України, які здійснювалися організацією до вторгнення та з'явилися з лютого 2022 року й виникають щодня вже більше ніж два роки. Проведене експертне опитування, дало змогу проаналізувати у статті найактуальніші та найзатребуваніші, під час російсько-української війни, послуги для українців, окреслити їх основні проблеми; визначити якість послуг, які надаються Товариством Червоного Хреста; охарактеризувати основні напрями діяльності організації під час війни та можливості удосконалення діяльності Товариства у майбутньому.
Ключові слова: Товариство Червоного Хреста України, повномасштабне вторгнення,

російсько-українська війна, соціальні послуги, експертне опитування, інтерв'ювання.

The article describes the history of the Red Cross Society in Ukraine, summarizing that the organization is an integral part of the global organization of the International Red Cross and Red Crescent Movement; it is an all-Ukrainian, voluntary, humanitarian organization that supports the state in humanitarian affairs during conflicts and in peacetime, cooperates with the state in resolving emergencies and provides assistance to the most vulnerable segments of the population.

The author outlines the most important needs of Ukrainians that arose during the full-scale invasion of Ukraine by Russia and during the Russian-Ukrainian war; identifies and characterizes the main activities of the Ukrainian Red Cross Society, which were carried out by the organization before the invasion and have appeared since February 2024 and have been occurring daily for more than two years.

The expert survey made it possible to analyze in the article the most relevant and demanded services for Ukrainians during the Russian-Ukrainian war, to outline their main problems; to determine the quality of services provided by the Red Cross Society; to characterize the main activities of the organization during the war and the possibilities for improving the Society's activities in the future.
Key words: Ukrainian Red Cross Society, full-scale invasion, Russian-Ukrainian war, social services, expert survey, interview.

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року стало для українців днем, який кардинально змінив їхнє звичне життя. Почалося повномасштабне вторгнення російських військ на територію України. Страх, паніка та відчуття небезпеки змусили багатьох українців виїхати за кордон або переміститися в інші регіони країни, щоб убезпечити своїх близьких і рідних.

Закриття магазинів, інфраструктури, втрата роботи, неможливість забезпечувати себе чи родину, страх, паніка та відчай супроводжували українців тоді і продовжують тиснути на них і зараз.

Люди опинилися в біді й потребували допомоги, яку почали надавати різні міжнародні організації, волонтери, місцеві осередки, а подекуди просто пересічні люди й сусіди.

Однією з міжнародних організацій, яка розпочала надавати допомогу та підтримку українцям, стало Товариство Червоного Хреста України, що працювало як в окупованих містах, так і поза ними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Більшість досліджень у даній області сконцен-

тровані на вивченні історії появи, становлення та діяльності Товариства Червоного Хреста та ТЧХ в Україні в цілому.

Такі аспекти діяльності Товариства Червоного Хреста в Україні розглядалися у дослідженнях Безгинської К. М. [1], Грибан О. Г. [2], Лисенко Т. А. [1], Литовченко Т. А., Ореховського В. О. [5] та інших.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми намагались дослідити діяльність Товариства Червоного Хреста в Україні під час повномасштабного вторгнення рф в Україну.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незалежне національне Товариство Червоного Хреста України розпочало свою діяльність безпосередньо після установачого з'їзду, який відбувся з 15 по 18 квітня 1918 року в Києві. Після проголошення незалежності України в 1991 році Товариство Червоного Хреста УРСР отримало міжнародне визнання як абсолютно самостійна та єдина організація Червоного Хреста в Україні.

24 лютого 2022 року стало для українців днем, який кардинально змінив їхнє звичне життя. Почалося повномасштабне вторгнення

російських військ на територію України. Страх, паніка та відчуття небезпеки змусили багатьох українців виїхати за кордон або переміститися в інші регіони країни, щоб убезпечити своїх близьких і рідних.

Закриття магазинів, інфраструктури, втрата роботи, неможливість забезпечувати себе чи родину, страх, паніка та відчай супроводжували українців тоді і продовжують тиснути на них і зараз.

Люди опинилися в біді й потребували допомоги, яку почали надавати різні міжнародні організації, волонтери, місцеві осередки, а подекуди просто пересічні люди й сусіди.

Однією з міжнародних організацій, яка розпочала надавати допомогу та підтримку українцям, стало Товариство Червоного Хреста України, що працювало як в окупованих містах, так і поза ними.

З лютого 2022 року, у зв'язку з повномасштабним вторгненням РФ в Україну та загостренням військових дій, істотно зросла кількість соціальних груп і категорій людей, які потребують соціально-психологічної допомоги та психологічної підтримки. Товариство Червоного Хреста України бере участь у проекті з мінної безпеки, оскільки з 2014 року серед користувачів послуг ТЧХУ значна частина проживає вздовж лінії розмежування.

Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну Товариство Червоного Хреста України не тільки зберегло свої напрямки діяльності, але й розширило коло отримувачів своїх послуг. Товариство почало опікуватися також іншими громадянами, які раніше не входили до бенефіціарів організації, але тепер потребують підтримки, допомоги, супроводу або втручання.

Для підтримки всього населення ТЧХУ з початку збройного конфлікту надає першу психологічну допомогу та базову психосоціальну підтримку як у місцях переміщення, так і в нових місцях проживання людей, які змушені були покинути свої домівки. Окрім того, волонтери ТЧХУ надають психосоціальну підтримку людям у пунктах видачі гуманітарної допомоги, де зазвичай є великі скупчення людей.

Понад 5500 людей похилого віку та маломобільних людей отримують допомогу на дому за напрямком «Соціальні послуги та догляд вдома».

На місцевому рівні районні, міські та обласні організації Товариства Червоного Хреста України активно підтримують вразливі соціальні групи. Волонтери та співробітники цих організацій видають продуктові набори, що містять крупи, макаронні вироби, консерви, цукор, борошно, олію та інші продукти тривалого зберігання. Також забезпечують гігієнічними засобами, такими як дитячі та дорослі

підгузки, чоловічі та жіночі засоби гігієни, дезінфікуючі розчини тощо.

У місцевих організаціях Товариства Червоного Хреста України, крім гуманітарної допомоги, проводяться соціально значущі заходи для вразливих соціальних груп та внутрішньо переміщених осіб (ВПО). Зокрема, організуються безкоштовні тренінги з першої допомоги, мінної безпеки, міжнародного гуманітарного права та інші.

24 лютого 2022 року стало переломним для українців, оскільки розпочалося повномасштабне вторгнення російських військ на територію України. Страх, паніка та відчуття небезпеки змусили багатьох українців виїхати за кордон або переміститися до інших регіонів країни, щоб зберегти життя своїх близьких. Частина українців залишилася в своїх домівках, деякі пережили окупацію або досі перебувають під окупацією. Інші взяли до рук зброю, щоб захищати територіальну цілісність своєї держави. В країні було запроваджено воєнний стан. Закриття магазинів, зупинка інфраструктури, втрата роботи, неможливість забезпечити себе чи свою родину, страх, паніка та відчай стали повсякденною реальністю українців і продовжують впливати на них. Люди потребували допомоги, яку почали надавати різні міжнародні організації, волонтери, місцеві осередки та навіть сусіди. Однією з таких організацій стало Товариство Червоного Хреста України, яке активно надає допомогу як в окупованих містах, так і поза ними.

На сьогодні по всій Україні функціонують понад 2000 осередків Товариства Червоного Хреста, в яких працюють близько 8000 волонтерів та 1500 співробітників. Основні напрями допомоги, які здійснюють філіали Товариства, включають:

- евакуацію людей з територій, де ведуться бойові дії;
- надання першої домедичної допомоги всім, хто її потребує;
- надання першої психологічної підтримки;
- видачу продуктових та гігієнічних наборів;
- догляд за маломобільними людьми вдома;
- будівництво тимчасового житла та реконструкцію пошкоджених будинків;
- надання грошової допомоги та продуктових ваучерів населенню на деокупованих територіях;
- інформування щодо профілактики найпоширеніших захворювань та зміцнення здоров'я;
- проведення просвітницької діяльності.

У 2022 році членами та волонтерами Товариства Червоного Хреста України було евакуйовано понад 300 тисяч людей, а також організовано супровід евакуаційних автобу-

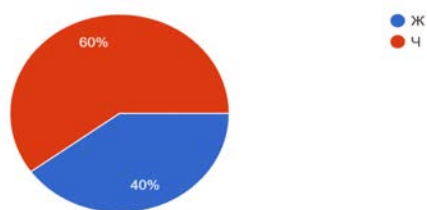
сів. Крім того, Товариство створило близько 120 мобільних медичних бригад для надання медичної допомоги у найвіддаленіших та небезпечних регіонах, включаючи зони воєнних дій, де доступ до медицини обмежений.

З метою дослідження пріоритетних напрямів діяльності, основних видів послуг та якості надання їх Товариством Червоного Хреста України під час повномасштабного вторгнення рф в Україну нами було проведено емпіричне дослідження.

У якості методів дослідження було обрано інтерв'ювання експертів, котре було проведене протягом жовтня – грудня 2023 р. Було опитано 30 респондентів віком від 14 до 59 років, які дали згоду на інтерв'ю. Респонденти, вік яких до 18 років (1 волонтер має 14 років) отримав згоду батьків для участі в опитуванні.

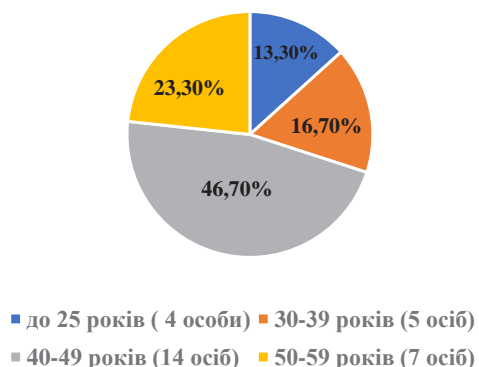
Експертами в нашому дослідженні виступили члени та волонтери Товариства Червоного Хреста України, які погодилися взяти участь у опитуванні.

За статтю експерти розподілилися таким чином:

Рис. 1. Стать респондентів

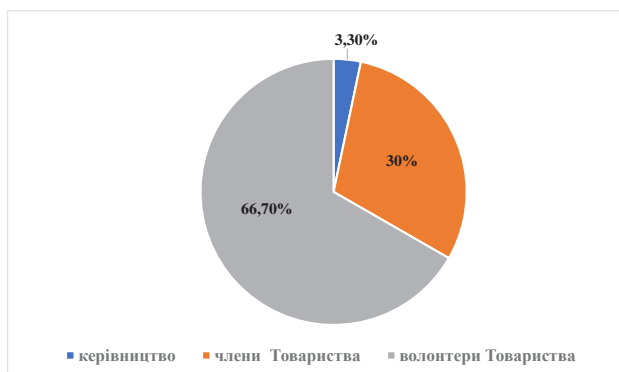
Вік респондентів, які виступили експертами в опитуванні зазначений на рис. 2.

Рис. 2. Вік респондентів

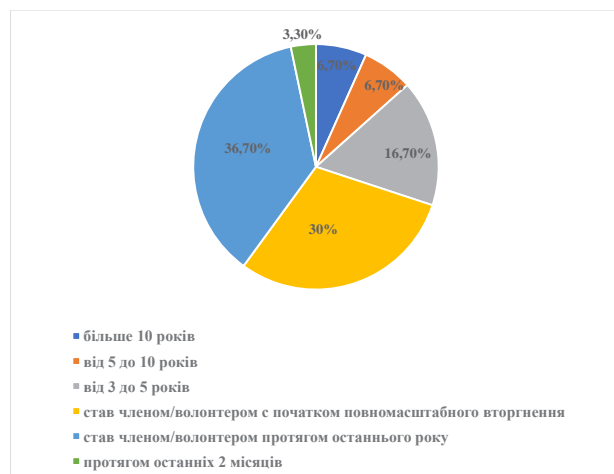
Щодо членства респондентів у ТЧХУ, то серед них до керівництва адміністративно-територіальної організації входить 3,3% опитаних, членами Товариства є 30% респондентів,

більша частина опитаних – 66,7%, є волонтерами Товариства Червоного Хреста України (див. рис. 3).

Рис. 3. Членство в Товаристві Червоного Хреста України

Цікаво також було дослідити, як довго респонденти беруть участь у діяльності ТЧХУ, і чи пов'язана їх така діяльність з повномасштабним вторгненням. Відповіді респондентів на питання «Скільки часу Ви є членом/волонтером ТЧХУ?» розподілилися наступним чином (див. рис. 4):

Рис. 4. Період членства в ТЧХУ

Результати опитування експертів показали, що:

1) Серед великого переліку послуг, які надавалися Товариством Червоного Хреста до повномасштабного вторгнення, співробітниками було зазначені наступні (послуги подані від найбільш поширених до найменш поширених):

- надання послуг самотнім та маломобільним верствам населення;
- надання допомоги населенню в період епідемій, пандемій та надзвичайних ситуацій;
- надання послуг малозабезпеченим верствам населення;
- надання послуг тим, хто опинився в складних життєвих обставинах;

- навчання першій медичній допомозі;
- надання гуманітарної допомоги тим, хто потребує (одяг, речі першої необхідності, продукти харчування тощо);
- сприяння донорству;
- надання першої медичної/психологічної допомоги.

2) З початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну та під час воєнних дій на території України надає найактуальніші для населення послуги (послуги подані від найбільш поширених до найменш поширених):

- надання гуманітарної допомоги населенню на деокупованих територіях;
- надання гуманітарної допомоги внутрішньо переміщеним особам;
- участь у подоланні наслідків підриву Каховської ГЕС;
- надання послуг самотнім та маломобільним верствам населення;
- евакуація населення з місць, небезпечних для життя через військові дії;
- навчання першій домедичній/медичній допомозі;
- здійснення інформаційної роботи щодо мінної небезпеки;
- надання психосоціальної підтримки населенню;
- надання послуг тим, хто опинився в складних життєвих обставинах;
- міжнародна грошова/ "ваучерна" допомога;
- надання допомоги пораненим, хворим та особам, які постраждали від збройної агресії РФ;
- надання послуг малозабезпеченим верствам населення (взагалі);
- надання гуманітарної допомоги населенню на тимчасово окупованих територіях;
- допомога у відновленні домогосподарств;
- оснащення бомбосховищ та укриттів;
- надання послуг малозабезпеченим верствам населення (на окупованих та деокупованих територіях);
- добротність, благодійність;
- сприяння донорству;
- надання допомоги населенню в період епідемій, пандемій та надзвичайних ситуацій;
- здійснення навчально-просвітницької діяльності за різними напрямками;
- навчання з тактичної медицини;
- популяризація здорового способу життя;
- евакуація домашніх тварин;
- оснащення притулків/прихистків для внутрішньо переміщених осіб;
- робота з жертвами війни;
- допомога/прихист тваринам, які постраждали через військові дії.

3) З початком повномасштабного вторгнення кількість кількість отримувачів послуг/

бенефіціаріїв Товариства ЧХ України збільшилася. Але незважаючи на велику кількість бенефіціарів, якість послуг, що надає ТЧХУ, на думку респондентів є високою:

53% опитаних впевнені, що послуги ТЧХУ завжди були і залишаються якісними;

43,3% вважають, що послуги стали якіснішими через збільшення фінансування / донорства;

43,3% вказали на те, що якість послуг підвищилася завдяки високому рівню залученості до ТЧХУ волонтерів;

6,7% респондентів зазначили, що якість послуг менш якісна через обмеженість фінансування/донорства і велику кількість тих, хто потребує цих послуг;

30% працівників переймаються тим, що ТЧХУ не завжди може надати допомогу населенню на окупованих територіях;

20% опитаних турбує неможливість надати допомогу всім, хто її потребує через велику кількість клієнтів.

4) Серед основних позитивних аспектів діяльності ТЧХУ під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну респондентами виокремлено наступні:

- залученість до Товариства гарних людей, можливість бути корисним;
- злагоджена робота в команді, єдність, згуртованість;
- збільшення напрямів діяльності, мультифакторна допомога;
- можливість надання першої найнеобхіднішої допомоги, надання адресної допомоги;
- Червоний Хрест – це велика родина з великим серцем.

5) Серед перепон, що можуть заважати або навіть призупиняти чи затримувати можливості організації, було названо такі:

- розширити напрями допомоги людям; удосконалити роботу «гарячої» лінії;
- збільшити фінансування організації;
- збільшити кількість заходів й можливостей для навчання членів та волонтерів організації, їх «перезавантаження» та з метою профілактики професійного вигорання;
- уніфікувати звітність;
- покращити логістику та злагоженість з усіма регіональними осередками.

Висновки з проведеного дослідження. Велика кількість респондентів із числа волонтерів (66,7%) стали волонтерами Товариства Червоного Хреста з початком повномасштабного вторгнення РФ в Україну (30%) або ж протягом останнього року (36,7%), що вказує на бажання допомагати, бути корисними для людей в тяжкі для них та країни часи й на громадянську позицію, що вказує не на втому від війни, а на сили, які є і прокидаються в українців для допомоги один одному. Про це свідчить те, що протягом останнього року кількість

доєднаних до Товариства волонтерів навіть більша, ніж від початку повномасштабного вторгнення.

Статутні послуги Товариства Червоного Хреста в Україні в мирний час, з початком повномасштабного вторгнення, було розширено відповідно до потреб українців та викликів, з якими держава та її громадяни стикнулися під час російсько-української війни. Це і поява великої кількості внутрішньо переміщених осіб, які потребували допомоги, підтримки, місця перебування, роботи, одягу, побутових речей тощо. Це також мешканці територій, що було затоплено після підриву Каховської ГЕС, котрі потребували спасіння, евакуації, психосоціальної, гуманітарної, соціальної підтримки. Це вразливі категорії людей, які перебували або й досі перебувають в окупації та потребують задоволення хоча б первинних потреб: люди похилого віку, маломобільні особи, діти та усі, хто постраждав від збройної агресії.

Не зважаючи на те, що Червоний Хрест якісно виконує роботу з надання допомоги, підтримки, навчання, евакуації, відновлення, участі та вирішенні проблем українців, організація потребує ще більшого розширення різновидів послуг, більшого фінансування, залучення небайдужих людей до членства й волонтерства в Червоному Хресті, що як наслідок розширить можливості та різновиди допомоги, дозволить охопити більшу кількість клієнтів, надасть змогу відпочити та відновити сили волонтерам, ще більше активізувати командний дух, єдність, злагодженість на шляху до перемоги.

Зважаючи на вищезазначене, нами було окреслено подальші перспективні напрями

вивчення діяльності Товариства Червоного Хреста в Україні

- задоволеність бенефіціарів послугами ТЧХУ під час російсько-української війни;
- чинники мотивації до волонтерства у ТЧХУ під час російсько-української війни;
- проблеми та перспективи розвитку Товариства Червоного Хреста під час російсько-української війни та після Перемоги;
- діяльність та роль Товариства Червоного Хреста у післявоєнній відбудові України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безгинська К.М., Лисенко Т.А. Шлях милосердя: діяльність Товариства Червоного Хреста на Луганщині (1918–2018 рр.) //Огляди джерел та документальні нариси, 2018. С.27-40. URL: <https://archives.gov.ua/wp-content/uploads/2020/03/3-4.pdf> (дата звернення 15.10.2023).
2. Грибан О.Г. Діяльність Українського товариства Червоного Хреста (20-30-ті роки ХХ ст.) . Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, 2015. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/8408/Gryban.pdf;jsessionid=F552E5B81B3FD52CD6D1DA27D85981BD?sequence=1> (дата звернення 09.11.2023).
3. Ореховський В.О. Діяльність Товариства Червоного Хреста в Україні в роки Першої Світової війни. URL: <http://visnyk-history.knlu.edu.ua/article/view/280706> (дата звернення 14.12.2023).
4. Статут Товариства Червоного Хреста України. URL: <https://redcross.org.ua/wpcontent/uploads/2021/10/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82-%D0%A2%D0%A7%D0%A5%D0%A3-2021-D1%80%D1%96%D0%BA.pdf> (дата звернення 27.10.2023).
5. Товариство Червоного Хреста України (офіційний сайт Організації). URL: <https://redcross.org.ua/en> (дата звернення 03.10.2023).

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

СОЦІАЛЬНЕ МОДЕЛЮВАННЯ ТА СОЦІОКІБЕРНЕТИКА ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ АНАЛІЗУ СОЦІАЛЬНОЇ СКЛАДОВОЇ БЕЗПЕКИ РОЗВИТКУ В УМОВАХ ГЛОБАЛЬНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ

SOCIAL MODELING AND SOCIOCYBERNETICS AS A TOOL FOR ANALYSIS OF THE SOCIAL COMPONENT OF SECURITY OF DEVELOPMENT UNDER GLOBAL UNCERTAINTY

Стаття присвячена аналізу можливостей застосування інструментарію соціокібернетики та соціального моделювання в дослідженнях, спрямованих на аналіз, оптимізацію та прогнозування суспільних процесів в плані побудови відповідних концептуальних та математичних моделей. Задачі аналізу ефективності управління та регулювання розвитку суспільних процесів на національному та регіональному рівнях розглядаються в контексті еволюції безпекознавчих парадигм. Проведено огляд існуючих підходів до розуміння суті, специфіки вирішуваних завдань та еволюції таких міждисциплінарних напрямів як соціальне моделювання та соціокібернетика. Окреслено спектр задач, вирішення яких є пріоритетним в контексті досягнення цілей сучасного та повоєнного українського суспільства. В контексті еволюції безпекознавчих парадигм, постановки та вирішення задачі управління та регулювання процесів розвитку на національному та регіональному рівнях, доведено, що пріоритетною в контексті забезпечення реалізації стратегії сталого розвитку є задача забезпечення соціальної безпеки та підвищення ефективності інститутів. Доведено, що умови повномасштабного вторгнення, правовий режим воєнного стану та глобальна невизначеність стають одними з ключових чинників, котрі впливають на формування і забезпечення соціальної та економічної складових безпеки розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях.

Соціокібернетика розглядається як один з розділів соціології, заснований на ідеях кібернетики та загальної теорії систем, завданням якого є розробка та практичне застосування інструментарію оцінювання, вимірювання, аналізу та прогнозування впливу соціальних зв'язків, соціальних ієрархій, інституцій та сил суспільства на поведінку людей та груп. Окреслено пріоритетні напрями міждисциплінарних безпекознавчих досліджень з використанням можливостей соціального моделювання та напрацювань соціокібернетики.

Ключові слова: соціальна безпека, соціальне моделювання, соціокібернетика, суспільство, трансформації, аналіз.

The article is devoted to the analysis of the possibilities of using the tools of sociocybernetics and social modeling in research aimed at the analysis, optimization and forecasting of social processes in the context of building appropriate conceptual and mathematical models. The tasks of analyzing the effectiveness of management and regulation of the development of social processes at the national and regional levels are resolved in the context of the evolution of security paradigms. A review of existing approaches to understanding the essence, specifics of the tasks to be solved, and the evolution of such interdisciplinary areas as social modeling and sociocybernetics is carried out. The spectrum of problems, the solution of which is a priority in the context of achieving the goals of modern and post-war Ukrainian society, is outlined.

In the context of the evolution of security paradigms, setting and solving the problem of managing and regulating development processes at the national and regional levels, it has been proven that the priority in the context of ensuring the implementation of the sustainable development strategy is the task of ensuring social security and increasing the efficiency of institutions. It is proven that the conditions of a full-scale invasion, the legal regime of martial law and global uncertainty become one of the key factors that influence the formation and provision of social and economic security components of development both at the national, regional and local levels.

Sociocybernetics is considered as one of the sections of sociology, based on the ideas of cybernetics and the general theory of systems, the task of which is the development and practical application of tools for evaluating, measuring, analyzing and forecasting the influence of social relations, social hierarchies, institutions and forces of society on the behavior of people and groups. The priority directions of interdisciplinary security studies using the possibilities of social modeling and developments in sociocybernetics are outlined.

Key words: social security, social modeling, sociocybernetics, society, transformations, analysis.

УДК 303:316.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.5>

Пілько А.Д.

к.економ.н.,

доцент кафедри економічної кібернетики

Прикарпатський національний

університет імені Василя Стефаника

Постановка проблеми. Події останніх років, котрі можна відслідковувати на теренах Центральної та Східної Європи засвідчують істотне загострення безпекових ризиків. Суспільство і держава в такий непростий час виму-

шені протистояти глобальним викликам, що торкаються практично всіх без винятку сфер життя без видимих перспектив покращення ситуації та інституційної визначеності. Складні багатоаспектні соціальні проблеми вимагають

застосування складних, мультидисциплінарних підходів та непростих рішень для свого вирішення. Згідно Порядку денного в області сталого розвитку на період до 2030 року, одним з найважливіших пріоритетів сталого розвитку є створення мирних, справедливих, і всеохоплюючих суспільств, які забезпечуватимуть рівний доступ до правосуддя, будуть засновані на повазі до прав людини, верховенстві права, належному управлінні, а також на прозорих, ефективних та відповідальних інститутах [1]. При цьому серед інших задач, які потребують свого вирішення задля досягнення такої цілі, пріоритетними для сучасного і повоєнного українського суспільства можна визнати наступні: скорочення масштабів корупції, підвищення ефективності діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, зміцнення соціальної стійкості через зростання довіри до інститутів сприяння розбудові миру та громадської безпеки. Іншими словами, вищеперелічені та подібні задачі потребують свого вирішення в контексті забезпечення соціальної складової безпеки розвитку держави, регіонів та територіальних систем які їх утворюють. Категорію «безпека розвитку», аналогічно як і в [2, с. 173] розглядаємо з таких позицій: як поняття, що характеризує межі, у рамках яких можуть змінюватися значення як окремих інтегральних показників розвитку модельованих систем, так і параметрів взаємокомпенсації впливу чинників безпеки задля отримання динаміки збалансованого досягнення цілей розвитку територіальної системи; а також як поняття, що акцентує увагу на пріоритетності забезпечення досягнення цілей соціальної безпеки в широкому розумінні даного слова перед іншими локальними цілями розвитку суспільства – економічними, екологічними, цілями науково-технічного прогресу за умови наявності дієвих механізмів нейтралізації геополітичних та військових ризиків [2, с. 173]. В цьому контексті, з урахуванням непростих реалій сьогодення, актуальним та своєчасним буде удосконалення існуючих та розробка нових інструментів аналізу процесів, котрі відбуваються в різних сферах життя суспільства і визначають рівень забезпечення соціальної та економічної складової безпеки розвитку. Одними з пріоритетних і перспективних міждисциплінарних напрямів розвитку системних ідей та математичної соціології є соціальне моделювання та соціокібернетика.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вивчення взаємозв'язків між теорією систем, кібернетикою та соціальними науками [3] розглядають теорії та дослідження соціокібернетики. Основна увага в даній праці приділяється дослідникам, які застосовують кібернетику для вивчення суспільства, соціальних систем і процесів. В останні десятиліття соціокі-

бернетика розвинулася як окрема дисципліна, яка спрямована на вирішення складних багатоаспектних задач в умовах невизначеності.

У праці [4] проведено узагальнення деяких важливих концепцій та розробок в кібернетичі та загальній теорії систем, котрі є викликом соціологічному мисленню та можливістю подальшого розвитку міждисциплінарних підходів. Кібернетика використовується тут як загальний термін для великої кількості споріднених дисциплін: загальної теорії систем, теорії інформації, динаміки систем, теорії динамічних систем, включаючи теорію катастроф, теорію хаосу.

У статті [5] наводяться можливі відповіді на ключові питання з парадигми соціокібернетичі. Спираючись на теорію систем, автор розглядає можливості, альтернативи, бар'єри та потенціал створення соціокібернетичі на основі моделей, а також моделей на основі соціокібернетичі в контексті діяльності Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) з питань соціокібернетичі, пов'язаної з моделями та моделюванням [5].

У статті [6] доведено, що соціокібернетика на якісно високому рівні може прояснити та впорядкувати два ключових поняття в соціальних науках: «спостереження» та «рефлексивність».

У праці [7] соціокібернетика розглядається як галузь системної науки, що займається динамічними аспектами управління, керування та зв'язку в суспільстві. Також описано основні виклики для подальшого розвитку цієї галузі. Соціокібернетика займається застосуванням теорій і методів кібернетичі та системних наук до соціальних наук, пропонуючи концепції та інструменти для цілісного та глобального вирішення проблем [8].

Мета статті. Метою дослідження, окремі результати якого наведені в даній публікації, є вивчення світового досвіду та критична оцінка можливостей застосування інструментарію таких міждисциплінарних напрямів аналізу як соціальне моделювання та соціокібернетика в ході аналізу процесів формування та забезпечення соціальної складової безпеки розвитку в сучасних реаліях.

Виклад основного матеріалу Безпека виступає важливою характеристикою стійкості, невразливості економічної та соціальної системи країни, стабільності процесів розширеного відтворення національної економіки, ефективності інститутів суспільства і держави, протидії економічній дестабілізації під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників, а також забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання [9, с. 26].

Умовами суспільного прогресу та розвитку держави виступають міжнародний мир

та гарантії військової безпеки з одного боку, а також соціальний і економічний розвиток – з іншого. Цілком очевидним є те, що умови розвитку суспільства, як ендо-, так і екзогенні перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємообумовленості.

В контексті еволюції безпекознавчих парадигм, постановки та вирішення задачі управління та регулювання процесів розвитку на національному та регіональному рівнях, притримуємося думки про те, що пріоритетною в контексті забезпечення реалізації стратегії сталого розвитку є задача забезпечення соціальної безпеки та підвищення ефективності інститутів.

Як в західній, так і у вітчизняній науковій літературі соціальна безпека розглядається як доволі складне багаторівневе соціально-економічне явище, структуру, ступінь та міру розвитку якого можна успішно оцінювати за декількома критеріями. Зокрема, О. Г. Сидорчук [9, с. 160] виокремлює наступні складові соціальної безпеки, котрі підлягають оцінці та аналізу: рівень та якість життя населення; здоров'я, тривалість життя; ступінь нерівномірності розподілу ресурсів життєзабезпечення; зайнятість; доступність освітніх, оздоровчих, культурних і рекреаційних послуг; соціальний захист; особиста безпека; соціальні трансформації; соціальні ресурси, соціальний капітал; права і свободи. Цілком очевидно, що проведення кількісного оцінювання та аналізу кожної окремо взятої складової не надасть змоги сформулювати конструктивного та адекватного уявлення про ступінь та якість забезпечення соціальної безпеки. Більше того, умови повномасштабного вторгнення, правовий режим воєнного стану та глобальна невизначеність стають одними з ключових чинників, котрі впливають на формування і забезпечення соціальної та економічної складових безпеки розвитку як на загальнодержавному, так і на регіональному та місцевому рівнях. Специфіка та унікальність ситуації полягає в тому, що традиційні методи та підходи до проведення аналізу процесів формування та механізмів забезпечення складових безпеки розвитку будуть мати обмежене застосування в силу істотного збільшення впливу на ці процеси факторів, ступінь прояву та актуалізації яких досить важко або просто неможливо кількісно представити та оцінити. Відповідно, дані процеси не можуть бути адекватно формалізовані для застосування традиційних інструментів аналізу та моделювання. В той же час, формування відповідної інформаційної бази з подальшим використанням міждисциплінарних підходів, а також застосування стохастичних економіко-математичних методів та моделей аналізу потенційно дасть змогу кількісно оцінити рівень ключових компонентів соціальної та економічної складових безпеки розвитку.

З урахуванням численних підходів до трактування соціальної безпеки, можна стверджувати, що, інтегроване поняття соціальної безпеки повинно відображати:

- поточний рівень та перспективні ресурсні можливості захисту соціальних інтересів людини, суспільства, держави від впливу ендогенних та екзогенних загроз національній безпеці, а також практичну готовність та вмотивованість захищати такі інтереси;

- наявність можливостей ефективного інституціонального захисту інтересів суб'єктів соціальних відносин від загроз ендогенного та екзогенного характеру, що може бути забезпечено через механізми моніторингу, прогнозування соціальних ризиків (загроз, небезпек) та нейтралізацію їх наслідків;

- високий рівень довіри населення до інститутів держави і права, а також наявність сприятливого адаптивного інституційного середовища для реалізації інтересів суб'єктів соціальних відносин у спосіб, що не суперечить ціннісним орієнтаціям, формальним та неформальним інститутам суспільства.

Як справедливо зазначає в своїй праці О. Г. Сидорчук [9, с. 31], забезпечення соціальної безпеки слід розглядати однією з ключових передумов не лише соціального, але й економічного розвитку країни. На ідеї забезпечення соціальної безпеки людини, суспільства і держави повинна бути зосереджена діяльність усіх трьох гілок влади на всіх її рівнях. Слушною є думка про те, що першочергове гарантування та забезпечення соціальної безпеки є передумовою керованості процесів в різних сферах життя суспільства та в державі вцілому. Однак, в жодному випадку не слід відкидати думку про значимість, а в теперішніх умовах і пріоритетність забезпечення військової, екологічної, економічної та інших складових національної безпеки.

За інших однакових умов основу соціальної безпеки визначає належний рівень захищеності реалізації інтересів людини, спільноти, цілого суспільства в ключових сферах життєдіяльності через дієвість формальних та неформальних інститутів, при якому не порушуються умови соціального, економічного та екологічного розвитку.

Стосовно підходів до дослідження соціальної сфери та соціальної безпеки, то тут переважна більшість дослідників схиляється до ідеї застосування методик соціального та економіко-математичного моделювання. Кінцевою метою підходу, який ґрунтується на пріоритетності застосування кількісних методів аналізу та побудові відповідних нормативних і пошукових моделей є відтворення даних, що відображають ретроспективний та поточний розвиток соціальних та економічних процесів, опис та дослідження системоутворюючих фак-

торів еволюції відповідних процесів та систем з подальшим прогнозуванням.

В світовій практиці методологічною основою моделювання процесів управління та регулювання соціальної безпеки є системний аналіз, на першому етапі якого необхідною є розробка концептуальної моделі, за допомогою якої описують структуру системи соціальної безпеки, її системоутворюючі фактори та чинники розвитку, середовище в якому розвивається досліджувана система тощо. Проведений в праці [10] аналіз стану напряму «соціальне моделювання» свідчить про те, що даний напрям на даний час надзвичайно активно розвивається в різних країнах світу. Більше того, зростає й розуміння важливості цього напряму як з боку наукового співтовариства, так і з боку практичної соціології, політології і економіки.

Враховуючи напрацювання, викладені в [11, с. 89] можна виокремити наступні функції соціального моделювання в процесі дослідження соціальної безпеки:

- поглиблення знань щодо поведінки соціальної та економічної систем досліджуваного рівня та їх складових;

- визначення та аналіз основних сутнісних характеристик, чинників, що їх визначають та тенденцій їх зміни;

- виявлення якісних характеристик соціальної та економічної сфер та напрямів їх зміни.

Соціальне моделювання є одним з напрямів математичної соціології, в якому широко використовуються соціологічні, статистичні та економіко-математичні методи та моделі аналізу, а також імітаційні моделі. Прикладами імітаційних моделей можуть служити моделі агентно-орієнтованої соціальної симуляції, зокрема *Artificial social systems*, *Artificial social models*, *Socio-cognitive models* і *Socio-concrete models* [12] тощо. Дослідження складних соціальних систем передбачає можливість множинного імітаційного моделювання (*Multisimulation*), яке ґрунтується на одночасному і паралельному моделюванні на великій кількості імітаційних моделей [10].

З іншого боку, в сучасних наукових дискурсах соціокібернетика визначають як один з численних розділів соціології, заснований на ідеях кібернетики та загальної теорії систем. Завданням соціальної кібернетики є розробка та практичне застосування інструментарію оцінювання, вимірювання, аналізу та прогнозування впливу соціальних зв'язків, соціальних ієрархій, інституцій та сил суспільства на поведінку людей та груп. Для того щоб таке завдання було успішно вирішене, необхідним є розуміння системоутворюючих факторів та механізмів, котрі визначають лінію поведінки окремих людей, груп та суспільства в цілому.

Соціокібернетика визначають як науку про суспільства, які незважаючи на складнощі,

з якими вони стикаються, певним чином продовжують адаптуватися до мінливого середовища, зберігаючи при цьому свої системні властивості та характеристики, дієвість інституцій та передбачуваність інституційного середовища [13]. Цілком очевидно, що в таких суспільствах повинна відбуватися безперервна модифікація та адаптація до нових реалій системоутворюючих факторів заради недопущення зниження ефективності соціального організму. Іншими словами, можна визначити соціокібернетика як науку про адаптивну поведінку, управління, самоорганізацію та зв'язки в відкритих суспільствах. Хоч соціологія і залишається в центрі уваги соціокібернетики, інші соціальні науки, зокрема, такі як економіка, політологія, психологія, також визначають закономірності та пріоритети розвитку соціокібернетики.

Концепція соціокібернетики сформувалася протягом останніх 40 років на перетині кібернетики першого та другого порядку, конструктивної епістемології та системної науки [13]. На думку авторів [13], в умовах глобальної невизначеності та низької ефективності та розмитості інститутів в перехідних суспільствах актуалізується широкий потенціал взаємодії соціокібернетики з іншими галузями соціології. Соціокібернетика застосовує концепції кібернетики другого порядку в процесі вивчення суспільств, спільнот і груп. На даний час соціокібернетика є не лише абстрактною системною наукою, а й підходом, який може успішно застосовуватись в процесі аналізу таких міждисциплінарних питань, як роль технологій у суспільстві, екологічні виклики, просторове планування, розвиток громади, соціальна ідентичність, ефективність інститутів та інституційна невизначеність в перехідних суспільствах.

Соціокібернетика розглядається як практично здійсненна основа для системного аналізу спільнот, регіонів і країн. В роботі [14, с. 17] розроблено дві загальні компоненти концептуальної моделі для системного аналізу: узгоджений набір якісних змінних, що представляють суспільну систему, і є нормативною системою базових цінностей разом із відповідною ієрархією цінностей. Останній служить як для аналізу емпіричних систем цінностей, так і для керівництва розробкою та тестуванням стратегій розвитку. Загалом це забезпечує перевірену на практиці та життєздатну методологію для аналізу соціального розвитку на різних рівнях, а також для розробки, оцінки та оцінки стратегій розвитку.

На даний час соціокібернетика є перспективним і до певної міри альтернативним інструментом аналізу, який дозволяє досягнути розуміння того що насправді відбувається в суспільстві, які саме чинники провокують соціальні зміни

в державі, яка зазнає системної агресії в умовах глобальної невизначеності. Цінність, яку додає соціокібернетика, полягає в розумінні процесів змін через асиміляцію, пристосування та адаптацію компонентів і меж системи, процес зворотного зв'язку та інші взаємодії всередині системи та її середовища [15].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз численних літературних джерел, присвячених аналізу питань формування, аналізу та прогнозування ефективності заходів управління соціальною складовою безпеки розвитку систем різного рівня складності та ієрархії завсвідчив обмежені можливості застосування традиційних методів аналізу процесів у відповідних соціо-еколого-економічних системах. Унікальність ситуації, в якій зараз знаходиться держава проявляється в різноманітних сферах життя українського суспільства. Суперечливий характер суспільних процесів вимагає нагального удосконалення існуючих та розробки нових методологічних та методичних підходів до вирішення задач аналізу, оптимізації та прогнозування ефективності управління соціальною складовою безпеки розвитку. Одним з можливих варіантів вирішення даної наукової задачі є розвиток можливостей соціокібернетики та соціального моделювання як основи для розробки відповідних концептуальних та математичних моделей. Особлива увага в перспективних міждисциплінарних дослідженнях потенційно буде приділятися кількісному оцінюванню таких показників як рівень соціальної безпеки, рівень безпеки розвитку, а також кількісному аналізу впливу суспільних трансформацій на відповідні показники.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Цілі сталого розвитку. Інтернет ресурс: <https://business.dii.gov.ua/handbook/sustainable-development-goals/cil-16-mir-spravedlivist-ta-silni-instituti>
2. Пілько А.Д. Постановка задачі оцінки рівня безпеки розвитку територіальної системи. *Бізнес Інформ*. 2013. № 10. С. 173-179.
3. Geyer, F. and van der Zouwen, J., "Cybernetics and Social Science: Theories and Research in Sociocybernetics", *Kybernetes*, 1991. Vol. 20 No. 6, pp. 81-92. <https://doi.org/10.1108/eb005906/>
4. Geyer, F., "The challenge of sociocybernetics", *Kybernetes*, 1995. Vol. 24 No. 4, pp. 6-32. <https://doi.org/10.1108/03684929510089321>
5. Gallón, L. Models in sociocybernetics: A 20 year review at the ISA-RC51 on Sociocybernetics. *Current Sociology*. 2019. 67(4). pp. 527–543. <https://doi.org/10.1177/0011392119837535>
6. Scott, B. The sociocybernetics of observation and reflexivity. *Current Sociology*. 2019. 67(4). pp. 495–510. <https://doi.org/10.1177/0011392119837543>
7. Hornung, B.R. The challenges for sociocybernetics. *Current Sociology*. 2019 67(4), pp. 511–526. <https://doi.org/10.1177/0011392119837545>
8. Scott, B., The role of sociocybernetics in understanding world futures, *Kybernetes*. 2009. Vol. 38 No. 6, pp. 863-878. <https://doi.org/10.1108/03684920910973135>
9. Соціальна безпека: державне регулювання та організаційно-економічне забезпечення [Текст] : монографія / О.Г. Сидорчук. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2018. – 492 с.
10. Фурашев В.М., Ланде Д.В. Соціальне моделювання – один з базових сучасних засобів забезпечення національної безпеки. *Інформація і право*. 2011. № 1. С. 69–75. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Infpr_2011_1_15
11. Григорук П.М., Григорук С.С. Аналіз підходів до моделювання соціальної сфери регіону *International Journal of Innovative Technologies in Economy*. 2018. №1 (13). С.88-95.
12. David N. The Structure and Logic of Interdisciplinary Research in Agent-Based Social Simulation *J. of Artificial Societies and Social Simulation*. 2004. V. 7, № 3. – Режим доступу: <http://www.jasss.soc.sur-rey.ac.uk/7/3/4.html>
13. Almaguer-Kalixto, P.E., & Giglietto, F. Steering the world from where we are: An introduction to the sociocybernetics perspective. *Current Sociology*. 2019. 67(4). pp. 479–494. <https://doi.org/10.1177/0011392119837573>
14. Hornung, Bernd R. Sociocybernetic problem-functional analysis of community and regional development. *Our Economy. Nase Gospodarstvo*, 2004, Vol 50, Issue 3/4/
15. Almaguer-Kalixto, P.E., Maass Moreno, M., & Amozurrutia, J.A. Sociocybernetics and action research: Analysis and intervention in complex social problems. *Current Sociology*, 2019. 67(4), pp. 544–562. <https://doi.org/10.1177/0011392119837576>

ВПЛИВ МІГРАЦІЇ НА ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

IMPACT OF MIGRATION ON THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE DURING MILITARY AGGRESSION

Стаття присвячена дослідженню та аналізу проблем міграції з України. В останні роки спостерігається стрімкий міграційний потік мігрантів з України. Військова агресія, яка загрожує життю мирних жителів, погіршення енергопостачання, втрата житла, складні матеріальні умови, психологічна напруга стали поштовхом для збільшення динаміки міграції. Автор розкрив чотири етапи міграційних процесів в Україні та зосередив свою увагу на сучасному етапі. Сьогодні міграційні процеси в Україні стають об'єктом дослідження як державних органів влади, так і науковців. При дослідженні проблем міграції в Україні, автор простежив їх вплив на демографічну ситуацію в державі та соціально-демографічні прогнози на майбутнє. Розглянуті негативні тенденції демографічної ситуації, яка набуває кризових ознак і стає серйозним викликом для довгострокового соціально-економічного розвитку України. В статті висвітлений підхід до оцінювання середовища розвитку міграційних процесів та критерії, які дозволять побудувати універсальну методіку. Проаналізований вплив міграційних процесів на економіку України та глибокі кризові наслідки для майбутнього країни. Висвітлені дані Світового банку, щодо інвестиційного клімату, рівня інвестицій в Україну, їх вплив на населення України та показники робочої сили. Сучасні умови життя в Україні, міграційні потоки призводять до масового скорочення та дефіциту кваліфікованих працівників, зниження економічних показників. Україні доведеться зіткнутися з парадоксом, коли в умовах гострого дефіциту трудових ресурсів, мільйони українців будуть працювати не на економіку нашої держави, а за кордоном. Зменшення працездатного населення, демографічна криза стане серйозним викликом для довгострокового соціально-економічного розвитку України.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, економічна криза, державна політика, аналіз даних.

The article is devoted to research and analysis of the problems of migration from Ukraine. In recent years, a rapid migration flow of migrants from Ukraine has been observed. Military aggression that threatens the lives of civilians, deterioration of energy supply, loss of housing, difficult material conditions, and psychological stress became the impetus for increasing the dynamics of migration. The author revealed four stages of migration processes in Ukraine and focused his attention on the current stage. Today, migration processes in Ukraine are becoming the object of research by both state authorities and scientists. When studying the problems of migration in Ukraine, the author traced their impact on the demographic situation in the country and socio-demographic forecasts for the future. The negative trends of the demographic situation, which acquires crisis characteristics and becomes a serious challenge for the long-term socio-economic development of Ukraine, are considered. The article highlights the approach to the assessment of the environment for the development of migration processes and the criteria that will allow building a universal methodology. The influence of migration processes on the economy of Ukraine and the profound consequences of the crisis for the future of the country are analyzed. The data of the World Bank regarding the investment climate, the level of investments in Ukraine and their impact on the population of Ukraine and labor force indicators are highlighted. Modern living conditions in Ukraine, migration flows lead to a massive reduction and shortage of qualified workers and a decrease in economic indicators. Ukraine will have to face a paradox when, in conditions of acute shortage of labor resources, millions of Ukrainians will work not for the economy of our country, but abroad. The reduction of the working population, the demographic crisis will become a serious challenge for the long-term socio-economic development of Ukraine.

Key words: migration, migration processes, economic crisis, state policy, data analysis.

УДК 314.15:330.34(477):355.01(470)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.6>

Рабець О.І.

аспірант 1-го року навчання
факультету соціології
та соціальної політики
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Упродовж останніх трьох років приділяється велика увага дослідженням такого явища як міграція в Україні та вплив міграційних процесів на економіку країни, де вивчаються причини та наслідки, а також негативного явища.

Як і раніше, так і тепер, основними критеріями міграційного процесу залишаються:

- 1) економічні (пошук людьми кращих умов життя);
- 2) політичні (пов'язані з війнами, дискримінацією);
- 3) стихійні (природні катастрофи, стихійні лиха, хвороби).

Аналізуючи останні десятиліття на усій планеті, спостерігається інтенсифікація негатив-

ного явища такого, як насильство. А самим «яскравим» прикладом цього є таке негативне явище, як війна. І саме воєнні конфлікти є причиною зростання кількості мігрантів.

Цей етап міграційного процесу не оминув і Україну. Широкомасштабна збройна агресія РФ проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, травмування цивільного населення, масові вбивства, руйнування цивільних об'єктів та об'єктів критичної інфраструктури, призвели до масової міграції населення.

За офіційними даними з початку 24 лютого 2022 року, кількість населення України зменшилася на 6,7 млн. осіб [1]. Скоротилося і число молоді віком до 20 років та жінок про-

дуктивного віку [2]. Тому аналіз, дослідження та вирішення нагальної проблеми спричинені війною з росією, спричинили низку актуальних питань і способів їх вирішення.

В останні роки, а саме з лютого 2022 року, ми спостерігаємо стрімке скорочення населення, яке і надалі посилюється війною та міграцією. І, якщо у попередні роки (до лютого 2022 року), в період становлення незалежності в національному законодавстві з питань адміністративного обліку природного руху населення з усіх записів актів цивільного стану вилучалася інформація про рівень зайнятості та освіти осіб, на яких вони склалися, так як не проводився облік міграційної активності населення, то прийнятий Закон України «Про свободу пересування і вільний вибір місця проживання в Україні» (14.12.2003 р. № 1382-IV [2]), Закон України «Про зовнішню трудову міграцію» (05.11.2015 № 761-VIII [3]), розпорядження Кабінету міністрів України (12 липня 2017 р. № 482-р «Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року» [4]) та розпорядження Кабінету міністрів України від 18 липня 2018 р. № 504-р. «Про проведення пробного перепису населення» [5], активізувала роботу органів державної влади, які були направлені на зміну, удосконалення та реалізацію законодавства про міграцію.

Окреслені питання є актуальними і потребують досконалого вивчення та аналізу, а також проведення дослідження щодо визначення стану розвитку та удосконалення міграційного процесу в Україні. Адже війна призвела до втрати роботи до 15 мільйонів українців працездатного віку. При чому, рівень безробіття постійно зростає, і процес зупинення і відновлення працівників на робочі місця передбачити неможливо.

Процес дослідження даного явища має на меті вивчення впливу міграції на економіку України у розрізі таких сегментів економіки як ринок праці, соціальні послуги та загальну економічну ситуацію.

Мета статті полягає у дослідженні та узагальненні наукової позиції та розробці пропозицій у руслі позитивного становлення міграційного процесу, як важеля щодо удосконалення всебічного розвитку України; визначення причин та основних тенденцій зростання трудової міграції.

Вивчаючи питання щодо проблеми міграційного процесу протягом останніх років вивчалася багатьма вітчизняними науковцями, також проводилася велика кількість досліджень щодо виявлення причин і наслідків проблем міграційного процесу. Наприклад, Кудин С. І. та Федик М. В. здійснювали дослідження практики управління людським капіталом в умовах соціально-економічної

кризи, спричиненої пандемією COVID-19. У працях Подри О. та Петришина Н. [8], проводився аналіз міграційних процесів в Україні, висвітлювалися основні фактори, що спричиняють міграцію та їх вплив на соціальний та економічний ландшафт країни. Науковці, такі як Томашук І. і Болтовська Л. [9] зосередили дослідження щодо глобалізації світової економіки та її впливі на міграційні процеси. Черній Л., досліджуючи міграційні процеси та їх вплив на соціально-демографічну ситуацію вказує на те, що міграційні процеси, з одного боку, здатні руйнувати власну ідентичність, а з іншого, можуть сприяти їх розвитку [10].

Щодо питання міграції робочої сили є предметом досліджень таких науковців як: Н. Бортник, О. Гриценко, А. Задой, Т. Камінської, А. Сухорукова, С. Фоміна, В. Тарасевича, а саме теоретичні основи явища зовнішньої міграції було продемонстровано у працях М. Шульги, Е. Лібанова, О. Малиновської. Питанням впливу міграційного капіталу на національний економічний розвиток було викладено у роботах А. Гайдуцького, К. Кравчука та ін. науковців, що заклали наукову основу для у подальшому дослідження вказаної тематики.

Отже, не зважаючи на значну кількість наукових праць та робіт, які присвячені міграційній діяльності, політична, економічна та соціальна ситуація в Україні вимагає дослідження, аналізу, пошуку та розробки оптимальної моделі щодо ефективних шляхів її забезпечення. Наявна література, що зараз є в Інтернеті у вигляді наукових розробок і досліджень, дає змогу отримати цілісне розуміння виклику і можливостей, які створює міграція в Україні. Це дає можливість сформулювати комплексний погляд на майбутнє економіки в умовах повномасштабної війни.

Слід зазначити, що у вітчизняній економічній літературі зараз відсутня загальноприйнята методика оцінювання середовища розвитку міграційних процесів, що унеможливує запровадження системного моніторингу зовнішньої міграції населення. Тому під поняттям такого визначення як «середовище розвитку міграційних процесів» ми розуміємо систему чинників (економічних, соціальних, демографічних, політичних, культурно-духовних, інституційних та територіальних), що сприяють виштовхуванню або притяганню мігрантів.

Підхід до оцінювання середовища розвитку міграційних процесів повинен відповідати критеріям (таблиця 1), що дозволять побудувати універсальну методiku, яка матиме як наукове, так і прикладне значення.

Останніми роками країни Східної Європи переживають міграційні процеси, що були наслідками різного виду економічних, соці-

альних та політичних факторів, які включали в себе пошук кращих економічних можливостей, підвищення рівня життя через політичну нестабільність та перехідні процеси, що відбувалися в деяких країнах. Щодо України, то цей процес ділять на такі чотири етапи.

1. *Перший період – здобуття незалежності (1991–2004 рр.)*, який характеризується внутрішньою міграцією – із села в місто. Тобто відбувся виїзд невеликої кількості українців за кордон, переважно в росію та країни СНД. У цей період українці шукали можливості працевлаштування в ближніх країнах.

2. *Другий – інтеграційний період (2004–2013 рр.)*. Це період, коли відбулося переселення з села в місто, а також зростає зовнішня міграція, а саме до країн Західної Європи, а також внаслідок розширення ЄС та запровадження безвізового режиму для громадян України. Так громадяни виїжджали до Польщі, Іспанії, Італії тощо у пошуку кращого заробітку. Внаслідок чого Україна стала транзитною країною для мігрантів з Азії та Африки, що намагалися потрапити до Західної Європи.

3. *Третій – окупаційний період (2014–2021 рр.)*. Це період, коли внаслідок бойових дій з'явилася велика кількість внутрішньо переміщених осіб (ВПО), коли багато українців покинули зони військових дій у Донецькій і Луганській областях. Українці шукали притулку в сусідніх країнах, насамперед у Польщі та інших державах ЄС, а трудова міграція продовжувала залишатися важливим фактором, оскільки все більше українців шукали можливості працевлаштування за кордоном.

4. *Теперішній, четвертий – воєнний період (24 лютого 2022 р. – дотепер)*. Російсько-українська повномасштабна війна, що розпочалася 24 лютого 2022 року, глибоко вплинула на міграційні процеси в Україні: руйнації, масові

вбивства призвели до масового переміщення людей, коли мільйони українців покинули свої домівки в пошуках безпеки всередині країни або за її межами (у Польщі, Угорщині, Словаччині, Румунії та Молдові, а також в інших державах-членах Європейського Союзу).

Проблема, яка постала сьогодні в плані міграційних процесів в Україні, привертає увагу не тільки державних діячів, але і науковців та усієї громадськості і, безумовно, особлива актуальність її зростає в період прийняття важливих державних рішень під час голосування у виборчому процесі, при проведенні референдумів, втіленні в життя державних програм щодо політичного та соціально-економічного розвитку України.

Враховавши тенденції щодо збільшення кількості мігрантів у світі, процес якого постійно нагнітається, призвело до того, що 5 грудня 1951 року у м. Брюсселі було створено Міжнародну організацію з міграції (англ. International Organization for Migration; MOM / IOM) – міжурядову міжнародну організацію. Мета такої організації – це злагоджена координація держав та міжнародних організацій міжнародної міграційної політики, створення форуму для обговорення актуальних питань у міграційній сфері та надання державам допомоги у випадку реалізації певних проектів міграційної сфери. Саме MOM надає допомогу КМУ при розробці державної митної політики та ефективного використання зв'язку між міграцією та розвитком шляхом підвищення обізнаності основних зацікавлених сторін про суть, застосування та вплив грошових переказів, які надходять в Україну, а також можуть охарактеризувати фінансову поведінку мігрантів та їх домашніх господарств, показати рівень загального впливу на соціально-економічний розвиток країни міграції.

Таблиця 1

Принципи відбору показників для побудови методичного підходу оцінки середовища розвитку міграції

Принципи	Значення
Повнота	Здатність охопити різні групи населення
Доступність	Оцінка без проведення спеціальних досліджень згідно інформації Державної служби статистики України
Надійність	Забезпечення надійності оцінок на регіональному та національному та рівнях
Універсальність	Відображення інтегральним показником впливу міграційних процесів
Специфічність	Відповідність середовища міграційної активності населення специфіці проблеми
Компаративність	Порівняння у динаміці та за загальною ознакою
Валідності	Кількісне відображення щодо впливу на середовище міграційної активності населення.
Відтворюваності	Одержання достовірних результатів при використанні інтегрального показника за різних умов і в різний період часу.
Відсутність подвійного впливу	Недопущення мультиколінеарного зв'язку між автокореляцією і показниками.

При дослідженні проблеми міграційних процесів в Україні, нам буде цікаво простежити їх вплив на демографічну ситуацію в державі, адже війна, яка досі триває в Україні, дала нові негативні демографічні прогнози зменшення населення. Для прикладу – у 2014 році населення складало близько 45 тис. осіб, а у 2020 році воно скоротилося до 44 тис. осіб. Довоєнні прогнози становили скорочення до 43 тисяч, а прогнози, які становитимуть вже у 2025 році – це скорочення до 33, 5 тис. осіб.

Така негативна демографічна криза є серйозним викликом для довгострокового соціально-економічного розвитку України. Адже це все передбачає глибокі кризові наслідки для економіки країни. Війна, що триває, призводить до того, що відбувається старіння населення. Молодь виїжджає за кордон, а це зменшує кількість працездатного та економічно-активного населення. А, отже, Україна зіткнеться з низкою перешкод щодо підтримки економічного зростання та забезпечення соціального добробуту своїх же громадян. Тобто, якщо не запровадити якісь зміни, можна очікувати негативні зміни в економіці.

Так, за даними Світового банку, очікується, що до кінця 2024 року приватне споживання скоротиться на 50 відсотків, порівняно з минулим роком. Обмеження можливостей експорту української продукції негативно вплине на інвестиційний клімат [11]. Навіть зараз вже можна відмітити, що рівень прямих інвестицій в Україну становить аж 0%! Звісно, як наслідок такого негативного процесу – скорочення податкових надходжень до державного бюджету, постійне зростання витрати на додаткові соціальні видатки. Спрогнозувати співвідношення податкових надходжень до ВВП також неможливо, так як постійно зростає показник старіння населення, а також йде постійне зменшення показника робочої сили.

Можна зазначити, виходячи з даних умов в країні та загрози життю населення спричиняє не лише відтік робочої сили на ринку праці, не тільки зменшення робочого населення, а й призвела до масового скорочення та дефіциту кваліфікованих працівників. Якщо війна і далі буде затягуватися, то є ймовірність того, що вимушено переселені особи за умов втрати власного житла змінюватимуть місце проживання і будуть у пошуку постійного житла та місця працевлаштування. І, з часом, навіть патріотично налаштовані українці будуть поступово виїжджати за межі країни, керуючись не тільки принципами збереження власного роду, але і у небажанні віддавати своє життя за незалежність країни. Це, звісно, звучить грубо, але це залишається фактом.

Відтік «української еліти і мозку» в країні продовжує зростати разом з небажанням воювати і віддавати своє життя і буде і надалі

зростати. Усе це сприятиме демографічним змінам усередині країни та відобразиться на ринку праці, зміні структури попиту і пропозиції робочої сили, що є новим викликом на повноцінному ринку праці як в Україні, так і в країнах Європи та/або інших приймаючих країнах.

Тому, цілком імовірно, що доведеться зіткнутися з парадоксом, коли в умовах гострого дефіциту трудових ресурсів, мільйони українців будуть працювати не на економіку нашої держави, а за кордоном. Натомість міжнародні рекрутингові агентства залучатимуть в Україну велику кількість трудових іммігрантів із країн, що розвиваються. Тобто, як уже раніше було зазначено, на зараз не відомі конкретні напрями та обсяги відновлення української економіки, тому можна визначити лише ключові питання майбутньої державної політики адаптації та інтеграції трудових іммігрантів до українського суспільства.

Тому саме зараз метою державної політики адаптації та інтеграції трудових іммігрантів до українського суспільства має бути формування міграційної політики, але не просто політики, а політики максимально ефективної для відновлення економічного потенціалу України. Варто також враховувати, що після відновлення економіки частина трудових іммігрантів прагнучим залишитися в Україні, отримати громадянство або дозвіл на тривале перебування. За умов ефективної міграційної політики це сприятиме зміцненню трудових ресурсів та ринку праці.

Також має місце Стратегія державної міграційної політики на період до 2025 р., яка заключає в себе реалізацію низки цілей державної міграційної політики, а саме: України вимагає удосконалення системи державного управління міграційними процесами. Важливими складовими системи, які сприяли б підвищенню її ефективності та виконанню завдань, що сформульовані у Стратегії, є інтеграція реемігрантів та іммігрантів в українське суспільство, цільове залучення міграційних трансфертів, врахування впливу міграційних процесів на економічне зростання регіонів і країни в цілому, використання міграційного потенціалу території для уповільнення темпів депопуляції.

Враховуючи такі аспекти, Україна повинна орієнтуватися на відтворення соціально-економічної безпеки власних громадян, забезпечуючи її базові елементи: достатні фінансові ресурси для соціально незахищених громадян, надання житла при його втраті й задовільні умови проживання в разі тимчасового перебування, доступ до закладів охорони здоров'я, доступ до ринку праці й закладів освіти, підвищення кваліфікації та/або перекваліфікації.

Особливу роль відводиться саме державному регулюванню економіки напряму щодо

забезпечення соціального та економічного розвитку країни, який реалізують органи влади на усіх рівнях і на постійній застосовувавши необхідний інструментарій, метою якого є підвищення ефективності дій та досягнення позитивних зрушень в системі національного господарства та його структурних елементах, а також недопущення негативних тенденцій розвитку економіки та суспільства. Сюди входить прогнозування впливу різного роду ризиків і загроз національній безпеці та її структурним та функціональним компонентам.

Суть поняття “державне регулювання економіки” формується зі застосуванням середовищного, антикризового, інструментального, методичного, ресурсно-функціонального та інституційного підходів. Актуалізація державного регулювання розвитку національних економік формується новими глобальними викликами, а саме у вигляді природних та техногенних надзвичайних ситуацій (пандеміяєю Covid-19, гібридні війни, технологічні зміни, демографічні виклики, процеси економічної глобалізації, політична нестабільність, екологічні проблеми, тощо) тобто з-поміж яких особливої уваги набуває проблема розвитку міграційних процесів, зміни їх інтенсивності, форм та наслідків.

Також важливою частиною щодо державного управління є розробка прогнозів. Так, згідно постанови Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1315 «Про схвалення основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2024-2026 роки», було розроблено основні макропоказники економічного і соціального розвитку України на 2024-2026 роки [12]. Такий Прогноз розроблено Міністерством економіки України за участі зацікавлених центральних органів виконавчої влади. Мета розробленого Прогнозу – формування уявлення щодо перспективи розвитку економіки України у 2024-2026 роках у населення, бізнесу, органів державної влади та міжнародної спільноти. Саме прогнозування – це віддзеркалення життя українців, що базуються на визначенні показників економіки країни. Прогноз проводився з урахуванням соціальних чинників та аналізом розвитку економіки у 2014–2024 році. Проводилася оцінка впливу на економіку до спровокованого повномасштабного військового вторгнення росії в Україну у 2014 році, включаючи агресії росії проти України з лютого 2022 року, та період військової активності до сьогодні. Разом з цим враховувалася реалізація заходів Уряду з нівелювання негативного впливу війни як на бізнес, так і населення в умовах систематичної фінансової допомоги з боку міжнародних партнерів.

Незважаючи на складні умови, бізнес адаптується і, хоч і з великим «скрипом», повернув-

шись до роботи, поступово відновлює свою діяльність, переформатувавшись до інших регіонів та умов, проводячи і надалі зовнішньоторговельні операції, покращує свої очікування на майбутнє з огляду на власні сили, допомогу Уряду (запущено різноманітні програми кредитної та грантової підтримки бізнесу).

У Прогнозі також було закладено позитивні наслідки від реалізації вже прийнятих рішень щодо економічної політики, а також дії, пов’язані із реалізацією низки проектів з відбудови: відбудова зруйнованої енергетичної і соціальної інфраструктури, кроки з розмінування та повернення до сільськогосподарського обігу частини земель, кроки з розширення логістичних можливостей, кроки з збільшення державної підтримки бізнесу та населення (програми 5–7–9, eРобота, eОселя, Армія відновлення та інші), які реалізовуватимуться за допомогою партнерів [12].

Враховуючи це, 2024 рік стане етапом закріплення економічного відновлення, яке вже почалося у поточному році після значного падіння у 2022 році. Основними рушіями відновлення протягом прогнозного періоду будуть фактор, що заключає в себе безпеку та незворотний напрям щодо вступу до ЄС, який супроводжуватиметься зростанням інвестиційної активності через нагальну потребу країни у відновленні втрат виробничих потужностей і інфраструктури, понесених від війни.

Такі процеси будуть підтримуватися сзавдяки продовження ефективного співпраці із міжнародними партнерами та фінансовими організаціями, а саме – продовження реалізації програми з МВФ, впровадження реформ в рамках Плану України на 2024–2027 роки та впровадження пропозицій з боку Європейської Комісії щодо Регламенту Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу про створення Українського фонду.

Продемонстровані основні макропоказники економічного і соціального розвитку України на 2024-2026 роки, схвалені постановою Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 № 1315 і враховані при доопрацюванні проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2024 рік» під друге читання [13], за допомогою таблиці 2.

Щоб не допустити майбутні економічні кризи в Україні уряд міг би розглянути можливість впровадження наступних рекомендацій, що ґрунтуються на міграційній та демографічній політиці:

– *Заохочувати імміграцію кваліфікованих працівників.* Тобто прискорити розробку візових заяв для кваліфікованих працівників або створення стимулів для бізнесу наймати та навчати працівників-іммігрантів. Але на зараз це проблемно, оскільки не кожен хоче ризикувати власним життям.

**Основні прогнозні макропоказники економічного і соціального розвитку України
на 2024–2026 роки**

Показник	2024 рік	2025 рік	2026 рік
	(прогноз)		
Валовий внутрішній продукт:			
номінальний, млрд гривень	7 643	8 980,6	10 421,8
відсотків до попереднього року	104,6	106,8	106,6
Індекс споживчих цін:			
грудень до грудня попереднього року, відсотків	109,7	108,1	106,9
Рівень безробіття населення у віці 15–70 років за методологією Міжнародної організації праці, відсотків до робочої сили відповідного віку	18,7	17,7	15
Сальдо торговельного балансу, визначене за методологією платіжного балансу, млн доларів США	-40 172	-27 044	-25 433

– *Заохочувати вітчизняну робочу силу полягає в інвестуванні в освітні та навчальні програми для розвитку вітчизняної робочої сили в секторах, які відчувають дефіцит робочої сили.*

– *Покращення соціальних послуг, а саме: надавати кращі соціальні послуги (охорона здоров'я та освіта)*

– *Заохочення зростання населення* – впровадження політики, спрямованої на заохочення зростання населення (пропонуючи стимули для подружніх пар мати більше дітей або покращуючи підтримку сімей з дітьми, а не вводити податок на дітей)

– *Усунути політичну нестабільність.* Війна, що триває в Україні, спричинила поглиблення економічної кризи. Уряд повинен працювати над вирішенням ситуації і сприяти стабільності в країні. Це допоможе залучити іноземні інвестиції та сприятиме економічному зростанню.

Таким чином, міграція населення є багатовимірним явищем, яке ускладнюється внаслідок економічних та соціальних змін, що відбуваються в українському суспільстві за умов активізації світових процесів глобалізації та впливу світової економічної кризи. Негативні тенденції у розвитку багатьох сфер життя населення України – значний відтік кваліфікованих кадрів тощо, зумовлюють необхідність поглибленого вивчення міграції населення.

В історичному аспекті роботи з'ясовано, що зовнішні міграції в Україні стимулювалися економічними, соціальними, політичними, релігійними причинами, що призвело до чотирьох хвиль еміграції українців.

У роботі виявлено, що основними актуальними причинами посилення усіх типів міграції в Україні є: невдосконала міграційна нормативно-правова база; економічна нестабільність; ризиковані умови життя та проживання кожного українця в умовах війни; нестабільна підтримка з боку держави; соціальна незахищеність ВПО; посилення військового контролю щодо проходження ВЛК з боку військоматів;

небажання багатьох українців віддавати своє життя за країну, яке зумовлено корупційними діями з боку чиновників; неналежне утримання армії; нерівномірність у розміщенні продуктивних сил; погіршення екологічної ситуації; криміналізація суспільства тощо.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що війна в Україні дуже вплинула на демографічну та економічну ситуацію в країні. Війна, що триває з 2014 року та повторне вторгнення у 2022 році призвели до масового виїзду молодого населення, яке, за прогнозами, досягне 26 мільйонів до 2060 року. Міграційна криза призвела до зменшення кількості населення працездатного віку та збільшення кількості пенсіонерів та осіб з інвалідністю, що створює значні виклики для економіки країни.

Зменшення чисельності населення призвело до скорочення приватного споживання, експорту та іноземних інвестицій. Скорочення податкових надходжень і збільшення соціальних витрат також призвели до економічної кризи.

Так як чинна міграційна нормативно-правова база не розрахована на прибуття в Україну великої кількості трудових іммігрантів з метою участі у відновленні економіки у повоєнний період, очевидно, що повинні бути дії з боку законодавчої влади держави. А саме з цією метою необхідно схвалювати окремий закон, у якому були би визначені шляхи адаптації та інтеграції трудових іммігрантів.

Щоб запобігти майбутній економічній кризі, потрібно впроваджувати міграційну та демографічну політику, спрямовану на вирішення проблем, висвітлених у цьому дослідженні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Верховна Рада України. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2023 рік». Київ, 2022. 13 с. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1527959>

2. Вплив міграції на соціально-економічну ситуацію в Україні : аналіт. доп. / [В. Потапенко, А.

Головка, О. Валевський та ін.] ; за ред. В. Потапенка. – Київ : НІСД, 2023. – 33 с. – <https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.01>

3. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні: Закон України від 14.12.2003 р. № 1382–IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1382-15>

4. Про зовнішню трудову міграцію: Закон України від 05.11.2015 № 761–VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/761- VIII>

5. Про схвалення Стратегії державної міграційної політики України на період до 2025 року: розпорядження Кабінету міністрів України від 12 липня 2017 р. № 482-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/482-2017-%D1%80>

6. Про проведення пробного перепису населення: розпорядженням Кабінету міністрів України від 18 липня 2018 р. № 504-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/504-2018-p>

7. Кудин С. І., Федик М. В., Фурман Д. Г. Управління людським капіталом в умовах пандемічної нестабільності. *Наукові перспективи*. 2022. № 4(22). С. 194–207. DOI: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4\(22\)-194-207](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2022-4(22)-194-207).

8. Подра О., Петришин Н. Міграційні процеси в Україні: обсяги, причини та наслідки. *Economic Analysis*. 2021. Volume 31. No. 3. URL: www.econa.org.ua.

9. Томашук І., Болтовська Л. Міграційні процеси у контексті глобалізації світової економіки. *Економіка та суспільство*. 2022. № 40. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-40-50>.

10. Черній, Л. В. Вплив інтенсивності міграційних процесів на соціально-демографічну ситуацію в Україні. Гуманітарний корпус: [збірник наукових статей з актуальних проблем філософії, культурології, психології, педагогіки та історії] – Випуск 52. – Київ : ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2024. – 120 с. – С.111. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/45396/Chernii-111-113.pdf?sequence=1>

11. Стародубов О. Міграційна криза – масштаб, економічні наслідки і шляхи подолання. *Українська правда*. 2022. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2022/08/2/7361562>

12. Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 №1315 «Про схвалення основних прогнозних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2024-2026 роки». <https://www.kmu.gov.ua/nras/pro-skhvalennia-osnovnykh-prohnoznykh-makropokaznykiv-ekonomichnoho-i-s1315-151223>

13. Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 №1315 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1315-2023-%D0%BF#Text>

ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНОГО PR: ЗНАЧУЩІСТЬ І РОЛЬ В РЕАЛІЗАЦІЇ ЦІЛЕЙ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

TECHNOLOGISATION OF INTERNATIONAL PR: SIGNIFICANCE AND ROLE IN THE IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS

Цілі сталого розвитку визначають майбутнє людства. План дій сталого розвитку, що включає 17 цілей, вимагає комунікативного супроводу, у тому числі залучення PR технологій для просування ідеї сталого розвитку та мобілізації суспільства на її реалізацію та подолання загроз.

У статті узагальнено сучасні підходи до міжнародного PR. Розкрито вплив інформаційно-комунікативних технологій на міжнародний PR у контексті його використання в реалізації концепції сталого розвитку.

Авторка розробила SWOT-матрицю значущості і ролі технологізації міжнародного PR у досягненні цілей сталого розвитку. До сильних сторін міжнародного PR віднесено такі: визнання його ролі в досягненні цілей сталого розвитку сучасного суспільства; інституціоналізація міжнародної PR діяльності; впровадження міжнародного PR-менеджменту; розвиток нових інструментів PR діяльності; визнання ролі PR у гібридній (інформаційній) війні. Слабкі сторін міжнародного PR пов'язані з тим, що цілі сталого розвитку є новим його об'єктом, незавершеність інституціоналізації міжнародного PR; недостатня адаптованість інструментів і менеджменту PR до завдання просування ідеї сталого розвитку на міжнародній арені. Можливості міжнародного PR полягають у системності досягнення сталого розвитку завдяки безмежності сфер і рівнів його застосування; підвищення якості PR послуг; досягнення керованості сталого розвитку завдяки впровадженню новітніх досягнень міжнародного PR-менеджменту. У цілому розширення потенціалу PR на міжнародній арені можуть загрожувати такі моменти: міфологізація PR; труднощі визначення тих аспектів глобальних проблем, вирішення яких потребує комунікативного PR супроводу; ресурсні обмеження; недостатня протидія використанню технологій чорного PR.

Ключові слова: міжнародна PR діяльність, PR технології, міжнародний PR, міжнародний PR-менеджмент, глобальна проблема, PR програма, PR акція, цілі сталого розвитку.

Sustainable development goals determine the future of humanity. The Sustainable Development Action Plan, which includes 17 goals, requires communication support, including the use of PR technologies to promote the idea of sustainable development, mobilise for its implementation and overcome threats.

The article summarises modern approaches to international PR. The influence of information and communication technologies on international PR in the context of its use in the implementation of the concept of sustainable development is revealed.

The author has developed a SWOT-matrix of the importance and role of international PR technologisation in achieving the goals of sustainable development. The strengths of international PR include the following: recognition of its role in achieving the goals of sustainable development of modern society; institutionalisation of international PR activities; introduction of international PR management; development of new tools for PR activities; recognition of the role of PR in hybrid (information) warfare. Weaknesses of international PR are related to the fact that sustainable development goals are its new object; incomplete institutionalisation of international PR; insufficient adaptation of PR tools and management to the task of promoting the idea of sustainable development in the international arena.

The possibilities of international PR are in the systematic achievement of sustainable development due to the limitlessness of spheres and levels of its application and improvement of the quality of PR services; achievement of manageability of sustainable development through the introduction of the latest achievements of international PR management. In general, the potential of PR in the international arena is threatened by the following issues: mythologisation of PR; difficulties in identifying those aspects of global problems that require communication PR support; resource constraints; insufficient counteraction to the use of black PR technologies.

Key words: PR technologies, international PR, PR-management; global problem, PR programme, PR action, sustainable development goals.

УДК 316.4+359.4+327

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.7>

Жижняк Л.М.

д.соціол.н., професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, професор кафедри міжнародних відносин, міжнародної інформації та безпеки Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Постановка проблеми. PR в умовах глобалізації є феноменом сучасного суспільства і міжнародного життя, поширюється на світовий рівень і стає міжнародним. Йому притаманні цілеспрямованість і врахування соціокультурних особливостей об'єкта його комунікативного впливу. Актуальність дослідження технологізації міжнародного PR пов'язана із сучасною глобальною проблематикою, формуванням інформаційного простору, де просувається ідея сталого розвитку.

Напрямки досліджень PR останніх років базуються на академічних дискурсах комунікавістики, яка включає міждисциплінарність

у підходах до вивчення комунікативних технологій. Які здобутки маємо?

По-перше, поглиблено розуміння сутності PR як інформаційно-комунікативної технології на основі розвінчування міфів про нього, що поширюють деформоване уявлення про інформаційний простір. Річ Лі виділив 18 міфів про PR і вказав на таку їх особливість: вони здатні сприяти вкоріненості хибних уявлень про PR у суспільній свідомості. Такі уявлення, на думку цього науковця і практика, «... мають більше шансів на виживання в професії, в якій фахівці, окремі індивіди та приватні компанії, які їм платять, насправді не мають ніякого

бажання, аби їхню роботу помітили чи ретельно дослідили» [15, с. 10]. Для PR, як свідчить практика, характерна різноманітність за цілями, завданнями і втіленням, необмежена доцільність і поширеність у сучасному світі. Однак доведена його особливо значуща роль у здобутті комерційного успіху [18]. Загалом постійно відбувається зміна форм і вимірів міжнародних комунікацій та їх убезпечення від загроз руйнування усталених міжнародних відносин.

По-друге, науковцями проведено уточнення характеристик сучасної сфери PR [19]. Технологізація PR, у тому числі міжнародного, пов'язана з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, які є рушійною силою соціальних трансформацій, а ті, хто володіє навичками роботи з ними, мають переваги у різних видах діяльності [16, с. 79–80]. Термін інформаційно-комунікаційні технології має широке тлумачення і «... містить у собі всі технології, що використовуються для спілкування та роботи з інформацією» [17, с. 64]. За критерієм використання людством типу інструментів обробки інформації виділяються етапи у розвитку інформаційних технологій: «1-й етап (до другої половини XIX ст.) – «Ручна» інформаційна технологія (перо, чорнильниця, книга). ... 2-й етап (з кінця XIX ст.) – «Механічна» технологія (друкарська машинка, телефон, диктофон). ... 3-й етап (40-60-і рр. XX ст.) – «Електрична» технологія (великі ЕОМ і відповідне програмне забезпечення, електричні друкарські машинки, ксерокси, портативні диктофони). ... 4-й етап (з початку 70-х рр.) – «Електронна» технологія (великі ЕОМ і створені на їхній базі автоматизовані системи управління (АСУ) й інформаційно-пошукові системи. ... 5-й етап (з середини 80-х рр. XX ст.) – «Комп'ютерна» («нова») технологія (ПК із широким спектром стандартних програмних продуктів різного призначення)» [17, с. 64]. Звичайно, нові суспільні виклики потребують їх вивчення і соціальної технологізації, у тому числі відбуваються зміни у міжнародному PR-середовищі.

PR-середовище розвивається під впливом багатьох чинників, особливо новітніх інформаційно-комунікативних технологій. Трендом сучасності є формування інноваційного PR на основі використання доробок біо-, нано-, інфо та когнітивних технологій. За прогнозом, проведеному успішних PR-кампаній у 2024 році, знадобляться сучасні комунікаційні інструменти, а саме: сервіси і технології штучного інтелекту; віртуальна та доповнена; соціальна відповідальність; соціальні мережі; інфлюенс-маркетинг; комунікаційна екологічність [20].

По-третє, удосконалення PR стримує відсутність прийнятної і визнаної методики оцінки PR-ефективності. У цьому напрямку досягнуто певних результатів, а саме: а) зроблено наголос на необхідності урахування варіативності критеріїв та підходів до цього питання, яке визначає процес формування довіри до

піарників [11; 12]; б) на основі удосконалення методики Міжнародної асоціації з вимірювання та оцінки комунікацій (AMEC) запропоновано Шаблон побудови комунікацій PR360 [1]; в) зроблено узагальнення інструментів міжнародного PR та умов їх успішного використання у різних країнах, сферах та ситуаціях [5; 13; 20; 21]; уточнено відмінності між традиційним піаром і новими формами електронної PR-діяльності [10]; г) запропоновано нові підходи до технології використання PR у глобальному світі [18].

Усталеність є глобальним трендом, напрямком руху глобального суспільства, який визначає життєздатність і перспективи сучасного світу, місце в ньому окремих держав. Однак цей тренд різниться масштабами, тривалістю існування, поширенням та результативністю у окремих регіонах та державах, що мають різний потенціал і стикаються з різними ризиками (як глобальними, так і внутрішніми, що часто стають глобальними). Міжнародний PR має реагувати на виклики і турбулентність сучасного світу через процес технологізації комунікацій задля сталого розвитку.

Мета статті спрямована на осмислення технологізації міжнародного PR, його значущості і ролі в реалізації цілей сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі активно використовується вимірювання поточного та прогнозованого темпу руху різних країн до задекларованих Цілей сталого розвитку [6]. В Україні, за прикладом інших держав, розроблено Дорожню карту використання науки, технологій, інновацій для реалізації завдань Цілей сталого розвитку як звіт про виконання зобов'язань перед ООН у рамках Глобальної пілотної програми розроблення дорожніх карт для досягнення цілей сталого розвитку (до неї Україну включено у 2021 р.) [4]. Це, з одного боку, дозволяє корегувати відповідні управлінські заходи по забезпеченню сталого розвитку на національному, регіональному і світовому рівнях, а з іншого – розвивати партнерство з іншими акторами міжнародних відносин у питанні спільного вирішення глобальних і національних проблем. Однак потребує удосконалення процес поширення самої ідеї сталого розвитку, визначення стану, проблем та результатів її втілення. Зазначене вище актуалізує питання залучення PR-технологій до цієї теми, зважаючи на загально визнану турбулентність сучасного геополітичного середовища, у якому фіксується масштабне зростання ризиків для сталого розвитку.

До основних аспектів PR-технологій відносяться медіакомунікації, лобіювання, кризовий PR, онлайн-комунікації [14, с. 102–103]. У метіатизованому суспільстві технологізація PR великою мірою пов'язана з масмедіа, що формують громадську думку щодо глобальних проблем сучасності. При цьому «вплив комунікативних технологій на громадську думку

залежить від джерела інформації: традиційні масмедіа (телебачення, радіо, преса) поступаються інтернет-комунікаціям, але сутність процесу залишається незмінною – медіаізація є визначальним чинником формування громадської думки за допомогою комунікативних технологій» [9, с. 98].

Відповідність концепції сталого розвитку – стратегічний пріоритет для держав і окремих організацій. При цьому визнається така залежність: «Без розуміння можливостей, необхідних для реалізації стратегій сталого розвитку, ми навряд чи досягнемо мети сталого розвитку» [7]. Таке розуміння виникає перш за все через

комунікативну активність шляхом просування ідеї сталості як суспільного блага й цінності сучасного суспільства. Інструментом забезпечення сталого розвитку стають PR-технології. Саме вони покликані забезпечувати збалансування економічного, соціального й екологічного розвитку на локальному і глобальному рівнях сучасного суспільства [8]. Узагальнені висновки щодо теми наведено у табл. 1.

Керованість визнається якісною характеристикою управління будь-яким процесом. Збереження або підвищення керованості на різних етапах розробки PR-програм, PR-акцій забезпечує прогнозованість і надійність

Таблиця 1

SWOT-матриця значущості і ролі технологізації міжнародного PR у досягненні цілей сталого розвитку

№ з/п	Сильні сторони	Слабкі сторони	Можливості	Загрози
1	визнання ролі PR-технологій у просуванні ідеї і досягненні цілей сталого розвитку сучасного суспільства та його інституцій	цілі сталого розвитку – новий об’єкт міжнародного PR, дефіцит методик	збагачення PR-технологій новими дослідницькими і практичними підходами	недостатнє володіння PR-фахівцями теорією і методами просування ідеї сталого розвитку
2	залучення до PR-проектів сталого розвитку методик і фахівців різних наук, командна робота у різних сферах і на різних рівнях	відсутність чітких критеріїв відбору членів команди до завдань конкретного PR-проекту	системність досягнення сталого розвитку завдяки безмежності сфер і рівнів його PR застосування	низька мотивація фахівців до командної роботи у PR-проекті сталого розвитку
3	розширення уявлення акторів міжнародних відносин щодо впливу глобальних проблем людства на сталий розвиток суспільства	труднощі визначення аспектів глобальних проблем, вирішення яких потребує PR супроводу	розширення арсеналу способів ідентифікації та вирішення глобальних проблем сучасності	неусвідомлення проблемності у асиметричних міжнародних відносинах
4	реалізація проектів сталого розвитку в рамках інституціоналізації міжнародної PR діяльності	незавершеність інституціоналізації міжнародного PR	зростання потенціалу PR на міжнародній арені, його впливу на вирішення глобальних проблем, що загрожують стабільності міжнародних відносин	ризик недостатнього оволодіння PR-фахівцями інструментами міжнародної PR діяльності; ресурсні обмеження
5	впровадження міжнародного PR-менеджменту	невключеність PR-технологій до системи управління сталим розвитком об’єктів	сприяння керованості управління міжнародними процесами і керованості PR процесу	міфологізація PR, завищені оцінки його впливу на процеси, що забезпечують сталий розвиток
6	розробка та впровадження нових інструментів PR діяльності	недостатня адаптованість інструментів PR до просування ідеї сталого розвитку на міжнародній арені	поповнення арсеналу інструментів PR у проектах з питань міжнародної діяльності; підвищення якості PR послуг	ризик недостатнього оволодіння PR-фахівцями інструментами розробки PR-програм PR-акцій щодо
7	визнання ролі PR у гібридній війні як запобіжника впливу на стабільний розвиток	невизначеність місця і ролі PR в системі соціальних комунікацій під час гібридної війни	поповнення арсеналу засобів протидії впливу маніпуляцій на масову свідомість	використання технологій чорного PR
8	розширення кола замовників PR проектів сталого розвитку	відсутність реєстру реальних і потенційних замовників PR проектів	розширення середовища PR-діяльності	брак індивідуального підходу до замовників PR-проекту

надання PR-послуг. Технологізація PR діяльності дозволяє забезпечити керованість процесом вирішення певної проблеми засобами соціальних комунікацій, адаптованими до завдань конкретного PR-проєкту. Ця теза актуалізує роль PR-менеджменту у практиках використання PR як комунікативної технології. Технологізація PR структурує комунікативні дії з метою їх впливу на зміни соціальних систем і ситуацій конкретного об'єкта, що спрямовують його до сталого розвитку. PR-менеджмент покликаний так організувати PR процес, щоб це сприяло підтримці прийняття стратегій сталого розвитку в різних організаційних утвореннях і на міжнародній арені. Ми поділяємо заклик науковців до «... формування моделі глобального управління на основі системи принципів комунікації, таких як відкритість, толерантне обговорення позицій та відповідальна участь у діалозі» [2, с. 40]. PR виступає функцією менеджменту і сам має відповідати його вимогам. Однак серед принципів організації PR-діяльності, які пропонуються науковцями [3, с. 263–264], відсутній принцип керованості. Вважаємо, що це упущення може негативно позначитися на ефективності практик PR-проєктів, які існують на перетині контрольованого і неконтрольованого (щодо ознак, форм і методів реалізації).

Висновки та перспективи. Технологізація міжнародного PR важлива для здійснення ефективної комунікативної політики у сфері міжнародних відносин задля їх усталеності і прогнозованості. По-перше, відбувається зміна форм і вимірів глобального комунікативного простору, що існує у поєднанні реальних, віртуальних і змішаних комунікативних взаємодій. По-друге, активізувався пошук інструментів узгодження міждержавних відносин в контексті забезпечення цілей сталого розвитку.

Наразі існує затребуваність нових інноваційних рішень і комунікативних технологій досягнення сталого розвитку, однією з провідних серед них є PR – внутрішній і зовнішній; національний, міждержавний і глобальний.

Перспективним напрямом подальших наукових досліджень може стати визначення ризиків використання технологій міжнародного PR у реалізації проєктів, спрямованих на сталий розвиток в умовах надзвичайних ситуацій і криз.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артем Матвієнко: шлях побудови ефективного PR. 2023. <https://cases.media/en/article/artem-matviyenko-shlyakh-pobudovi-efektivnogo-pr>
2. Глазунов В., Краснокутський О., Масюк О. Модель глобального управління: соціально-філософський аналіз. *Humanities Studies*. 2024. Випуск 18 (95). С. 32–41. <http://humstudies.com.ua/article/view/299778/292306>
3. Губіна А. М., Нетреба М. М., Хлебнікова Т. М. Сучасні PR-технології в управлінні організаціями. *Наукові перспективи*. 2021. № 11 (17). С. 258–270. <http://perspectives.pp.ua/index.php/np/article/view/705/707>
4. Дорожня карта використання науки, технологій, інновацій для досягнення Цілей сталого розвитку:

колект. монографія / Т.В. Писаренко, Т.К. Кваша, Л.А. Мусіна та ін. – Київ: УкрІНТЕІ, 2023. – 391 с.

5. Дорошевська К. П'ять інструментів, які допомагають українським бізнесам будувати міжнародний PR. <https://thepage.ua/ua/experts/yak-pobuduvati-yakisnij-mizhnarodnij-pr>
6. Іванчук Віра, Мошняга Назар. Досягнення Цілей сталого розвитку у національному та регіональному розрізах. *Вокс Україна*. URL: <https://voxukraine.org/doslidzhennya-sdg/>
7. Ковальський А. Теоретичні аспекти формування стратегії сталого розвитку. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-90>
8. Красностанова Н., Якименко Т. Вплив цифровізації на сталий розвиток організації. *Економіка та суспільство*. 2023. № 48. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-57>
9. Кропивко В. В. Технології впливу на громадську думку: політична рекламістика та пропаганда. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. № 33. С. 97–101.
10. Ляшук Н., Васюра Р. Інформаційні технології в сучасній PR-діяльності. *Цифрова платформа: інформаційні технології в соціокультурній сфері*. 2023. № 6 (2). С. 398–406. <https://doi.org/10.31866/2617-796X.6.2.2023.293610>
11. Маличкович О. Як виміряти ефективність комунікацій: метрики PR і підходи. <https://ukcommsclub.ukcom.com.ua/novyny/iak-vymiryaty-efektyvnist-komunikatsij-metryky-pr-i-pidkholdy/>
12. Мироненко В. В. Вимірювання ефективності PR-діяльності: варіативність критеріїв та підходів. *Communications and Communicative Technologies*. 2020. Вип. 20. С. 107–115. https://www.dnu.dp.ua/docs/zbirniki/fszmk/program_5e58ee891b319.pdf
13. Петрик Ю. PR-інструменти Made in Ukraine для тих, хто працює в міжнародному PR. 2022. <https://ain.ua/2022/02/16/pr-instrumenty-made-in-ukraine/>
14. Петров П. Технології політичної комунікації в міжнародних відносинах України: використання PR-технологій. *Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії*. 2023. № 3 (17). С. 98–108. <https://relint.vnu.edu.ua/index.php/relint/article/view/337>
15. Річ Лі. Міфи про PR. *Поганого публіциті не буває та інші поширені хибні уявлення / пер. з англ.* Харків : Вид-во «Ранок» : Фабула, 272 с.
16. Скиба О. П. Технології як фактор становлення інформаційного суспільства: соціально-філософський аналіз. *Вісник НАУ*. Серія: Філософія. Культурологія. 2017. № 1(25). С. 77–80.
17. Скиба І. П., Орденів С. С., Ченбай Н. А. Феномен інформаційно-комунікаційних технологій. *Філософські обрії* : *Наук.-теорет. журн.* 2019. Вип. 42. С. 62–67.
18. Ткач Ю. Як українському бізнесу будувати PR на глобальних ринках – деталі про новий освітній серіаліті. 2024. <https://vctr.media/ua/yak-ukrayinskomu-biznesu-buduvaty-pr-na-globalnyh-rynkah-detali-pro-novuy-osvitnij-serialiti-212721/>
19. Шураєв А. В., Тараба І. О. Сучасна сфера PR та її характеристика. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2023. № 59. Том 3. С. 96–98. <http://eprints.zu.edu.ua/36771/1/22.pdf>
20. Щедрина Д. Які PR-інструменти обов'язкові для використання у 2024-му – 6 думок від агенції Hoshva. 2024. <https://vctr.media/ua/yaki-pr-instrumenty-obovyazkovi-dlya-vykorystannya-u-2024-mu-6-dumok-vid-agencziyi-hoshva-216149/>
21. 17 найкорисніших PR інструментів для побудови відносин з аудиторією. 2024. <https://snov.io/blog/ua/pr-tools-ua/>

ЕВАЛЮАЦІЯ ЯК ФАКТОР ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СИСТЕМИ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

EVALUATION AS A FACTOR OF DEMOCRATIZATION OF THE EDUCATION SYSTEM IN UKRAINE

Стаття присвячена аналізу досвіду провідних європейських країн та США щодо діяльності у сфері евалюації освітніх програм, механізмів створення організацій для її проведення. Евалюація здійснює систематизацію збору інформації по запланованим проектам у визначеній сфері. Вона здійснює розробку та обґрунтування системи оцінювання якості освіти та її всіх компонентів. Розкриваються основні функції евалюації, механізми їх реалізації, яким чином вони здійснюють забезпечення системи оцінювання якості освітнього процесу. Аналіз ціннісної складової освітньої програми, її основні елементи, забезпечуються основними ознаками оцінки самих програм. Евалюація в Україні є новим напрямком досліджень в науці. Її позиціонують з моніторингом, інструментом визначення рівня ефективності діяльності. Оцінка освітніх програм спрямована на виявлення рівня успішності запланованих проектів. За допомогою якісної, неупередженої оцінки приймаються відповідні управлінські рішення щодо подальшого вдосконалення та реалізації проектів. Проаналізовані три форми оцінювання: професійний моніторинг, професійний огляд та колективна оцінка.

В статті розглянуті ініціативи українських науковців у процесі формування евалюаційної культури в Україні, корпоративну культуру в евалюації закладів вищої освіти. Зосереджується увага на висвітленні проблеми евалюаційних процесів в освітній системі України та перспективи подальшого розвитку та вдосконалення. Розширення методів, інструментів евалюації дасть можливість визначити нові перспективи їх застосування у практичній діяльності. Евалюація – це не лише оцінка та аналіз якості та успішності освітнього процесу, а фактор демократизації та розвитку системи освіти в Україні з урахуванням кращих практик розвинутих країн.

Ключові слова: евалюація, моніторинг, тестування, демократизація, оцінка, стандарт.

The article is devoted to the analysis of the experience of the leading European countries and the USA regarding activities in the field of evaluation of educational programs, mechanisms of creating organizations for its implementation. The evaluation systematizes the collection of information on planned projects in a specified area. It carries out the development and substantiation of the system for evaluating the quality of education and all its components. The main functions of evaluation, the mechanisms of their implementation, how they ensure the quality assessment system of the educational process are revealed. Analysis of the value component of the educational program, its main elements, are provided by the main features of the evaluation of the programs themselves. Evaluation in Ukraine is a new direction of research in science. It is positioned with monitoring, a tool for determining the level of activity efficiency. Evaluation of educational programs is aimed at identifying the level of success of planned projects. With the help of a qualitative, unbiased assessment, appropriate management decisions are made regarding further improvement and implementation of projects. Three forms of assessment are analyzed: professional monitoring, professional review and collective assessment.

The article examines the initiatives of Ukrainian scientists in the process of formation of evaluation culture in Ukraine, corporate culture in the evaluation of higher education institutions. Attention is focused on highlighting the problem of evaluation processes in the educational system of Ukraine and the prospects for further development and improvement. Expansion of evaluation methods and tools will provide an opportunity to determine new prospects for their application in practical activities. Evaluation is not only an assessment and analysis of the quality and success of the educational process, but a factor of democratization and development of the education system in Ukraine, taking into account the best practices of developed countries.

Key words: evaluation, monitoring, testing, democratization, assessment, standard.

УДК 37:321.7] (477):005.584
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.8>

Чугасєвський В.Г.

к.пед.н., доцент,
професор кафедри соціальної політики
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Черній Л.В.

к.істор.н., доцент,
професор кафедри соціології
та публічних комунікацій
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Евалюація у більшості європейських країн та США пройшла складний шлях свого розвитку від окремих досліджень оцінки освітніх програм до неформальних організацій, які вивчали проблеми вдосконалення системи освіти, шляхи її подальшої демократизації. Починаючи з 70-х років минулого століття евалюація у цих країнах приймає сучасну форму. Неформальні зібрання спеціалістів з оцінки трансформуються у офіційні державні та недержавні організації, розробляються професійні стандарти оцінки якості освітніх проектів та програм.

Мета нашого дослідження полягає у визначенні системи оцінювання якості освіти, вивченні підходів до евалюаційних про-

цесів у провідних європейських країнах, США та обґрунтування шляхів їх активізації в Україні.

Проблемами евалюації, різними її аспектами, займається ціла плеяда провідних зарубіжних науковців. Д. Стафлєбім, М. Алкін, Е. Губа, І. Лінкольн дають всебічний, вичерпний опис історії евалюації. К. Вайс, Дж. М. Оуен, Д. Мертенс зосереджували свою увагу на специфічних підходах до евалюації. Такі вчені, як М. Паттон, Л. Корпорович, Х. Чен, П. Россі, М. Лендєл є дослідниками розвиваючого підходу в евалюації, за допомогою якого можна розвивати ініціативи змін в складних або невізначених умовах [3].

Провідний польський дослідник проблем евалюації Л. Корпорович наголошує на тому,

що евалюація – це визначення цінності конкретної діяльності або об'єкта на підставі прийнятої методики і критеріїв, в результаті усупільненого процесу, ціллю якого є пізнання, розуміння і розвиток [1].

Аналізуючи наукові праці, діяльність організацій та об'єднань європейських країн та США можна визначити, що евалюація – це системне дослідження соціальних змін, діяльність із супроводу наукових та соціальних програм, яка реалізується за допомогою прийнятих критеріїв, соціологічних інструментів та моделей оцінювання, з метою їх удосконалення, розвитку або кращого розуміння, завчасного виявлення недоліків програми і їх корегування. Передбачається здійснення контролю за розподілом коштів та нематеріальних ресурсів, виділених на реалізацію програми [4].

Евалюація являється новим напрямком досліджень в українській науці. Українськими науковцями ведеться активний пошук шляхів активізації евалюаційних процесів в системі освіти України з урахуванням досвіду провідних європейських країн та специфіки розвитку української освіти. Так, відомий український науковець, соціолог, засновник Центру Евалюації науково-освітніх програм В. Євтух ініціює процеси формування евалюаційної культури в Україні як чинника у визначенні цінності наукових та освітніх програм і проєктів, які пропонуються для виконання в Україні, а також окреслення ролі евалюації у демократизації освітнього простору нашої держави. М. Каплун досліджує сучасні шляхи та можливості застосування розвиваючого підходу евалюації. Л. Хижняк досліджує роль корпоративної культури в евалюації вищого навчального закладу. М. Сачок вивчає становлення евалюації програм як галузі професійних досліджень та діяльності в різних країнах.

Необхідність наукового аналізу суспільно-політичних, економічних, соціальних, освітніх змін в суспільстві активізувала зацікавленість до евалюації, як до науки та практики. Державні програми, програми із залученням європейського фінансового донорства, створення конкурентоспроможних громадських та недержавних організацій породжує гостру необхідність розвивати сучасну, прозору та ефективну евалюацію. В сучасній Україні назріває питання доцільності розширення методів, інструментів евалюації, перспектива їх вдосконалення та застосування. В більшості випадків евалюацію сприймали як моніторинг, визначення рівня ефективності діяльності. В процесі евалюації встановлювали відповідність та ступінь досягнення поставленої першочергової мети. Її визначали в рамках раціонального та критичного аналізу мети освітньо-педагогічної та наукової діяльності. Евалюація виконувала як функцію контролю, так і функцію ана-

лізу досвіду та прогнозування вектор розвитку освітнього процесу. Вона здійснювала процедурне забезпечення розробки та обґрунтування самої системи оцінювання якості освіти, її всіх компонентів [5].

У провідних європейських країнах та в США евалюація давно існує у формі супроводу соціальних програм через їх систематичне оцінювання, кінцева мета якого – надання повної, об'єктивної консультації щодо доцільності її реалізації. Так, у США з 60-х років минулого століття на рівні закону було запроваджено обов'язкове оцінювання освітніх програм початкової та середньої освіти. Пізніше і в провідних європейських країнах набула поширення практика застосування евалюаційних підходів для вивчення, оцінки та узагальнення ефективності освітніх проєктів та програм.

Оцінка освітньої програми – це серія заходів, які проводяться з метою побачити рівень успішності освітніх програм. Оцінювання освітніх програм – це діяльність, яка спрямована на те, щоб дізнатися, наскільки успішною є запланована дія. В оцінці стверджується, що «теорія оцінки програми є узгодженим набором концептуальних, гіпотетичних, прагматичних та етичних принципів, що формують загальну основу для керівництва дослідженням практики оцінювання програм» [7].

Теорія оцінки програм має шість основних ознак таких, як: комплексні зв'язки; основні поняття; перевірені гіпотези про те, як процедури оцінювання дають очікуваний результат; системи, які можна застосувати; вимоги етики; загальну основу для керівництва практикою оцінювання програм та проведення досліджень в програму оцінювання.

Евалюація освітніх програм – це набір переважно кількісних процедур, які використовуються для розуміння цінності та ґрунтовності програми. Процедури спрямовані на визначення соціальних та інвестиційних переваг. Евалюація носить багатогранний та різноплановий характер. Залежно від ситуації та ким саме здійснюється оцінка обирається конкретний інструментарій. Від запланованих та реалізованих освітніх проєктів розуміється та застосовується процес оцінювання. Евалюація здійснює систематизацію збору інформації про сутність, характер та цінність запланованих проєктів у визначеній сфері з метою надання корисного зворотного зв'язку. Вона планово та систематично вказує, наскільки були досягнуті цілі. Саме евалюація, як процес, спрямовується на визначення того, якою мірою визначені освітні цілі можливо реалізувати. Вона слугує не для обґрунтування впровадження та реалізації програм, а саме для поліпшення існуючого стану справ. Збір, накопичення інформації та її інтерпретація здійснюється з метою діагностики та оцінки,

що містить елементи вимірювання та прийняття рішень. Здійснюється системний огляд подій, що відбуваються в рамках реалізованої освітньої програми або є її наслідком. Під час евалюації здійснюється перевірка ціннісної складової та переваг освітніх програм. Поряд зі збиранням інформації проводиться підготовка звітності про те, як йдуть справи. Це здійснюється з метою надати дані для полегшення прийняття правильних рішень. Оцінку можна просто визначити як ціннісну характеристику освітніх та соціальних програм. Оцінка є частиною процесу прийняття рішень. Це передбачає висловлення думки про цінність дії через систематичний, відкритий збір і аналіз інформації про нього у співвідношенні з визначеними цілями, критеріями та цінностями.

Здійснення порівняльного аналізу запланованих результатів з реальними є правильним підходом. Науковці окреслюють три форми оцінювання, які вважаються універсальними. Професійний моніторинг визначає рівень задоволеності учасників освітнього процесу. Цей тип оцінювання ґрунтується на зборі інформації про те, як здобувачі освіти та інші учасники освітнього процесу сприймають певні аспекти навчальної діяльності, освітніх компонентів чи освітню програму. Наступною формою є професійний огляд. Він аналізує та надає інформацію про комплексний вплив навчальної діяльності, освітніх компонентів чи освітньої програми на всіх учасників. Ядро такого огляду полягає у з'ясуванні реального впливу навчального процесу на всіх учасників. Наскільки освітня діяльність виявляється корисною, чи були досягнуті заплановані цілі та чи не виникають незаплановані результати навчання. Колективна (стратегічна) оцінка збирає інформацію про якість знань. Це вважається найвищим типом оцінки, однак, передбачає критичний, цілісний погляд, основні припущення та прийнята практика. Під час цього типу оцінювання всі учасники освітнього процесу мають простір для систематичного висловлювання власних думок та ідей. Це дозволяє протягом навчання переймати досвід та впливати на організацію самого процесу навчання. Саме оцінювання є інструментом для впровадження та оцінювання стандартів якості.

В першу чергу, оцінка залежить від правильного планування та проведення дослідження. Оціночне дослідження є систематичним і підпорядкованим методичним правилам процес збору інформації про дійсність. Отримання цієї інформації дозволяє сформулювати висновки про якість оцінюваних об'єктів та ефективність діяльності. Слід зазначити, що оцінка сама по собі ще не є системою управління якістю освітнього процесу, але може бути елементом

більш складних структур управління якістю, а також самостійно використаний метод вимірювання якості освітніх послуг, які надаються.

З одного боку, оцінка може супроводжувати весь процес впровадження стандартів якості до його завершення, інформуючи про стан реалізації запланованого ваших намірів. З іншого боку, її можна використовувати після завершення всього процесу або програми.

Формуюче оцінювання, проведене під час заходів, надає інформацію, яка дозволяє корекцію та адаптацію діяльності до реальних обставин. Воно враховує зміни, що є наслідком як впровадження нововведень, так і виникнення самостійних факторів. Цей тип оцінки характеризується зосередженням уваги на досвіді, очікуваннях, можливостях і проблемах людей, які є учасниками освітнього процесу. Вона зосереджується на факторах та обставинах, які виникають на шляху реалізації запланованих заходів. Під час здійснення формулюючого оцінювання розглядаються способи усунення перешкод та розробляється стратегія по модифікації цілісної освітньої діяльності.

Одною з важливих видів оцінки є підсумкова оцінка, яка передбачає перевірку ефективності та якості заходів після їх завершення. Остаточна оцінка зазвичай ототожнюється з поняттям оцінювання. Вона містить інформацію про програмні результати, зміну усвідомлення ключових позицій навчання, ступінь впровадження стандартів та виявлення прийнятих неефективних рішень [8].

Сьогодні, у більшості країн світу важливі управлінські рішення не приймаються без якісної оцінки їх планування та проведення. Обговорювані стратегії доповнюються використанням початкового оцінювання, тобто дослідження, проведеного до та після закінчення програми. Така оцінка підтверджується експериментальною моделлю, яка використовується в соціально-поведінкових науках. Це дозволяє оцінити чистий ефект від запровадженої програми. Цілі оцінювання, критерії, ключові питання дослідження розробляються для потреб конкретних програм. Таке дослідження включає глибинний аналіз потреб. Отже, оцінювання є результатом роботи всієї групи людей, які зацікавлені в реалізації конкретних програм. Отримання зворотного зв'язку є невід'ємним елементом спіралі реалізації програм та проєктів від заявлених цілей та конкретним результатом.

Сьогодні евалюація довела свою ефективність при впровадженні соціальних та науково-освітніх програм у більшості європейських країн та США. Нині у США налічується велика кількість професійних організацій евалюації. Серед них можна виділити наступні: Американська Асоціація Евалюації (The American Evaluation Association), Об'єд-

наний комітет стандартів освітньої евалюації (Joint Committee on standards for educational evaluation), Американська Асоціація Школи Адміністраторів (AASA), Американська Асоціація Освітніх Досліджень (AERA), Американський Консорціум Індіанської Вищої освіти (AIHEC) та інші. Також існують різноманітні центри евалюації при провідних університетах які крім соціологічних досліджень проводять конференції, семінари, майстер-класи, літні школи з проблем вдосконалення ефективності евалюаційних досліджень. Таким чином, можна констатувати, що евалюаційний рух отримав свій розвиток багато в чому завдяки американським дослідникам. Серед європейських евалюаційних товариств найбільш поширеними є Евалюаційне товариство Великої Британії (UK Evaluation Society (UKES), товариство Німеччини та Австрії (DeGEval Evaluation Society) та польське (Polish Evaluation Society (PTE)). Враховуючи специфіку розвитку освіти у європейських країнах, в рамках діяльності Європейської Ради, започатковано роботу Структурного Фонду (Structural Fund evaluation approach), яким передбачено обов'язкове зобов'язання для спонсорів та менеджерів проводити евалюацію своїх програм, розподіл обов'язків між різними ярусами уряду, що охоплюють весь евалюаційний процес, залучення багатьох партнерів у програми і евалюація програм; чіткий зв'язок евалюації, проектування програми і розподілу ресурсів [2].

В Україні сьогодні йде активний пошук ефективних шляхів вдосконалення системи евалюації освітніх, соціальних програм з урахуванням європейського та світового досвіду та особливостей розвитку національної системи освіти та науки. Разом з тим, слід зауважити, що евалюація освітніх проектів та програм в Україні поки що функціонує не у вигляді цілісної системи, а у вигляді її окремих складових – моніторингу, аудиту, тестування.

Так у 2008 році в м. Києві започатковано діяльність Центру евалюації науково-освітніх програм як громадської організації із фахівців у галузі соціальних наук та адміністрування. Основними його завданнями є підготовка, оцінка і супровід науково-освітніх та соціальних програм, а також дослідницьких проектів, які фінансуються за рахунок державних і спонсорських коштів. За сприяння співробітників Центру організуються та проводяться наукові читання, круглі столи, конференції, в тому числі й міжнародні, з метою популяризації та активізації евалюаційних процесів в Україні [4].

Слід зазначити, що в останні роки органи державної влади зосереджують свою увагу на проблемах евалюації освітніх програм. В 2023 році рішенням Кабінету Міністрів України за пропозицією Міністерства освіти і науки України започатковано експеримен-

тальний проект з впровадження інформаційної (автоматизованої) системи зовнішнього оцінювання і самооцінювання освітніх та управлінських процесів у закладах освіти «EvaluEd». Система розроблена Державною службою якості освіти України за сприяння Чеської агенції розвитку та Чеської шкільної інспекції [6]. Діяльність інформаційно-аналітичної системи спрямована лише на проведення інституційних аудитів закладів освіти через анкетування учасників освітнього процесу, спостережень і вивчення документації.

Важливою, на наш погляд, є розробка національної концепції евалюації в Україні, яка б включала досвід реалізації евалюаційних програм європейського союзу і США та передбачала б адаптацію існуючих принципів і підходів до стратегії розвитку системи освіти в Україні. З цією метою при Державній службі якості освіти України було б доцільним створення спеціального органу (департаменту, відділу), завдання якого полягало б активізації та регулюванні евалюаційні процеси в системі освіти України. Оскільки евалюація – це не лише оцінка та аналіз якості та успішності освітнього процесу, а фактор демократизації та розвитку системи освіти в Україні з урахуванням кращих практик розвинутих країн.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корпорович Л. Сучасні концепції евалюації в контексті викликів регіонального розвитку // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. – 2011. – Вип. 6. – С. 80-89.
2. Сачок М. Становлення евалюації соціальних програм як галузі професійних досліджень та діяльності // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2013. – Вип. 57. – С. 27-32.
3. Каплун М. Сучасні підходи до евалюації: навіщо вони українському суспільству // Евалюація: наукові, освітні, соціальні проекти. -2015. – Вип.1. -С.36-42
4. Євтух В. Міжкультурний діалог: ефективний конструкт інтегративного розвитку поліетнічних суспільств // Політичний менеджмент. – 2009. – №4. – С. 14 -17.
5. Здрагат С.Г. Евалюація як система інноваційного підвищення якості освіти у соціологічній перспективі / Вісник Львівського університету. Серія соціологічна. 2015. Випуск 9. С. 187–194
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 квітня 2023 року №407 «Про реалізацію експериментального проекту з впровадження інформаційної (автоматизованої) системи зовнішнього оцінювання і самооцінювання освітніх та управлінських процесів у закладах освіти «EvaluEd». <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/407-2023-%D0%BF#Text>
7. D. L. and C. L. . C. Stufflebeam, Evaluation Theory, Models, and Application, 2nd ed. San Fransisco: Josse Bass, 2012.
8. Szkolenie Pozaformalnej Akademii Jakości Projektu „Ewaluacja w pracy metodą projektu” odbyło się w dniach 17-21 czerwca 2008 roku // Pakiet Edukacyjny Pozaformalnej Akademii Jakości Projektu Część 4. Ewaluacja w pracy metodą projektu.

СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

МОДЕЛЬ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ БІЖЕНЦЯМ

MODEL OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO REFUGEES

У статті описано різні моделі надання психологічної допомоги біженцям, які постраждали від війни та вимушеного переміщення. До них належать модель психосоціальної підтримки, модель психосоціальних послуг, модель, орієнтована на травму, і модель, орієнтована на стійкість.

Автор пропонує нову модель, засновану на принципі клієнтоцентричності, і описує її ключові компоненти: оцінка, поширення інформації, втручання, моніторинг і підтримка зв'язків.

Для вивчення та оцінки різних моделей надання психологічної допомоги біженцям використовуються різні наукові методи. Ці методи включають огляд досліджень на тему, власний досвід роботи автора з біженцями та аналіз даних щодо ефективності різних моделей.

Запропонована модель використовує широкий спектр методів втручання, підібраних з урахуванням індивідуальних потреб і особливостей кожного клієнта. Ці методи включають когнітивну поведінкову терапію (КПТ), яка допомагає клієнтам виявляти та змінювати негативні або дезадаптивні думки та поведінку, що сприяють емоційним проблемам, і EMDR, яка використовує рухи очей або інші сенсорні стимули, щоб допомогти клієнтам обробити травматичні спогади та зменшити їхній емоційний вплив.

Використовується також нарративна експозиційна терапія (NET), відносно нова для наукової літератури, а також арт-терапія та практики усвідомленості. Важливо зазначити, що це лише деякі методи, які можна використовувати в моделі. Вибір методів втручання базується на індивідуальних потребах та особливостях кожного клієнта.

Наукова новизна роботи полягає в комплексній моделі надання психологічної допомоги біженцям з урахуванням їхніх специфічних потреб та культурного контексту. Модель визначає пріоритетність задоволення потреб клієнта через комплексну оцінку його психологічного стану, історії життя та поточних життєвих обставин.

Ця модель може бути корисною для психологів, соціальних працівників та інших спеціалістів, які працюють з біженцями.

Ключові слова: біженці, модель, психологічна допомога, психосоціальні послуги, індивідуальні потреби, методи втручання.

The article describes different models of providing psychological assistance to refugees affected by war and forced displacement. These include the psychosocial support model, the psychosocial services model, the trauma-oriented model, and the resilience-oriented model.

The author proposes a new model based on the principle of client-centeredness and describes its key components: assessment, information dissemination, intervention, monitoring, and maintaining connections.

Various scientific methods are used to study and evaluate different models of providing psychological assistance to refugees. These methods include a review of research on the topic, the author's own experience working with refugees, and an analysis of data on the effectiveness of different models.

The proposed model uses a wide range of intervention methods, selected based on the individual needs and characteristics of each client. These methods include cognitive behavioral therapy (CBT), which helps clients identify and change negative or maladaptive thoughts and behaviors contributing to emotional problems, and EMDR, which uses eye movements or other sensory stimuli to help clients process traumatic memories and reduce their emotional impact.

Narrative exposure therapy (NET), relatively new to the academic literature, as well as art therapy and mindfulness practices, are also used. It is important to note that these are only some of the methods that can be used within the model. The choice of intervention methods is based on the individual needs and characteristics of each client.

The scientific novelty of the work lies in its comprehensive model of providing psychological assistance to refugees, taking into account their specific needs and cultural context. The model prioritizes satisfying the client's needs through a comprehensive assessment of their psychological state, life history, and current life circumstances.

This model can be useful for psychologists, social workers, and other professionals working with refugees.

Key words: refugees, model, psychological assistance, psychosocial services, individual needs, methods of intervention.

УДК 159.938.363.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.9>

Абдуллаєва В.В.

аспірантка кафедри загальної та диференціальної психології
Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

Війна в Україні спричинила одну з наймасштабніших гуманітарних криз в Європі з часів Другої світової війни. Мільйони людей були змушені покинути свої домівки, рятуючись від бойових дій. Війна та вимушене переміщення спричинили значні психологічні травми у біженців. Ці проблеми можуть включати

посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), тривогу, депресію, а також проблеми з адаптацією до нового середовища.

Вивчаючи досвід надання психологічної допомоги біженцям, глобально можна виокремити такі моделі: надання психосоціальної підтримки, надання психосоціальних послуг,

надання послуг орієнтованих на травму, надання послуг орієнтованих на резильєнтність (зміцнення потенціалу).

Модель психосоціальної підтримки націлена на задоволення базових потреб біженців, таких як доступ до їжі, житла та медичної допомоги. Вона також враховує психологічні та соціальні аспекти, спрямовані на допомогу біженцям у подоланні стресу та травм, пов'язаних з їхнім досвідом. Ця модель найчастіше використовується у випадках надзвичайних ситуацій, коли біженцям необхідна негайна допомога.

Психосоціальна модель надання послуг включає в себе розширений спектр психосоціальних інтервенцій. Тут використовують індивідуальну та групову психотерапію, консультування та психоосвіту. До цієї моделі також відносяться послуги з розвитку навичок, такі як тренінги з пошуку роботи та управління стресом. Психосоціальна модель передбачає надання допомоги в більш стабільних умовах, коли біженці можуть активно займатися своїм довгостроковим відновленням і адаптацією до нових умов життя.

Модель надання послуг, спрямованих на травму, фокусується на наданні підтримки біженцям, які травмовані війною, тортурами або насильством. У рамках цієї моделі можуть бути використані такі методи, як когнітивно-поведінкова терапія, EMDR (десенсибілізація та повторна обробка рухів очей) та інші підходи до лікування травматичного досвіду.

В розвинених країнах найуживаніші: нарративна експозиційна терапія, когнітивно-поведінкова терапія, EMDR, трансфер-фокусована терапія (TFP), групи підтримки однолітків (CROP), групове сімейне втручання. Всі ці методи вважаються дієвими, але деякі дослідження виводять на перший план нарративну експозиційну терапію [1, с. 8].

Великі недержавні організації обирають для реалізації в допомозі біженцям модель психосоціальної підтримки. Наприклад, IOM провадить MHPSS (Mental Health and Psychosocial Support). Психосоціальний підхід базується на взаємозв'язку таких сфер:

- Біопсихологічна: почуття, емоції, думки, спогади, поведінка, стрес та реакції на стрес, цілісне розуміння особистості як унікальної системи тіла і розуму.

- Культурна: спільна поведінка, вірування, розповіді, ритуали, цінності, норми, звичаї (серед інших аспектів), які використовуються членами суспільства для вираження та підтримки своїх індивідуальних характеристик і для взаємодія з іншими.

- Соціальна: взаємодія та взаємозалежність між особою та спільнотами, до яких він належить.

Психосоціальний підхід складається з двох взаємодоповнюючих аспектів:

- Соціально-реляційний: якість відносин між окремими людьми та соціальною системою (спільнотами, сім'єю, друзями, ширшими соціальними системами).

- Соціально-економічний: наявність і доступ до ресурсів, які впливають на умови їхнього життя (наприклад, засоби до існування, охорона здоров'я, інформаційні технології).

Ці сфери є взаємозалежними та однаково важливими, впливають одна на одну у визначенні потреб, ресурсів біженців та членів громади біженців [5, с. 14].

Психічне здоров'я та психосоціальне благополуччя є невід'ємною частиною підходу УВКБ ООН до охорони здоров'я, захисту та освіти. Тут також використовуються MHPSS. Лише у 2023 році послугами було охоплено 1,3 мільйона осіб [8, с. 02].

Міжнародний рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця теж користувався міжнародно прийнятою MHPSS, але також, у 2019 році було затверджено набір зобов'язань щодо психічного здоров'я та психосоціальних потреб (The Movement RCRC Framework). Наголошується, що MHPSS використовують для всього населення у екстрених випадках, а The Movement RCRC Framework – для всього населення у будь-якому контексті, у будь-який час (надзвичайна/ненадзвичайна ситуація). Концепція також визнає «особливі» групи населення RCRC. Застосовується безперервний підхід до догляду, від зміцнення психічного здоров'я та психосоціального благополуччя до запобігання подальшому дистресу, лікування розладів психічного здоров'я. Акцент на перенаправленнях між рівнями для забезпечення безперервності догляду та цілісного підходу. Рамка концепції описує чотири взаємопов'язаних рівні захисних дій, як-то спеціалізована психічна допомога, психологічна підтримка, фокусована психосоціальна підтримка, базова психосоціальна підтримка. Але не визначає, які послуги має надавати кожна складова руху.

Наприклад, окремі особи, сім'ї та громади можуть бути спрямовані на всі 4 рівні (наприклад, спеціалізована психіатрична допомога для сім'ї). Фокусована психосоціальна підтримка – це більш цілеспрямована психосоціальна робота для осіб із групи ризику (включає структуровані заходи для дітей та молоді, підтримку рівних і групову роботу). Масштабовані психологічні втручання підпадають під цей шар [7, с. 5–6].

Модель надання послуг, спрямованих на зміцнення потенціалу, має на меті сприяння розвитку стійкості та навичок подолання труднощів у біженців. Ця модель може включати в себе реалізацію програм розвитку життєвих навичок, ініціювання заходів з підтримки зайнятості та активну участь у підтримці гро-

мадських ініціатив. У контексті створення нового життя у новій країні, важливість даної моделі зростає для підтримки біженців у їхніх прагненнях до відновлення особистого та професійного розвитку.

На основі досвіду роботи в неурядовій організації, яка надає підтримку, зокрема біженцям, пропонуємо власну модель надання психологічної допомоги біженцям. Нижченаведена модель ґрунтується на принципі орієнтованості на потреби клієнта та включає такі ключові компоненти: оцінка, інформування, втручання, моніторинг, підтримка зв'язків.

На початковому етапі роботи з клієнтом проводиться всебічна оцінка його потреб. Це включає збір інформації про психологічний стан, історію життя, культурний контекст та поточні життєві обставини. Важливо розуміти, що кожен клієнт має унікальний набір потреб, що вимагає індивідуального підходу.

Далі переходимо до інформування. Повідомляємо клієнта про процес консультування, його конфіденційність та межі. Це допомагає зберегти взаємно вигідну робочу атмосферу та підвищує рівень довіри між клієнтом та психологом.

Вибір методів втручання ґрунтується на індивідуальних потребах клієнта. Терапія в більшості випадків неможлива, якщо мова йде не про окремі випадки в приватній психологічній практиці. Тому допомога може включати використання таких методів, як арт-терапія, нарративна терапія, EMDR, когнітивно-поведінкова терапія та практики майндфулнес. Ці методи допомагають клієнтам зрозуміти свої емоції, переживання та дії, а також розвивати стратегії подолання.

На етапі моніторингу прогрес клієнта регулярно відстежується, і за потреби вносяться зміни до плану втручання. Це дозволяє адаптувати підхід до індивідуальних потреб та забезпечує ефективну підтримку на шляху до психологічного благополуччя.

Біженці потребують ще одного компоненту, який не зовсім характерний для приватної практики. Заохочується участь членів сім'ї та друзів клієнта в процесі консультування, а також надається підтримка у налагодженні зв'язків з мережами підтримки біженців у громаді. Це сприяє створенню стійкої системи підтримки навколо клієнта та сприяє його інтеграції у нове середовище.

В рамках цієї моделі рекомендується проведення 8–10 консультацій. Важливо підкреслити, що це не терапія, а короткострокове консультування, спрямоване на допомогу біженцям у подоланні поточних психологічних проблем та адаптації до нового середовища.

Модель передбачає ретельне ведення документації, яка включає загальну анкету, форму інформованої згоди, персональний

план втручання, опис зустрічей психологічного консультування та звіт про проведення консультацій. Анкета збирає базову інформацію про біженця, таку як його ім'я, вік, контактна інформація, історія життя та причини переміщення. Форма інформованої згоди сповіщає клієнта про процес консультування, його конфіденційність та межі. План розробляється спільно з клієнтом і визначає цілі консультування та методи, які будуть використовуватися для їх досягнення. Він може бути приблизним та змінюватися на етапі моніторингу прогресу клієнта. Опис зустрічей психологічного консультування документує те, що відбувалося під час кожної зустрічі. Звіт про проведення консультацій підсумовує прогрес клієнта та надає рекомендації щодо подальшої роботи.

У допомозі біженцям важливі методи, якими надається допомога. Розглянемо деякі з них.

Когнітивно-поведінкова терапія (КПТ) – це тип втручання, який зосереджується на виявленні та оскарженні негативних або дезадаптивних переконань. Ці дезадаптивні когнітивні функції сприяють розвитку емоційних і поведінкових проблем. Такий підхід до втручання можна використовувати для боротьби з деякими негативними емоціями, які можуть відчувати біженці, такими як депресія, намагаючись змінити ці негативні емоції на позитивні. Метою КПТ є співпраця з клієнтом шляхом практики позитивних моделей мислення, які призведуть до збільшення ефективної поведінки [9, с. 427].

Наративна експозиційна терапія (NET) з'явилася в академічній літературі в 2002 році, хоча це, очевидно, давня техніка. Коли він використовується з дітьми, його іноді скорочують як «KIDNET». Він бере свій початок у рамках когнітивної поведінки, але має меншу тривалість. Цей підхід було адаптовано для задоволення потреб тих, хто пережив травми, включно з постраждалими від війни та тортур. За такого підходу пацієнти говорять про найгіршу частину травми і, отже, повторно переживають думки та емоції, пов'язані з нею. Досліджуючи розповідь пацієнта про травматичну подію та, зрештою, реконструюючи її, терапевт запитує про емоційні, фізіологічні, когнітивні та поведінкові реакції.

NET був розроблений для застосування в регіонах, що переживають кризу, до і після конфлікту. Оскільки в цих країнах відносно мало спеціалістів для догляду за великою кількістю уражених людей, лікування має бути коротким і прагматичним. Він має бути простим у засвоєнні та ефективним, навіть якщо його надають підготовлені неспеціалісти, які не мають або мають мінімальний досвід у медицині чи психології. Він має бути застосовним у різних культурах і відповідати соціальному та політичному контексту середовища. Дослідження показують, що метод є багатообіцяючим.

Також, виявлено високий розмір ефекту, коли біженці виступають консультантами [3, с. 75].

EMDR (Eye Movement Desensitization and Reprocessing), перекладається, як Десенсибілізація та Репроцесуалізація (опрацювання) Рухом Очей. Це терапія, зосереджена на тілесних аспектах психологічного дистресу, яка включає лікування соматичного компоненту травматичного досвіду. Під час терапевтичного процесу клініцист починає з тіла, проходить через емоції і, нарешті, досягає когнітивного рівня, сприяючи процесу доступу, опрацювання та інтеграції травматичних переживань. EMDR проводиться, коли пацієнт зосереджується на найбільш тривожному спогаді про травматичну подію, окрім відповідного негативного самопізнання. У той же час терапевт забезпечує двосторонню стимуляцію (наприклад, рухи очей, постукування або двосторонні тони). Коли пацієнт повертає гіршу частину травматичної пам'яті та виконує подвійне завдання, уявний образ травми стає менш яскравим та емоційним, і пацієнт відчуває менший дистрес, пов'язаний із травматичною подією.

Дослідження демонструють можливість використання лікування, орієнтованого на травму, такого як EMDR, для біженців, і підкреслюють, що вплив травматичних спогадів не несе ризику. Усі вони виявили покращення симптомів посттравматичного стресового розладу та продемонстрували ефективність лікування симптомів посттравматичного стресового розладу EMDR [2, с. 341, 343].

Однією з найбільших проблем у підтримці психічного здоров'я біженців є відсутність кваліфікованих спеціалістів із психічного здоров'я в країнах із низьким і середнім рівнем доходу, де проживає переважна більшість біженців. Навіть у країнах з високим рівнем доходу, де проживає близько 17% сучасних біженців, потреба в психіатричних послугах значно перевищує доступність професійної допомоги. Крім того, додатковим бар'єром є небажання багатьох біженців звертатися за психіатричною допомогою, коли вона доступна, через культурні норми щодо звернення за допомогою, уявну стигматизацію та інші фактори. Для зняття психоемоційного напруження, відчуття себе в безпеці, у роботі з біженцями широко використовуються практики майндфулнес (Mindfulness), які потім можна застосовувати самостійно. Це прості, але потужні навички, якими можна користуватися протягом тривалого часу після завершення втручання, їхні ефекти можуть бути тривалими. Вони покликані допомогти розвинути внутрішні ресурси довіри, стійкості та співчуття [6].

Використання технік арт-терапії у роботі з біженцями ґрунтується на теорії стійкості з наміром запобігти негативним наслідкам травматичного досвіду шляхом надання можливостей для творчості та рефлексії. Принцип подальшої самопомоги тут також спрацю-

є. Також важливо відмітити, що ці техніки можуть допомогти соціальній адаптації. Творча діяльність, така як малювання, музика та танець, може привести внутрішнє життя пацієнта в рух і може викликати життєві афекти, які призводять до поживлення, що забезпечує енергією, сенсом і відчуттям життя. Невербальне вираження почуттів і словесна передача творчого досвіду в арт-терапії протидіє депресії [4].

Важливо зазначити, що надання психологічної допомоги біженцям – це складний процес, який потребує комплексного підходу. Необхідно далі досліджувати та вдосконалювати існуючі моделі надання психологічної допомоги біженцям.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Efficacy and acceptability of psychosocial interventions in asylum seekers and refugees: systematic review and meta-analysis / G. Turrini et al. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*. 2019. Vol. 28, no. 04. P. 376–388. URL: <https://doi.org/10.1017/s2045796019000027> (date of access: 26.05.2024).
2. Gattinara P. C., Pallini S. The use of EMDR with refugees and asylum seekers: a review of research studies. *Clinical Neuropsychiatry*. 2017. Vol. 5, no. 14. P. 341–344. URL: <https://www.emdr-es.org/Content/PDF/The-use-of-EMDR-with-refugees-and-asylum-seekers-a-review-of-research-studies.pdf> (date of access: 26.05.2024).
3. Gwozdziowycs N. Meta-Analysis of the Use of Narrative Exposure Therapy for the Effects of Trauma Among Refugee Populations. *The Permanente Journal*. 2013. Vol. 17, no. 1. P. 72–78. URL: <https://doi.org/10.7812/tpj/12-058> (date of access: 26.05.2024).
4. Holmqvist G., Lundqvist-Persson C. A Structured Observation Framework for Evaluating Clients' Inner Change During and After Art Therapy. *Art Therapy*. 2023. P. 1–9. URL: <https://doi.org/10.1080/07421656.2023.2240681> (date of access: 30.05.2024).
5. Mental health and psychosocial support for resettled refugees. Rome: International Organization for Migration (IOM), 2021. 85 p. URL: <https://www.iom.int/sites/g/files/tmzbdl486/files/documents/mental-health-for-resettled-refugees-guidelines.pdf> (date of access: 26.05.2024).
6. Miller K. E. M. Can Mindfulness Improve the Mental Health of Refugees? Research shows that simple mindfulness methods can boost refugees' well-being. *Psychology Today*. 2022. URL: <https://www.psychologytoday.com/gb/blog/the-refugee-experience/202209/can-mindfulness-improve-the-mental-health-refugees> (date of access: 26.05.2024).
7. Policy on Addressing Mental Health and Psychosocial Needs. Geneva: International Red Cross and Red Crescent Movement, 2019. 16 p. URL: https://pscentre.org/wp-content/uploads/2021/02/Movement_MHPSS_Policy_Eng_single.pdf.
8. Strengthening mental health and psychosocial support in UNHCR annual report 2023. Geneva: Public Health Section | Division of Resilience and Solutions, UNHCR Geneva, 2024. 22 p.
9. The Efficacy of Cognitive Behavioral Therapy: A Review of Meta-analyses / S. G. Hofmann et al. *Cognitive Therapy and Research*. 2012. Vol. 36, no. 5. P. 427–440. URL: <https://doi.org/10.1007/s10608-012-9476-1> (date of access: 26.05.2024).

ПСИХОЛОГІЧНА ПРОНИКЛИВІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ЯК ЗАПОРУКА ЇЇ УСПІШНОСТІ В ПРОФЕСІЯХ СОЦІОНОМІЧНОГО ТИПУ

PSYCHOLOGICAL INSIGHT OF AN INDIVIDUAL AS A KEY TO SUCCESS IN SOCIO-ECONOMIC PROFESSIONS

У статті обґрунтовано розгляд психологічної проникливості як запоруки успішності людини в професіях «людина-людина». Визначено, що у сучасних кризових умовах людина часто опиняється у ситуації, коли їй треба максимально реалізуватися, бути успішною. Особливо значущою вирішення цієї проблеми є в соціономічних професіях, де основна сфера діяльності – це взаємодія між людьми, що потребує сформованості певних психологічних характеристик, однією з яких є саме психологічна проникливість.

За результатами проведеного теоретико-методологічного аналізу встановлено, що дослідники психологічної проникливості часто концентруються на визначенні даного феномену, вивченні його складових, структури, функцій. Водночас сама психологічна проникливість визначається як психологічна риса особистості, яка впливає на успішність її діяльності у різних сферах людського буття, є характеристикою компетентного професіонала (за даними досліджень Н. Дмитріюк, М. Е. Білової, Г. Ш. Коваль, М. К. Кременчуцької, О. П. Саннікової, В. В. Куліченко, І. І. Скаковська, О. А. Кисельова та ін.).

Щодо професійного аспекту, то психологічна проникливість важлива у професіях, які безпосередньо реалізуються у комунікації, взаємодії між людьми, так званих професіях соціономічного типу.

Виявлено, що на успішність впливає не тільки вираженість психологічної проникливості, значущим є її поєднання з іншими психологічними якостями, що притаманні людині і впливають на її успішність в професіях «людина-людина». Дослідники до таких характеристик відносять комунікабельність, емпатію, толерантність, когнітивні здібності тощо.

Підкреслено важливість визначення чинників розвитку психологічної проникливості, а також вікових особливостей розвитку – моменту, коли вона починає дієво впливати на становлення успішності людини. Визначено значущість виявлення ціннісної, смислової сутності людини з розвинутою психологічною проникливістю, її природна чи соціальна заданість, що й визначено як один з напрямків подальших досліджень успішності особистості.

Загальним підсумком є те, що особливо важливою є психологічна проникливість для досягнення успіху, формування успішності особистості, високого рівня професіоналізму у професіях, що передбачають реалізацію професійної діяльності у взаємодії з іншими людьми, саме професіях соціономічного типу.

Ключові слова: успішність, успіх, психологічна проникливість, особистість, діяльність, комунікація, емпатія.

The article substantiates the consideration of psychological insight as a key to human success in the «person-to-person» professions. It is determined that in today's crisis conditions, a person often finds himself or herself in a situation where he or she needs to be maximally realized and successful. The solution to this problem is especially significant in socio-economic professions, where the main field of activity is the interaction between people, which requires the formation of certain psychological characteristics, one of which is psychological insight.

Based on the results of the theoretical and methodological analysis, it is found that researchers of psychological insight often focus on defining this phenomenon, studying its components, structure, and functions. At the same time, psychological insight itself is defined as a psychological trait of a personality which affects the success of his or her activities in various spheres of human existence, and is a characteristic of a competent professional (according to the studies of N. Dmytriuk, M. Bilova, G. Koval, M. Kremenchuk, O. Sannikova, V. Kulichenko, I. Skakovska, O. Kyselova, and others).

As for the professional aspect, psychological insight is important in professions that are directly realized in communication, interaction between people, the so-called socio-economic professions.

It has been found that not only the severity of psychological insight affects success, but also its combination with other psychological qualities inherent in a person and affecting his or her success in the «person-to-person» professions is significant. Researchers include such characteristics as sociability, empathy, tolerance, cognitive abilities, etc.

The importance of determining the factors of development of psychological insight, as well as age-specific features of development – the moment when it begins to effectively influence the formation of human success – is emphasized. The significance of identifying the value and meaningful essence of a person with developed psychological insight, its natural or social predetermination, which is defined as one of the directions for further research on personality success, is determined.

The general conclusion is that psychological insight is especially important for achieving success, forming a successful personality, a high level of professionalism in professions that involve the implementation of professional activities in interaction with other people, namely professions of the socio-economic type.

Key words: performance, success, psychological insight, personality, activity, communication, empathy.

УДК 159.923

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2024.62.10

Бикова С.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри філософії, політології,
психології та права
Одеська державна академія
будівництва та архітектури

Вступ. У сучасних кризових умовах в Україні та світі, пересічна людина часто опиняється у ситуації безробіття, віднайдення можливостей для особистісної та професійної самореалізації, пошуку роботи, підвищення ефек-

тивності власної діяльності, досягнення успіху у професійному самоздійсненні тощо. Водночас соціум продукує запит саме на таких, самостійних, творчих, активних та продуктивних професіоналів, які самотужки опановують

себе в складних ситуаціях, долають складнощі, вирішують практичні завдання, власне є успішними. Тож проблема виявлення чинників, які є запорукою успішності фахівців стоїть гостро як ніколи.

Значущою вирішення цієї проблеми є в соціономічних професіях, де основна сфера діяльності – це комунікація, яка потребує для досягнення конкретних цілей та задіяності креативності у вирішенні завдань, особливих вмінь та навичок, а також сформованих психологічних характеристик, однією з яких є саме психологічна проникливість.

Виклад основного матеріалу. Психологічна проникливість вивчалась у працях багатьох українських та зарубіжних науковців (О. А. Кисельова, 1999; О. П. Саннікова, 2005; М. Е. Білова, Г. Ш. Коваль, М. К. Кременчуцька, 2020; О. М. Гомонюк, 2018 та ін.).

Щодо визначення психологічної проникливості, то О. П. Саннікова в контексті розробленої структури особистості розглядає психологічну проникливість як складну властивість, яка є інтегральною, охоплює різні рівні і виявляється у тому, що особистість буде відображати внутрішній світ іншого, може миттєво зробити висновки щодо характеру, психічного стану, переживань іншої людини [9, с. 170].

Саме психологічну проникливість визначають дослідники як психологічну особливість компетентного професіонала, успішного в комунікації з іншими людьми.

Зокрема, Н. Дмитріюк зауважує, що психологічна проникливість є запорукою успіху професіях «людина – людина» і важливою психологічною якістю, яка допомагає їй носію розуміти потребу іншого, складати психологічний портрет особистості швидко та чітко [4].

Успішні психологи володіють такою психологічною характеристикою як психологічна проникливість, зазначають М. Е. Білова, Г. Ш. Коваль, М. К. Кременчуцька, психологічна проникливість є складником їх професійної компетентності, показником професійної зрілості психолога [1], практичний психолог має передбачати наслідки своєї діяльності, вміти прогнозувати поведінку іншої людини [8].

О. М. Гомонюк додає, що психологічна проникливість є запорукою успішної діяльності менеджерів, а її формування є однією зі складових їх професійної підготовки, яка виявляється у здатності менеджерів визначати психологічні особливості інших людей, їх психічні стани, мотиви діяльності та поведінки [3].

Психологічна проникливість опосередковано через професійне спостереження визначається як професійно важлива якість особистості слідчого, тобто психологічна проникливість на думку окремих вчених – форма здійснення професійного спостереження. Адже психологічна проникливість є здатністю

передбачати, визначати емоційні реакції, особистісні особливості, риси, характер, мотиви дій, діяльності та поведінки іншої людини, тому психологічна проникливість допомагає ефективно вирішувати широке коло професійних завдань. А з урахуванням специфіки слідчої діяльності, проведення слідчих дій, психологічну проникливість є професійно важливою якістю слідчого [10].

Дослідження педагогічних працівників показало, що всі вони володіють цією якістю – психологічною проникливістю, але у різному рівні. Переважна більшість демонструє психологічну проникливість на достатньому рівні, хоча у певного відсотка вихователів психологічна проникливість інертна. Тому важливим після визначення цього факту пошук шляхів корекції даної якості, підтримки розвитку здібності до психологічної проникливості. Встановлено існування специфіки прояву психологічної проникливості, а низький рівень психологічної проникливості демонструє менше 20% педагогів – саме ця категорія і потребує психокорекційної допомоги [4].

Шляхи психокорекції, психологічної допомоги можна віднайти через задіяння зв'язаних психологічних характеристик. І розвивальний вплив здійснювати опосередковано.

Встановлено значущість когнітивних здібностей у вираженості певних типів психологічної проникливості, мова йде не про загальновідомі завдання на міркування та умовиводи, а про виправлення хибних інтуїтивних припущень, що співвідносяться з психологічною проникливістю. Результати досліджень показують додатні кореляції між когнітивними здібностями та проникливістю [12], що вказує на те, що в успішності важливе, крім психологічної проникливості поєднання інших психологічних особливостей, серед них значущими є когнітивні характеристики.

За даними дослідження В. В. Куліченка психологічна проникливість переважно додатно зв'язана з емоційним інтелектом [6].

Особи, які є психологічно проникливі, характеризуються естетичною чутливістю, вони комунікативні, емоційно стабільні, сензитивні, соціально компетентні, вміють співпереживати іншому. Розуміють складність та багатомірність соціального існування, водночас мало орієнтуються на якісь конкретні критерії для побудови ефективної діяльності, у тому числі пізнавальної. Вони в складних ситуаціях займають активну життєву позицію, комунікативні, але можуть незалежності сприймати соціальне оточення, бути відстороненими та дистанційованими. Серед умов розвитку психологічної проникливості можна виділити розлогий соціальний досвід, емоційний інтелект людини, стильові характеристики діяльності, можливість соціального дистанціювання для

забезпечення об'єктивності висновків. Досвід успішного проходження складних життєвих ситуацій теж позитивно впливає на психологічну проникливість особистості, психологічна проникливість обов'язково проявляється в міжособистісних стосунках [2]. Важливість такого поєднання є для нас поштовхом для подальших пошуків детермінації успішності, яка теж має певні типи та механізми становлення, припускаємо, що в соціономічних професіях значущою є емпатійність, толерантність та інші змістові особистісні компоненти гуманістичної спрямованості особистості, що детерміновано розвитком людської спільноти.

Якщо говорити про типи психологічної проникливості, то кожен тип характеризується специфікою емоційності, емпатійності, емоційного інтелекту та іншими особистісними характеристиками. Це дозволило В. В. Куліченко дійти висновку щодо ресурсності самої психологічної проникливості, яка зумовлює структурні особливості психологічної проникливості на різних рівнях та дозволяє людині ефективно приймати рішення, коли інформації для цього недостатньо (невизначеність стресовий стан, дезадаптація тощо). Таким чином проникливість є набагато більшим, чим просто відтворення, оскільки містить включення уяви, творчих здібностей, що визначає психологічну проникливість унікальною індивідуальною здатністю людини [6].

Психологічна проникливість досліджувалася як професійно важливих якостей (ПВЯ) особистості, яка працює в правоохоронних органах, а саме входить в структуру професійно важливих якостей слідчого. Встановлено за результатами аналізу існуючих відомостей, що психологічна проникливість є складовою ПВЯ та необхідна для провадження слідчої діяльності. Адже:

по-перше, працівники правоохоронних органів повинні «вміти читати та розуміти мову зовнішніх проявів психології людини», оскільки мова зовнішніх проявів надає більш достовірні відомості, ніж слова;

по-друге, проявляються інтуїція правоохоронця;

по-третє, психологічна проникливість задіяна у професійному психологічному спостереженні і саме через цей процес розкривається її мета, структура та зміст;

по-четверте, використовується у візуальній психодіагностиці, навички якої для співробітників правоохоронних органів є важливими для здійснення професійної діяльності;

по-п'яте, таким чином розкриваються якості особистості у психологічній структурі слідчої діяльності, які виявляються у здатності визначати поведінкові та особистісні особливості об'єкта слідчої діяльності, здійснювати психодіагностику, у тому числі візуальну, визначати правдивість чи неправдивість наданих показів тощо [10].

С. О. Ларіонов серед особистісних рис представниць жіночої статі, які успішні в навчальній діяльності виділяє домінування загальної активності, сміливості, емоційної усталеності та товариськості, не акцентуючись на проникливості, а серед представників чоловічої статі виділяють вираженість емоційної зрілості, комунікативності, домінантності тощо [7], тож важливим є саме реалізації в професії «людина-людина» для актуалізації психологічної проникливості.

О. Фурман не зазначає необхідність вираженості психологічної проникливості для успішності особистості, розглядаючи інваріанти розвитку Я-концепції, розглядаючи особистісну, соціальну, ситуативну успішність тощо [11]. Це є ще одним з напрямків подальших пошуків детермінант психологічної проникливості – через розгляд Я-концепції та інваріант її розвитку.

Підсумовуючи зауважимо, що особливо важливою є психологічна проникливість для досягнення успіху, формування успішності особистості, високого рівня професіоналізму у професіях, що передбачають реалізацію професійної діяльності у взаємодії з іншими людьми, професіях соціономічного типу (С. Макаренко, 2017; І. Скаковська, 2018 та ін.).

Висновки. За результатами проведеного теоретико-методологічного аналізу встановлено, що дослідники психологічної проникливості часто концентруються на визначенні даного феномену, вивченні його складових, структури, функцій. Водночас сама психологічна проникливість визначається як психологічна риса особистості, яка впливає на успішність її діяльності у різних сферах людського буття.

Щодо професійного аспекту, то психологічна проникливість важлива у професіях, які безпосередньо реалізуються у комунікації, взаємодії між людьми, так званих професіях соціономічного типу.

Встановлено, що на успішність впливає не тільки вираженість психологічної проникливості, значущим є її поєднання з іншими психологічними якостями, що притаманні людині і впливають на її успішність в професіях «людина-людина». Дослідники до таких характеристик відносять комунікабельність, емпатію, толерантність, когнітивні здібності, емоційний інтелект тощо.

Важливим, на наш погляд, є визначення аспектів розвитку психологічної проникливості, моменту, коли вона починає дієво впливати на становлення успішності людини. Також значущим є ціннісна, смислова сторона людини з розвиненою психологічною проникливістю, її природна чи соціальна заданість, що й буде напрямком наших подальших досліджень успішності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Кременчуцька М.К. Психологічна проникливість як складник професійної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. 2020. Випуск 16. С.71-75.
2. Вовк А.О. Особистісні детермінанти психологічної проникливості. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С.25-29.
3. Гомонюк О.М. Психологічна складова професійної підготовки менеджерів. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія: Соціально-педагогічна. 2018. Вип. 31. С. 91-101.
4. Дмитріюк Н. Психологічна проникливість як складник професіоналізму педагогів. URL: <https://www.inforum.in.ua/conferences/20/53/388>
5. Кисельова О.А. Особливості психологічної проникливості у осіб з різною емоційною диспозицією. Автореф. дис. ... канд. психол. наук. К., 1999. 19 с.
6. Куліченко В.В. Особливості психологічної проникливості та її вплив на прийняття рішень. *Наукові перспективи*. 2023. № 5(35). С. 800-813.
7. Ларіонов С.О. Психологічні чинники навчальної успішності курсантів ВНЗ МВ. Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України. Харків, 2017. С. 60-64.
8. Макаренко С. Формування професійно-психологічних якостей у діяльності практичного психолога. *Вісник Львівського університету*. Серія Психологічні науки. 2017. Вип. 1. С. 88-96.
9. Саннікова О.П. Психологічна проникливість: концептуалізація феномена. *Наука і освіта*. 2005. № 5-6. С. 170-172.
10. Скаковська І.І. Особливості психологічної проникливості як окремої професійно важливої якості особистості слідчого. Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави: матеріали X Міжнародна науково-практична інтернет-конференція, м. Одеса, 30 березня 2018 р. Одеса: ОДУВС, 2018. С. 69-70.
11. Фурман О. Успішність, успіх і Я-концепція особистості. *Психологія і суспільство*. 2023. № 1. С. 191-198.
12. Matthieu Raelison, Valerie A. Thompson, Wim De Neys. The smart intuitor: Cognitive capacity predicts intuitive rather than deliberate thinking. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2020.104381>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЯК ДЕТЕРМІНАНТ СХИЛЬНОСТІ ДО ОБМАНУ

RESPONSIBILITY AS A DETERMINANT OF TENDENCIES TO DECEPTION

Стаття присвячена дослідженню відповідальності як сумлінного виконання обіцяного на основі самостійно прийнятого рішення. Представлений комплексний підхід до вивчення відповідальності осіб, що інтегрується з розумінням: моральної свободи волі, щирості, ретроспективної відповідальності та перспективної відповідальності. Проаналізовано структуру відповідальності та її компонентів: динамічний компонент відповідальності; емоційний компонент відповідальності; регуляторний компонент відповідальності за критерієм відповідальності особистості за свої дії та вчинки; мотиваційний компонент відповідальності; когнітивний компонент соціальної відповідальності характеризується співвідношенням загальних знань про її сутність та уявлень про конкретні норми відповідальної поведінки. Показана важливість аналізу теорії моральності відповідальності та обману. Відображена важливість аналізу відповідальності у підлітків та юнаків, що визначають її як стрижневу якість особистості, яка має складний інтегративний характер. Розвиток відповідальності, при цьому, відбувається при дорученні відповідальних справ, надання можливості вибрати та приймати самостійні рішення. Проаналізовано, що зниження відповідальності дуже часто пов'язано з використанням різних видів обману в юнацькому віці. Отримані результати кореляційного аналізу між видами обману та відповідальністю підтверджують гіпотезу нашого дослідження: при зростанні відповідальності рівень використання обману знижується і навпаки зростання обману та його видів (етикетний, виправдання, умовчання, мотивами брехні) знижує рівень відповідальності особистості.

Ключові слова: відповідальність, воля, щирість, види обману, модель розвитку відповідальності.

The article is devoted to the study of responsibility as conscientious fulfillment of a promise based on an independently made decision. A comprehensive approach to the study of the responsibility of individuals is presented, which is integrated with the understanding of: moral freedom of will, sincerity, retrospective responsibility and prospective responsibility. The structure of responsibility and its components are analyzed: the dynamic component of responsibility; emotional component of responsibility; the regulatory component of responsibility based on the criterion of individual responsibility for their actions and deeds; motivational component of responsibility; the cognitive component of social responsibility is characterized by the ratio of general knowledge about its essence and ideas about specific norms of responsible behavior. The importance of the analysis of the moral theory of responsibility and deception is shown. The importance of the analysis of responsibility in teenagers and young men is reflected, defining it as a core quality of the personality, which has a complex integrative character. The development of responsibility, at the same time, occurs when assigning responsible tasks, providing the opportunity to choose and make independent decisions. It was analyzed that the reduction of responsibility is often associated with the use of various types of deception in youth. The obtained results of the correlation analysis between the types of deception and responsibility confirm the hypothesis of our study: as responsibility increases, the level of deception decreases, and vice versa, the growth of deception and its types (etiquette, justification, default, motives of lies) decreases the level of individual responsibility.

Key words: responsibility, will, sincerity, types of deception, model of responsibility development.

УДК 159.928.234
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.11>

Косьянова О.Ю.

к.психол.н.,
доцент кафедри теорії та методики
практичної психології,
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Життя в складні часи дає можливість зрозуміти чому багато людей відчувають нещастя. Зосереджуючи своє мислення на речах, які особа не може контролювати, але з якихось певних причин прозбавляється цього – це капкан стану жертви. Такій людині потрібно відчути повноту гніву, смутку, безнадії, самотності та будь-яких інших емоцій, які виникають. Немає нічого поганого в тому, щоб прийняти ці негативні емоції та переробити їх. Насправді, це необхідно робити, інакше ці емоції залишаються в нас, проявляючись у вигляді захисних механізмів, залежностей і обману (самообману). Останнє, природно, призводить до другого фундаментального питання, яке нам потрібно розглянути при визначенні відповідальності. Хоча, можливо, можна зробити деякі узагальнення щодо наборів випадків обману, що відрізняються за характером та метою та можуть бути незалежно пов'язані з відповідальністю.

Але в якийсь момент потрібно перейти від мислення жертви до мислення особистої

відповідальності. Часто здається, що легше зробити навпаки, звинувачуючи все та всі хто трапляється на шляху, очікуючи, що інші люди та обставини зміняться, задля кращого особистого почуття. Покладаючи відповідальність за щастя на інших, людина віддає всю свою особисту силу. Беручи на себе особисту відповідальність за життя, Людина повертає свою владу. І ось тут криється виклик – приймаючи на себе особисту відповідальність людина повертає повний контроль над своїм життям, яке в меншій ступені залежить від інших людей та обставин.

Це не означає, що негативні емоції більш ніколи не відчуваються. Такі зміни відбуваються покороково. Відійти від мислення жертви означає перехід до місця прийняття щодо обставин життя, вивчаючи отримані уроки та шляхи зростання. Це шлях особистої відповідальності. Ми оцінюємо людей і групи як відповідальних чи ні, залежно від того, наскільки серйозно вони сприймають свої обов'язки.

Часто ми робимо це неформально, через моральне судження. Іноді ми робимо це формально, наприклад, у судовому рішенні.

Проявом нездатності брати особисту відповідальність за своє життя є співзалежність, коли людині бракує відповідних меж і вона бере на себе відповідальність інших людей, часто ігноруючи свої власні. Зосереджуючи свою увагу на надмірній турботі про когось іншого, особистість відволікається від власних проблем. Відповідальність створює міцні кордони особистого життя – це свобода.

Метою роботи виступає відповідальність як детермінант схильності до обману. В основу цієї мети покладено розгляд психологічних та соціальних аспектів відповідальності та її вплив на життя та поведінку людини. Також в розрізі мети будуть розглянути чинники, що можуть покращити відповідальність особистості, що може сприяти створенню більш безпечного та стійкого суспільства.

Відповідно до мети нашого дослідження виділені наступні **завдання**:

- розкрити суть психологічного явища відповідальності: від розуміння як психологічного феномену до комплексного аналізу (поняття відповідальності в психології, підходи до відповідальності у різних психологічних теоріях, комплексний підхід до вивчення та діагностики відповідальності);

- виявити теоретичні основи відповідальності як детермінанту схильності до обману (теорія моральності відповідальності та мораль брехні, прийняття рішення: відповідальність чи обман);

- обґрунтувати обрані методи комплексного дослідження відповідальності, щирості та видів обману;

- провести емпіричне дослідження відповідальності як детермінанту схильності до обману в юнацькому віці;

- проаналізувати результати кореляційного аналізу відповідальності, щирості, та видів обману в юнацькому віці.

Об'єкт дослідження: відповідальність як детермінант схильності до обману.

Предмет дослідження: особливості відповідальності як детермінанту схильності до обману в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: при зростанні відповідальності рівень використання обману (схильність до обману) знижується і навпаки зростання обману та його видів знижує рівень відповідальності особистості юнацькому віці.

Основні методи дослідження. Для досягнення мети дослідження використані різноманітні методи, які дозволяють систематизувати та проаналізувати джерела інформації і результати емпіричного дослідження: теоретичні (теоретико-методологічний аналіз науково-психологічної літератури з означеної проблеми);

емпіричні методи (методика «Багатомірно-функціональна діагностика відповідальності» (Прядеїн В. П., в адаптації укр. мовою Косьянковою О. Ю.), шкала соціальної бажаності опитувальнику структури темпераменту STQ-77 (Русалова В. М., Трофимова І. Н.)). Обробка та інтерпретація емпіричних даних проводилась методом кількісного (первинний, кореляційний) аналізу даних за програмою статистичної обробки даних SPSS, версія 13.0 та EXEL.

Вибірку дослідження становили респонденти юнацького віку, здобувачі вищої освіти в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (усього 56 осіб віком від 18 до 23 років).

В роботі використані **умовні позначення:** Де – динамічна ергічність; Дае – динамічна аергічність; Мсоц – мотивація соціоцентрична; Мего – мотивація егоцентрична; Ксвід – когнітивна свідомість; Кінф – когнітивна поінформованість; Рпред – результативність предметна; Рсуб – результативність суб'єктна; Ест – емоційність стенична; Еаст – емоційність астенічна; Рінт – регуляторна інтернальність; Рекст – регуляторна екстернальність; Ск – складнощі; Щ – щирість; Соц. бажаність за методикою Русалова.

Термін «відповідальність» походить від латинського терміну *respondere* (відповідати). Якщо порівняти термін відповідальність з різних мов: «*verantwortlichkeit*» (з німецької), «*responsibilite*» (з французької), «*responsibility*» (з англійської), то всі вони мають однакові значення – «зобов'язаність», «звітувати», «бути примушеним до відповіді». Англійський історик Арнольд Джозеф Тойнбі ввів у науку поняття «виклику», говорячи про те, що світ регулярно кидає людині нові виклики як завдання, які вимагають обов'язкового рішення і відповіді [2; 3].

В сучасній науковій літературі поняття відповідальності найчастіше використовується для позначення підзвітності (*accountability*) або осудності (*immutability*), також, це поняття використовують для позначення юридичної відповідальності, тобто караності (*punishability*). Подібне розуміння відповідальності суттєво збіднює пояснювальні здібності науки, а також призводить до певних деформацій у сфері соціальних взаємодій. Сам же феномен відповідальності включає набагато більше значень, таких як, необхідність відповіді (*liability*), Здатність відповідати (*answerability*), доцільність (*reasonability*), точність (*precision*), надійність, залежність (*dependability*), авторство, джерело (*authorship*) та ін. [4; 6].

Зі сказаного вище помітно, що термін «відповідальність», незважаючи на багатовікову історію в соціальних науках, має безліч трак-

тувань і смислів, від звично «карального» до екзистенційного. Подібний плюралізм спостерігається зараз у системі психологічних наук. Згідно психологічного словника відповідальність визначається як контроль над діяльністю людини, що реалізується в різних формах за допомогою норм і правил раніше прийнятих людиною або суспільством [2–4].

Прядеїн В. П. звертає увагу, що природа відповідальності відрізняється залежно від контексту вживання терміна. Відповідальність розглядається на свідомому та несвідомому рівнях, виділяють особисту, соціальну колективну, громадянську, професійну та ін. [3]. Безсмертна С. В. зауважує, що термін «відповідальність» у психологічній літературі переважно використовується або при розгляді основних характерологічних показників, або при розгляді властивостей, процесів, якостей та станів особистості, наприклад активності, ініціативності та ін. К. Муздибаєв справедливо зауважує, що відповідальність варто розглядати у рефлексивному контексті як відповідальність за скоєні чи скоєні дії, а й як відповідальність за майбутнє [7]. Аналізуючи психологічну літературу можна побачити, що термін «відповідальність» хоч і затребуваний, часто несе безліч різних, іноді суперечливих визначень. У зв'язку з цим для більш точного визначення робочого поняття та власної методологічної позиції необхідний більш поглиблений точковий аналіз психологічних підходів до проблеми відповідальності.

Отримані результати за методикою «Багатомірно-функціональна діагностика відповідальності» в досліджуваній групі. Як ми бачимо із Рисунку 1. один показник має виразність високого рівня $x=26$ (від 25 до 35 говорить про виразність показника відповідальності). Це показник Ксвід – когнітивна свідомість, яка є стрижневою основою відповідальності, її суттю, глибоким і цілісним уявленням про якість. Саме цей показник проявляє філософське осмислення відповідальності, розгляд її з позиції свободи, необхідності, обов'язку, совісті та інших категорій.

Рис. 1. Розподіл середніх значень показників відповідальності в досліджуваній групі (n=56)

Когнітивний компонент відповідальності (Ксвід) з позиції осмисленості, як основи відповідальності, її сутність, глибоке та цілісне уявлення якості в досліджуваній групі в більшості (70%) знаходиться в високому рівні виразності. Слід згадати, що в основу когнітивного компонента, який пояснює відповідальну поведінку покладено розгляд винагороди чи витрат, які отримували суб'єкти відповідальності. В нашому дослідженні ми також використовували метод післятестових бесід з респондентами та отримали зворотній зв'язок, який засвідчив, що більшість юнаків очкують на винагороди при виконанні різних завдань і доручень. В той же час, вони самостійно вирішують та прогнозують наслідки не виконання чи запізнення, відчуваючи при цьому свободу у своїх рішеннях.

Відносно загального показника відповідальності (300–420 високий рівень, 192–288 середній рівень, 60–180 низький) в досліджуваній вибірці він представлений середніми значеннями (96%), що характеризується ситуативністю відповідальності та високими значеннями, що характеризується високим рівнем відповідальності (4%). Низький рівень відповідальності в досліджуваній групі не проявляється. Всі інші показники відповідальності знаходяться в своїй більшості на рівні середніх (ситуаційних) проявів.

Відносно розподілу середніх значень за методикою «Види брехні» в досліджуваній групі виявлено три види брехні, які проявлено високим рівнем: етикетний обман, як характеристика мовного спілкування, підтримання гармонійних відносин; обман умовчання як пасивний вид обману коли людина не повідомляє неправдивої інформації; обман – самопрезентація при якому юнак хоче здатися більш успішним і таким, що володіє неабиякими або невідповідними реальності характеристиками (Рис. 2.).

Рис. 2. Розподіл видів брехні в досліджуваній групі (n=56)

Всі інші види обману знаходяться в своїй більшості на рівні низьких (не проявлених) проявів. Отже, високими показниками в більшості проявлений обман – умовчання. Післятестові бесіди з юнаками підтвердили, що вони вважають у випадку умовчання, що брехня відсутня. На їх думку вони позбавляють дорослих та близьких зайвих хвилювань і вважають нешкідливим і навіть пробачливим у порівнянні з прямою брехнею: «Хто мовчить – не грішить». Саме тому замовчування (пасивний обман) ними використовується набагато частіше.

Отримані нами дані статистично значущих зв'язків (на рівні $p=0,05$ та $p=0,01$) досліджуваних показників дають змогу зробити наступні попередні висновки (Таблиця 1.):

– загальний показник *відповідальності* має від'ємний (зворотній) зв'язок з: *етикетним обманом* ($-0,226^{**}$), *обманом-виправданням* ($-0,164^*$), *умовчанням* ($-0,198^{**}$) та *мотивом брехні* ($-0,139^*$); *прямий зв'язок з причинами брехні* ($0,194^{**}$). Отримані результати кореляційного аналізу між видами обману та відповідальністю підтверджують гіпотезу нашого дослідження: при зростанні відповідальності рівень використання обману знижується і навпаки зростання обману та його видів (етикетний, виправдання, умовчання, мотвами брехні) знижує рівень відповідальності особистості;

Треба зазначити, що майже всі показники *обману* мають (Таблиця 1):

– від'ємний (зворотній) зв'язок з показником *щирості* (етикетний $-0,165^*$; фантазійний $-0,498^{**}$; виправдання $-0,329^{**}$; умовчання $-0,219^{**}$; плітка $-0,163^*$; мотиви брехні $-0,354^{**}$);

– та *прямий зв'язок з показником соціальної бажаності* за методикою опитувальник структури темпераменту STQ-77 (етикетний $0,212^{**}$; альтруїстичний $0,412^{**}$; умовчання $0,163^*$; плітка $0,244^{**}$; самопрезентація $0,384^{**}$) що підтверджує надійність отриманих результатів нашого дослідження.

Отримані нами дані статистично значущих зв'язків (на рівні $p=0,05$ та $p=0,01$) досліджуваних видів обману та показників відповідальності дають змогу зробити наступні попередні висновки (Таблиця 2):

– від'ємний (зворотній) зв'язок з показником *ергічності* (Де) та видами обману (виправдання $-0,299^*$; мотиви брехні $-0,283^*$; причини брехні $-0,377^{**}$). Тобто зростання самостійного, без додаткового контролю, неодноразово підтвердженого на практиці, ретельного виконання важких та відповідальних завдань призводить до зменшення виправдання, пошуку мотивів та причин брехні;

– *прямий зв'язок з показника аергічності* (Дае) та видів обману (умовчання $0,353^{**}$; плітками $0,352^{**}$; мотиви $0,394^{**}$ та причини брехні $0,375^{**}$). Зростання аергічності у вигляді нерішучості і необов'язковості

Таблиця 1

Статистично достовірні зв'язки загального показника відповідальності та видів обману (n=56)

Кореляції	Відповідальність	Етикетний	Альтруїстичний	Фантазійний	Виправдання	Умовчання	Плітка	Самопрезентація	Мотиви брехні	Причини брехні	Соц. бажаність Русалов	Щирість
Відповідальність	1	$-0,226^{**}$			$-0,164^*$	$-0,198^{**}$			$-0,139^*$	$0,194^{**}$		
Етикетний	$-0,226^{**}$	1		$0,277^{**}$	$0,317^{**}$			$0,423^{**}$	$0,448^{**}$	$-0,136^*$	$0,212^{**}$	$-0,165^*$
Альтруїстичний			1	$0,309^{**}$		$0,428^{**}$	$0,376^{**}$		$0,143^*$		$0,412^{**}$	
Фантазійний		$0,277^{**}$	$0,309^{**}$	1	$0,400^{**}$	$-0,177^{**}$			$0,371^{**}$			$-0,498^{**}$
Виправдання	$-0,164^*$	$0,317^{**}$		$0,400^{**}$	1	$0,198^{**}$	$0,200^{**}$	$0,244^{**}$	$0,720^{**}$			$-0,329^{**}$
Умовчання	$-0,198^{**}$		$0,428^{**}$	$-0,177^{**}$	$0,198^{**}$	1	$0,525^{**}$				$0,163^*$	$-0,219^{**}$
Плітка	$0,161^*$		$0,376^{**}$		$0,200^{**}$	$0,525^{**}$	1	$-0,173^{**}$		$-0,426^{**}$	$0,244^{**}$	$-0,163^*$
Самопрезентація		$0,423^{**}$			$0,244^{**}$		$-0,173^{**}$	1		$-0,193^{**}$	$0,384^{**}$	
Мотиви брехні	$-0,139^*$	$0,448^{**}$	$0,143^*$	$0,371^{**}$	$0,720^{**}$				1			$-0,354^{**}$
Причини брехні	$0,194^{**}$	$-0,136^*$					$-0,426^{**}$	$-0,193^{**}$		1	$0,265^{**}$	
Соц. бажан.		$0,212^{**}$	$0,412^{**}$			$0,163^*$	$0,244^{**}$	$0,384^{**}$		$0,265^{**}$	1	
Щирість		$-0,165^*$		$-0,498^{**}$	$-0,329^{**}$	$-0,219^{**}$	$-0,163^*$		$-0,354^{**}$			1

Примітка: * – кореляція статистично достовірна на рівні $p=0,05$;

** – кореляція статистично достовірна на рівні $p=0,01$.

суб'єкта, що характеризується перенесенням виконання відповідальних завдань на останній момент, низькою перешкодостійкістю суб'єкта – веде до зростання умовчань, пліток та пошуку пояснень мотивів та причин брехні;

– від'ємного зв'язку між показником соціоцентричності (Мсоц) та умовчанням (-,593**) та плітками (-0,269*), що проявляється в зворотній залежності між соціально значущою мотивацією, вираженою у виконанні відповідальних справ через бажання бути серед людей, колективу, суспільства та умовчанням і плітками. Тобто зростання мотивації, пов'язаної із почуттям обов'язку, переважанням суспільних інтересів над особистими веде до зниження умовчання та пліток;

– прямий зв'язок з показника *егоцентричності* (Меґо) з виправданням (0,366**) і причинами брехні (0,400**), що проявляється в зростанні переважання особистісно значимої мотивації (у бажанні звернути увагу на себе у процесі реалізації відповідальних справ, отримати винагороду, уникнути особистих ускладнень, можливого покарання) та зростанні, при цьому, виправдання та причин брехні;

– зворотній зв'язок показника *свідомості* (Ксвід) як стрижневої основи відповідальності, її суті, глибокого і цілісного уявлення про якість та самопрезентації (-0,315*) і соціальної бажаності (-0,509**). Зростання філософського осмислення відповідальності, розгляд її з позиції свободи, необхідності, обов'язку, совісті та інших категорій веде до зниження самопрезентації та соціальної бажаності;

– прямий зв'язок показника поінформованості (Кінф) та обмана – плітки (0,265*), що проявляється в недостатньому розумінні від-

повідальності (звернення уваги один, неспецифічний бік якості, заміна поняття відповідальності, розгляд відповідальності із боку покарання суб'єкта) і появі, при цьому, пліток;

– зворотній зв'язок показника *предметності* (Рпред) з умовчанням (-0,371**) та пліткою (-0,326*). Тобто зростання продуктивності, самовідданості та сумлінності суб'єкта при виконанні колективних справ призводить до зниження умовчань та пліток у міжособистісному спілкуванні. Це проявлено в пріоритеті суспільного над особистим;

– прямий зв'язок показника *суб'єктності* (Рсуб) з етикетним обманом (0,477**). При зростанні проявляється в завершенні відповідальних справ, пов'язаних з особистісним благополуччям, самореалізацією, з розвитком різних сторін та якостей особистості та піжвищенні етикетного обману. Це може проявлятися в поєднанні особистісно значущого результату з егоцентричною мотивацією на шкоду соціуму;

– прямий зв'язок між *стенічністю* (Ест) з альтруїстичним обманом (0,342**) та показником соціальної бажаності (0,302*). Тобто зростання прояву позитивних емоцій або їх появі від можливості або під час виконання відповідальних справ може вести до зростання альтруїстичного обману;

– зворотній зв'язок показника *астенічності* (Еаст) та обману самопрезентації (-0,291*), що проявляється в негативних емоціях за необхідності виконання, під час реалізації і за неуспіху у справі та зменшенні при цьому самопрезентування;

– зворотній зв'язок показника *інтернальності* (Рінт) та етикетного обману (-0,315*)

Таблиця 2

Статистично достовірні зв'язки показників відповідальності та видів обману (n=56)

Показники	Етикетний	Альтруїстичний	Виправдання	Умовчання	Плітка	Самопрезентація	Мотиви брехні	Причини брехні	Соц. Бажаність
Де			-,299*				-,283*	-,377**	
Дае				,353**	,352**		,394**	,375**	
Мсоц				-,593**	-,269*				
Меґо			,366**					,400**	
Ксвід						-,315*			-,509**
Кінф					,265*				
Рпред				-,371**	-,326*				
Рсуб	,477**								
Ест		,342**							,302*
Еаст						-,291*			
Рінт	-,315*		-,306*						
Рекст						-,378**			-,314*
Ск					,336*			,283*	,317*

Примітка: * – кореляція статистично достовірна на рівні p=0,05;

** – кореляція статистично достовірна на рівні p=0,01.

і виправдання (-0,306*). Тобто підвищення незалежності суб'єкта від зовнішніх обставин під час виконання відповідальних справ призводить до зниження виправдань та етикету в міжособистісній взаємодії. Це може виражатись у відсутності спроб пошуку «об'єктивних» причин, що пояснюють неуспіх у тих чи інших починаннях;

– зворотній зв'язок між *екстернальністю* (Рекст) та обманом самопрезентацією (-0,378**) і соціальною бажаністю (-0,314*). Тобто зростання реалізації відповідальних справ, що залежать від інших та безліч зовнішніх причин призводить до зниження самопрезентації;

– прямий зв'язок показника *складнощів* (Ск) з обманом-пліткою (0,336*), причиною брехні (0,283*) та соціальною бажаністю (0,317*). Тобто зростання проблем, що у процесі виконання відповідальних справ, є істотною перешкодою їхнього здійснення призводить до зростання використання обману.

Отримані результати дослідження, дозволили зробити попередні висновки.

1. Визначено, що у педагогічній, психологічній та філософській літературі найчастіше поняття «відповідальність» не диференціюється. Як характеристика суб'єкту і його проявленість у соціальних справах використовується термін «соціальна відповідальність».

2. Розглянуто, відповідальність як сумлінне виконання обіцяного на основі самостійно прийнятого рішення. Вищим рівнем розвитку якості відповідальності прийнято вважати внутрішню відповідальність, коли суб'єкт вже не може залишатися нейтральним після оцінки ситуації. Його морально-етичні норми вимагають втримки та своєчасної реалізації. Іншими словами, здійснюється акт переходу з відповідальності потенційної у відповідальність актуальну.

3. Представлений комплексний підхід до вивчення відповідальності осіб, що інтегрується з розумінням: моральної свободи волі (сфера зазвичай розглядає відповідальність як питання про моральну свободу волі); щирості, ретроспективної відповідальності (про притягнення людей до відповідальності за минулі вчинки) та перспективної відповідальності.

4. Проаналізовано структуру відповідальності та її компонентів: динамічний компонент відповідальності (вивчається за параметрами ергічності та аергічності суб'єкта); емоційний компонент відповідальності (виявляється у таких емоційних станах, як занепокоєння, стурбованість, тривога, старання та розглядається за параметрам стеничності та астенічності); регуляторний компонент відповідальності за критерієм відповідальності особистості за свої дії та вчинки (самоконтроль інтернальний та екстернальний); мотиваційний компонент відповідальності (розглядається з позиції

соціоцентричності та егоцентричності); когнітивний компонент соціальної відповідальності характеризується співвідношенням загальних знань про її сутність та уявлень про конкретні норми відповідальної поведінки (з позиції осмисленості та поінформованості).

5. Показано, що результативний компонент відповідальності розглядається в комунікативній, предметній та суб'єктивній сфері. Предметний параметр пов'язаний з результатами суб'єкта під час виконання колективних справ, його самовідданістю та сумлінністю. Показник предметності став еквівалентом суспільно значущого результату. Суб'єктна змінна характеризує завершення відповідальних справ, пов'язаних з особистісним благополуччям, самореалізацією, з розвитком різних сторін та якостей особистості.

6. Показана важливість аналізу теорії моральності відповідальності та обману. Питання другого роду включають розуміння про те, чи є брехня й обман морально неправильними чи ні, чи є брехня морально гіршою за обман, і чи, якщо брехня й обман є морально неправильними, та теоретичний пошук взаємозв'язку між обманом та відповідальністю.

7. Відображена важливість аналізу відповідальності у підлітків та юнаків, що визначають її як стрижневу якість особистості, яка має складний інтегративний характер. Розвиток відповідальності, при цьому, відбувається при дорученні відповідальних справ, надання можливості вибирати та приймати самостійні рішення. Проаналізовано, що зниження відповідальності дуже часто пов'язано з використанням різних видів обману в юнацькому віці.

8. Описані первинні результати емпіричного дослідження відповідальності та показників, її що складають; побудовано графіки розподілу середніх за показником загальної відповідальності та видів обману. Так, показник (Ксвід) має виразність високого рівня, який є стрижневою основою відповідальності, її суттю, глибоким і цілісним уявленням про якість. Саме цей показник проявляє філософське осмислення відповідальності, розгляд її з позиції свободи, необхідності, обов'язку, совісті та інших категорій; в більшості (70%) респондентів знаходиться в високому рівні виразності. Метод післятестових бесід з респондентами та отримання зворотнього зв'язку засвідчив, що більшість юнаків очкують на винагороди при виконанні різних завдань і доручень. Розподіл середніх значень за методикою «Види брехні» в досліджуваній групі виявив три види брехні, які проявлено високим рівнем: етикетний обман, як характеристика мовного спілкування, підтримання гармонійних відносин; обман умовчання як пасивний вид обману коли людина не повідомляє неправдивої інформації; обман – самопрезентація

при якому юнак хоче здатися більш успішним і таким, що володіє неабиякими або невідповідними реальності характеристиками.

9. Проаналізовано результати кореляційного аналізу загальної відповідальності та показників відповідальності та видів обману. Отримані результати кореляційного аналізу між видами обману та відповідальністю підтверджують гіпотезу нашого дослідження: при зростанні відповідальності рівень використання обману знижується і навпаки зростання обману та його видів (етикетний, виправдання, умовчання, мотивами брехні) знижує рівень відповідальності особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Муздибаєв К. Психологія відповідальності, 1983, 240 с.
2. Прядеїн В.П. Відповідальність як системна якість особистості: Навч. допомога, 2001. 209 с.
3. Прядеїн В.П. Життєві прояви відповідальності у школярів (діагностика індивідуальних особливостей відповідальності учнів), 1988. С. 55–57.
4. Berkowitz L. And Lutterman K. G. (1968) The traditionally socially responsible personality // Public Opinion Quarterly. № 32.
5. Davis W.L., Davis D.E. (1974) Internal–external control and attribution of responsibility for success and failure. № 40. P.123–136.
6. Ochs, E. & Izquierdo, C. (2010). Responsibility in childhood: Three developmental trajectories. *Ethos*, 37, 391–413.
7. Walczyk, J. J., Roper, K. S., Seemann, E., & Humphrey, A. M. (2003). Cognitive mechanisms underlying lying to questions: Response time as a cue to deception. *Applied Cognitive Psychology*, 17(7), 755–774.

ВПЛИВ ЕМОЦІОНАЛЬНОГО ІНТЕЛЕКТУ НА ПРОФЕСІЙНУ УСПІШНІСТЬ БІЗНЕСМЕНІВ

INFLUENCE OF EMOTIONAL INTELLIGENCE ON PROFESSIONAL SUCCESS OF BUSINESSMEN

У статті представлені деякі теоретичні уявлення щодо емоційного інтелекту (EI) професійно успішних бізнесменів. Розглянуті дослідження проблеми емоційного інтелекту в галузі бізнесу та менеджменту (Д. Гоулман; П. Друкер; Д. Канеман; Дж. Маєр, П. Саловей; Л. Майєрс, М. Такер та ін.).

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми EI як фактору успішності особистості в бізнесі в сучасній літературі в галузі бізнесу, психології.

Значення дослідження впливу EI на професійний успіх бізнесменів не можна переоцінити. У сучасному світі, який постійно стикається з новими викликами, такими як глобальні пандемії, конфлікти, економічні кризи та етапи післявоєнного відновлення, важливість адаптивності та емоційної стійкості стає ще більш очевидною. Бізнесмени, які володіють високим рівнем EI, можуть більш ефективно реагувати на зміни, підтримувати продуктивну робочу атмосферу в своїх командах та приймати обґрунтовані рішення навіть у стресових ситуаціях.

Практичні приклади підтверджують, що EI є ключовим фактором у розвитку лідерських якостей. Лідери з високим рівнем EI краще розуміють потреби та емоції своїх співробітників, що сприяє побудові довірчих стосунків та підвищенню мотивації. Ефективне управління командами вимагає не тільки професійних знань, але й уміння враховувати емоційний стан кожного члена команди, що дозволяє оптимізувати робочий процес та досягати високих результатів. Успішне ведення переговорів значною мірою залежить від здатності бізнесменів розпізнавати та правильно реагувати на емоції партнерів. Це дозволяє досягати взаємовигідних угод та встановлювати довготривалі партнерські відносини. Стратегічне планування, яке враховує емоційні аспекти, допомагає краще передбачати ризики та розробляти гнучкі стратегії, що забезпечують стабільний розвиток бізнесу навіть у непередбачуваних умовах. Отже, EI є незамінним елементом успіху в сучасному бізнесі, і його дослідження відкриває нові горизонти для розвитку як окремих особистостей, так і організацій в цілому.

Ключові слова: емоції, емоційний інтелект, особистісна успішність, менеджери, бізнесмени.

The article presents some theoretical ideas about the emotional intelligence (EI) of professionally successful businessmen. Considered studies of the problem of emotional intelligence in the field of business and management (D. Goleman; P. Drucker; D. Kahneman; J. Mayer, P. Salovey; L. Myers, M. Tucker, etc.).

The purpose of the article is a theoretical analysis of the problem of EI as a factor of personal success in business in modern literature in the field of business and psychology.

The importance of studying the impact of EI on the professional success of businessmen cannot be overestimated. In today's world, which is constantly faced with new challenges, such as global pandemics, conflicts, economic crises and stages of post-war recovery, the importance of adaptability and emotional resilience becomes even more evident. Businessmen who have a high level of EI can respond more effectively to changes, maintain a productive working atmosphere in their teams, and make informed decisions even in stressful situations.

Practical examples confirm that EI is a key factor in the development of leadership qualities. Leaders with a high level of EI better understand the needs and emotions of their employees, which helps to build trusting relationships and increase motivation. Effective management of teams requires not only professional knowledge, but also the ability to take into account the emotional state of each team member, which allows you to optimize the work process and achieve high results. Successful negotiations largely depend on the ability of businessmen to recognize and correctly respond to the emotions of their partners. This allows you to reach mutually beneficial agreements and establish long-term partnerships. Strategic planning that takes into account emotional aspects helps to better predict risks and develop flexible strategies that ensure stable business development even in unpredictable conditions. Therefore, EI is an indispensable element of success in modern business, and its research opens new horizons for the development of both individuals and organizations as a whole.

Key words: emotional intelligence, personal success, business, managers, businessmen.

УДК 159.923:613.86]:005(043.5)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.12>

Рибко А.П.

аспірантка кафедри диференціальної і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ. Сучасний світ бізнесу характеризується високим ступенем невизначеності, інтенсивною конкуренцією та швидкими змінами. У таких умовах, традиційні технічні компетентності, хоч і залишаються важливими, все частіше поступаються місцем менш очевидним, але вкрай значущим факторам, таким як емоційний інтелект. Емоційний інтелект (EI), що включає здатність розпізнавати, розуміти і керувати як своїми власними емоціями, так і емоціями інших людей, стає одним з ключових елементів, що визначають професійну успішність і лідерський потенціал бізнесменів.

Дослідження в галузі психології та менеджменту протягом останніх десятиліть неодноразово підтверджували, що високий рівень EI сприяє покращенню міжособистісного спілкування, підвищенню командного духу та загальної ефективності роботи. Крім того, бізнесмени з розвиненим EI демонструють адаптивність, стресостійкість та здатність приймати виважені рішення в умовах невизначених елементів, що визначають професійну успішність і лідерський потенціал бізнесменів.

Дослідження в галузі психології та менеджменту протягом останніх десятиліть неодноразово підтверджували, що високий рівень EI сприяє покращенню міжособистісного спілкування, підвищенню командного духу та загальної ефективності роботи. Крім того, бізнесмени з розвиненим EI демонструють адаптивність, стресостійкість та здатність приймати виважені рішення в умовах невизначених елементів, що визначають професійну успішність і лідерський потенціал бізнесменів.

ченості (Р. Бояціс; Х. Вайсінгер; Д. Гоулман; П. Друкер; К. Кавалло, Д. Брієнца; Д. Канеман; Дж. Маєр, П. Саловей; Л. Майєрс, М. Такер та ін.) [6; 20; 1; 2; 8; 3; 13; 15].

У статті ми розглянемо, як EI впливає на професійну успішність бізнесменів, проаналізуємо існуючі дослідження та практичні приклади, щоб виявити ключові аспекти впливу EI на різні аспекти бізнесу, включаючи лідерство, управління командами, переговори та стратегічне планування.

Розуміння EI стає невід'ємною частиною успішної кар'єри у сучасному бізнесі, а його вплив на професійну успішність неможливо переоцінити. Сподіваємося, що представлений матеріал буде корисний як бізнесменам, що практикують, так і тим, хто тільки починає свій шлях у світі бізнесу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження впливу EI на професійну успішність та лідерство бізнесменів здійснюється відповідно до науково-дослідницької роботи кафедри диференціальної та спеціальної психології Одеського національного університету імені І.І. Мечникова в рамках комплексної наукової теми «Дослідження психологічного здоров'я особистості: санацентричний підхід».

Метою даного дослідження є поглиблене вивчення EI серед бізнесменів та його впливу на їхню професійну діяльність.

У рамках цієї мети було поставлено такі ключові **завдання**:

1. проведення теоретичного аналізу проблеми EI у бізнесменів, який включає розгляд концепцій EI. У ході цього аналізу також буде визначено психологічні особливості, що характеризують EI саме у бізнесменів;

2. виявлення сучасних підходів до вивчення впливу EI на професійну успішність бізнесменів. В рамках цього завдання буде розглянуто актуальну літературу та дослідження, присвячені взаємозв'язку між рівнем EI та різними аспектами професійної успішності, такими як лідерство, управління стресом, комунікаційні навички та здатність до прийняття рішень.

Для досягнення поставленої мети та вирішення зазначених завдань використовувалися методи дослідження, що включають аналіз, синтез, порівняння, узагальнення та систематичну обробку актуальної наукової літератури. Аналіз та синтез дозволяють детально вивчити існуючі теорії та дані, порівняння допомагає виявити подібності та відмінності у підходах до вивченої проблеми, а узагальнення та систематична обробка забезпечують створення цілісної картини дослідження та формування висновків.

Перш за все для розуміння поняття EI важливо простежити розвиток цієї теорії та дослідити її основні компоненти.

Останні десятиліття ця конструкція приваблює увагу багатьох вчених. Вчені вивчають

EI протягом більшої частини двадцятого століття; та історичні коріння цієї проблеми можна простежити і досить раніше.

Багато з цих ранніх досліджень були зосереджені на описі, визначенні та оцінці соціально компетентної поведінки (Р. Вагнер, Р. Штернберг; П. Вернон; Х. Гарднер; Ф. Мосс, Т. Хант; Е. Торндайк) [19; 18; 9; 14; 17].

Витоки концепції EI виходять з теорії Е. Торндайка про соціальний інтелект, запропоновану в 1920 році, в якій вчений визначив його як здатність розуміти людей та керувати ними, діючи розумно у людських взаєминах.

У наступні роки дослідники уточнили це поняття як вміння жити з іншими (Ф. Мосс та Т. Хант, 1927) [14] та ефективно спілкуватися; соціальна техніка взаємодії; усвідомлення короточасних емоційних станів чи глибинних особистісних якостей незнайомих» (П. Вернон, 1933) [18].

Х. Гарднер [9] розробив теорію множинного інтелекту, яка включала різні типи інтелекту, такі як лінгвістичний, логіко-математичний, музичний, тілесно-кінестетичний, внутрішньоособистісний і міжособистісний інтелект. Ця теорія вплинула на подальші дослідження в галузі психології та менеджменту. Р. Вагнер та Р. Штернберг [19] виділили академічний та практичний інтелект, що також сприяло формуванню основ для теорії EI.

Отже, ранні визначення соціального, множинного, академічного та практичного інтелектів вплинули на спосіб концептуалізації EI.

Сучасні теоретики, такі як Дж. Майєр і П. Саловей [12] стали першими, хто систематично розробили концепцію EI на початку 1990-х років. Спочатку вчені розглядали EI як частину соціального інтелекту, що свідчить про те, що обидва поняття пов'язані між собою і, цілком імовірно, можуть представляти взаємопов'язані компоненти однієї конструкції.

Дослідники визначили EI як здатність сприймати, оцінювати та виражати емоції, почуття та переживання; розуміти емоції та емоційні знання; а також регулювати емоції для сприяння емоційному та інтелектуальному розвитку особистості [13]. Їхня наукова концепція включала вербальні та невербальні методи оцінки та вираження емоцій, управління емоціями як своїми власними, так і емоціями інших людей, а також використання емоційної інформації для вирішення проблем. Надалі, Х. Вайсінгер (1998) [20] представив модель, що описує основні компоненти EI, спираючись на теорію Дж. Майєра та П. Саловея. Також вчені Д. Карузо, П. Саловей, М. Бракетт та Дж. Майєр представили модель здібностей EI [7].

Значний внесок у популяризацію EI зробив Д. Гоулман [1], який показав важливість EI для успіху в бізнесі та для ефективної роботи команд. Він описав емоційний інтелект як

набір компетентностей, необхідних для досягнення професійних цілей та підвищення продуктивності у колективі.

Розвиток теорії EI пройшов через кілька ключових етапів, починаючи з теорії соціального інтелекту та завершуючи сучасними моделями, які акцентують увагу на важливості EI для професійного та особистісного зростання.

EI є впливовим чинником професійної успішності бізнесменів. Вчені в галузі менеджменту, бізнесу та психології зробили значний внесок у дослідження впливу емоційного інтелекту на професійну успішність бізнесменів (Р. Бар-Он; Р. Бояціс; Д. Гоулман; П. Друкер; Д. Канеман; Дж. Майер, П. Саловей та ін.) [5; 6; 1; 2; 3; 12].

Дж. Майер та П. Саловей, які запровадили поняття EI, та заклали теоретичну основу для подальших досліджень у цій галузі. Їхня робота зосередилася на розробці моделі EI та визначенні її компонентів, таких як перцепція емоцій, використання емоцій, розуміння емоцій та управління емоціями [12; 13]. Ці компоненти стали основою для подальшого розуміння та вимірювання EI. Дослідження вчених показали, що EI корелює з ефективним лідерством та професійним успіхом. Люди з вищим рівнем EI здатні краще керувати собою та взаємодіяти з іншими, що сприяє досягненню кращих результатів у бізнесі. Дослідники також стверджували на важливості управління емоціями для успішного функціонування в бізнесі. Емоційно-інтелектуальні люди, на їх думку, можуть краще контролювати свої емоції, пристосовуватися до змін та ефективно вирішувати проблеми в умовах невизначеності.

Дж. Майер та П. Саловей показують, що високий рівень EI пов'язаний із кращими міжособистісними стосунками та ефективною комунікацією [12]. Це важливо у бізнесі та управлінській діяльності, де ефективна взаємодія з колегами, клієнтами та партнерами відіграє вирішальну роль.

Д. Гоулман зіграв ключову роль у популяризації концепції EI у контексті бізнесу та менеджменту. Він продемонстрував, як високий рівень EI у керівників бізнесу пов'язаний із найкращими показниками продуктивності, ефективним управлінням людьми та досягненням успіху в кар'єрі. Вчений виділив значення EI для успішного функціонування в команді бізнесменів. Люди з високим рівнем EI, на його думку, здатні краще співпрацювати, вирішувати проблеми разом та досягати спільних цілей [1]. Вчений підкреслює роль EI в управлінні стресом та адаптації до змін. Люди з розвитим EI ефективніше справляються з негативними емоціями та адаптуються до нових невизначених ситуацій. Вплив емоційного клімату на організацію також вивчав Д. Гоулман. Результати його досліджень показують,

що емоційний клімат організації суттєво впливає на продуктивність та ефективність роботи співробітників та на результати діяльності організації в цілому [1]. Підтримуючи конструктивну та позитивну емоційну атмосферу в організації, керівники сприяють покращенню результатів бізнесу.

Отже, дослідження Дж. Майера, П. Саловей та Д. Гоулмана підкреслили, що розвиток EI може стати ключовим фактором успіху в кар'єрі та бізнесі, оскільки емоційний інтелект впливає на здатність людини приймати рішення, керувати відносинами та адаптуватися до змін у робочому середовищі. Ці результати сприяли підвищенню усвідомленості про важливість емоційної компетентності для професійного зростання та досягнення цілей в бізнесі. Дослідження Д. Гоулмана привернули широку увагу до важливості вивчення проблем EI у сфері бізнесу та менеджменту. Його роботи показали, що розвиток навичок EI може значно підвищити професійну успішність лідерів бізнесу та сприяти розвитку здорової та ефективної організаційної культури.

Р. Бояціс разом із Д. Гоулманом розробив моделі управлінських компетенцій, що включають EI. Його дослідження зосереджені на розвитку лідерських якостей та управлінських навичок шляхом підвищення рівня емоційного, соціального та когнітивного інтелекту у менеджерів та керівників. Р. Бояціс підкреслює важливість цілісного підходу до навчання, який включає емоційні та нейроендокринні аспекти, а також зміни в поведінці [6].

Ключовим вкладом Р. Бояціса є теорія навмисних змін, розроблена на основі двадцятирічних лонгitudних досліджень розвитку компетенцій та теорії складності. Ця теорія акцентує увагу на сталому розвитку лідерства через послідовне та навмисне зміна поведінкових та емоційних аспектів особистості.

Вчений стверджує, що програми навчання для майбутніх лідерів, що включають розвиток емоційних навичок та компетенцій, показали свою ефективність. Ці програми використовують як змішані моделі навчання, так і моделі, що базуються на EI, і демонструють позитивний вплив на багато аспектів EI та лідерства. Він підкреслює, що майбутній розвиток лідерів вимагатиме більшого практичного досвіду та регулярної практики. Крім того, дослідження Р. Бояціса показують, що поведінка лідерів із високим рівнем EI часто узгоджується з принципами трансформаційного лідерства [6]. Такі лідери здатні мотивувати своїх співробітників, сприяючи створенню більш продуктивного та гармонійного робочого середовища. Розвиток EI стає ключовим елементом у підготовці ефективних та успішних керівників.

Отже, вчені та їх роботи створили міцну основу для подальших досліджень та практич-

них додатків EI в галузі менеджменту та лідерства, допомагаючи бізнесменам розвивати необхідні навички для досягнення професійного успіху та ефективного керівництва.

На завершення наведемо практичні приклади, що виявляють ключові аспекти впливу EI на різні аспекти бізнесу, включаючи лідерство, управління командами, переговори та стратегічне планування.

Лідерство виявляється в управлінні стресом та підтримці співробітників (Р. Бояціс; К. Кавалло, Д. Брієнца) [6; 8]. Лідер з високим рівнем EI здатний ефективно керувати власним стресом та допомагає команді справлятися з труднощами. Наприклад, генеральний директор великої компанії під час економічної кризи проводить регулярні зустрічі зі співробітниками, щоб підтримати їх моральний дух. Він показує співчуття та пропонує ресурси для управління стресом, що допомагає команді залишатися мотивованою та продуктивною.

Надхнення та мотивація грає важливу роль в ефективній роботі компанії та призводить до підвищення її продуктивності (Д. Гоулман; П. Друкер; М. Чиксентмігаї та ін.) [1; 2; 4]. Лідер з високим рівнем EI вміє надихати та мотивувати співробітників. Прикладом може бути керівник відділу, який визнає досягнення кожного члена команди та заохочує їхнє професійне зростання. Він створює позитивне робоче середовище, де співробітники почувуються цінними та мотивованими на досягнення високих результатів.

Переговори, ефективне спілкування та емпатія є важливими елементами успішності в бізнесі (К. Саарні) [16]. У переговорах високий рівень EI допомагає встановити емоційний зв'язок з іншою стороною та зрозуміти її потреби. Наприклад, під час складних переговорів щодо контракту менеджер використовує активне слухання та показує розуміння інтересів партнера, що допомагає створити атмосферу довіри та знайти взаємовигідні рішення.

Управління емоціями та стресом (С. Ізард; Р. Лазарус) [10; 11]. Переговорник з високим рівнем EI здатний контролювати свої емоції та залишатися спокійним у стресових ситуаціях. Наприклад, у разі конфлікту на переговорах він зберігає холонокровність, що дозволяє йому приймати раціональні рішення і уникати ескалації конфлікту.

Стратегічне планування, аналіз та облік емоційних факторів (Д. Гоулман; П. Друкер; М. Чиксентмігаї та ін.) [1; 2; 4]. Лідер з високим рівнем EI враховує емоційні аспекти розробки стратегічних планів. Наприклад, при введенні нової корпоративної стратегії він аналізує можливі емоційні реакції співробітників та розробляє план з управління змінами, який включає підтримку та навчання для зниження опору та підвищення ухвалення нововведень. Лідери

з високим EI ефективно формують компанії, залучаючи співробітників до процесу стратегічного планування. Наприклад, генеральний директор проводить серії воркшопів за участю співробітників різних рівнів, щоб зібрати їхні ідеї та думки, що сприяє створенню більш реалістичної та підтримуваної стратегії.

Ці приклади показують, як EI може суттєво впливати на різні аспекти бізнесу, сприяючи більш ефективному лідерству, покращенню управління командами, успішним переговорам та результативному стратегічному плануванню.

Висновки. Дослідження впливу EI на успішність бізнесменів має велике значення для розвитку сучасної психологічної теорії та практики, особливо в умовах стрімко змінного світу, який стикається з глобальними викликами, такими як пандемії, військові конфлікти та майбутнє повоєнне відновлення.

EI відіграє ключову роль у професійній успішності бізнесменів, значно впливаючи на різні аспекти їх діяльності. Дослідження та практичні приклади переконливо демонструють, що високий рівень EI сприяє покращенню лідерських якостей, ефективному управлінню командами, успішному проведенню переговорів та стратегічному плануванню.

Насамкінець, розвиток EI є невід'ємною частиною професійного зростання та успішності бізнесменів. В умовах сучасного бізнесу, який характеризується високим ступенем невизначеності та інтенсивною конкуренцією, EI стає ключовим фактором, що визначає ефективність лідерства та управління. Бізнесмени, які інвестують у розвиток свого EI, здатні не тільки підвищити свою особисту та професійну успішність, а й створити більш продуктивні та гармонійні робітничі колективи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гоулман Д. Емоційний інтелект у бізнесі. Як стати успішним у житті та кар'єрі / пер. з англ. Ю. Шекет. Харків: Vivat. 2021. 528 с.
2. Друкер П. Ефективний керівник / пер. с англ. Р. Макової. Київ: КМ-БУКС, 2018. 248 с.
3. Канеман Д. Мислення швидке й повільне. Київ: Наш Формат. 2017. 480 с.
4. Чиксентмігаї М. Потік. Психологія оптимального досвіду (переживання). Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. 358 с.
5. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psychotherapy*. 2006. Vol. 18. pp. 13–25.
6. Boyatzis R.E. Developing emotional, social and cognitive intelligence competencies in managers and leaders. In M. Hughes, J. Terrell, & R. Thompson (eds.), *The Handbook of Developing Emotional and Social Intelligence Best Practices, Case Studies and Tools*. Peiffer: NY. 2009. pp. 168-182.
7. Caruso D., Salovey P., Brackett M., Mayer J. *The Ability Model of Emotional Intelligence*.

Positive Psychology in Practice / ed. S. Joseph. 2015. pp. 543–558.

8. Cavallo K., Brienza D. Emotional competence and leadership excellence at Johnson & Johnson: The emotional intelligence and leadership study. *Europe's Journal of Psychology*. 2006. Vol. 2 (1). pp. 286-294.

9. Gardner H. Are there additional intelligences? The case for naturalist, spiritual, and existential intelligences. In J. Kane (Ed.), *Education, information, and transformation*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall. 1998. pp. 111-132.

10. Izard, C.E. Emotional intelligence or adaptive emotions? *Emotion*. 2001. Vol. 1, pp. 249-257.

11. Lazarus R.S. From Psychological Stress to the Emotions: A History of Changing Outlooks. In *Personality: Critical Concepts in Psychology*, Vol. 4, edited by Cary L. Cooper and Lawrence A. Pervin, 1998. pp. 179–200.

12. Mayer J.D., Salovey P. The intelligence of emotional intelligence. *Intelligence*, 1993. Vol. 17, pp. 433– 442.

13. Mayer J.D., Salovey P. What is emotional intelligence? In P. Salovey & D. Sluyter (Eds.), *Emotional development and emotional intelligence: educational implications*. New York: Basic Books. 1997, pp. 3-31.

14. Moss F.A., Hunt T. Are you socially intelligent? *Scientific American*, 1927. № 137, p. 108– 110.

15. Myers L.L., Tucker M.L. Increasing Awareness of Emotional Intelligence in a Business Curriculum. *Business Communication Quarterly*, 1005. Vol. 68, № 1, pp. 44-51.

16. Saarni C. Emotional competence and effective negotiation: the integration of emotion understanding, regulation, and communication. *Psychology and Political Strategies for Peace Negotiation*, F. Aquilar and M. Galluccio, Eds., Springer, New York, NY, USA. 2011. pp. 55 – 74.

17. Thorndike E.L. Intelligence and its use. *Harper's Magazine*, 1920. № 140, pp. 227-235.

18. Vernon P.E. Some characteristics of the good judge of personality. *Journal of Social Psychology*, 1933. № 4, 42-57.

19. Wagner R.K., Sternberg R.J. Practical intelligence in real-world pursuits: The role of tacit knowledge. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1985. Vol. 49(2), pp. 436-458.

20. Weisinger H. *Emotional intelligence at work*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, San Francisco, 1998. 219 p.

АДАПТИВНІ СТИЛІ ЕМОЦІЙНОЇ САМОРЕГУЛЯЦІЇ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ

ADAPTIVE STYLES OF EMOTIONAL SELF-REGULATION OF DISPLACED PERSONS

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми адаптивності як стійкої властивості особистості, яка забезпечує ефективність, працездатність діяльності в екстремальних умовах та сприяє розвитку саморегуляції. Встановлено адаптивні стилі емоційної саморегуляції як стійке поєднання властивостей адаптивності, емоційних властивостей та копінг-захисних механізмів. Виділено адаптивні стилі емоційної саморегуляції вимушених переселенців. Адаптивний (емоційно стійкий) стиль визначає активні адаптивні можливості пристосування до вимог середовища з емоційними властивостями та свідомими способами додання стресу; адаптивний (активно-пошуковий) стиль представлений свідомими механізмами додання стресової ситуації на тлі захисного механізму «компенсації» та стійкої емоційної властивості «смівливість у соціальних контактах»; дезадаптивний (захисно-лабільний) стиль відображає несвідомі форми реагування на стрес, в яких домінують характеристики емоційного реагування. Доведено, що адаптивні стилі поєднують різні компоненти емоційної саморегуляції та адаптивні властивості. Залежно від домінування копінг-захисних механізмів або емоційних властивостей особистості у стресових ситуаціях, адаптованість особистості може бути стереотипною формою або гнучкою і адекватною до ситуації. Адаптивні стилі переселенців відображають активні, свідомі способи додання стресової ситуації з вираженням стійких емоційних властивостей особистості. Емоційні властивості визначають можливості особистості формувати переконання та свідомо долати стресову ситуацію, навіть без узгодження усіх інших адаптивних властивостей та забезпечують сприятливий процес адаптації особистості. Дезадаптивні стилі представлені захисною позицією, завдяки поєднанню несвідомих механізмів із характеристиками емоційного реагування. Дезадаптивні стилі призводять до порушення емоційної саморегуляції.

Ключові слова: саморегуляція, адаптивні властивості, переселенці, копінг-стратегії, механізми психологічного захисту, емоційні властивості.

The article presents a theoretical analysis of the problem of adaptability as a stable property of a personality, which provides efficiency, and performance of work activities in extreme conditions and promotes the development of self-regulation. The adaptive styles of emotional self-regulation have been established as a stable combination of the properties of adaptability, emotional properties, and coping protective mechanisms. The adaptive styles of emotional self-regulation of forced displaced persons have been highlighted. The adaptive (emotionally stable) style determines the active adaptive possibilities of adapting to the requirements of the environment with emotional properties and conscious ways of overcoming stress; the adaptive (active-search) style is represented by conscious mechanisms of overcoming a stressful situation against the background of a protective mechanism of «compensation» and a stable emotional property as «courage in social contacts»; the maladaptive (protective) style reflects the unconscious forms of reaction to stress where the characteristics of an emotional response dominate. It has been proven that adaptive styles combine different components of emotional self-regulation and adaptive properties. Depending on the dominance of coping-protective mechanisms or emotional properties of the personality in stressful situations, the adaptability of the personality can be a stereotyped form or flexible and adequate to the situation. The adaptive styles of displaced persons reflect active, conscious ways of overcoming a stressful situation with the expression of stable emotional properties of the personality. The emotional properties determine the ability of the personality to form beliefs and consciously overcome a stressful situation, even without matching all other adaptive properties, and ensure a favorable process of the adaptability of the personality. The maladaptive styles are represented by a defensive position, due to the combination of unconscious mechanisms with the characteristics of emotional response. The maladaptive styles lead to a violation of emotional self-regulation.

Key words: self-regulation, adaptive properties, displaced persons, coping strategies, mechanisms of psychological protection, emotional properties.

УДК 159.942-044.332-054.73
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.13>

Степаненко Л.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

У однакових стресових ситуаціях люди по-різному адаптуються, мають різний рівень адаптованості, використовують різні механізми емоційної саморегуляції на основі комплексів власних індивідуальних особистісних властивостей. Подібні явища свідчать про факт існування індивідуальних відмінностей щодо здатності до адаптації, або адаптивності.

Проблема адаптованості, адаптивних властивостей особистості, як самостійних феноменів, представлена неоднозначно у психологічній науці. Це пов'язано із відмінностями

у поглядах на загальну проблематику психології адаптації. У нашому дослідженні адаптивність розглядається як стійка властивість особистості. Так, дослідники стверджують, що становленню адаптивних особистісних властивостей, які забезпечують працездатність діяльності в екстремальних умовах та сприяє розвитку саморегуляції. Володіння навичками довільної саморегуляції свідчить про можливість і вміння людини усвідомлювати свої цілі, будувати систему дій, спрямованих на досягнення цих цілей, моделювати умови

навколишньої дійсності з метою оптимального вирішення своїх проблем, контролювати, коригувати програму дії у залежності від ситуацій, що складаються, а взагалі – про високий рівень пластичності людини, пристосованості, адаптованості до навколишньої дійсності.

В. І. Розов пропонує досліджувати феномен адаптивності з позицій системного підходу як: 1) цілісний об'єкт, що не є лише сукупністю власних складових; 2) як властивість, активність якої зумовлюють особливості його структури; 3) у нерозривному зв'язку та взаємодії із середовищем; 4) як ієрархічне утворення, де є провідні та допоміжні підсистеми й елементи; 5) як складний об'єкт пізнання, адекватність якого визначається безліччю ілюстрацій, кожна з яких відбиває лише певний аспект [2]. У результаті, адаптивність представлена як полісистемна функціонально-структурна властивість інтегральної індивідуальності, що визначається сукупністю її різнорівневих індивідуальних характеристик (індивідних, особистісних і суб'єктних властивостей людини), що виявляються в показниках продуктивності і гомеостатичності. Структура адаптивності особистості мінлива і відображає тільки певні тенденції (статеві, вікові тощо).

Ширше й докладніше уявлення про рівні адаптивності особистості в діяльності демонструє структурна модель О. П. Саннікової. Теоретичною основою для створення такої моделі є континуально-ієрархічна концепція особистості автора. Відповідно до її тверджень, особистість потрактовують як макросистему, що складається з різнорівневих підсистем із специфічними характеристиками. Як рівні окресленої системи виокремлено: 1) формально-динамічний; 2) змістовно-особистісний; 3) соціально-імперативний. До першого рівня авторка зараховує сукупність усіх властивостей, що відбивають динаміку перебігу психічних явищ й індивідуальні властивості конституційного характеру. Другий рівень демонструє особистісні властивості: спрямованість, потребнісно-мотиваційну сферу, інтереси. Третій рівень охоплює характеристики, які відбивають наявні в особистості уявлення про суспільство, мораль, норми, культуру, знання й власне мораль особистості. Переходи від одного рівня до іншого утворюють певний прикордонний простір, якому притаманні синтезовані риси двох суміжних рівнів. Ці переходи мають своє специфічне наповнення, вони взаємопов'язані, взаємопроникні й піддані взаємному впливові. Саме це пояснює розвиток окремих психічних властивостей, які пронизують особистість від нижчих рівнів до вищих [3].

Адаптивність як одна з фундаментальних властивостей особистості виявляє себе на всіх її рівнях. Відповідно до вищезазначеного в структурі адаптивності О. П. Саннікова виді-

ляє формально-динамічний; змістовно-особистісний; соціально-імперативний рівні. Кожен з них є відносно автономним утворенням, якому притаманні специфічний зміст і функції, що забезпечують разом з тим завдяки внутрішньосистемній взаємодії цілісний вияв адаптивності в реальному життєвому контексті. Змістовні аспекти вияскравлено в складі компонентів, що відбивають психологічну сутність явищ, притаманних тому чи іншому щаблю ієрархії, і їх проєкцію в адаптивності [5].

Однією із основних регуляторних систем, які забезпечують активні форми життєздійснення організму є емоційна система. Емоційна саморегуляція, як вид саморегуляції особистості сприяє становленню адаптивних особистісних властивостей, спрямована на співвіднесення поведінки із вимогами ситуації та досягнення оптимального вирішення проблем, особливо у складних проблемних ситуаціях. Емоційні властивості (характеристики емоційного реагування та стійкі емоційні властивості) пов'язані із адаптивними властивостями та утворюють єдиний комплекс властивостей особистості у процесі адаптації до стресових ситуацій. Їх репертуар може варіюватися у залежності від об'єкта адаптації (різні види професій, різні умови життя і спілкування) і від особливостей суб'єкта адаптації (представники різних соціальних, професійних, вікових груп).

В контексті адаптивності розглядаються також й характеристики людей, що працюють в екстремальних умовах. Дослідники підкреслюють, що екстремальні умови діяльності ставлять перед людиною значні труднощі, зобов'язують її до повної, граничної напруги можливостей, щоб упоратися з ними й вирішити поставлене завдання [4].

Досліджуючи особливості структурної організації адаптивності в екстремальних умовах В. І. Розов виявив, що адаптивною психодинамічною властивістю особистості є активність, а неадаптивною – емоційність. Центральне місце в групі адаптивних властивостей займає показник соціальної активності. У групі неадаптивних даний показник не пов'язаний ні з однією із психодинамічних ознак. Структурно-утворювальними ознаками адаптивності у екстремальних умовах є показники особистісного самоконтролю, індивідуальної саморегуляції, сензитивності, самореалізації, інтелектуальної активності, психодинамічної витривалості й гнучкості, здатності до досягнення [2].

Отже, специфіка адаптивності особистості обумовлена активною природою особистості, її адаптивною сутністю й можливостями саморегулювання психічного життя.

Вважаємо за доцільне дослідити особливості відношень адаптивності з емоційними

властивостями особистості, які можна схарактеризувати як особистісні й індивідуально-типологічні чинники адаптивності особистості.

Рівень адаптивності у складі емоційної саморегуляції представлений блоками копінг-захисних механізмів, емоційних властивостей та адаптивних властивостей. Участь у експериментальному дослідженні взяли 76 вимушених переселенців.

З метою аналізу адаптивних стилів емоційної саморегуляції переселенців було використано наступні методи: копінг-тест Р. Лазаруса; опитувальник Плутчика Келлермана Конте – Індекс життєвого стилю (LifeStyleIndex, LSI); шкали «емоційна збудливість», «інтенсивність емоцій», «тривалість емоцій» самооціночного тесту «Характеристики емоційності» Є. П. Ільїна; шкала «емоційна лабільність» Фрайбургського опитувальника; шкала «емоційний канал емпатії» опитувальника емпатії В. В. Бойко; методика емоційно-енергетичних зарядів В. В. Бойко; шкала «загальний фон настрою» методики індекс життєвого задоволення; блок емоційних властивостей 16-ти факторного особистісного опитувальника Р. Б. Кеттелла; багатофакторний особистісний опитувальник «Адаптивність» А. Г. Маклакова, в адаптації С. В. Чермяніна.

У процесі дослідження нами було висунуто припущення про те, адаптивний рівень емоційної саморегуляції особистості має такі характеристики: напруження безсвідомих механізмів захисту, актуалізація копінг-стратегій, інтенсивність характеристик внутрішнього емоційного реагування, зниження здатності до стабілізації емоційних властивостей особистості. Зрозуміло, що копінг-захисні механізми як стійкі способи долання стресу, емоційні властивості особистості, які формуються і закріплюються в процесі життя, у представників різних спільнот можуть істотно варіювати. Більш того, в залежності від особливостей особистісного розвитку, переживання стресових ситуацій, переважають різні способи долання стресу, різні характеристики емоційних властивостей особистості, які забезпечують адаптивність та емоційну саморегуляцію особистості. Вважаємо, що адаптивні властивості вимушених переселенців мають специфічні відмінності, що впливають на здатність особистості діяти у стресовій ситуації.

Отже, процес адаптації переселенців відбувається важко, спостерігаються імпульсивність поведінки, неконструктивність дій, ухилення від відповідальності. Вони незадоволені собою, відчувають не тільки неможливість аналізувати ситуацію, а й неспроможність долати стресову ситуацію. Завдяки механізмам психологічного захисту стресова ситуація витісняється із свідомості, викривлюється, не визнається та заперечується. Отримані дані

свідчать, що емоційні властивості переселенців характеризуються широким спектром емоційного реагування, нестабільністю; обумовлюють поведінку особистості та визначають особливості сприйняття стресової ситуації.

Результати нашого дослідження співзвучні із висновками О. В. Іщук, О. А. Лукасевич, які вивчали соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій України. Автори виявили, що адаптація у вимушених переселенців досі є нестабільною та приховує безліч соціально-психологічних проблем. Особливістю адаптаційних процесів зазначеної категорії населення є високий рівень дезадаптивності, високий рівень втечі від проблем, небажання вирішувати якісь складні життєві задачі, прагнення домінувати, бути забезпеченим та відчувати піклування з боку інших людей, зберігати емоційний комфорт будь-якими засобами, навіть небезпечними для оточення та для них самих [1].

Зрозуміло, що встановлені взаємозв'язки показників адаптивних властивостей з показниками копінг-захисних механізмів, а також з показниками емоційних властивостей дозволяють визначити змістовні характеристики адаптивного рівня емоційно-функціонального потенціалу вимушених переселенців. Цей рівень містить компоненти адаптивних властивостей, копінг-стратегії: «визнання відповідальності», «втеча-унікнення», зменшення активізації «планування вирішення проблеми»; показники механізмів захисту: «витіснення», «регресія», «заміщення», «проекція», «компенсація», «гіперкомпенсація», «раціоналізація». Також адаптивний рівень переселенців складають характеристики емоційного реагування: (емоційна збудливість, інтенсивність емоцій, експресивність, емоційна лабільність-ригідність, тривалість емоцій, оптимізм-песимізм) та стійкі емоційні властивості (тривожність, нечутливість до емоціогенних впливів, невпевненість у соціальних контактах). Отже, ефективність емоційної саморегуляції переселенців при порушеннях балансу в системі особистість – соціальне середовище визначається гнучкістю системи механізмів саморегуляції, можливостями формування ресурсів, індивідуального стилю їх витрачання і компенсації.

З метою вивчення взаємодії адаптивних властивостей та компонентів емоційної саморегуляції у вимушених переселенців була проведена процедура факторного аналізу. У результаті було отримано 3 фактора, які описують адаптивні стилі емоційної саморегуляції, найбільш характерні вимушеним переселенцям.

Особливості взаємозв'язку адаптивних властивостей та компонентів емоційної саморегуляції були підтверджені процедурою фак-

торного аналізу на виборці вимушених переселенців.

У перший фактор (**активно-пошуковий**) увійшли з високим ваговим навантаженням показники копінг-стратегій «конфронтація» (0,775), «пошук соціальної підтримки» (0,673), «позитивна переоцінка» (0,573), «дистанціювання» (0,525); з менш ваговим навантаженням увійшли копінг-стратегії «визнання відповідальності», «втеча-уникнення», «планомірне вирішення проблеми». У даний фактор також увійшли: захисний механізм «компенсація», з негативною вагою механізм психологічного захисту «витіснення», характеристики емо-

ційного реагування «емоційна чуйність» та стійкі емоційні властивості «емоційна чутливість», «сміливість у соціальних контактах». Це свідчить про те, що усі свідомі поведінкові копінг-стратегії, крім копінг-стратегії «самоконтроль», беруть участь у формуванні поведінки долання стресової ситуації, яка характеризується емоційною стабільністю, сміливістю у спілкуванні та обумовлює емоційну саморегуляцію особистості. Водночас, завдяки копінг-стратегіям «конфронтація» та «пошук соціальної підтримки» даний стиль представляє собою **активне долання труднощів** з орієнтацією на зовнішні ресурси.

Таблиця 1

Результати факторного аналізу адаптивних властивостей та компонентів емоційної саморегуляції у вимушених переселенців

Змінні	Фактор 1	Фактор 2	Фактор 3
Конфронтація	0.775		-0.347
Дистанціювання	0.525		
Самоконтроль			0.314
Пошук соціальної підтримки	0.673		
Визнання відповідальності	0.440		
Втеча-уникнення	0.402	0.313	
Планомірне вирішення проблеми	0.302	-0.439	
Позитивна переоцінка	0.573		
Витіснення	-0.326	0.378	
Регресія		0.861	
Заміщення		0.669	
Заперечення			
Проекція		0.369	
Компенсація	0.559	0.390	
Гіперкомпенсація		0.506	
Раціоналізація		0.519	
Емоційна збудливість		0.661	
Інтенсивність емоцій		0.699	
Емоційна чуйність	0.339		
Експресивність		0.841	
Емоційна лабільність-ригідність		0.858	
Тривалість емоцій		0.663	
Оптимізм-песимізм		0.378	
Емоційна стійкість			0.765
Безпечність		-0.520	
Сміливість у соціальних контактах	0.478		
Емоційна чутливість	0.358	-0.359	-0.614
Тривожність		-0.393	
Напруження		0.462	
Нервово-психічна стійкість			0.736
Комунікативні здібності		0.901	-0.440
Моральна нормативність		0.709	
Загальний рівень адаптованості			0.857

Примітка: 1-й фактор – активно-пошуковий, 2-й фактор – дезадаптивний (захисно-лабільний), 3-й фактор – адаптивний (емоційно стійкий).

Другий фактор представлений адаптивними властивостями – моральною нормативністю (0,709) та з більш високим ваговим навантаженням показником «комунікативні здібності» (0,901) на тлі захисних механізмів регресії (0,861) і заміщення (0,669) із характеристиками емоційного реагування – емоційною лабільністю-ригідністю (0,858), експресивністю (0,841), інтенсивністю емоцій (0,699). У даний фактор також увійшли всі характеристики емоційного реагування, крім емоційної чуйності та стійка емоційна властивість – напруження, з негативною вагою – емоційна чутливість, безпечність, тривожність. За своїм змістом моральна нормативність та комунікативні здібності як адаптивні властивості переселенців представлені на захисно-емоційному рівні адаптивності. Даний фактор можна назвати **дезадаптивним (захисно-лабільним)**, він відображає нестійку адаптивність, яка супроводжується захисними механізмами регресії, заміщення разом із характеристиками емоційного реагування, серед яких домінує емоційна лабільність. Отже, переселенці відчувають недостатність емоційної саморегуляції як наслідок порушення збалансованості адаптивних властивостей.

У третій фактор увійшли показники адаптивних властивостей – загальний рівень адаптованості (0,857), нервово-психічна стійкість (0,736), із зворотнім ваговим навантаженням – комунікативні здібності. У цей фактор увійшли емоційна стійкість (0,765), із зворотнім ваговим навантаженням стійка емоційна властивість «емоційна чутливість». Даний фактор можна назвати **адаптивним (емоційно стійкий)**. Також до цього фактору увійшли копінг-стратегії «самоконтроль», із зворотнім ваговим навантаженням – «конфронтація». Захисні механізми та характеристики емоційного реагування в цьому факторі не представлені. Отже, адаптивні властивості переселенців виступають ресурсами емоційних властивостей особистості та копінг-захисних механізмів. Загальний рівень адаптованості характеризується такими характеристиками емоційних властивостей як емоційна стійкість, емоційна зрілість, розсудливість та практичність.

Отже, у вимушених переселенців представлені два адаптивних стилі емоційної саморегуляції: активно-пошуковий, емоційно стійкий та дезадаптивний (захисно-лабільний) стиль. Адаптивні стилі визначають активні адаптивні можливості пристосування до вимог середовища з емоційними властивостями (емоційна стійкість, із зменшенням емоційної чутливості) та свідомими способами долання стресу. Це активна позиція завдяки адаптив-

ним властивостям, свідомим копінг-стратегіям самоконтролю, зменшення напруження копінг-стратегії «конфронтація» із збереженням емоційної стійкості та зниженням емоційної чутливості.

Дезадаптивний (захисно-лабільний) стиль відображає несвідомі форми реагування на стрес – захисні механізми регресії, заміщення, в яких домінують характеристики емоційного реагування – емоційна лабільність, експресивність, інтенсивність емоцій. Такі поєднання показників адаптивних властивостей та емоційної саморегуляції характеризуються як свідомими, так і несвідомим механізмам на тлі емоційних властивостей особистості, серед яких виділяється низька емоційна чутливість.

Якісна своєрідність стилів адаптивного рівня забезпечується унікальною структурною організацією емоційних властивостей, копінг-захисних механізмів та адаптивних властивостей особистості. Адаптивний (активно-пошуковий) стиль представлений широким репертуаром копінг-стратегій, окремими механізмами захисту, характеристиками емоційного реагування та стійкими емоційними властивостями. Адаптивний (емоційно стійкий) стиль визначає активні адаптивні можливості пристосування до вимог середовища з емоційними властивостями та свідомими способами долання стресу. Дезадаптивний (захисно-лабільний) стиль представлений широким репертуаром механізмів захисту та характеристик емоційного реагування.

Перспективними у даному напрямку вважаємо дослідження стилів самореалізації ресурсів особистості та їх зв'язку з механізмами емоційної саморегуляції.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Іщук О.В., Лукасевич О.А. Соціально-психологічні особливості адаптації внутрішньо переміщених осіб з тимчасово окупованих територій України. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології» № 1(15) / 2019. С. 53-59.
2. Кокун О.М. Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності: Монографія. К.: Міленіум, 2004. 265 с.
3. Кузнєцова О. В. Адаптивність, її функції та характер співвідношення з інноваційністю. Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VI (72), Issue: 174, 2018 Sept. P. 18-23.
4. Кузнєцова О. В. Адаптивність особистості як чинник професійної надійності у представників екстремальних видів діяльності. Наука і освіта, № 7, 2013. С. 243-247.
5. Sannikova O., Kuznetsova O. Adaptivity as The Integral Phenomenon: Empirical Verification. Science and Education, 2018, Issue 3. P. 27-35.

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТРАВМИ ВІЙНИ У ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL TRAUMA OF WAR IN CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Ця стаття присвячена вивченню особливості психологічної травми війни у дітей з особливими освітніми потребами. Представлені основні аспекти особливостей психологічної травми.

У роботі вказані результати дослідження психологічної травми включають аналіз теоретичних аспектів проблеми та проведення експериментальних досліджень щодо тривожності, посттравматичного стресового розладу, збудженості та агресії. Установлено зв'язок між тривожністю та симптомами посттравматичного стресового розладу, а також виявлено різницю у рівні збудженості та агресії. Дослідження показали, що діти середнього шкільного віку з особливими освітніми потребами мають вищий рівень переживання симптомів, які пов'язані з повторними травмуючими подіями. Вони можуть відчувати сновидіння, які пов'язані з минулою травмуючою ситуацією, та виявляти інтенсивні емоційні реакції, такі як гіперактивність та нав'язування. Крім того, вони можуть бути більш схильними до образ та глибокого зафіксування на неприємних моментах.

На підставі порівняльного і кореляційного аналізу виявлено значущі відмінності між показниками, що є підтвердження того, що присутня між переживанням психотравмуючої події дітей з особливими освітніми потребами. Наведено рекомендації, як допомогти дитині прожити травмуючу ситуацію, перебороти її та вийти з неї.

Так, психологічна травма може негативно позначитися на підлітках, і вони можуть не помічати цього спочатку. Однак з часом можуть виникати ознаки, такі як погіршення сну, збудженість, агресивність, важкість у прийнятті рішень та переживання неуспіхів, що може призвести до погіршення відносин з батьками та зниження шкільної успішності. Ці ознаки часто проявляються на підсвідомому рівні, і людина навіть не усвідомлює, що переживає психологічну травму.
Ключові слова: психотравма, війна, тривожність, агресія, збудливість, симптоми ПТСР, діти середнього шкільного віку, діти

з особливими освітніми потребами, особливості переживання травми, фрустрація.

This article is devoted to the study of the psychological trauma of war in children with special educational needs. The main aspects of psychological trauma are presented.

The results of the study of psychological trauma indicated in the work include the analysis of theoretical aspects of the problem and the conduct of experimental research on anxiety, post-traumatic stress disorder, excitement and aggression. A connection between anxiety and symptoms of post-traumatic stress disorder was established, and a difference in the level of excitement and aggression was also revealed. Research has shown that middle school children with special educational needs have higher levels of experiencing symptoms that are associated with repeated traumatic events. They may experience dreams that are related to a past traumatic situation and exhibit intense emotional reactions such as hyperactivity and compulsions. In addition, they may be more prone to resentment and deeper fixation on unpleasant moments.

On the basis of comparative and correlational analysis, significant differences between the indicators were found, which is a confirmation of the fact that there is a difference between the experience of a psychotraumatic event of children with special educational needs. Recommendations are given on how to help a child survive a traumatic situation, overcome it and get out of it.

Yes, psychological trauma can have a negative effect on teenagers, and they may not notice it at first. However, over time, symptoms such as poor sleep, agitation, aggression, difficulty making decisions, and experiencing failure can develop, which can lead to poorer relationships with parents and lower school performance. These signs are often manifested at a subconscious level, and a person does not even realize that he is experiencing psychological trauma.

Key words: psychotrauma, war, anxiety, aggression, excitability, symptoms of PTSD, children of secondary school age, children with special educational needs, peculiarities of experiencing trauma, frustration.

УДК 159.937:94:246.3:159:91
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.14>

Богоніс Ю.Р.

студентка V курсу
педагогічного факультету
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Андрейко Б.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри спеціальної освіти
Львівський національний університет
імені Івана Франка

Так, термін «травма» у психології вперше був введений Зигмундом Фрейдом, який розробив психоаналітичне розуміння травми. Його теорія відзначається тим, що сама ситуація травми має глибоке відображення у несвідомому людини та постійно збуджується у психічній діяльності, що призводить до невротичних розладів. Цікаво, що Фрейд підкреслював, що причиною травму-

вання є не сама ситуація травми, а сприйняття цієї ситуації людиною. Це спричиняє роздвоєння Его, що збільшує тривожність та розширює травматичне фантазування [5, с. 24].

Можна виділити дві основних травматизації: пряму та опосередковану. Пряма травматизація – відбувається лише тоді, коли ситуація прямо впливає та травматизує особистість.

Тут може відбуватись явище випадення контролю над ситуацією, людина стає розгубленою, не розуміє що сталось, де вона, почуває себе не в безпеці. Опосередкована травматизація – це коли ситуація відбувається не прямо з тою людиною, а з кимось іншим, але вона настільки болісно переживає, що бере психологічно проблему на себе. Таке часто може зустрічатись у сім'ях де хтось загинув на війні, у медиків, у переселенців, рятувальників. Така травматизація відбувається у людей з високим рівнем емпатії.

Психотравму можна охарактеризувати як подію, що змінює стандартний спосіб життя людини, переживання жаху, безвиході, відчуття безсилля після того що відбулося. Руйнівна сила психічної травми залежить від особистісної значущості травмуючої події для людини, ступеня її психологічної захищеності (сили духу) і стійкості до ударів долі [6, с. 9].

Психологічна природа психотравми характеризується такими особливостями: 1) психотравму відносять до неусвідомлюваних форм психічної діяльності, тобто підсвідомого; 2) невідзначеністю і гнучкістю (Н. Саржвеладзе, та ін.); 3) наявністю внутрішнього конфлікту як несумісності, зіткнення протиріч та відношень особистості (З. Фрейд, Д. Калшед, Ф. Й. Василюк); 4) психологічною значущістю психотравмуючої ситуації для особистості (суб'єктивність сприйняття) [П. Левін, В. Г. Ромек, В. А. Которович, та ін.]; 5) психотравмуюча дія локалізується не поза індивідом, а всередині нього [7, с. 54].

Ці симптоми вказують на можливий розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР), який може виникнути після психотравмуючої події. Особа, яка зазнала травмуючої ситуації, може відчувати втрату віри в світ та людей, втрачаючи інтерес до майбутнього і переживаючи страхи і тривогу, пов'язані з минулим. Вона може відчувати себе відокремленою та непотрібною, мати проблеми зі сном, апетитом та виявляти емоційну нестабільність і депресивний настрій [2, с. 59–60].

Основні симптоми ПТСР (F43.1) за МКХ-11: труднощі у регуляції емоцій, відчуття себе пригнобленою, переможеною, нічого не вартою людиною, труднощі у підтримці міжособистісних стосунків. Комплексний ПТСР – це нова діагностична категорія, яка замінює охоплену нею категорією МКХ-10 F62.0 «Стійка зміна особистості після переживання катастрофи», яка не стала предметом широких наукових досліджень і не включала розлади, що виникають через тривалий стрес у ранньому дитинстві.

Якщо говорити про стрес, то можна виділити такі наступні стадії:

– Стадія тривожності – певний період ми живимо зі стресом, боремось з ним, але всередині нас відчувається якесь незрозуміле відчуття – тривожність. Потім психіка втомлюється і їй стає важко чинити опір і вона ламається.

– Стадія резистентності – особа при звичається, опанувала життя разом з стресом,

ніби адаптувалась. Це ніби фальш – ярус, людина призвичаїлась і живе ніби по старому-новому, активізується робота розумової сфери, бажання, наснага, наполегливість, бажання жити та вчитись.

– Стадія виснаження – якщо людина не розуміє що живе у стресу на попередньому рівні, то на цьому це вже може призвести до летальних наслідків, самоз'їдання, виникають проблеми з фізичним здоров'ям (з психічним вже почалось на першій стадії) [2, с. 99–104].

Також стрес можна умовно поділити на хороший (еустрес) та поганий (дистрес).

Еустрес – стан при якому ніби організм відбудовується, покращується, підвищується резерв організму, відбувається адаптація до нового зовнішнього стресового чинника, сюди входить все нове, люди, робота, навколишній світ, обставини). Але постійний еустрес може перетворитись в дистрес.

Дистрес – якщо в житті його забагато, це негативно впливає на здоров'я, може призвести до хворіб [9].

Є такі типи критичних ситуацій: стрес – це неможливість реалізації «вітальних» тут-і-тепер установок, коли особа відчуває напругу та невпевненість через нездатність досягти своїх життєвих цілей в даному моменті. Фрустрація – це непереборні труднощі в реалізації життєво необхідних мотивів, коли особа переживає невдоволення або розчарування через недосягнення важливих для неї цілей або потреб. Конфлікт – це суб'єктивно нерозв'язне протиріччя між мотивами та цінностями, коли особа стикається з вибором між різними важливими для неї альтернативами, що може викликати напругу та невпевненість. Криза – це ситуації, що сприяють неможливості реалізації життєвих задумів, коли особа стикається зі зміною, викликаною непередбаченими обставинами або внутрішніми конфліктами, що може призвести до перегляду своїх цінностей та стратегій поведінки. Критична ситуація зумовлює конфліктні, складні, утруднені, суб'єктивної несприятливі життєві обставини, які передбачають перегляд головних життєвих стратегій, внесення суттєвих змін у життєвий план [8, с. 7].

Для діагностування рівня тривожності, я використовувала психічних станів, симптомів посттравматичного стресового розладу такі методики, а саме: Тест шкільної тривожності за А. Філіпсом; самооцінка психічних станів за Г. Айзенком; Адаптація шкали клінічної діагностики ПТСР та опитувальника «Перелік симптомів для української популяції»; Шкала оцінки впливу травматичної події (англ. Impact of Event Scale, скор. IES-R).

Група досліджуваних складала 30 дітей, середнього шкільного віку, з яких половина була з особливими потребами, половина нормотипові. Дослідження проводилось на базі Пустомитівського ліцею № 1 м. Пустомити, також за допомогою форумів та інтернету.

Діти з особливими освітніми потребами мають трошки вищі показники тривожності

Таблиця 1

Вихідні дані з методики «Самооцінка психічних станів за Айзенком»

	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
Данило	14	13	13	8
Михайло	11	15	16	16
Настя П	10	11	8	8
Настя Л	9	11	13	10
Олена	17	14	11	13
Дмитро	16	10	18	16
Віталік	14	15	15	6
Юра	18	16	14	8
Олег	12	14	12	6
Сергій	8	6	10	6
Артур	16	12	14	10
Денис	14	12	16	8
Вадим	10	8	8	6
Назар	14	10	8	4
Марко	12	8	8	6
	195	175	184	131
	13,00	11,67	12,27	8,73
	Тривожність	Фрустрація	Агресія	Ригідність
Діана	20	15	8	15
Олена М	14	12	5	11
Юля	11	14	13	16
Радість	9	10	5	9
Оксана	10	15	9	14
Таня	8	6	10	5
Христина	10	7	8	9
Віка	8	4	5	7
Меланія	10	6	8	7
Устина	12	9	14	7
Валерій	10	8	6	3
Роман	10	9	8	5
Юра	12	8	9	7
Артем	9	7	10	6
Денис	14	12	10	5
	157	142	126	126
	10,5	9,5	8,4	8,4

порівняно з нормотиповими дітьми. Це може бути зумовлене різними факторами, такими як порушена нервова система чи фізіологічні особливості. Також, аналіз вказує на те, що нормотипові діти мають кращу здатність виставляти пріоритети та абстрагуватись, що допомагає їм проживати спокійніше кризові ситуації. Ці висновки можуть бути важливими для подальшого розвитку психологічної підтримки та індивідуалізації підходів до навчання дітей з різними освітніми потребами.

Провівши порівняльний аналіз, ми підтвердили, що у дітей середнього шкільного віку з особливими освітніми потребами вищий рівень шкільної тривожності ніж у нормотипових учнів (це видно на діаграмі нижче).

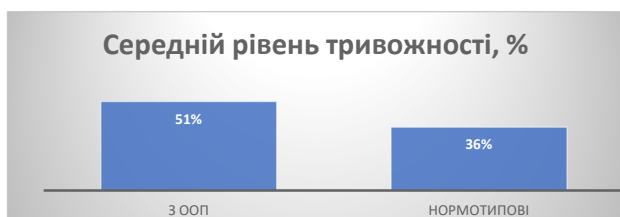

Рис. 1. Середній рівень тривожності, %

Далі, проінтерпретувавши методику «Самооцінки психічних станів за Г. Айзенком» ми бачимо, що результати теж трішки відрізняються.

Проаналізувавши цю діаграму (рис. 2) можна дійти до висновку, діти з особливими освітніми потребами частіше відчувають труднощі в переживанні кризових ситуацій та знаходженні виходу з них. Це зумовлено тим, що вони можуть не розуміти, що з ними відбувається, або не вміти ефективно виражати свої почуття, тому стрес триває довше, а їхнє фізичне та емоційне здоров'я страждає більше. Для захисту всіх дітей від цього стану потрібна активна підтримка батьків, яка базується на їхній щирості, турботі, любові та увазі.

Рис. 2. Середнє та min I max значення Симптомів ПТСР

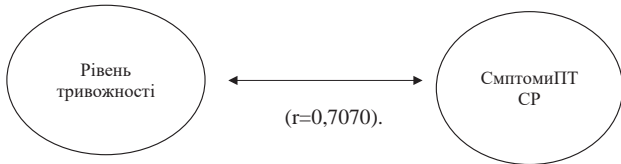
Інтерпретуючи та проводячи кореляційний аналіз (рис. 3), ми зауважили середню кореляцію та взаємозв'язок між рівнем тривожності та симптомами посттравматичного стресового розладу (ПТСР). Це означає, що рівень тривожності має значущий зв'язок з проявами ПТСР, і можна припустити, що чим вищий рівень тривожності, тим

більше ймовірність виникнення симптомів ПТСР. Таким чином, тривожність, що включає в себе різні аспекти, такі як тривожність у школі, страх самовираження та інші, може слугувати попереджувальними ознаками симптомів ПТСР.

Даний аналіз підтверджує, що рівень тривожності пов'язаний із симптомами ПТСР у всіх групах дослідження. Тривожність може виникати внаслідок психотравм, проблем у сферах діяльності чи спілкування, які мають значущість для підлітка. Вона також може бути результатом порушеної самооцінки та внутрішньоособистісних конфліктів.

Наявність таких симптомів характеризується негативними змінами в інтелектуальній діяльності та настроях підлітків; перебільшених негатив-

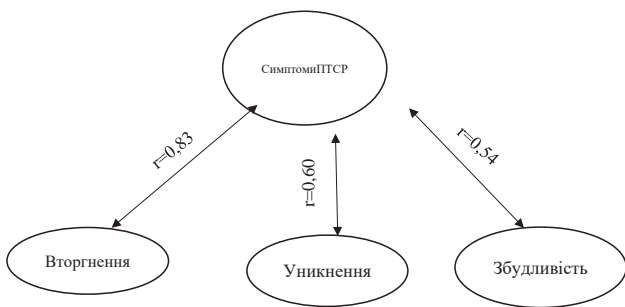
них переконаннях або очікуваннях щодо себе, до інших людей та до світу загалом; переважаючим негативним емоційним станом та зниженням інтересу до діяльності; відчуттям відсторонення та низькою здатністю переживати позитивні емоції; безпричинними спалахами гніву та дратівливості; надмірною настороженістю; проблемами з концентрацією та порушенням сну.

Рис. 3. Кореляційний граф. Шкал рівня тривожності і симптомів ПТСР

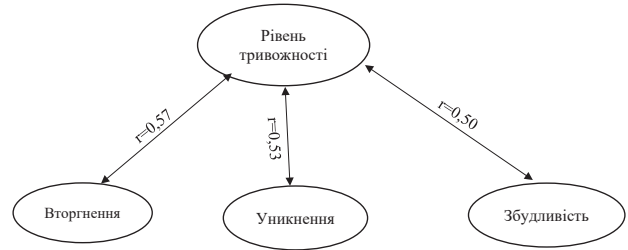
У дітей з особливими освітніми потребами спостерігається тісний зв'язок симптомів посттравматичного стресового розладу (рис. 4) зі шкалами «Вторгнення», «Уникнення» та «Збудливість». Це означає, що певні аспекти цих шкал мають суттєвий вплив на прояви ПТСР у цієї категорії дітей.

Шкала «Вторгнення» виявила найвищий рівень зв'язку, що свідчить про важливість цього аспекту у формуванні симптомів ПТСР. Сама шкала відображає стани, схожі на дисоціативні, які часто спостерігаються у людей з ПТСР. Дисоціація – це відчуття, що психіка віддаляється від тіла або свідомості, іноді порівнюють з роздвоєнням особистості. Такі відчуття нереальності можуть супроводжувати дитину під час подій, що насправді відбуваються.

Рис. 4. Кореляційний граф для шкали Симптоми ПТСР в дітей з ООП

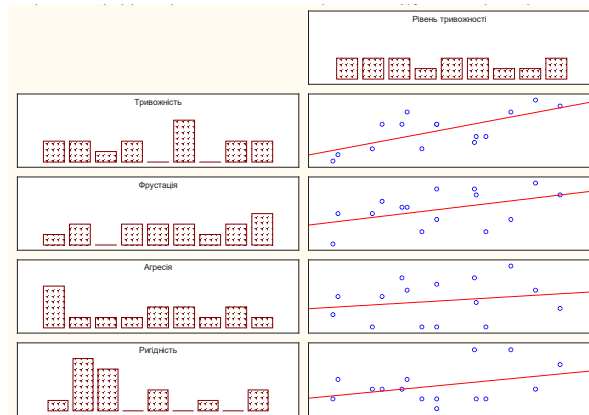
Також присутній кореляційний зв'язок (рис. 5) між шкалами «Рівень тривожності» та «Вторгнення», «Уникнення» у шкалі «Збудливість» помітного зв'язку не виявлено. Можна сказати, що рівень тривожності, пов'язаний із дисоціацією, правда трішки менше ніж з симптомами посттравматичного стресового розладу, проте все ж є, уникнення теж, невеликий зв'язок, проте все таки він є. У нормотипових дітей я не виявила жодного зв'язку з цими шкалами.

Рис. 5. Кореляційний граф для шкали рівня тривожності дітей з особливими освітніми потребами

Розглянувши зв'язок між шкалами (рис. 6) «Рівень тривожності», «Тривожність», «Фрустрація», «Агресія» та «Ригідність», ми виявили, що лише шкала рівня тривожності має сильний зв'язок із загальною тривожністю. У ній враховано вісім підшкал, і середній бал цієї групи дітей з особливими освітніми потребами становить 13, що вказує на середній, допустимий рівень тривожності.

Проте агресія не завжди є головним показником рівня тривожності, так само як і збудливість. Діти, що мають нормотиповий розвиток, зазвичай мають трохи вищу самооцінку, що полегшує їм подолання труднощів, і через це у їхньому житті може виникати фрустрація. Однак дітям з особливими освітніми потребами це дається складніше. Таким чином, фрустрація може бути більш поширеною серед цієї категорії дітей, оскільки вони стикаються з більшими перешкодами у навчанні та соціальній адаптації.

Рис. 6. Кореляційний графік рівня тривожності дітей з ооп з тривожністю, фрустрацією, агресією, ригідністю

Провівши кореляційний аналіз між методами оцінки впливу травматичної події і самооцінки психічних станів, ми виявили певний зв'язок між деякими субшкалами (рис. 7).

Шкала тривожності виявила зв'язок з субшкалами «Вторгнення» «Уникнення» та «Збудливість» Це свідчить про те, що рівень тривожності

грає певну роль у способі, яким люди переживають травматичну ситуацію та вирішують її. Чим вищий рівень тривожності, тим сильніше бажання уникнути ситуації, частіше з'являються жахливі сни та загострюється збудженість.

Також шкала ригідності показала значний зв'язок із субшкалами «Вторгнення» та «Уникнення» хоча менший зв'язок спостерігається з «Збудливістю». Це означає, що рівень ригідності може впливати на спосіб, яким люди сприймають і реагують на травматичну подію, зокрема, на те, наскільки вони дозволяють собі переживати ці емоції та змінювати свої поведінкові реакції.

Ці результати підкреслюють важливість розуміння впливу психологічних чинників, таких як тривожність і ригідність, на спосіб, якими люди реагують на травматичні події і як вони сприймають свої психічні стани.

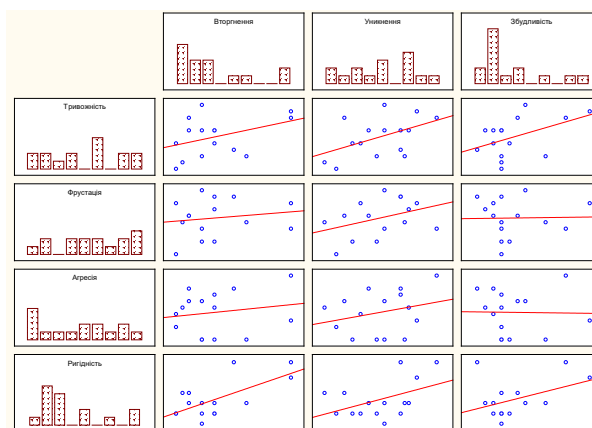
Ситуація яка зараз проходить в країні є дуже важка та призводить до емоційних та психофізіологічних змін у житті особи. Поняття психологічної травми є дуже розширеного та немає одного правильного значення, але загально можна сказати, що це – певна подія, яка є сильнішою, важчою за ту, яку може пережити, переосмислити, перебороти наша психіка.

Можна зробити такий висновок: діти з особливими освітніми потребами мають вищий рівень шкільної тривожності порівняно з нормотиповими учнями. Це можна пояснити тим, що нормотипові учні здатні краще абстрагуватись від проблем і не звертати сильно уваги на них, не брати їх близько до серця. У той час як діти з особливими потребами схильні до більшого хвилювання і мають складнощі у адаптації, що може бути пов'язане із вищим рівнем ригідності, який показав зв'язок з симптомами посттравматичного стресового розладу у цій групі. Крім того, ми помітили вищу агресивність у дітей з особливими освітніми потребами, що також може бути пов'язано з вищим рівнем дратівливості та поганим контролем емоцій. Учням середнього шкільного віку може бути важко переживати певні ситуації та контролювати свої емоції через їхню психологічну та емоційну нестабільність.

Тривожність відіграє незначну роль у переживанні травматичної ситуації, її вирішенні та способах уникнення. Чим вищий рівень тривожності, тим сильніше бажання уникнути ситуації, частіше сняться жахливі сни і підвищується збудження.

Як можна підтримати дитину з ООП під час війни, чітко дотримуватись її розкладу, не змінювати його без причини, куди ви будь-куди переміщуєтесь, це потрібно їй казати наперед, готувати до цього, обговорювати що ви там будете робити, навіщо їдете. Спілкування з однолітками, улюблена справа, домашні улюбленці, все це допомагає дитину адаптуватись, розслабитись, відволіктись. Звісно,

все це потрібно робити в міру, та давати дитині право вибору та самостійно планувати свій час, день. Це дасть їй змогу відчувати, що вона дійсно готова сама відповідати за себе, що до неї прислухаються та дотримуються її кордонів.

Рис. 7. Зв'язок між субшкалами оцінок впливу травматичної ситуації і оцінкою психічних станів

ЛІТЕРАТУРА:

1. Безшейко В.Г. Діагностика Постстресових розладів: Погляд на проблему. 2016р. Ст. 99-104.
2. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період. Київ 2019 р.
3. Класифікація психологічних травм. URL: https://stud.com.ua/141897/psihologiya/klasifikatsiya_psihologichnih_travm
4. Марціновська І. П. Корекція посттравматичного стресового розладу у підлітків з порушеннями психофізичного розвитку. Кам'янець-Подільський 2020. С. 39-43.
5. Марціновська І.П. Дисертація – Корекція посттравматичного стресового розладу у дітей із зони військового конфлікту, які мають психофізичні порушення. Кам'янець-Подільський, 2020
6. Музиченко І.В. Ткачук І.І. Шляхи подолання дитячої психотравми в діяльності працівників психологічної служби. Київ 2017.
7. Семенова Ю.С. Психотравма (психологічна травма): дискусійні питання медицини і психології, Київ. Ст. 50-54.
8. Турніна О.Л. Психологія травмуючих ситуацій. Київ 2017.
9. Центр громадського здоров'я МОЗ України. Вплив стресу на організм дитини. чим можуть допомогти батьки і коли варто звертатися до лікаря. 2019р URL: <https://phc.org.ua/news/vpliv-stresu-na-organizm-ditini-chim-mozhut-dopomogtibatki-i-kolivarto-zvertatisya-do>
10. Andreyko V. Psychological analysis of sociogram and biographical method for investigating parents of children with special educational needs disabilities / Andreyko B.V., Subashkevych I.R. // Journal of education culture and society. Wroclaw University. Vol. 11, № 2. 2020. С. 114-120. Link: <https://jecs.pl/index.php/jecs/issue/current>

ПЕРЕЖИВАННЯ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКАМИ-ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИМИ ОСОБАМИ

EXPERIENCE OF ANXIETY BY TEENAGERS-INTERNALLY DISPLACED PERSONS

У статті представлено результати емпіричного дослідження тривожності підлітків – внутрішньо переміщених осіб. Зазначено, що тривожність особистості виявляється у вигляді переживання емоційного дискомфорту, пов'язаного з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки, що загрожує. Тривожність як якість стійкої характеристики особистості, як її властивість, відображає потенційну схильність розцінювати різні ситуації як загрози. Діти внутрішньо переміщених осіб зазнають значних складнощів соціального і психоемоційного характеру, пов'язаних зі зміною середовища проживання та звичного кола спілкування, як-от: погіршення комунікативного спілкування з оточуючими, поява дратівливості, агресивності, тривожності, відсутність довіри до інших, поява відчуття самотності, ізоляваності та власної неповноцінності, ускладненість процесу соціалізації та якості виховання. За результатами емпіричного дослідження виявлено у досліджуваній підлітків – внутрішньо переміщених осіб переважання осіб з високими та підвищеними рівнями шкільної, самооцінкової, міжособистісної, загальної соціальної тривожності, з високими та вище середніми рівнями особистісної тривожності, з сильним та помірним рівнями тривожного настрою, з помірними рівнями напруження, страхів, незначними рівнями інсомнії, інтелектуальних порушень, депресивного настрою, соматичного м'язового болю, соматичних сенсорних симптомів. За загальним показником тривожності переважають підлітки – ВПО з ступенями тривожності від помірної до важкої та від легкої до помірної. За загальним показником шкільної тривожності виявлено переважання підлітків – ВПО з підвищеним та високим рівнями. В досліджуваній групі підлітків – ВПО виявлено переважання осіб зі схильністю до виникнення нервового розладу за показником тривожності та схильності до неврозу.

Ключові слова: підлітки, внутрішньо переміщені особи, тривожність, соціальна

тривожність, особистісна тривожність, шкільна тривожність.

In the article are presented the results of an empirical study of the anxiety of teenagers – internally displaced persons. It is noted that the anxiety of the individual manifests itself in the form of experiencing emotional discomfort associated with the expectation of trouble, with a premonition of impending danger. Anxiety as a quality of a stable personality characteristic, as its property, reflects a potential tendency to consider various situations as threatening. Children of internally displaced persons experience significant social and psycho-emotional difficulties associated with a change in the living environment and the usual circle of communication, such as: deterioration of communicative communication with others, the appearance of irritability, aggressiveness, anxiety, lack of trust in others, the appearance of a feeling of loneliness, isolation and own inferiority, the complexity of the socialization process and the quality of education. According to the results of the empirical study, it was found that among the investigated teenagers – internally displaced persons there is a predominance of persons with high and elevated levels of school, self-esteem, interpersonal, general social anxiety, with high and above average levels of personal anxiety, with strong and moderate levels of anxious mood, with moderate levels of stress, fears, minor levels of insomnia, intellectual impairment, depressed mood, somatic muscle pain, somatic sensory symptoms. According to the general indicator of anxiety, teenagers – IDPs with degrees of anxiety from moderate to severe and from mild to moderate prevail. According to the general indicator of school anxiety, a predominance of adolescents – IDPs with elevated and high levels was found. In the studied group of teenagers – IDPs, a predominance of individuals with a tendency to develop a nervous disorder according to the indicator of anxiety and tendency to neurosis was revealed.

Key words: teenagers, internally displaced persons, anxiety, social anxiety, personal anxiety, school anxiety.

УДК 159.942.5: 612.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.15>

Волинець Н.В.

д.психол.н., професор,
професор кафедри соціальної роботи
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Сергієнко Ю.О.

здобувачка освіти 2 курсу магістратури
за спеціальністю 053 – Психологія
Відокремлений структурний підрозділ
«Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»
Хмельницький інститут
соціальних технологій

Вступ. Повномасштабне вторгнення російської федерації в Україну 24 лютого 2022 року спричинило потрясіння та зміни у багатьох сферах життя українського народу. В умовах війни набуло масштабності таке соціальне явище, як біженці (переселенці, внутрішньо переміщені особи (ВПО)), оскільки люди часто змушені залишати свої домівки, свій стабільний, звичайний спосіб життя та тікати в пошуках безпеки. Це надзвичайно важкий час для них, оскільки вони зіткнулися з багатьма випробуваннями, як фізичними, так і психічними. Це пов'язано з травматичними подіями, які багато ВПО пережили вдома, включаючи насильство, переслідування, втрату близьких і домівки. Ці травми

можуть призвести до різноманітних психологічних проблем, включаючи тривогу, депресію та посттравматичний стресовий розлад.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема тривожності відображена у працях зарубіжних науковців: К. Ізарда, З. Фрейда, Ч. Спілбергера, Ю. Ханіна, К. Хорні та ін.; та українських вчених: О. Амплєєвої, Є. Барсукової, В. Беляєва, О. Галієвої, А. Гринечко, Н. Залуцької, І. Стрілецької, І. Корнієнка, Т. Михайловської, А. Оверченка, С. Томчук, М. Томчука, М. Савчина, Т. Титаренко, О. Халік, К. Чечуліної, І. Ясточкіна та ін., що відображають особливості тривожності особистості, її виникнення та попередження.

Постановка завдання. Метою статті є представлення результатів емпіричного дослідження тривожності підлітків-ВПО.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тривожність є це багатозначним психологічним поняттям, що описує як певний стан індивідів в обмежений момент часу, так і стійку властивість будь-якої людини. Як рису особистості тривожність розглядали Н. Аракелов, А. Гринченко, Л. Обухова, Ж. Тейлор, А. Петровська та інші. На думку дослідника Ж. Тейлор, тривожність виявляється у вигляді тенденції переживання нейтральної ситуації як загрозової й відповідній поведінковій тенденції уникання уявної загрози [1].

А. Гринечко визначає тривожність як переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки, що загрожує [2]. Тривожність як стійка або ситуативна властивість людини, що призводить до стану підвищеної тривожності, почуття страху і тривоги в конкретних соціальних ситуаціях. А. Петровська вважає, що тривожність – це схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення тривожної реакції, одного з основних параметрів індивідуальності [3].

І. Ясточкіна визначає тривожність як якість стійкої характеристики особистості, як її властивість, яка відображає потенційну схильність розцінювати різні ситуації як загрозові; для визначення здатності індивіда відчувати стан тривоги. Надмірна тривожність свідчить про порушення в особистісному розвитку. Причини формування цього явища знаходяться як у генетичних факторах розвитку психіки, так і соціальних. Тривожність як психічна властивість має яскраво виражену вікову специфіку [4].

Тривожність проявляється на фізіологічному та психологічному рівнях. Психологічний рівень має емоційний, поведінковий, когнітивний компоненти. Емоційний компонент характеризується індивідуальною комбінацією різноманітних переживань, інтенсивність яких залежить від процесів збудження та гальмування у корі головного мозку у відповідь на подразник та від рівня тривожності. Поведінковий компонент проявляється двома типами реакцій – пригніченням та збудженням. Когнітивний компонент охоплює мотиваційну, комунікативну сфери, стосується самооцінки та самоусвідомлення особистості. Емоційний, когнітивний, та поведінковий компоненти тривожності можуть бути представлені безпосередньо або опосередковано – через образ (унаочнення, що здійснюється завдяки функції уяви). В образі відображено як усвідомленні прояви психічної діяльності людини, так і неусвідомлені [5].

Тривожність збільшується в ситуаціях загрози самооцінці та особистісній адекватності, причому точна оцінка дій, саморегуляція в таких випадках можуть бути знижені.

Тривожна особистість також характеризується низькою самооцінкою, страхом потерпіти невдачу, конформізмом, але і розвиненим почуттям відповідальності, совісності, скромності [6]. Тривожність, на відміну від тривоги, виявляється у низькому порозу чутливості тривоги, тобто постійному переживанні загрози, навіть у потенційно незагрозованих ситуаціях.

Ситуація вимушеної міграції сама по собі є стресовою. Діти ВПО зазнають значних складнощів соціального і психоемоційного характеру, пов'язаних зі зміною середовища проживання та звичного кола спілкування. До них можна віднести: погіршення комунікативного спілкування з оточуючими; поява дратівливості; агресивність; тривожність; відсутність довіри до інших; поява відчуття самотності, ізоляваності та власної неповноцінності; ускладненість процесу соціалізації та якості виховання (порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні) [7]. Тривожність підлітка часто порушує його нормальне життя, нерідко виступає причиною порушення соціальних зв'язків з навколишніми. Одним із частих проявів тривожності в підлітків – апатія, в'ялість, безініціативність. Саме внутрішній конфлікт, суперечливість прагнень дитини, коли одне її сильне бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій, є причиною виникнення тривоги. Але щоб сформувалася тривожність як риса особистості, підліток повинен накопичити багаж неуспішних, неадекватних способів подолання стану тривоги [8].

Результати емпіричного дослідження. Емпіричне дослідження тривожності підлітків ВПО проводилося на базі Благодійної організації «Благодійний фонд «Карітас-Київ» (м. Київ). У дослідженні прийняли участь взяли участь 42 підлітка віком 11–15 років років, них: 17 хлопців та 25 дівчат.

Емпіричне дослідження тривожності підлітків ВПО проводилося в декілька етапів: підготовчий етап (бесіда з підлітками, формування первинної вибірки, підбір методик, складання програми проведення емпіричного дослідження); констатувальний етап (підготовка до психодіагностичного обстеження, тестування); обробка, аналіз та інтерпретація результатів дослідження. У дослідженні використовувався наступний психодіагностичний інструментарій: методика виявлення рівня тривожності підлітків О. Кондаша, шкала тривожності Тейлора в адаптації М. Пейсахова, шкала тривоги Гамільтона (The Hamilton Anxiety Rating Scale, HAM-A/HARS), тест шкільної тривожності Філіпса, методика оцінювання рівня тривожності й схильності дитини до неврозу О. Захарова.

За результатами тестування за методикою виявлення рівня тривожності підлітків О. Кондаша виявлено наступні особливості соціальної тривожності:

1) шкільної тривожності: у 13 (30,95%) підлітків-ВПО виявлено високий рівень; у 17 (40,48%) підлітків-ВПО – підвищений рівень,

що свідчить про те, що у них переважає тривожність пов'язана зі школою, шкільним життям та спілкуванням з педагогами. У них може бути болісне ставлення до власного успіху, неуспішності, оцінки з боку педагогів в новому для них освітньому просторі, до якого вони ще не достатньо адаптувались. Вони надзвичайно чутливі до результатів свого навчання, бояться покарань та проблем й уникають неуспіху. У 12 (28,57%) підлітків-ВПО виявлено рівень тривоги у межах норми, що характеризується позитивно. Дуже низький рівень шкільної тривожності у досліджуваній групі підлітків ВПО не виявлено;

2) самооцінкової тривожності: у 6 (14,29%) підлітків-ВПО виявлено високий рівень; у 12 (28,57%) підлітків-ВПО – підвищений рівень, що свідчить про те, що у них переважає тривожність пов'язана з поясненнями невдач власною неповноцінністю, відсутністю здібностей і може виникати зі страху перед виявленням недоліків, перфекціонізму, страху перед відмовою або відчуттям неприйняття. Для цих підлітків постійним і інтенсивним є відчуттям тривоги та страху щодо власної оцінки з боку інших людей. На тілесному рівні можуть відчувати фізичні прояви тривоги, такі як прискорене серцебиття, пітливість, тремтіння. А через страх невдачі або критики у них може знижуватися здатність ефективно виконувати завдання. У 18 (42,86%) підлітків-ВПО виявлено рівень самооцінкової тривожності у межах норми, що характеризується позитивно. Дуже низький рівень самооцінкової тривожності виявлено у 6 (14,29%) підлітків-ВПО, що свідчить про те, що ці особи відчувають дуже мало або зовсім не відчувають тривоги щодо власної самооцінки. Дуже низький рівень самооцінкової тривожності сприяє загальному психологічному благополуччю та позитивному сприйняттю підлітками-ВПО себе;

3) міжособистісної тривожності: у 9 (21,43%) підлітків-ВПО виявлено високий рівень; у 11 (26,19%) підлітків-ВПО – підвищений рівень, що свідчить про те, що у них переважає тривожність пов'язана з переживанням дискомфорту при взаємодії з іншими людьми. Вони можуть боятися, що їх постійно оцінюють або критикують інші, навіть якщо немає об'єктивних підстав для цього; можуть відчувати себе недостатньо цінними або гідними, що може перешкоджати спілкуванню та взаємодії. Через страх взаємодії з іншими, ці підлітки можуть уникали соціальних ситуацій, що призводить до ізоляції. У них можуть бути фізіологічні симптоми: прискорене серцебиття, тремтіння, пітливість, головний біль та інші фізичні симптоми, що виникають під час соціальних взаємодій. У 13 (30,95%) підлітків-ВПО виявлено рівень міжособистісної тривожності у межах норми, що характеризується позитивно. Дуже низький рівень міжособистісної тривожності виявлено у 9 (21,43%) підлітків-ВПО, що свідчить про те, що ці особи

відчувають мінімальний або у них відсутні дискомфорт, занепокоєння чи страх у взаємодії з іншими людьми;

4) загальної тривожності: у 9 (21,43%) підлітків-ВПО виявлено високий рівень; у 12 (28,57%) підлітків-ВПО – підвищений рівень, що свідчить про те, що вони відчувають тривогу, яка виходить за межі їх контролю, і це впливає на їхнє повсякденне життя. Ці підлітки переживають надмірне занепокоєння, яке триває більшу частину дня, відчувають постійне почуття напруження або готовності до найгіршого. На фізіологічному рівні відчувають м'язове напруження, тремор, пітливість, прискорене серцебиття, головний біль, мають проблеми зі сном. У 14 (33,33%) підлітків ВПО виявлено рівень загальної тривожності у межах норми, що характеризується позитивно. Дуже низький рівень загальної тривожності виявлено у 7 (16,67%) підлітків-ВПО, що свідчить про те, що ці особи рідко або майже ніколи не відчувають тривоги або занепокоєння, що може бути захисним механізмом. Вони виглядають спокійними та розслабленими у більшості ситуацій, що може бути ознакою психічного здоров'я та стійкості до стресу.

За результатами тестування за шкалою тривожності Дж. Тейлора в адаптації М. Пейсахова виявлено наступні особливості особистісної тривожності:

– високий рівень особистісної тривожності виявлено у 14 (33,33%) підлітків, що свідчить про те, що вони схильні до частих і інтенсивних переживань тривоги, занепокоєння та страху в різних життєвих ситуаціях. Це може проявлятися у вигляді постійного переживання за майбутнє, надмірного хвилювання про різні аспекти життя (наприклад, навчання, здоров'я, стосунки), та негативного і некритичного мислення. Високий рівень особистісної тривожності впливає на загальний рівень стресу, здатність справлятися зі стресовими ситуаціями і на фізичне здоров'я. Підлітки з високим рівнем особистісної тривожності можуть відчувати такі симптоми як: постійне занепокоєння, зниження концентрації уваги, дратівливість, проблеми зі сном, фізичні симптоми (наприклад, головні болі, напруження м'язів, проблеми шлунково-кишкового тракту);

– вище середнього рівень особистісної тривожності виявлено у 18 (42,86%) підлітків, що свідчить про те, що у цих підлітків рівень тривожності є вищим, ніж у середньостатистичної особи. Цей рівень особистісної тривожності може проявлятися в частішому або інтенсивнішому переживанні тривоги, занепокоєння, нервозності або неспокою в різних життєвих ситуаціях. Вище середнього рівень тривожності впливає і на їхнє повсякденне життя, продуктивність та загальний стан здоров'я;

– середній рівень особистісної тривожності виявлено у 7 (16,67%) підлітків, що свідчить про те, що для цих підлітків характерними є помірна напруженість та тривога в ситуаціях,

що вимагають мобілізації ними психологічних ресурсів. Середній рівень тривожності є нормальним і адаптивним, оскільки може стимулювати підлітків до більшої обережності та підготовки у відповідних ситуаціях;

– нижче середнього рівень особистісної тривожності виявлено у 3 (7,14%) підлітків, що свідчить про те, що ці підлітки зазвичай менш схильні до хвилювань, менш чутливі до стресових чинників і, як правило, спокійніше реагують на невизначені або потенційно небезпечні ситуації. Низький рівень особистісної тривожності в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

За результатами тестування за шкалою тривоги Гамільтона (The Hamilton Anxiety Rating Scale, HAM-A/HARS) виявлено:

1) за показником тривожного настрою: у 17 (40,48%) підлітків виявлено сильний, у 17 (40,48%) підлітків – помірний, у 8 (10,53%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні стурбованості, очікування найгіршого, тривожних побоювань, дратівливості. Дуже важкий рівень та рівень відсутності тривожного настрою в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

2) за показником напруження: у 8 (19,05%) підлітків виявлено сильний, у 19 (45,24%) підлітків – помірний, у 11 (26,19%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні відчуття напруження, здригання, плаксивості, тремтіння, відчуття занепокоєння, нездатності розслабитися. У 4 (9,52%) підлітків напруження не виявлено, що свідчить про те, що у цих осіб немає тривожності на момент проведення дослідження. Дуже важкий рівень напруження в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

3) за показником страхів: у 3 (7,14%) підлітків виявлено дуже важкий, у 4 (9,52%) підлітків – сильний, у 15 (35,72%) підлітків – помірний, у 13 (30,95%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні переживання страхів темряви, незнайомих, самотності, тварин, натовпу, транспорту, війни, смерті тощо. У 7 (16,67%) підлітків страхів не виявлено, що свідчить про те, що у цих осіб немає емоційних реакцій на реальну або уявну загрозу на момент проведення дослідження;

4) за показником інсомнії: у 8 (19,05%) підлітків виявлено помірний, у 19 (45,24%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні утрудненого засинання, переривчастого сну, що не приносить відпочинку, почуття розбитості й слабкості при пробудженні, наявності кошмарних снів, що призводить до недостатнього відпочинку та погіршення загального самопочуття. У 15 (9,52%) підлітків інсомнії не виявлено, що свідчить про те, що у цих осіб не виявлено безсоння на момент проведення дослідження. Дуже важкий та сильний рівні інсомнії в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

5) за показником «інтелектуальні порушення»: у 9 (21,43%) підлітків виявлено помір-

ний, у 17 (40,48%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні утруднення концентрації уваги, погіршення пам'яті. У 16 (38,09%) підлітків інтелектуальні порушення не виявлено. Дуже важкий та сильний рівні інтелектуальних порушень в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

6) за показником депресивного настрою: у 4 (9,52%) підлітків виявлено сильний, у 7 (16,67%) підлітків – помірний, у 16 (38,10%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні втрати звичних інтересів та почуття задоволення від хобі, пригніченості, ранніх пробуджень, добових коливань настрою. У 15 (35,71%) підлітків депресивного настрою не виявлено, що свідчить про те, що у цих осіб не виявлено симптомів депресивного стану під час обстеження. Дуже важкий рівень депресивного настрою в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

7) за показником соматичного м'язового болю: у 11 (26,19%) підлітків виявлено помірний, у 18 (42,86%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні болю, посмикування, напруження, клонічних судом, скрипіння зубами, голосу, що зривається, підвищеного м'язового тону. У 13 (30,95%) підлітків соматичного м'язового болю не виявлено, що свідчить про те, що у цих осіб під час обстеження не виявлено жодних фізичних причин болю в м'язах, пов'язаних із соматичними (тілесними) порушеннями. Дуже важкий та сильний рівні соматичного м'язового болю в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

8) за показником соматичних сенсорних відчуттів: у 9 (21,43%) підлітків виявлено помірний, у 20 (47,62%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні дзвону у вухах, нечіткості зору, приливів жару і холоду, відчуття слабкості, поколювання. У 13 (30,95%) підлітків соматичних сенсорних відчуттів не виявлено. Дуже важкий та сильний рівні соматичних сенсорних відчуттів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

9) за показником серцево-судинних симптомів: у 5 (11,90%) підлітків виявлено незначний рівень, що свідчить про наявність у них тахікардії, серцебиття, болю у грудях, пульсацію в судинах, частих зітхань. У 37 (88,10%) підлітків серцево-судинних симптомів не виявлено. Дуже важкий, сильний та помірний рівні серцево-судинних симптомів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

10) за показником респіраторних симптомів: у 4 (9,52%) підлітків виявлено помірний, у 19 (45,24%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні тиску і стиснення у грудях, задухи, частих зітхань. У 19 (45,24%) підлітків респіраторних симптомів не виявлено. Дуже важкий та сильний рівні респіраторних симптомів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

11) за показником гастроінтестинальних симптомів: у 10 (23,81%) підлітків виявлено

незначний рівень, що свідчить про наявність у них утрудненого ковтання, метеоризмів, болю у животі, печії, відчуття переповненого шлунку, нудоти, блювання, бурчання в животі, діареї, запорів, зменшення маси тіла. У 32 (76,19%) підлітків гастроінтестинальних симптомів не виявлено. Дуже важкий, сильний та помірний рівні гастроінтестинальних симптомів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

12) за показником сечостатевої сфери: у 2 (4,76%) підлітків виявлено незначний рівень, що свідчить про наявність у них прискореного сечовипускання, сильних позивів на сечовипускання. У 40 (95,24%) підлітків сечостатевої сфери симптомів не виявлено. Дуже важкий, сильний та помірний рівні сечостатевої сфери симптомів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

13) за показником вегетативних симптомів: у 5 (11,90%) підлітків виявлено незначний рівень, що свідчить про наявність у них сухості у роті, почервоніння чи блідості шкіри, пітливість, головного болю із відчуттям напруження. У 37 (88,10%) підлітків вегетативних симптомів не виявлено. Дуже важкий, сильний та помірний рівні вегетативних симптомів в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

14) за показником поведінки: у 3 (7,14%) підлітків виявлено помірний, у 14 (33,33%) підлітків – незначний рівні, що свідчить про їхні відповідні рівні соціального життя, неспокійної жестикуляції і ходи, тремору, нахмурювання, напруженого виразу обличчя, зітхання чи прискореного дихання, частого ковтання слини. У 25 (59,53%) підлітків соматичних сенсорних відчуттів не виявлено. Дуже важкий та сильний рівні змін в поведінці в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

15) за загальним показником тривожності: у 4 (9,52%) підлітків виявлено сильне занепокоєння, при якому вони відчувають значну тривогу, нервозність або страх; у 13 (30,95%) підлітків – ступінь тривожності від помірної до важкої, при якому вони відчувають постійне відчуття занепокоєння або страху, труднощі з концентрацією, підвищену збудливість або дратівливість, помірні фізичні симптоми, такі як прискорене серцебиття, пітливість, тремтіння, зниження здатності до виконання повсякденних обов'язків, труднощі з нормальним соціальним функціонуванням та взаємодією з іншими людьми; у 15 (35,72%) підлітків – ступінь тривожності від легкої до помірної, при якому вони відчувають нервозність, неспокій, періодичні занепокоєння, що зазвичай не заважає повсякденним справам, але може спричинити незначний дискомфорт, можуть відчувати як фоновий рівень стресу або занепокоєння, який не заважає навчанню чи виконувати соціальні функції; у 10 (23,81%) підлітків – легку ступінь тривожності, що свідчить про наявність у них відчуття помірної тривоги або занепокоєння, що не заважає їхньому повсякденному життю, коли підлітки можуть відчувати занепокоєння щодо певних ситуацій або

подій, але це не впливає значно на їхню здатність функціонувати.

За результатами дослідження підлітків за тестом шкільної тривожності Філіпса виявлено:

- підвищений рівень переживання соціального стресу виявлено у 10 (23,81%) підлітків, високий – у 15 (35,71%) підлітків, середній – у 12 (28,57%) підлітків, низький – у 5 (11,91%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх емоційних станів, на тлі яких розвиваються їхні соціальні контакти (передусім з однолітками);

- підвищений рівень переживання фрустрації потреби в досягненні успіху виявлено у 2 (4,76%) підлітків, високий – у 8 (19,05%) підлітків, середній – у 21 (50,00%) підлітків, низький – у 11 (26,19%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх несприятливих психічних фонів, що не дають їм змоги розвинути власну потребу в успіху, досягнути високого результату в важливих для них сферах життєдіяльності тощо;

- підвищений рівень переживання страху самовираження виявлено у 10 (23,81%) підлітків, високий – у 13 (30,95%) підлітків, середній – у 14 (33,33%) підлітків, низький – у 5 (11,91%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх негативних емоційних переживань ситуацій, пов'язаних із потребою саморозкриття, подання себе іншим, демонстрації своїх можливостей;

- підвищений рівень переживання страху ситуації перевірки знань виявлено у 5 (11,91%) підлітків, високий – у 13 (30,95%) підлітків, середній – у 16 (38,10%) підлітків, низький – у 8 (19,04%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх негативних ставлень стосовно переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень та можливостей;

- високий рівень переживання страху невідповідності очікуванням оточення у 4 (9,52%) підлітків, середній – у 19 (45,24%) підлітків, низький – у 19 (45,24%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх орієнтацій на значущість інших в оцінюванні своїх результатів, вчинків, думок, тривоги з приводу оцінок, які дають оточуючі люди, очікувань негативного оцінювання. Підвищений рівень страху невідповідності очікуванням, оточення в досліджуваній групі підлітків не виявлено;

- підвищений рівень низької фізіологічної опірності стресові виявлено у 6 (14,29%) підлітків, високий – у 15 (35,71%) підлітків, середній – у 16 (38,10%) підлітків, низький – у 5 (11,90%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхніх особливостей психофізіологічної організації, які знижують здатність підлітків пристосовуватись до ситуацій стресового характеру, що підвищує ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища;

- підвищений рівень проблем і страхів у стосунках з вчителями виявлено у 11 (26,19%)

підлітків, високий – у 17 (40,48%) підлітків, середній – у 13 (30,95%) підлітків, низький – у 1 (2,38%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхнього загального негативного емоційного фону стосунків із дорослими у школі, що знижує успішність їхнього навчання в школі;

– підвищений рівень загальна тривожність у школі виявлено у 10 (23,81%) підлітків, високий – у 15 (35,71%) підлітків, середній – у 12 (28,57%) підлітків, низький – у 5 (11,91%) підлітків, що свідчить про відповідні рівні їхнього загального емоційного стану, пов'язаного з різними формами їхнього включення в життя школи.

За результатами проведеного тестування підлітків за методикою оцінювання рівня тривожності й схильності до неврозу О. Захарова виявлено:

– ознаки нервового розладу виявлено у 9 (21,43%) осіб, що свідчить про наявність у них постійного відчуття втоми, навіть після достатнього відпочинку, часті перепади настрою, дратівливість, плаксивість або підвищену тривожність, безсоння або, навпаки, підвищену сонливість, зміни в харчових звичках, які не можна пояснити іншими чинниками, труднощі з фокусуванням уваги, забудькуватості, постійне відчуття напруження м'язів або болю без очевидної причини, часті головні болі, особливо напруги або мігрені, відчуття, що хочеться уникати людей і соціальних ситуацій, раптові напади сильного страху або паніки, які можуть супроводжуватися фізичними симптомами. Ці ознаки можуть бути тимчасовими або викликаними стресовими ситуаціями;

– схильність до виникнення нервового розладу виявлено у 17 (40,48%) осіб, що свідчить про те, що ці підлітки тривалий час перебували у стресових ситуаціях, про відсутність у них навичок справлятися з негативними емоціями, про низьку самооцінку, про наявність у них постійних конфліктів в сім'ї, з однолітками, вчителями, проблеми в школі. Підлітки з високою схильністю до нервових розладів можуть проявляти симптоми такі як тривожність, депресія, дратівливість, порушення сну та інші;

– несуттєві відхилення виявлено у 16 (39,08%) осіб, що свідчить про те, що ці підлітки мають невеликі зміни або порушення в роботі нервової системи, які не мають серйозного впливу на їхнє здоров'я чи функціонування. Вони можуть бути тимчасовими або постійними, але зазвичай не призводять до значного погіршення якості життя або значних симптомів.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами емпіричного дослідження

виявлено у досліджуваній підлітків переважання осіб з високими та підвищеними рівнями шкільної, самооцінкової, міжособистісної, загальної соціальної тривожності, з високими та вище середніми рівнями особистісної тривожності, з сильним та помірним рівнями тривожного настрою, з помірними рівнями напруження, страхів, незначними рівнями інсомнії, інтелектуальних порушень, депресивного настрою, соматичного м'язового болю, соматичних сенсорних симптомів. За загальним показником тривожності переважають підлітки-ВПО з ступенями тривожності від помірної до важкої та від легкої до помірної. За загальним показником шкільної тривожності виявлено переважання підлітків-ВПО з підвищеним та високим рівнями. Окрім того, в досліджуваній групі підлітків-ВПО виявлено переважання осіб зі схильністю до виникнення нервового розладу за показником тривожності та схильності до неврозу. Перспективи подальших розвідок пов'язані з розробкою та впровадженням заходів соціально-психологічної підтримки та супроводу підлітків-ВПО в закладах освіти, центрах підтримки ВПО, соціальних службах тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Юдіна А. В., Ошерова І. П. Специфіка взаємозв'язків тривожності та прояву агресивності в українських жінок в умовах війни. *Вісник Університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Педагогіка і психологія*. 2023. № 1. С. 156-164. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/vduer_2023_1_18.3.
2. Гринечко А. Психологія проявів тривожності в онтогенезі особистості. *Український науковий журнал Освіта регіону*. Видання № 3. 2013. С. 1-12.
3. Халько М. С. Емпіричне дослідження переживання тривожності у дітей молодшого шкільного віку. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 1, т. 2. С. 139–142. URL : http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2019/part_2/28.pdf/.
4. Стрілецька І. І. Особистісна тривожність як складний полідетермінований психічний процес. *Інсайт* : [зб. наук. праць студентів, аспірантів та молодих вчених / ред. кол. І.В. Шапошникова, О. Є. Блинова та ін.]. Вип. 13. Херсон : ПП Вишемирський В.С., 2016. С. 299–301.
5. Мартинюк Т. Тривожність та психічне здоров'я особистості. *Актуальні питання психологічної науки*. Вип. 15. Рівне, 2021. С. 85-87.
6. Томчук С. М., Томчук М. І. Психологія тривоги, страху та агресії особистості в освітньому процесі : монографія. Вінниця : КВНЗ «ВАНУ», 2018. 200 с.
7. Кердивар В.В. Христенко В.Є. Синдром жертви у внутрішньо переміщених осіб із зони локального воєнного конфлікту. Харків, 2021. 143 с.
8. Вереніч Н. Особливості тривожності сучасних підлітків. *Психолог*. 2004. № 23-24 (119-120). С. 41-43.

ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ ФАБІНГУ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

EMPIRICAL MODEL OF PHUBBING DEVELOPMENT IN ADOLESCENT AGE

Фабінг, або phubbing (від слів «phone» і «snubbing»), є відносно новим терміном, що описує поведінку, коли людина звертає більше уваги на свій смартфон, ніж на оточуючих її людей. Ця проблема стала особливо актуальною у сучасному суспільстві, де цифрові технології і мобільні пристрої стали невід'ємною частиною повсякденного життя, особливо серед молоді. Розвиток фабінгу серед підлітків викликає занепокоєння з боку науковців, педагогів, психологів і батьків, оскільки ця поведінка може мати серйозні наслідки для психічного здоров'я, соціального розвитку і академічної успішності підростаючого покоління.

Метою нашого дослідження стала розробка та валідація емпіричної моделі розвитку фабінгу у підлітковому віці. Дослідження було спрямоване на виявлення ключових факторів, що сприяють формуванню цієї поведінки, а також аналізу їх впливу на психосоціальний розвиток підлітків. Для реалізації поставленої мети було використано: теоретичні методи (аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизацію філософської, соціальної, психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження), було проведено констатуючий експеримент, а для обробки отриманих даних використано статистично-математичні методи.

За результатами проведеного дослідження було побудовано емпіричну модель розвитку фабінгу в підлітковому віці, відокремлено чотири основних аспекти: «Емоційно-психологічний аспект», «Внутрішній аспект», «Кібернетичний аспект», «Соціально-психологічний аспект».

Побудована емпірична модель надає можливість врахувати фактори які сприяють та підтримують залежність від смартфонів у підлітковому віці та розробити ефективні стратегії профілактики й корекції фабінгу серед молоді, що сприятиме покращенню їхнього психічного здоров'я та соціальної адаптації.

Ключові слова: адиктивна поведінка, кібер-адикція, підлітковий вік, фабінг, інтернет-адикція, гаджет-залежності, залежність від комп'ютера, ігрова адикція, цифрові технології, тривога, депресія,

самооцінка, емпатія, інтернальність, ескапізм, самоприйняття, адаптація.

Phubbing (from the words «phone» and «snubbing») is a relatively new term that describes the behavior when a person pays more attention to his smartphone than to the people around him. This problem has become especially relevant in modern society, where digital technologies and mobile devices have become an integral part of everyday life, especially among young people. The development of phubbing among teenagers is a concern of scientists, educators, psychologists and parents, as this behavior can have serious consequences for the mental health, social development and academic performance of the younger generation.

The goal of our study was the development and validation of an empirical model of the development of phubbing in adolescence. The research was aimed at identifying the key factors contributing to the formation of this behavior, as well as analyzing their impact on the psychosocial development of adolescents. To realize the set goal, the following theoretical methods were used (analysis, comparison, generalization, abstraction, systematization of philosophical, social, psychological, psychological-pedagogical literature according to the research topic), a ascertaining experiment was conducted, and statistical and mathematical methods were used to process the data obtained.

Based on the results of the research, an empirical model of the development of phubbing in adolescence was built, four main aspects were separated: «Emotional-psychological aspect», «Internal aspect», «Cybernetic aspect», «Social-psychological aspect».

The built empirical model provides an opportunity to take into account the factors that contribute to and support the addiction to smartphones in adolescence and to develop effective strategies for the prevention and correction of phubbing among young people, which will contribute to the improvement of their mental health and social adaptation.

Key words: addictive behavior, cyber addiction, adolescence, phubbing, Internet addiction, gadget addiction, computer addiction, game addiction, digital technologies, anxiety, depression, self-esteem, empathy, internality, escapism, self-acceptance, adaptation.

УДК 159.96; 159.97; 616-02; 616-092;
053.6:621.39-042.72045
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.16>

Ганган Ю.С.

аспірант кафедри психіатрії,
медичної та спеціальної психології
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Асєєва Ю.О.

д.психол.н.,
завідувач кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Вступ. Із стрімким розвитком цифрових технологій у побутовому використанні людей з'являється все більше технологічних пристроїв: комп'ютерів, смартфонів, планшетів та інших електронних девайсів які поступово змінюють природу міжособистісного спілкування. Підлітки, як і дорослі, все більше часу проводять кіберпросторі, спілкуючись через соціальні мережі, месенджери і різноманітні онлайн-платформи. Однак, для підлітків цей процес має ще більше значення, оскільки вони знаходяться у фазі активного формування соціальних навичок і розвитку особистості.

Надмірне використання мобільних пристроїв та гаджетів може призводити до зниження якості спілкування, відчуження від реальних контактів і зменшення часу, який приділяється сім'ї, навчанню та фізичній активності.

Фабінг стає не просто шкідливою звичкою, а поведінковим розладом, який може свідчити про глибші психологічні проблеми. Підлітки, які вдаються до фабінгу, часто мають низьку самооцінку, підвищений рівень тривожності і депресії [1; 3; 5; 7; 10]. Вони можуть використовувати смартфон як засіб втечі від реальних проблем і стресів, що створює ілюзію

захищеності та контролю. Водночас, постійна потреба бути онлайн і страх пропустити щось важливе – номофобія (FOMO – fear of missing out) тільки посилює їх залежність від мобільних пристроїв [4; 13].

Фабінг чинить негативний вплив на якість міжособистісних відносин. Підлітки, які часто звертаються до своїх смартфонів під час спілкування з друзями або родиною, ризикують втратити емоційний зв'язок з оточуючими [2; 8; 9]. Також вони ризикують стати менш чутливими до емоційних сигналів інших людей, що ускладнює побудову довірливих і стабільних відносин. Крім того, фабінг може сприяти розвитку конфліктів, непорозумінь і навіть ізоляції, що ще більше ускладнює соціальну адаптацію підлітків.

Надмірне використання смартфонів також негативно впливає на академічну успішність підлітків. Постійне відволікання на повідомлення, соціальні мережі та інші онлайн-активності знижує концентрацію уваги, що призводить до погіршення навчальних результатів, а у підсумку відображається на їхніх оцінках і загальному рівні знань [3].

Отже, фабінг – це соціальна дезадаптація особистості, яка характеризується ознакою неусвідомлюваних, неконтрольованих дій, викликаних нездатністю й невмінням вибудувати спілкування та відносини в реальному світі за принципом «тут і тепер», заміщуючи їх віртуальністю.

Вивчаючи характеристику впливу фабінгу на особистість підлітків та юнаків, можна виділити основні чинники, що сприяють формуванню схильності до ґаджет-залежності. Мова йде про зовнішні – технологічний або дизайн пристрою, та внутрішні чинники – нейробіологічні, генетичні, психологічні, соціальні та супутні патології.

Отже, цей феномен хвилює сучасну наукову спільноту всього світу: Г. А. Аббасі (2021), К. В. Аймедов (2017), Д. М. Афанасьєв (2010), Н. В. Бончук (2016), О. В. Вакуленко (2014), В. В. Гнатюк (2014), М. Д. Гріффітс (2019), О. В. Гурова (2019), М. Джагавіран (2021), О. В. Камінська (2019), Л. А. Найдьонова (2017), Н. З. Потьомкіна (2021), А. О. Рижанова (2021), Ю. Сюцюнь (2018), Б. Тарік (2021), Н. В. Терещук (2016), А. С. Челахова (2019), С. Ченьхун (2018), Р. Янін (2018) та інші [1–13].

Питання про існування ґаджет-залежності, іменованого як фабінг, що є чинником адитивної поведінки осіб підліткового та юнацького віку, залишається відкритим до дослідження. За роки інтенсивних обговорень та розробок відповідної проблематики практично не додалося переконливих клінічних, психологічних та соціальних досліджень, які б говорили на користь подібного трактування. Не вдалося також суттєво розвинути на прикладі

ґаджет-адикції (фабінгу) теоретичні та методологічні уявлення про поведінкові форми залежності, що активно розробляються нині фахівцями з психічного здоров'я. А ось саме існування феномену ґаджет-адикції як фабінгу та відповідних форм поведінки підлітків та юнаків є безперечним. Він потребує ретельного психологічного вивчення, дослідження та проведення практичної терапевтичної роботи.

Метою нашого дослідження стала розробка та валідація емпіричної моделі розвитку фабінгу у підлітковому віці. Дослідження було спрямоване на виявлення ключових факторів, що сприяють формуванню цієї поведінки, а також аналізу їх впливу на психосоціальний розвиток підлітків.

Для реалізації поставленої мети було використано наступні **методи**.

Теоретичний метод передбачав аналіз, порівняння, узагальнення, абстрагування, систематизацію філософської, соціальної, психологічної, психолого-педагогічної літератури за темою дослідження.

Психодіагностичний метод дослідження, включав: напівструктуроване інтерв'ю, бесіди, спостереження та психодіагностичний інструментарій, який було спрямовано на дослідження психологічних, соціальних та біологічних особливостей осіб підліткового та юнацького віку, схильних до фабінгу: «Шкала залежності від смартфона» (Smartphone addiction scale (SAS) [14]; «Тест-опитувальник на виявлення кіберадикції» (ТОК) Ю. О. Асеєва, К. В. Аймедов [6]; Тест «Оцінка самоконтролю в спілкуванні» (М. Снайдеру) [12]; Методика дослідження соціально-психологічної адаптації (К. Роджерса і Р. Даймонда) [11]; Виявлення схильності до емпатії (за методикою І. Юсупова) [11]; Методика «Діагностика рівня суб'єктивного відчуття самотності» (Рассела і М. Фергюсона) [12]; Методика В.А. Соніна «Хто я є в цьому світі» для дослідження самооцінки [12]; Госпітальна шкала тривоги та депресії (HADS) [11].

Статистичне оброблення отриманих даних здійснювалося в рамках факторного аналізу за допомогою статистичного пакету на базі програми SPSS 21.0.

У дослідженні прийняло участь 141 особа, віком 15-17 років, з яких хлопців 63 та дівчат 78. Створено наступні групи: до першої групи дослідження (ГД1) увійшло – 63 хлопця віком 15–17 років, другу групу дослідження (ГД2) склали – 78 дівчат віком 15–17 років.

Результати дослідження. З метою виокремлення основних факторів та компонентів, які нададуть можливість прояснити предикти впливаючи на формування та підтримку залежності від смартфонів. Ми провели факторного аналіз за усіма відібраними психодіагностичними методиками (табл. 1),

що в свою чергу наддало нам можливість зрозуміти головні патерни і взаємозв'язки між певними компонентами психічних явищ, а також дозволило зосередитися на найбільш суттєвих аспектах та підвищити інтерпретованість результатів з метою формування психокорекційних та психод'юкативних програм для підлітків та юнаків, які мають залежність від смартфонів.

Таблиця 1
Результати факторного аналізу серед респондентів підлітків

Параметри	Фас. 1	Фас. 2	Фас. 3	Фас. 4
Зал. від ПК	0,219	0,904	0,904	0,179
Інтернет адикція	0,274	0,076	0,659	0,276
Ігрова адикція	0,290	0,115	0,716	0,137
Гаджет адикція	0,077	0,051	0,777	0,105
Кіберкомунікативна	0,296	0,092	0,483	0,385
Селфітіс	0,552	0,193	0,309	0,452
Тривога	0,620	0,134	0,187	0,035
Депресія	0,677	0,412	0,156	0,035
Самооцінка	0,619	0,143	0,165	0,205
Самоконтроль	0,112	0,087	0,051	0,075
Самотність	0,195	0,039	0,167	0,498
Емпатія	0,680	0,055	0,204	0,228
Адаптація	0,015	0,047	0,007	0,418
Самоприйняття	0,159	0,476	0,013	0,074
Прийняття інших	0,184	0,246	0,122	0,812
Емоційна комфор.	0,159	0,711	0,072	0,104
Інтернальність	0,180	0,742	0,035	0,209
Прагнення до домінування	0,187	0,632	0,088	0,027
Ескапізм	0,021	0,649	0,108	0,178

Зважаючи на отримані результати, можливо відокремити чотири фактори, які відображають залежність від смартфона.

Перший фактор «Емоційно-психологічний аспект» включив: тривогу (0,620), депресію (0,677), самооцінку (0,619), рівень емпатії (0,680) та селфітіс (0,522), що підтвердило негативний вплив високого рівня фобінгу на психічний стан осіб підліткового віку. Збільшення рівня тривоги може бути обґрунтовано постійним стресом спричиненим великою кількістю годи проведених в кіберпросторі, що підтверджується достатніми показними виявленими за залежністю від ПК (0,219), інтернет-адикцією (0,274), ігровою-адикцією (0,290) та кіберкомунікативною адикцією (0,296). Тобто будь які оцінки чи зворотній зв'язок який постійно очікується підлітком від кіберпростору негативно впливає на його рівень самооцінки, орієнтація не на себе,

а на зовнішні соціальні оцінки чинить негативний вплив на самооцінювання порушуючи його здатності до емпатії. Формування низької самооцінки може бути результатом постійного порівняння себе з ідеалізованими образами та життям, яке представлено у віртуальному світі та спричиняє підвищення рівня селфітіс, яке базується на зростаючому бажанні все ж таки отримати підтримку та позитивне підтвердження своєї особистості через віртуальні медіа, що й відображає залежність від фобінгу. Постійне погіршення емоційного стану поступово формує підвищення тривоги й рівня депресії, які можуть бути наслідком соціальної ізоляції та відчуття відсутності підтримки й спілкування в реальному житті через високий рівень фобінгу. Також високий показник із емпатії може бути пов'язаний зі потребою зменшити відчуття самотності та емоційного дискомфорту, що підкріплює розвиток фобінгу.

Отже, висока експозиція до фобінгу сприяє зниженню психічного благополуччя підлітка через збільшення рівня тривоги, депресії, низької самооцінки, зниження рівня емпатії та спричинення формування не лише залежності від смартфона, а й споріднених кіберадикцій, особливо селфітіс.

Другий фактор «Внутрішній аспект» включив: емоційний комфорт (0,711), інтернальність (0,742), прагнення до домінування (0,632), ескапізм (0,649) та самоприйняття (0,476). Такі результати вказують на те що підлітки із виявленою залежністю від смартфона, шукають у віртуальній реальності заспокоєння чи використовують свої телефони як безпечний простір для програвання або втілення (задоволення) своїх емоційних потреб, це може бути як підтримка, так і проявлення, оскільки наступний компонент цього фактору це прагнення до домінування – яке може бути спробою компенсувати відчуття втрати контролю над власним життям. Отже, це може бути пошук віртуальної соціально-значимої групи для встановлення контролю, домінування чи визнання як у соціальних мережах так і в здобутті певних статусів в онлайн-іграх. Саме віртуальне середовище дозволяє підлітку уникнути реальності, особливо якщо в них несформована значима соціальна група, проявитись та втілити свої фантазії, свої «віртуально-ідеальні образи Я», що в свою чергу дозволяє отримати бажане віддалення від проблем реального життя. Внутрішнє направлення підлітків із фобінговою залежністю відображається в отриманих даних. Саме віртуальний простір дозволяє їм залишатись у комфортному для них емоційному зануренні та внутрішньо спрямовані фіксації уваги.

Нарешті, самоприйняття може вказувати на рівень внутрішньої стійкості і уявлення

про себе. Вищий рівень самоприйняття може зменшувати шанси на розвиток фабінгу, оскільки це надає можливість мати більшу внутрішню опору перед суспільними стереотипами та негативними впливами в Інтернеті.

Отже, аналіз другого фактору вказує на важливість розуміння емоційних та психологічних механізмів, які лежать в основі фабінгу серед підлітків. Ці дані можуть бути використані для розробки персоналізованих підходів до психологічної підтримки та інтервенції з метою запобігання або лікування цієї залежності.

Третій фактор «Кібернетичний аспект» підтвердив зв'язок фабінгу із різними видами кібер-адикцій: залежністю від ПК (0,904), Інтернет-адикцією (0,659), гаджет-адикцією (0,777), ігровою адикцією (0,716), кіберкомунікативною (0,483) та селфітіс (0,452), що надає можливість зануритись у коморбідність сутності залежності від смартфона. На сьогодні безліч додатків, мають версії для персональних комп'ютерів, що надає можливість переглядати соціальні мережі, грати в відеоігри або переглядати відео контент, чи просто «сюрфити» по веб сторінкам. Інтернет-адикція відображає прагнення до постійного підключення до Інтернету та витрачання значного часу онлайн, що може бути як підтримуючим так і диспонуєчим фактором для посилення або розвитку фабінгу, коли особа використовує смартфон для доступу до інтернету в будь-який час та в будь-якому місці, щоб бути постійно у курсі всіх новин та не втратити відчуття «причетності», навіть якщо це завдає шкоди її здоров'ю або суспільним відносинам. Щоб знаходитись у відповідності вимог обраних значимих груп, підсилюється чи розвивається гаджет-адикція. Посилення прагнення до постійного використання технологічних гаджетів, таких як смартфони, планшети або ноутбуки, що також може бути пов'язане з фабінгом через постійний доступ до різноманітних функцій та можливостей, які ці гаджети надають.

Тобто можливо вказати, що одним з ключових аспектів концептуального уявлення є визначення взаємозв'язку між фабінгом та іншими формами залежності від кіберпростору та технологій, що вказує на необхідність комплексного підходу до розуміння та управління цими явищами. Врахування цього зв'язку має велике значення для розробки ефективних програм профілактики й лікування фабінгу та його співвідношення з іншими адикціями.

Четвертий фактор «Соціально-психологічний аспект» відображає занурення у фабінг від посилення відчуття самотності (0,498), адаптації (0,498) та прийняття інших (0,812) підтримуючими факторами є значні показ-

ники кіберкомунікативної залежності на рівні (0,385) та селфітіс (0,452). Не розвиненість адаптивних навичок та наростаюче відчуття самотності, разом із неприйняттям інших у підлітковому віці стає передиспонуєчими факторами заглиблення у фабінгову залежність як засобу емоційного втілення або засобу екранування від реальності, на що вказує поява значимих показників кіберкомунікативної залежності та селфітіс в цьому факторі. Таким чином, можна вказати на те що фабінг є способом компенсації або засобом вираження емоційного та соціального дискомфорту, пов'язаного з відчуттям самотності, проблемами адаптації та відчуженням від реальної взаємодії із однолітками.

На основі факторного аналізу можна вказати, що підлітки з високим рівнем фабінгу можуть мати складний психологічний портрет, який включає в себе проблеми з емоційним станом, адаптацією до соціального середовища та контролем за власним життям.

Висновки. Таким чином, фабінг зараз можна розглядати не лише як нове явище і зміну у повсякденній життєдіяльності людини, а й як стресогенний чинник у близьких відносинах. Збільшення часу на використання гаджетів, соціальних мереж стирає кордони, які поділяють інші інтереси та партнерські відносини, роблячи їх більш розмитими, і тим самим знижується інтимність та близькість у відносинах.

Фабінг є серйозною проблемою сучасного суспільства, яка потребує глибокого вивчення і комплексного підходу до її вирішення. Розробка емпіричної моделі розвитку фабінгу в підлітковому віці дозволить не тільки зрозуміти механізми формування цієї поведінки, але й створити ефективні методи її профілактики і корекції. Важливим аспектом є також підвищення обізнаності батьків, педагогів і самих підлітків про негативні наслідки фабінгу і способи його подолання.

Отже, дослідження фабінгу має важливе значення для забезпечення гармонійного розвитку молодого покоління, яке зможе ефективно використовувати цифрові технології, не піддаючись їх негативному впливу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асєєва Ю. О. Особливості самовідношення кібер-адиктив. *Габітус*. 2020. № 20. С. 31-36. DOI: <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.4>.
2. Бончук Н.В. Схильність до адиктивної поведінки у підлітків залежно від особливостей системи ціннісних орієнтацій. *Молодий вчений*. 2016. № 7 (34). С. 362-368. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2016/7/86.pdf>
3. Вакуленко О.В., Гнатюк В.В. Формування безпечної поведінки підлітків в інтернет-мережі як психолого-педагогічна проблема. *Наукові записки Вінниць-*

кого державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: педагогіка і психологія, 2014. № 42 (2). С. 124-132

4. Залежність від телефону, або номофобія – хвороба 21 століття URL: <http://owoman.com.ua/zalezhnist-vid-telefonu-abo-nomofobiya-hvoroba-21-stolittya.html>

5. Найдьонова Л.А. Кібер-буллінг підлітків (віртуальний терор) як новітній феномен інформаційної доби: теоретико-методичні засади подолання і профілактики. *Практична психологія та соціальна робота*. 2017. № 8. С. 10-18.

6. Свідоцтво про реєстрацію авторського права на твір №117396 від 22.03.2023 р. Літературний письмовий твір «Психодіагностична методика «Тест-опитувальник на виявлення кіберадикцій». Автори: Асєєва Ю.О., Аймедов К.В. Видано Мінекономіки Національний орган інтелектуальної власності Державна організація «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій»

7. Скоробагатська О. Проблема Інтернет-залежності підлітків сучасних психолого-педагогічних дослідження. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2019. № 10. С. 186-200.

8. Терещук Н.В. Ігрова залежність у підлітковому віці як форма адиктивної поведінки. *Практична психологія та соціальна робота*. 2016. № 1. С. 31-41.

9. Токарева Н.М. Моделювання особистісних конструктів підлітків у вимірах освітнього простору: монографія. Кривий Ріг: ТОВ ВНП «ІНТЕРСЕРВІС», 2017. 448 с.

10. Челахова А.С. Сімейні детермінанти психологічної дезадаптації у представників молодіжних субкультур підлітково-юнацького віку. *Медична психологія*. 2019. № 2. С. 47-55.

11. Чулков О.М. Типові види залежної поведінки. Клініка, діагностика, лікування: навчально-методичний посібник до курсу за вибором «Основи адиктології» для студентів I та II медичного факультетів, спеціальність «Лікувальна справа», «Педіатрія / О.М. Чулков, А.З. Григорян, К.А. Сінча. Запоріжжя : [ЗДМУ], 2017. 131 с.

12. Юр'єва Л.М. Новий інструмент у діагностиці кіберзалежності. *Український вісник психоневрології*. 2021. Т. 29, Вип. 3. С. 57-62.

13. Bhattacharya S., Bashar M., Srivastava A. & Singh A. NOMOPHOBIA: NO MOBILE PHONE PHOBIA. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 2019. №8(4), P. 297. URL: https://doi.org/10.4103/jfmpc.jfmpc_71_19

14. Kwon, M., Kim, D. J., Cho, H., & Yang, S. The smartphone addiction scale: development and validation of a short version for adolescents. *PloSone*, 2013. № 8(12), e83558. URL: <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0083558>

ВПЛИВ СТАВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ ЗВО ДО ОДНОКУРСНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ НА ЇХ СУБ'ЄКТИВНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ

THE IMPACT OF UNIVERSITY STUDENTS' ATTITUDES TOWARDS FELLOW STUDENTS WITH HEARING IMPAIRMENTS ON THEIR SUBJECTIVE WELL-BEING

Стаття присвячена дослідженню ставлення студентів з типовим розвитком до здобувачів з порушеннями слуху як одного із значущих чинників їх суб'єктивного благополуччя. Аналіз зарубіжних досліджень показав, що термін ставлення здебільшого позначається, як *attitud*. Дослідники наголошують на важливості розвитку інклюзивних компетентностей у студентів з типовим розвитком як важливого складника освітньої системи у закладах вищої освіти. Особлива увага приділяється розвитку інклюзивної культури у студентів, з метою засвоєння ними інклюзивних цінностей. Результати емпіричних розвідок українських авторів показали, що більшість студентів адекватно сприймають осіб з інвалідністю та демонструють високий рівень толерантності та позитивного ставлення до них. Дослідження також показують важливість повноцінної інтеграції школярів з інвалідністю у закладах середньої освіти, оскільки це підвищує ймовірність позитивного ставлення студентів з типовим розвитком до здобувачів з порушеннями здоров'я в закладах вищої освіти в майбутньому. У статті висвітлюється також питання булінгу й кібербулінгу серед глухих підлітків й молоді з кохлеарними імплантатами, які мають негативний вплив на їх психологічне благополуччя. Дана стаття дає аналіз дослідження ставлення студентів ЗВО до їх однолітків з порушеннями слуху, проведеного за допомогою онлайн-анкети у Гугл-формі. Всього в дослідженні взяли участь 249 студентів різних закладів вищої освіти м. Києва, з них 73,1% жінок і 26,9% чоловіків різних курсів від 17 до 25 років. Авторська анкета є багатогранною та охоплює різні питання, такі як: наявність друзів чи родичів з порушеннями слуху, досвід навчання зі здобувачами освіти з порушеннями слуху, ставлення до створення у ЗВО інклюзивних груп, питання взаємодії з особами з порушеннями слуху під час навчального процесу, ставлення до булінгу та кібербулінгу, емоційні прояви під час взаємодії у ЗВО між студентами з типовим розвитком до однокурсників з порушеннями слуху тощо. Результати опитування показали, що в цілому студенти з типовим розвитком позитивно ставляться до студентів з порушеннями слуху, до інклюзивної освіти у закладах вищої освіти, готові надавати допомогу у навчанні за проханням здобувача з порушеннями слуху, вважають неприпустимим цькування, адекватно ставляться до жестової мови як засобу спілкування осіб з порушеннями слуху.

Ключові слова: психологічне благополуччя, інклюзивна група, жестова мова, інклюзивна освіта, соціальна взаємодія.

The article is devoted to the study of the attitude of students with typical development towards students with hearing impairments as one of the significant factors of their subjective well-being. The analysis of foreign studies showed that the term attitude is mostly denoted as *attitud*. Researchers emphasize the importance of developing inclusive competencies in students with typical development as an important component of the educational system in higher education institutions. Special attention is paid to the development of an inclusive culture among students, with the aim of assimilating inclusive values. The results of empirical investigations by Ukrainian authors showed that the majority of students adequately perceive persons with disabilities and demonstrate a high level of tolerance and positive attitude towards them. Research also shows the importance of full integration of students with disabilities in secondary education institutions, as this increases the likelihood of positive attitudes of students with typical development towards students with health disorders in institutions of higher education in the future. The article also highlights the issue of bullying and cyberbullying among deaf teenagers and young people with cochlear implants, which have a negative impact on their psychological well-being. This article provides an analysis of the study of the attitude of students of higher education institutions towards their peers with hearing impairments, conducted using an online questionnaire in Google form. A total of 249 students from various institutions of higher education in Kyiv participated in the study, of which 73.1% were women and 26.9% were men of various courses from 17 to 25 years of age. The author's questionnaire is multifaceted and covers various issues, such as: the presence of friends or relatives with hearing impairments, the experience of studying with students with hearing impairments, attitudes towards the creation of inclusive groups in higher education institutions, issues of interaction with persons with hearing impairments during the educational process, attitudes to bullying and cyberbullying, emotional manifestations during interaction in higher education institutions between students with typical development and fellow students with hearing impairments, etc. The results of the survey showed that, in general, students with typical development have a positive attitude towards students with hearing impairments, towards inclusive education in institutions of higher education, are ready to provide assistance in learning at the request of a student with hearing impairments, consider bullying unacceptable, and have an adequate attitude towards sign language as a means communication of persons with hearing impairments.

Key words: psychological well-being, inclusive group, sign language, inclusive education, social interaction.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.17>

Миколіук Д.О.

аспірантка кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Мілютіна К.Л.

д.психол.н.,
професор кафедри психології розвитку
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Вступ. Україна поступово входить до європейського освітнього простору. Одним із напрямків створення такого простору в Україні є запровадження інклюзивного освітнього середовища в закладах вищої освіти, що передбачає створення і надання спеціальних освітніх умов для студентів з інвалідністю, зокрема створенню інклюзивних груп та формування толерантного ставлення студентів та викладачів ЗВО до здобувачів вищої освіти з інвалідністю, у тому числі й з порушеннями слуху в умовах інклюзивного освітнього простору.

Саме в студентському віці відбувається не тільки здобуття професійних умінь і навичок, а й набуття досвіду спілкування із студентами з інвалідністю, що сприяє засвоєнню студентами інклюзивних норм, цінностей, які є стрижнем формування інклюзивної культури.

Метою нашої статті є дослідження ставлення студентів ЗВО до здобувачів освіти з порушеннями слуху та окреслення шляхів вирішення труднощів взаємодії зі студентами з порушеннями слуху.

Виклад основного матеріалу. Розвиток у студентів інклюзивних компетентностей може поліпшити навчальний процес університету, забезпечуючи більш ефективне використання його ресурсів. Як зазначають Шевчук О. В. й Комарніцька Л. М., це також сприяє зменшенню відставання студентів із особливими потребами, збільшенню їх соціальної включеності і підвищенню їх шансів на успішну кар'єру. Формування інклюзивних компетентностей у студентів стає важливим складником освітньої системи, спрямованим на поліпшення навчання та соціальну інтеграцію студентів з особливими освітніми потребами. Інклюзивні компетентності у студентів з типовим розвитком спрямовані на розвиток толерантного й рівноправного ставлення до людей з різними особливостями здоров'я, що означає вміння бачити й розуміти різні точки зору, а також розвивати навички комунікації з різними категоріями осіб [1, с. 58, 62].

Що стосується інклюзивної культури, то, на думку Будегай В. А., інклюзивна культура передбачає створення середовища, де враховується індивідуальність кожної людини та забезпечуються рівні можливості для всіх. Такий гуманістичний підхід до життя запобігає будь-якій формі дискримінації. Інклюзивна культура сприятиме побудові інклюзивного суспільства, де кожна людина має шанс бути повноцінним його учасником та не матиме перешкод при досягненні своїх цілей [2, с. 28].

Галян О., Галян І. провели дослідження серед студентів-психологів щодо ставлення до осіб з інвалідністю. Результати дослідження показали, що студенти, які мають позитивне ставлення до осіб з інвалідністю, зазвичай виявляють високий рівень толерантності. У тих,

хто проявляє байдужість, частіше спостерігається низький рівень толерантності. Молодь сприймає людей з обмеженими можливостями як цілеспрямованих та з почуттям гідності. Автори стверджують, що у досліджуваних переважає соціальна модель сприйняття осіб з інвалідністю, в якій головну роль відіграє пошук для них місця в суспільстві, шляхи самореалізації [3, с. 109]. На думку Галян О., Галян І., опитані студенти, в основному мають позитивне ставлення до осіб з інвалідністю. Вони, здебільшого не зосереджуються на їхніх недоліках. Дослідники вбачають, що ставлення до особи з інвалідністю залежить не лише від особистого досвіду спілкування, але й від суспільно-політичних факторів і сприйняття видимих ознак їхньої інвалідності. Ними встановлена така закономірність: чим менш помітна інвалідність зовні, тим більше позитивних рис приписується такій особі. І, навпаки, чим більш видимі ознаки інвалідності, то більше негативних якостей приписується образу її життєздійснення [3, с. 110].

Дмітрієва О. І. провела анкетування серед студентів і виявила, що 20% студентів мають позитивне ставлення до навчання в одній групі зі студентом з порушенням психофізичного розвитку, тоді як 15% виявили негативне ставлення, а 65% не звертають на це уваги. Щодо спілкування, 15% опитаних не спілкуються зі студентами з порушеннями психофізичного розвитку, 70% спілкуються лише за їх ініціативою, і лише 15% спілкуються з ними за власною ініціативою. Опитування показало, що ніхто з опитаних студентів з типовим розвитком не назвав студентів з порушеннями психофізичного розвитку своїми друзями. 65% опитаних уникають спілкування зі студентами з порушеннями психофізичного розвитку поза межами навчального процесу. Опитані студенти показали, що під час навчання, їм заважають студенти з порушеннями психофізичного розвитку: 20% сказали, що постійно заважають, а 50% вважають, що тільки інколи заважають. Тільки 30% респондентів сприймають студентів з порушеннями психофізичного розвитку як рівних собі, тоді як 70% сприймають їх як відмінних від себе. Тільки 20% вважають, що такі студенти можуть успішно навчатися, а 80% мають протилежну думку. [4, с. 145–146]. Усі студенти з типовим розвитком вважають, що особи з порушеннями психофізичного розвитку мають рівні права на здобуття вищої освіти, але тільки за умови, що буде забезпечено відповідний психолого-педагогічний супровід [4, с. 146].

У західній психолого-педагогічній науці ставлення учасниками освітнього процесу до студентів з порушеннями слуху розглядають через термін «аттитюд». Західні дослідники зазначають, що наявність булінгу чи кібербу-

лінгу виступає одним із значних чинників, що погіршує ставлення учасниками інклюзивного освітнього простору до студентів із слуховою депривацією. Дослідники наголошують на тому, що наявність стигми серед студентів з типовим розвитком ЗВО суттєво утруднюють адекватному й толерантному ставленню до студентів з порушеннями слуху, що, у свою чергу, погіршує мікроклімат в студентській групі й знижує психологічне благополуччя студентів з порушеннями слуху [5; 6; 7; 8; 9].

Албанські дослідники Дібра Г., Османага Ф., Бушати Ж. (Dibra G., Osmanaga F., Bushati J.) провели дослідження серед студентів, що навчаються за різними освітніми програмами. Автори використали шкалу атиттюдів до осіб з інвалідністю (SADP). Результати дослідження показали, що не знайдено значущих відмінностей ставлення студентами до осіб з інвалідністю за професійним спрямуванням й рівень ставлення до осіб з інвалідністю знаходиться на достатньо сприятливому рівні. Цікавим висновком авторів є те, що чим гірша інтеграція дітей з інвалідністю в школі, тим більш висока ймовірність формування негативного образу особистості осіб з інвалідністю серед студентства [5, с. 220, 223].

Фейхоо С., Фуді М., Пічель Р., Замора Л., Ріаль А. (Feijoo S., Foody M., Pichel R., Zamora L., & Rial A.) здійснили дослідження стосовно булінгу та кібербулінгу до підлітків й молодих людей з кохлеарними імплантами. Вік учасників дослідження варіював від 11 до 23 років. Також були залучені до дослідження батьки цих учасників. Психодіагностичним інструментарієм слугував опитувальник європейській протидії булінгу (EBIP-Q) авторства Ortega-Ruiz та ін.; опитувальник європейській протидії кібербулінгу Del Rey та ін. Автори також сконструювали перелік прямих питань щодо досвіду булінгу у студентській групі. Дослідження показали, що чим менший вік учасників, тим більш вони зазнають цькування, як у реальному житті, так й у кіберпросторі. Понад 29% опитаних стверджують, що вони зазнають вербального булінгу, 26% учасників зазнають кібербулінгу. Важливо зауважити, що більшість учасників, які зазнають утисків, діляться з батьками про цькування (64, 3%), або діляться з вчителями (35, 7%). Дослідники, згідно з результатами дослідження, зазначили про суттєву роль викладачів щодо протидії булінгу серед студентів з кохлеарними імплантами [6, с. 130, 132, 134].

Ченг А. В., Чоу Й. Ч., Лін Ф. Г. (Cheng A. W., Chou, Y. Ch., Lin, F. G.) зазначають, що зазнання цькування серед глухих підлітків негативно впливає на їх психологічне благополуччя. Особливу увагу автори наголошують на ролі вчителів й батьків у питанні протидії булінгу. Саме від них, здебільшого, залежить розробка анти-

булінгових заходів. Такі заходи сприятимуть підвищенню психологічного благополуччя таких підлітків [7, с. 367, 366].

Лі Ч. й Потт С. А. (Lee C., & Pott S. A.) досліджували і порівнювали атиттуди студентів, які відвідували курси американської жестової мови, або курси культури Глухих. Після відвідування курсів автори вивчали чинники, які впливали на ставлення студентів до глухих. Зміст цих курсів суттєво відрізнявся. У дослідженні використовувалися 1) анкета, яка визначає демографічні показники учасників дослідження; 2) шкала перспективи в модифікації Brightman (оцінювали ставлення до глухих або з культурної точки зору, або патологічної, чи медичної точки зору); 3) шкала «Думки щодо глухих» (ODP) авторства Berkay та ін., яка вимірює переконання чуючих щодо можливостей й здібностей глухих, їх комунікації, водіння машини, академічних навичок, професійних навичок, можливості жити самостійно, інтелекту. Вищезгадані шкали містять 2 частини – одна включає питання, які стосуються позитивного ставлення до глухих, а інша частина – негативного. Результати дослідження продемонстрували, що студенти, які відвідували курс культури Глухих, показали значно вищий рівень сприймання ставлення глухих на культурному рівні, у порівнянні з іншим курсом. Автори зробили висновок про те, що учасники курсу культури Глухих не погоджувалися з таким твердженням: «Важливо, щоб світ медицини знайшов ліки від глухоти». В цілому, результати показали, що не знайдено статистичних відмінностей ні в позитивному, ані в негативному ставленні до здібностей глухих людей між слухачами курсу американської жестової мови з учасниками курсу культури Глухих, $F(1, 96) = 0,09$, $p < 0,05$ для позитивного ставлення, і $F(1, 96) = 2,13$, $p < 0,05$ для негативного ставлення. Висновки дослідження свідчать про те, що знайомство з культурою глухих та глухими людьми в рамках навчальної програми американської жестової мови може сприяти позитивному ставленню та кращому культурному розумінню глухих людей, які згодом стають професійними колегами [8, с. 1, 11, 12, 13, 14].

Гілмор М., Старджен А., Томсон К., Белл Д., Раян С., Бейлі Дж., Макглейд К., Вудсайд Дж. В. (Gilmore M., Sturgeon A., Thomson C., Bell D., Ryan S., Bailey J., McGlade K., Woodside J. V.) досліджували ставлення студентів-медиків до глухих людей і глухоти, в цілому за допомогою анкети, що включає низку демографічних показників; і шкалу «Ставлення до глухоти» Cooper та ін., яка вимірює різні сфери ставлення до глухих, зокрема: здібностей, рівності, культуру та мови. Ті студенти-медики, які відвідували курс жестової мови, мають краще ставлення до глухих, у порівнянні з контрольною групою [9, с. 2].

Ми провели емпіричне дослідження, що виявляє ставлення студентів до здобувачів

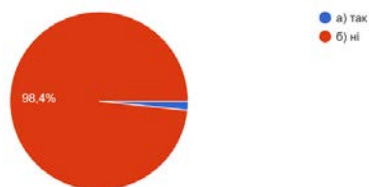
освіти з порушеннями слуху у ЗВО м. Києва. Ми опитали студентів за допомогою авторської анкети у Гугл-формі різних закладів вищої освіти м. Києва, зокрема, 82, 3% студентів – з Київського національного університету імені Тараса Шевченка; 8, 8% студентів з Київського національного медичного університету імені Олександра Богомольця та ін. Всього в опитуванні взяли участь 249 студентів. Розподіл досліджуваних за статтю – 73,1% жінок і 26, 9% чоловіків різних курсів від 17 до 25 років.

На запропоноване запитання щодо наявності друзів, знайомих та родичів з порушеннями слуху, 68,7% респондентів відповіли, що не мають, 31,3% студентів зазначили, що мають. Ці дані вказують на те, що деякі студенти мають особистий досвід спілкування з людьми, які мають проблеми зі слухом, але цей досвід не є загальним для більшості опитаних.

Стосовно соціальної взаємодії зі глухими й особами зі зниженим слухом, то 59,8% респондентів відповіли, що спілкувалися у повсякденному житті з глухими й особами зі зниженим слухом. Це свідчить про те, що значна частина опитаних має досвід соціальної взаємодії з людьми, які мають проблеми зі слухом.

Щодо досвіду навчання з учнями з порушеннями слуху у закладах середньої освіти, то результати такі: 82,7% студентів стверджують, що такі учні не навчалися разом з ними, а 17,3% мають досвід навчання разом з однокурсниками з порушеннями слуху. Отже, для більшості студентів досвід спільного навчання з учнями з порушеннями слуху у закладах середньої освіти є невідомим

На запитання наявності студентів з порушеннями слуху в академічних групах (рис. 1), то 98,4% студентів заявили, що такі студенти відсутні в їх академічних групах. Такий низький відсоток присутності студентів з порушеннями слуху в академічних групах може вказувати на недостатню інклюзію цієї категорії студентів в освітньому середовищі ЗВО.

Рис. 1. Присутність студентів з порушеннями слуху в ЗВО

Про знання особливостей здоров'я осіб з порушеннями слуху, 60,2% студентів відповіли, що знають, а 39,8% студентів стверджують, що ні. Це свідчить про те, що певна частина студентів освідомлена про особли-

вості здоров'я людей з порушеннями слуху, але є і частина, яка ще потребує додаткової освіти або інформації на цю тему. Для підвищення рівня розуміння та емпатії важливо забезпечувати студентам доступ до знань про різні типи порушень слуху та їх вплив на життя і навчання людей.

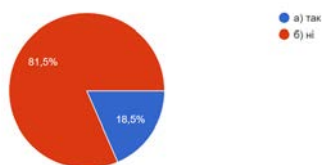
Опитування показало що 73,1% студентів хочуть навчатися зі здобувачами вищої освіти з порушеннями слуху. А 26,9% стверджують, що ні. Це свідчить про різне ставлення студентів до взаємодії з особами з порушеннями слуху в університетському середовищі. Бажання більшості взаємодіяти може відображати прагнення до інклюзивної атмосфери та розуміння потреб різних категорій студентів, у тому числі й тих, хто потребує особливих освітніх потреб, тоді як інші опитувані виявили більш обережний підхід.

На уточнене питання щодо навчання разом зі студентами з порушеннями слуху в інклюзивних групах, то лише 45,4% студентів відповіли ствердно. 54,8% респондентів відповіли, що не хочуть навчатися у таких групах. Це свідчить про те, що існує невпевненість серед частини студентів щодо навчання в інклюзивному середовищі разом зі студентами з порушеннями слуху. Можливі причини такої відмови можуть бути різними, включаючи відсутність досвіду спілкування з особами з порушеннями слуху, необізнаності з перевагами інклюзивної освіти, або недостатнє розуміння потреб осіб з порушеннями слуху.

Опитування студентів показало, що 85,1% опитаних проти навчання студентів з порушеннями слуху виключно у спеціальних закладах освіти. Це свідчить про те, що більшість опитаних студентів підтримують ідею інклюзивної освіти, де студенти з різними освітніми потребами мають можливість навчатися разом зі своїми однолітками у закладах вищої освіти. Це сприятиме соціальній інтеграції та підтримці рівних можливостей для всіх студентів, незалежно від їхніх особливостей чи освітніх потреб.

81,5% опитаних студентів підтримують навчання студентів з порушеннями слуху разом з іншими студентами в академічних групах. 18,5% студентів вважають, що студенти з порушеннями слуху мають навчатися тільки в окремих групах (рис. 2). Ці результати вказують на різні погляди студентів щодо включення студентів з порушеннями слуху у навчальний процес. Більшість опитаних схильні до інклюзивного підходу, де всі студенти навчаються разом в загальних групах, в той час як меншість підтримує створення окремих груп для студентів з особливими освітніми потребами.

Рис. 2. Доцільність створення окремих академічних груп для осіб з порушеннями слуху

Стосовно дружби зі здобувачами освіти з порушеннями слуху, 89,2% студентів стверджують, що дружили би. А 10,2% – ні. Такі результати демонструють позитивне ставлення студентів до спілкування та дружби з людьми з різними освітніми потребами і можуть свідчити про загальну толерантність і бажання брати участь у розбудові інклюзивного середовища. Дружба у студентському середовищі може сприяти соціальній інтеграції, взаємному розумінню та підтримці в освітньому середовищі для здобувачів освіти з порушеннями слуху.

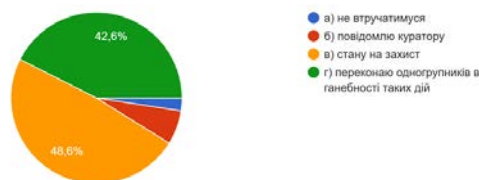
98,2% студентів зазначають, що вони допомогли б здобувачам з порушеннями слуху у навчанні. Це свідчить про високий рівень готовності та бажання студентів надавати підтримку і допомогу особам з особливими освітніми потребами в університетському середовищі. Готовність до допомоги також може відображати розуміння та емпатію студентів щодо потреб і викликів, з якими зіштовхуються студенти з порушеннями слуху.

Щодо виду допомоги студентам з порушеннями слуху, то відповіді розділилися. Анкета передбачала можливість обрання декількох варіантів відповідей одночасно. 92,8% студентів відповіли, що могли б надати свій конспект лекцій, на прохання студента з порушеннями слуху. 86,7% опитаних стверджують, що надали б переписати тільки домашнє завдання. 75,5% студентів вважають за необхідне допомогти здобувачам вищої освіти з порушеннями слуху розібратися з предметом обговорення лекційних та практичних занять. Ці результати свідчать про високий рівень готовності студентів допомагати своїм колегам з порушеннями слуху у виконанні різних навчальних завдань.

88,4% студентів відповіли, що вони стали б відповідати на семінарах більш повільно, щоб міг зрозуміти студент-одногорупник з порушеннями слуху. Це свідчить про високий рівень емпатії та готовності адаптувати своє спілкування для підтримки студентів з особливими потребами. Готовність говорити повільніше може допомогти забезпечити краще розуміння матеріалу та покращити комунікацію в рамках семінарських занять для всіх учасників групи, включаючи студентів з порушеннями слуху.

95,6% студентів стверджують, що їм не заважає робота перекладача жестової мови під час лекційних та семінарських занять. Це є свідченням того, що більшість студентів розуміє важливість надання доступної комунікації для студентів з порушеннями слуху.

Цікавими є результати щодо протидії булінгу студентів з порушеннями слуху. 48,6% опитаних відповіли, що стануть на захист жертви булінгу. Це свідчить про певний рівень емпатії та готовності втручатися в ситуації конфлікту чи насильства для захисту інших. 42,6% стверджують, що вони переконують одногрупників в ганебності таких дій (рис.3). Це показує готовність студентів впливати на своє оточення та пропагувати позитивне ставлення до боротьби з булінгом серед студентів з особливими освітніми потребами.

Рис. 3. Дії студентів в ситуації булінгу

Щодо емоційних проявів ставлення студентів до осіб з порушеннями слуху (пропонувався можливість обрання декількох варіантів відповідей), то переважає співчуття – у 57,4% опитаних; 35,3% студентів – бажання допомогти, 28,5% виявили просто зацікавленість.

99,2% опитаних студентів поважають право жестомовних осіб на використання жестової мови як одного з основних засобів їх спілкування. Цей результат підкреслює важливість визнання та підтримки права глухих осіб на використання жестової мови у повсякденному житті, включаючи навчальні та професійні середовища. Відсутність сумнівів серед студентів щодо цього питання є позитивним кроком у напрямку створення більш інклюзивного суспільства, де різноманітність комунікаційних стилів поважається і підтримується.

Висновки. Проведене дослідження показало, що опитані студенти мають адекватне ставлення до здобувачів освіти з особливими освітніми потребами, зокрема, до осіб з порушеннями слуху. Більшість студентів готові навчатися разом в академічних групах з такими студентами, готові допомагати при потребі їм у навчанні.

Однак, на нашу думку, варто запровадити просвітницьку діяльність закладах освіти для студентів з типовим розвитком, яка б ознайомила таких студентів з основами жестової мови та корисною інформацією з історії культури Глухих та їх боротьби за свої права. Це

значно б сприяло кращому ставленню до здобувачів освіти з порушеннями слуху в закладах вищої освіти в Україні.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шевчук О. В., Комарніцька Л. М. Формування інклюзивних компетентностей у студентів навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут». *Інклюзія і суспільство*. 2023, № 2. Кам'янець-Подільський: Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут». С. 57-63. DOI: <https://doi.org/10.32782/2787-5137-2023-2-8>
2. Будегай В.А. Особливості формування інклюзивної культури студентів закладів вищої освіти. *Гуманітарні студії: педагогіка, психологія, філософія*. 2022. Т. 13, № 1. С. 24-30. DOI: [http://dx.doi.org/10.31548/hspedagog13\(1\).2022.24-30](http://dx.doi.org/10.31548/hspedagog13(1).2022.24-30)
3. Галян О., Галян І. Особа з інвалідністю у рефлексіях студентів-психологів. *Психологія особистості*. 2020. Т. 10, № 1. С. 99-100. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.10.1.99-110>
4. Дмітрієва О. І. *Інклюзивна освіта: досвід і перспективи: колективна монографія / укладачі: колектив авторів; відп. ред. Г. В. Давиденко*. Вінниця: Вінницький інститут Університету «Україна», 2016. 242 с.
5. Dibra G., Osmanaga F., Bushati J. Students' attitudes toward disability. *European Scientific Journal*. 2013. Vol. 9, No. 31. P. 214-224.
6. Feijóo S., Foody M., Pichel R., Zamora L., & Rial A. Bullying and Cyberbullying among Students with Cochlear Implants. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*. 2021. Vol. 26, No. 1. P. 130–141. DOI: 10.1093/deafed/enaa029.
7. Cheng A. W., Chou Y. C., & Lin F. G. Psychological Distress in Bullied Deaf and Hard of Hearing Adolescents. *Journal of Deaf Studies and Deaf Education*. 2019. Vol. 24, No. 4. P. 366–377. DOI: 10.1093/deafed/enz014.
8. Lee C., Pott S.A. University students' attitudes towards deaf people: educational implications for the future. *Deafness & Education International*. 2018. Vol. 20, No. 2. P. 80 – 99.
9. Gilmore M., Sturgeon A., Thomson C., Bell D., Ryan S., Bailey J., McGlade K., Woodside J. V. Changing medical students' attitudes to and knowledge of deafness: a mixed methods study. *BMC Medical Education*. 2019. Vol.19, No.1. P. 1-7. DOI: 10.1186/s12909-019-1666-z.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД БАТЬКІВ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR PARENTS OF CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів психологічного супроводу батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Розглянуто психологічні особливості батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Закцентовано увагу на структурно-функціональних особливостях сім'ї: наростання нервово-психічного та фізичного навантаження на родину в цілому і на окремих її членів; відчуття провини (як батьків, так і дитини); ступінь руйнації буденного життя родини, змінення рольових стереотипів поведінки через фізичні, фінансові та емоційні стрес-фактори; зниження соціально-економічного статусу сім'ї в цілому та її окремих членів через підвищену чутливість до реакцій соціального оточення до проблем, пов'язаних із вихованням дитини з особливими освітніми потребами, та порушенням соціальних зв'язків. Розглянуто суб'єктивні чинники, які ускладнюють адаптаційні процеси і зумовлюють розвиток емоційного вигорання батьків дітей з особливими освітніми потребами: властивості темпераменту (емоційна нестійкість, інтровертованість, тривожність), особистісні характеристики (низький рівень розвитку резильєнтності, негативна самооцінка). Описано процедуру та результати емпіричного дослідження батьків, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. Психодіагностичний інструментарій склали: Рейтингова шкала депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (HDRS)), Шкала реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (State-Trait Anxiety Inventory (STAI)), Методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)», Опитувальник батьківського ставлення до дитини А. Я. Варги і В. В. Століна. На підставі аналізу та узагальнення результатів психодіагностичного вимірювання встановлено переважання легкої (субдепресії) та помірної депресії серед респондентів; високого рівня ситуативної тривожності і середнього рівня особистісної тривожності; переважання низького рівня задоволеності життям; переважання авторитарної гіперсоціалізації. Перспективами подальших досліджень є напрями здійснення психологічного супроводу сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами.

Ключові слова: дитина з особливими освітніми потребами, психологічні особливості батьків, психологічний супровід, суб'єктивні чинники, емоційні стрес-фактори.

The article is dedicated to the study of theoretical and practical aspects of psychological support for parents raising children with special educational needs. It examines the psychological characteristics of parents raising children with special educational needs. Attention is focused on the structural and functional features of the family: increasing neuro-psychological and physical stress on the family in general and on its individual members; feelings of guilt (both parents and the children); the degree of destruction of the family's daily life, changes in role stereotypes of behavior due to physical, financial, and emotional stress factors; a decrease in the socio-economic status of the family as a whole and its individual members due to elevated sensitivity to the reactions of the social environment to problems associated with raising a child with special educational needs, and the disruption of social relationships. The subjective factors complicating adaptation processes and leading to the development of emotional burnout among parents of children with special educational needs are considered: temperament traits (emotional instability, introversion, anxiety), personal characteristics (low level of resilience development, negative self-esteem). The procedure and results of an empirical study of parents raising children with special educational needs are described. The psychodiagnostic tools included: Hamilton Depression Rating Scale (HDRS), State-Trait Anxiety Inventory (STAI) by C. Spielberger and Y. Khanin, «Cognitive Features of Subjective Well-being» method, Parental Attitude Questionnaire by A. Varga and V. Stoln. Based on the analysis and generalization of the psychodiagnostic measurement results, the predominance of mild (subdepression) and mid depression among respondents was established; high levels of situational anxiety and average levels of personal anxiety; predominance of low life satisfaction levels; prevalence of authoritarian hypersocialization. Future research directions include the implementation of psychological support for families raising a child with special educational needs.

Key words: child with special educational needs, psychological characteristics of parents, psychological support, subjective factors, emotional stress factors.

УДК 373-056.2/3:37.015.3
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.18>

Михайленко О.Ю.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Кучер О.В.

магістрантка кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

В умовах глобального реформування сучасної освіти в Україні одним із найбільш актуальних напрямів освітньої діяльності є психологічний супровід сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами (далі – ООП). Наукова спільнота свідомо того, що сім'я є надважливим інститутом соціалізації дитини, а батьківсько-дитячі стосунки справедливо розглядаються вченими (К. Л. Мілю-

тіна [3], О. О. Івашова [3], О. О. Реброва [7], Т. М. Титаренко, Л. А. Лепіхова [11] та ін.) як потужний ресурс психічного розвитку дитини.

Батьки, що виховують дітей з ООП, живуть у стані постійної тривоги, до якої часто доєднується почуття провини, депресія, розчарування, фрустрація, а іноді й гнів, спричинений невіршваністю проблеми. Разом з тим, надмірне виснаження, втома, сумніви батьків

у спроможності забезпечити дитині з ООП успішну інтеграцію у суспільство стає чинником розвитку синдрому емоційного вигорання [1; 2; 4; 10].

Зокрема, І. Збродська наголошує, що під впливом тривалого стресу й надмірних вимог щодо здійснення батьківських функцій, батьки можуть виснажуватися, переживати батьківське вигорання, яке впливає на їхні особистісні характеристики, стосунки з партнером й, особливо, на дітей, а отже – порушує всю сімейну систему. Симптоматика батьківського вигорання передусім виявляється на фізичному рівні (слабкість, втомлюваність, втрата апетиту, проблеми зі сном тощо), а також на емоційному рівні, про що свідчать дратівливість, схильність до насилля, почуття провини, гнів чи відсторонення, розчарування, низька самооцінка, бажання втечі [2].

Дослідницькі пошуки І. Сухіної [10] показали, що найбільш важливими суб'єктивними чинниками, які ускладнюють адаптаційні процеси і зумовлюють розвиток емоційного вигорання батьків дітей з ООП, є передусім такі: *властивості темпераменту* (високий рівень нейротизму та емоційної реактивності, емоційна нестійкість, тривожність, інтровертованість); *особистісні характеристики* (зовнішній локус контролю, негативна оцінка самоефективності, негативна самооцінка, відсутність самоповаги, низький рівень розвитку резильєнтності та саморегуляції, висока амбіційність, агресивність, прагнення до змагальності, нетерплячість; значна патологічна зануреність у сімейне життя). Відтак узагальнений (типовий) психологічний портрет батьків, які опікуються дитиною з ООП, містить виражену стурбованість, тривожність, недостатній рівень резильєнтності, нестабільність емоційно-почуттєвих переживань, знижену соціальну активність (через побоювання стигматизації).

Мету нашого дослідження вбачаємо в уточненні особистісного профілю батьків дітей з ООП шляхом психодіагностичного вимірювання суб'єктивних характеристик та типів ставлення до дитини. Завданням психодіагностичного етапу дослідження ми вважали окреслення особистісних характеристик батьків дітей з ООП за допомогою стандартизованих психодіагностичних методик. Вибірку дослідження склали 44 особи (батьки, які виховують дітей з ООП): 20 чоловіків та 24 жінки віком 25 – 40 років. Відповідно вибіркова сукупність була сформована рандомно за принципом добровільної згоди респондентів брати участь у дослідженні. Емпіричні дані були отримані шляхом індивідуального опитування респондентів (18 осіб) та за допомогою Google-форми (26 осіб).

Психодіагностичне вимірювання було здійснено за допомогою наступних діагнос-

тичних інструментів: Рейтингова шкала депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (*HDRS*)) [5, с. 78–83]; Шкала реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (State-Trait Anxiety Inventory (*STAI*)), [6, с. 62–65]; Методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О. Калюк, О. Савченко) [13]; Опитувальник батьківського ставлення до дитини А. Я. Варги і В. В. Століна [11, с. 164–169].

Узагальнення та систематизація результатів вимірювання інтегральних показників рейтингової шкали депресії М. Гамільтона (Hamilton Depression Rating Scale (*HDRS*)) дозволили констатувати переважання легкої та помірної депресії серед респондентів (66% засвідчили переживання такого ступеня ознак депресивного спектру). Аналізуючи дані, виявили переважання у профілі депресивного спектру батьків дітей з ООП показників депресивного настрою (прослідковується у 61% респондентів) і зниження активності (зафіксовано у 41% респондентів) на рівні депресії легкої або помірної виразності. Менш виразними у психологічному симптомокомплексі депресії серед батьків дітей з ООП виявилися наступні ознаки: прояви психічної тривоги (64% респондентів засвідчили дратівливість, зростання занепокоєння з незначних приводів, суб'єктивної напруги, перебільшена тривога та переживання за власне здоров'я і за здоров'я власної дитини), почуття провини або самозасудження (значущість ознаки засвідчили 48% респондентів) та критичне ставлення до власного стану (є відносно значущим у 25% осіб досліджуваної категорії).

Найбільш представленими на рівні легкої або помірної форми виявлення депресії серед респондентів є порушення сну: ранне безсоння – утруднене засинання, середнє безсоння – нестабільний, переривчастий сон або пізнє безсоння (ранні пробудження) і сонливість протягом дня. Цей симптом депресивного профілю виявили 48% батьків, що опікуються дітьми з особливими освітніми потребами, пояснюючи його надмірною турботою про дитину, яка потребує постійного догляду. Прояв загальних соматичних симптомів (важкості у кінцівках, головного і м'язового болю, занепаду сил) на рівні помірної форми депресії констатували 11% респондентів. Менш вираженими були означені: безсоння (у 34% респондентів), порушення психомоторної активності (передусім із загальмованістю – у 29% або ажитацією – у 16% батьків досліджуваної соціальної групи), у 27% респондентів наявні ознаки соматичної тривоги (сухість у роті, задишка, прискорене серцебиття, підвищене потовиділення тощо).

Суголосними виявилися й результати психодіагностичного вимірювання реактивної

(ситуативної) та особистісної тривожності батьків дітей з особливими потребами із використанням Шкали реактивної та особистісної тривожності Ч. Спілбергера – Ю. Ханіна (STAI) [6, с. 62–65]. Вибір фактору тривожності для складання психологічного профілю батьків, які опікуються дітьми з особливими освітніми потребами, зумовлений тим, що тривожність суттєво погіршує психоемоційний стан особистості, посилює невротизацію й соціальну дезадаптованість людини. Тому зрозумілим є тлумачення тривожності як самостійного патогенного фактора [6, с. 11].

Результати психодіагностичного вимірювання показників тривожності батьків, які виховують дітей з ООП, засвідчують переважання високого рівня ситуативної тривожності (у 57% респондентів) і середнього рівня особистісної тривожності (у 48% батьків досліджуваної соціальної групи).

Відповідно до поставлених завдань дослідження нами була використана психодіагностична методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О. Калюк, О. Савченко) [9], спрямована на вимірювання когнітивних компонентів суб'єктивного благополуччя. Вибір даної діагностичної інструменту був зумовлений потребою в уточненні показників психологічного здоров'я батьків дітей із ООП, дослідженні показників усвідомленого суб'єктивного благополуччя. Згідно із твердженням авторів методики О. О. Калюк та О. В. Савченко суб'єктивне благополуччя є «одним з показників успішності та умовою соціально-психологічної адаптації особистості до невизначених ситуацій, нестабільних соціальних відносин» [9, с. 90]. У структурі суб'єктивного благополуччя дослідниці виокремлюють 3 компоненти:

1) емоційний, який відображує показники емоційного комфорту, балансу між частотою позитивних та негативних емоцій;

2) когнітивний, який засвідчує оцінку людиною різних аспектів власного життя, успішності реалізації у різних сферах;

3) поведінковий, який означає адаптаційну функцію життя людини: оволодіння засобами оптимізації власного життя, активності процесу досягнення життєво важливих цілей [8].

Урахування вищезазначених показників ми вважали доцільним у дослідженні характерних ознак психологічного профілю батьків дітей, що піклуються про дітей з особливими освітніми потребами.

Інтерпретація отриманих значень за субшкалами методики «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» засвідчили переважання серед батьків дітей з ООП низького рівня задоволеності життям (тим, що наразі відбувається, умовами життя): 64% респондентів низько оцінюють продуктивність

своєї діяльності, яку вважають непривабливою, проявляють невпевненість на шляху до успіху. Високі значення за субшкалою «Задоволеність власним життям» демонструють лише 9% опитаних осіб, для яких результати життєдіяльності є достатньо позитивними й відповідають суб'єктивним уявленням про ефективність життєвого статусу. 48% батьків дітей з ООП мають високий рівень невдоволеності собою та розчарування в житті: вони зазвичай відчувають внутрішню напругу, спуск часто дратуються через даремне марнування часу; їм властиві ознаки категоричного мислення. Низький рівень виявлення даної ознаки властивий 20% респондентів. І, відповідно, 53% опитаних батьків, що виховують дітей з особливими потребами, незадоволені відносинами з іншими, вони мріють про розширення (або зміну) кола спілкування, відчуваючи дискомфорт при взаємодії з іншими людьми і покладаючись лише на власні сили.

Особливо важливим, на нашу думку, у діагностичному дослідженні ознак особистісного профілю батьків дітей з ООП, поза сумнівом, є ставлення до дитини. Для вимірювання даної характеристики нами був використаний «Опитувальник батьківського ставлення до дитини» А. Я. Варги і В. В. Століна [11, с. 164–169].

Аналіз результатів психодіагностичного вимірювання батьківського ставлення до дитини показав переважання авторитарної гіперсоціалізації: 34% респондентів засвідчили схильність до батьківського авторитаризму, вимогливості у взаєминах із дитиною з ООП. Разом з тим, 27% досліджуваних батьків у ставленні до дитини з особливими потребами демонструють її прийняття, вони об'єктивно сприймають її ресурсні можливості, щиро цікавляться й долучаються до активностей дитини. Частина батьків (18% досліджуваних) сприймають дитину з ООП як особистісно і соціально незрілу, інфантильну особу (неуспішну «невдаху»), нездатну до оптимального функціонування та адаптації у соціальному просторі. Такі батьки у взаємодії із дитиною можуть проявляти нетерпимість, роздратування відносно дій дитини, принижувати гідність дитини недовірою в її ресурсні можливості, стало обмежувати її самостійність.

Занепокоєння викликає той факт, що найменш представленою у спілкуванні батьків із дітьми з ООП виявилася кооперація (лише 7% респондентів віддають перевагу цьому типу батьківського ставлення до дитини з особливими потребами). Водночас саме цей тип ставлення батьків до дитини з ООП можна вважати найбільш продуктивним: таке ставлення зумовлює позитивне сприймання дитини, партнерські довірливі батьківсько-дитячі стосунки, заохочення самостійності та ініціативи дитини.

Наступний етап опрацювання результатів психодіагностичного дослідження передбачав

виявлення статистично достовірних зв'язків між типом батьківського ставлення до дітей з особливими освітніми потребами та індивідуальними характеристиками суб'єктивного профілю батьків дітей з ООП – депресивністю, тривожністю та показниками суб'єктивного благополуччя. Отримані результати кореляційного аналізу досліджуваних параметрів наведені у Таблиці 1.

Аналізуючи показники коефіцієнтів кореляції (rs) Спірмена для структурних компонентів особистісного профілю батьків дітей з ООП, до уваги ми брали передусім зв'язки відносно високої значущості ($p \leq 0,05$ і $p \leq 0,01$) та помірної сили (не менше 0,62). Загалом, результати виконаного нами кореляційного аналізу доводять існування статистично значущих зв'язків між типом батьківського ставлення до дитини з ООП та емоційним фоном і показниками суб'єктивного благополуччя батьків, які опікуються дітьми з особливими освітніми потребами.

Зокрема, інтегральне емоційне прийняття батьками індивідуальних особливостей дитини і перспектив її розвитку характеризується оберненим кореляційним зв'язком із показниками депресивного профілю ($rs = -0,64$ при $p \leq 0,05$) та індексом ситуативної тривожності ($rs = -0,68$ при $p \leq 0,05$). Це підтверджує можливість унормування емоційних реакцій батьків (зниження депресивності і тривожності) на фоні визнання та прийняття особливостей власної дитини. Водночас простежується позитивна кореляція із індексом суб'єктивного благополуччя ($rs = 0,72$ при $p \leq 0,01$). Подібна тенденція простежується й при застосуванні кооперації як соціально бажаного образу батьківської позиції і рольової поведінки у взаємо-

дії з дітьми: зафіксовано обернений кореляційний зв'язок із показниками депресивного профілю ($rs = -0,54$ при $p \leq 0,01$) та індексом ситуативної тривожності ($rs = -0,62$ при $p \leq 0,05$) на фоні позитивної кореляції із індексом суб'єктивного благополуччя ($rs = 0,67$ при $p \leq 0,05$).

Схильність батьків до симбіозу та інфантилізації призводить до розгортання іншого варіанту реагування: більш імовірним для батьків цієї групи є напруження проявів депресивного спектру ($rs = 0,62$ та $rs = 0,82$ при $p \leq 0,01$ відповідно) та зростання індексу ситуативної тривожності ($rs = 0,72$ при $p \leq 0,01$). Водночас суттєво знижується (що підтверджує обернений кореляційний зв'язок) індекс суб'єктивного благополуччя ($rs = -0,68$ при $p \leq 0,01$) для ставлення до дитини за типом інфантилізації і індекс задоволеності відносинами з іншими ($rs = -0,62$ при $p \leq 0,01$) для симбіотичних стосунків. Найбільш дисонансним типом ставлення батьків до дітей з ООП за результатами статистичного аналізу є авторитарна гіперсоціалізація, що характеризується прогнозованим збільшенням індексу ситуативної тривожності ($rs = 0,66$ при $p \leq 0,01$) і загального індексу суб'єктивного благополуччя, що суперечить оберненій кореляції батьківського авторитаризму до задоволеності особи власним життям ($rs = -0,67$ при $p \leq 0,05$) і відносинами з іншими ($rs = -0,64$ при $p \leq 0,01$).

Таким чином, отримані дані психодіагностичного вимірювання деяких аспектів особистісного профілю батьків дітей з ООП (рієнь складності депресивного профілю, індекс ситуативної тривожності, індекс особистісної тривожності, індекс суб'єктивного благополуччя, задоволеність власним життям, невдоволеність собою, задоволеність відносинами з іншими)

Таблиця 1

Показники коефіцієнтів кореляції (rs) Спірмена для структурних компонентів особистісного профілю батьків дітей з ООП

Субшкали аналізу	Рієнь складності депресивного профілю	Індекс ситуативної тривожності	Індекс особистісної тривожності	Індекс суб'єктивного благополуччя	Задоволеність власним життям	Невдоволеність собою	Задоволеність відносинами з іншими
Ставлення до дитини за типом прийняття	-0,64*	-0,68*	0,24*	0,72*	0,59**	-0,42**	0,48
Ставлення до дитини за типом кооперації	-0,54*	-0,62**	0,52*	0,67**	0,52**	-0,52**	0,58*
Ставлення до дитини за типом симбіозу	0,62*	0,72*	0,32*	-0,49**	-0,53*	0,32	-0,62**
Ставлення до дитини за типом авторитарної гіперсоціалізації	0,42**	0,66*	0,43*	0,62*	-0,67**	0,53**	-0,64*
Ставлення до дитини за типом інфантилізації	0,82*	0,72*	0,47*	-0,68*	-0,57	0,38*	0,34

Примітка: статистично значущі зв'язки позначено * для $p \leq 0,05$; ** для $p \leq 0,01$

луччя, задоволеність власним життям, невдоволеність собою, задоволеність відносинами з іншими) дозволяє стверджувати нагальну необхідність психологічного супроводу батьків, що опікуються дітьми з особливими потребами. Найбільш потребують допомоги батьки, які використовують у спілкуванні з дітьми такі типи взаємодії як авторитарна гіперсоціалізація, симбіоз із дитиною та інфантилізація дитини.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у вивченні та аналізі напрямів здійснення психологічного супроводу сімей, що виховують дитину з особливими освітніми потребами. Маємо припущення, що системний психологічний супровід батьків дітей з особливими освітніми потребами сприятиме оптимізації відчуття суб'єктивного благополуччя батьків та покращуватиме дитячо-батьківські стосунки у родині.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисенко З., Гринців М. Роль та специфіка консультативної роботи з батьками дітей з особливими освітніми потребами. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2023. № 51. С. 25 – 32.
2. Збродська І. Феномен батьківського вигорання як предмет психологічного дослідження. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2020. Випуск 12 (57). С. 38–52.
3. Мілютіна К. Л., Івашова О. О. Вплив батьківського ставлення до дітей із розладами аутистичного спектру на перспективу інклюзивного навчання. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 5 (1). С. 98–102.
4. Михальська С. А. Особливості емоційного вигорання у батьків дітей з ООП. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. Вип. 21. С. 228 – 229.
5. Практична психосоматика: депресія. Навчальний посібник / за заг. ред. О.С.Чабана, О.О.Хаустової. – 2 вид., доповнене. Київ : Видавничий дім Медкнига, 2021. 216 с.
6. Практична психосоматика: тривога. Навчальний посібник / за заг. ред. О. О. Чабана, О. О. Хаустової. Київ : Видавничий дім Медкнига, 2022. 144 с.
7. Реброва О. О. Специфіка батьківсько-дитячих відносин в родині, які виховують дітей з особливими освітніми потребами. *Психологічні науки: теорія і практика сучасної наук: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. Запоріжжя : Гельветика. 2021. С. 90 – 93.
8. Савченко О. В., Калюк О. О. Структура суб'єктивного благополуччя студентів. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2021. № 4 (24). С. 61 – 67.
9. Савченко О., Калюк О. Методика діагностики когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. № 1(25). С. 89–101.
10. Сухіна І. Емоційне вигорання у батьків дітей з особливими освітніми потребами: реалії та шляхи подолання. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. Вип. 17. С. 220–235.
11. Титаренко Т. М., Лепіхова Л. А. Психологічна профілактика стресових перевантажень серед шкільної молоді: науково-методичний посібник. Київ : Міленіум, 2006. 204 с.

Стаття присвячена дослідженню теоретичних та практичних аспектів психологічного супроводу плекання резильєнтності студентів. Феномен резильєнтності розглянуто як динамічний процес відновлення, повернення до попереднього рівня функціонування та як особистісну властивість, що відображає здатність людини протистояти психотравмуючому впливу. Констатовано, що резильєнтність є багатовимірним динамічним утворенням, що зумовлює здатність особистості протистояти стрес-факторам, успішно адаптуватися і продуктивно функціонувати у складних умовах життя. Зазначено, що резильєнтність відіграє важливу роль у підтриманні психологічного благополуччя людини, її здатності до пост-травматичного відновлення і зростання. Серед чинників розвитку резильєнтності (або механізмів, які лежать в основі резильєнтності) найбільш вивченими є емоційний інтелект, наявність позитивних стосунків з оточенням, адекватна самооцінка, здатність до самоконтролю і саморегуляції, впевненість у своїй ефективності, продуктивні копінг-стратегії. Описано процедуру та результати емпіричного дослідження резильєнтності як засобу стабілізації психологічного благополуччя особистості. Метою емпіричного дослідження ми вважали психодіагностичне вимірювання характеристик резильєнтності як показника психологічного благополуччя студентської молоді та окреслення можливостей ефективного психологічного супроводу плекання резильєнтності. Психодіагностичний інструментарій склали: «Шкала резильєнтності» Коннора-Девідсона-10 (CD-RISC-10) в адаптації О. М. Кокуна, Методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О.Калюк, О.Савченко), «Шкала толерантності до невизначеності» Д. Маклейна (MSTAT-1) в адаптації О. М. Осики, Опитувальник «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр). Перспективами подальших досліджень є розробка технологій психологічного супроводу плекання резильєнтності суб'єктів освіти.

Ключові слова: резильєнтність, компоненти резильєнтності, студенти, психологічний супровід, ресурси особистості.

The article is dedicated to the study of theoretical and practical aspects of psychological support for fostering student resilience. The phenomenon of resilience is considered as a dynamic process of recovery, returning to a previous level of functioning, and as a personal trait that reflects an individual's ability to withstand psychotraumatic impact. It is stated that resilience is a multidimensional dynamic formation that determines the ability of a person to resist stress factors, successfully adapt, and function productively in difficult life conditions. It is noted that resilience plays an important role in maintaining an individual's psychological well-being, their ability to recover and grow post-trauma. Among the factors of the development of resilience (or mechanisms underlying resilience), the most studied are emotional intelligence, the presence of positive relationships with others, adequate self-esteem, the ability to self-control and self-regulation, confidence in one's efficiency, and productive coping strategies.

The procedure and results of an empirical study on resilience as a means of stabilizing an individual's psychological well-being are described. The purpose of the empirical study was the psychodiagnostic measurement of resilience characteristics as an indicator of the psychological well-being of students and outlining the possibilities of effective psychological support for fostering resilience. The psychodiagnostic tools included: the Connor-Davidson Resilience Scale-10 (CD-RISC-10) adapted by O. Kokun, the «Cognitive Features of Subjective Well-being» method (COSB-3) by O. Kalyuk and O. Savchenko, the «McLean Scale of Tolerance for Ambiguity» (MSTAT-1) adapted by O.M. Osyka, and the «Personal Readiness for Change» questionnaire (PCRS) adapted by N. Bazhanova and H. Bardier. Future research directions include the development of technologies for psychological support in fostering the resilience of educational subjects.

Key words: resilience, components of resilience, students, psychological support, personal resources.

УДК 159.944.4-057.875
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.19>

Михайленко О.Ю.
к.психол.н.,
старший викладач кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Кучер А.А.
магістрант кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Стрімкі зміни нестабільного, сповненого стрес-факторами сьогодення обумовлюють необхідність переосмислення людиною стратегій виживання у складних, а часто й непередбачуваних, ситуаціях буття. В умовах пролонгованого переживання травматичних подій людина мусить не просто адаптуватися до мінливого середовища, але й навчитися максимально продуктивно використовувати резервні регулятивні ресурси організму і психіки. А тому нагальною потребою виживання у кризовому емоційно напруженому середовищі, збереження людиною власної цілісності є отримання кваліфікованої психологічної допомоги у формуванні особистісної стресостійкості, резильєнтності особистості.

Про надзвичайну актуальність тематичних досліджень психологічної резильєнтності у мінливому і непередбачуваному світі свідчить значне зростання кількості наукових публікацій у XXI столітті: згідно із даними О. Л. Мерзлякової, кількість досліджень можливостей успішного подолання негативних наслідків травматичного досвіду збільшилася з 30 у 2000 році до понад 2600 публікацій у 2022 році [6, с. 99].

Наразі у тлумаченні поняття резильєнтності вчені по-різному розставляють акценти, що призводить до термінологічної плутанини. Згідно із умовиводами Д. Асонова та О. Хаустової [1], серед науковців однією з найбільш актуальних проблем постає розбіжність

поглядів щодо резилієнсу як особистісної риси (властивості) або процесу. У площині означеного ми вважаємо цілком доцільною обґрунтувану у дослідженні Д. Асонова та О. Хаустової диференціацію понять «резилієнтність» (resiliency) та «резилієнс» (resilience), різниця між якими вбачається в тому, що термін «резилієнтність» належить до характеристик властивостей особистості, а «резилієнс» – є процесом. А отже особистість може бути більше або менше резилієнтною (resilient) в певний період життя порівняно з іншим, а резилієнс – більш або менш ефективним процесом [1].

Дослідники [1; 5; 6] характеризують траєкторію резилієнсу такими функціональними ознаками як-от: стабільне психічне функціонування під час травмивного (стресового) впливу; відновлення попереднього адаптивного стану (швидке повернення особи до норми психологічного здоров'я) після дезадаптації внаслідок впливу психотравмивних факторів; здобуття якісно нових рис (саморозвиток, самоудосконалення) та більш успішне функціонування як результат подолання психологічної травми.

Наприклад, у Словнику Американської Психологічної Асоціації «Стійкість. Психологічний словник АПА» [цит. за: 6, с. 97] зазначено, що резильєнтність можна розуміти як «процес і результат успішної адаптації особистості до складного життєвого досвіду, особливо через розумову, емоційну та поведінкову гнучкість і пристосування до зовнішніх і внутрішніх викликів». Ю. А. Паскевська процесуальність резильєнтності розглядає як послідовність поведінкових, когнітивних та емоційних реакцій на гострі чи хронічні складні обставини, що забезпечує подолання стресу та відновлення нормального функціонування психіки. В цьому сенсі резильєнтність може тлумачитися як динамічний процес, що охоплює позитивну адаптацію в контексті пережитих життєвих негараздів [7, с. 113–114].

Варто також зважати, що чимало науковців інтерпретують резильєнтність як властивість особистості. Прикладом вираження такої думки є наукові напрацювання Г. Вагнілд і Х. Янг [11], які зосереджуються на особистісному сенсі резильєнтності, наголошуючи, що резильєнтність – це персональна характеристика особистості, яка модерує або пом'якшує негативні наслідки стресу і сприяє адаптації [11].

Розрізняються підходи вчених і у деталізації факторів (або механізмів), які лежать в основі резильєнтності. Так Е. Морел [цит. за 3, с. 193] серед особистісних ознак резильєнтності називає такі: оптимізм (готовність людини взяти відповідальність за своє життя у кризових ситуаціях); орієнтація на вирішення проблем (уникнення ситуацій, які призводять до посилення стресу); почуття відповідальності (готовність брати на себе відповідальність);

орієнтація на майбутнє (залишатися дієдатним в особливо складних життєвих ситуаціях); орієнтація на мережу контактів (позитивне ставлення до взаємозв'язків з іншими людьми); самоусвідомлення: усвідомлення власних ресурсів, гідності, що допомагає взяти на себе відповідальність за обраний шлях вирішення проблем; прийняття проблеми, що дозволяє зменшити вплив негативних емоцій і досягти свідомого зосередження на способах вирішення проблемних ситуацій.

У дослідженні С. Хішмата [10] виокремлено такі особистісні фактори формування резильєнтності: наявність значущої мети, що у довгостроковій перспективі сповнює життя сенсом; самовпевненість – креативність та гнучкість у виборі способів вирішення проблем; когнітивна гнучкість – прийняття ситуації та здатність стійко переносити травмивні події; особистісне зростання через страждання, яке сприймається як можливість навчатися та розвиватися, самовдосконалюючись; мужність діяти – долати особисті обмеження та жити повноцінним життям; регулювання емоцій – здатність керувати потоком переживань, візуалізувати майбутнє; воля – здатність людини діяти незалежно від когось та формувати свої власні життєві завдання на шляху до мети; здатність приймати соціальну підтримку, що зменшує тривожність та стрес людини у складних обставинах.

Мету нашого дослідження вбачаємо в психодіагностичному вимірюванні характеристик резильєнтності як показника психологічного благополуччя студентської молоді. Вибіркова сукупність була представлена 45 респондентами пізнього юнацького віку (від 18 до 23 років), які навчаються за спеціальністю 053 Психологія.

Для реалізації діагностичного етапу дослідження ми послуговувалися наступними діагностичними інструментами: «Шкала резильєнтності» Коннора-Девідсона-10 (CD-RISC-10) в адаптації О. М. Кокуна [4, с. 16–17], методика «Когнітивні особливості суб'єктивного благополуччя (КОСБ-3)» (О.Калюк, О.Савченко) [9], «Шкала толерантності до невизначеності» Д. Маклейна (MSTAT-1) в адаптації О. М. Осики [9], Опитувальник «Особистісна готовність до змін» (PCRS) в адаптації Н. Бажанової та Г. Л. Бардієр) [2, с. 29].

Узагальнення та систематизація результатів вимірювання показників психологічної стійкості студентів за допомогою «Шкали резильєнтності» Коннора-Девідсона-10 (CD-RISC-10) в адаптації О. М. Кокуна [4, с. 16–17] дозволяє констатувати наступні факти: переважання резильєнтності рівня нижчого за середній – це засвідчили відповіді 47% (21 особа) респондентів. Студенти цієї групи відзначаються недостатньою стресостійкістю та низьким рівнем адаптивності.

Також варто зазначити, що низький рівень розвитку резильєнтності встановлено у 13% (6 осіб) досліджуваних студентів. У суб'єктивному профілі студентів цієї групи простежується низький рівень протистояння труднощам, нездатність активізувати особистісні ресурси у ситуаціях напруження. Таким чином, результати психодіагностичного вимірювання доводять, що 60% студентів вибіркової сукупності потребують кваліфікованого психологічного супроводу на шляху плекання резильєнтності.

Аналіз показників загального рівня задоволеності життям за узагальненою шкалою методики КОСБ-3 засвідчив переважання у студентів низького рівня суб'єктивного благополуччя, а саме 49% респондентів (22 особи) в цілому негативно ставляться до травмивного досвіду, відчувають дискомфорт і зниження життєвого ресурсу. Студенти низько оцінюють продуктивність своєї діяльності, яку вважають непривабливою (і навчання зокрема), проявляють невпевненість на шляху до успіху. Серед досліджуваних студентів 16% (7 осіб) підтвердили високий рівень усвідомлення загального суб'єктивного благополуччя, що передбачає здатність особистості до функціонального відновлення й ефективного життєтворення у складних умовах сьогодення.

Схожі тенденції простежуються і за іншими субшкалами методики КОСБ-3, зокрема 47% студентів вибіркової сукупності (21 особа) виявляють середній рівень задоволеності власним життям і 40% (18 осіб) – низький рівень.

Високий рівень виявлення показників за шкалою «Невдоволеність собою та розчарування в житті» демонструють 47% респондентів (21 особа). Низький рівень суб'єктивного невдоволення собою виявили лише 9% студентів (4 особи), які, відповідно, є достатньо впевненими у собі і здатними до реалізації продуктивних сценаріїв життя.

Незадоволення у відносинах з іншими людьми (батьками, друзями, одногрупниками) констатують 58% юнаків вибіркової сукупності (26 осіб). Респонденти усвідомлюють маніпулятивність взаємин, мріють про змінення кола спілкування, відчуваючи небезпеку і дискомфорт. Більшість подій, що трапляються у житті студентів, сприймаються ними негативно, вони часто бувають зневірені у своїх ресурсах, у можливості отримати допомогу і підтримку від інших, певною мірою переживають розчарування життям.

Відповідно до результатів «Шкали толерантності до невизначеності» Д. Маклейна (MSTAT-1) ставлення до проявів ситуацій невизначеності у суб'єктивному профілі респондентів виглядає так: на низькому рівні значимості виявлено надання переваги невизначеності (демонструють ознаку

65% респондентів), позитивне ставлення до складних завдань (у 78% опитаних) та до невизначених ситуацій (у 58% опитаних); на середньому рівні значимості студенти виявляють здатність приймати невизначеність (засвідчили ознаку 60% респондентів) і позитивно ставитися до нового (у 58% опитаних). Означене дозволяє констатувати, що студенти у більшості негативно ставляться до складних завдань, вони намагаються уникати проблемних ситуацій, спричинених впливом стрес-факторів (або не втручати у їхнє вирішення, що ускладнює ситуацію в цілому).

Відповідно до результатів первинного кількісного аналізу даних психодіагностичного вимірювання за субшкалами методики PCRS можна констатувати домінування серед респондентів низького рівня сформованості ознак особистісної готовності до змін.

Зокрема, домінування низького рівня пристрасності (виявлено у 69% респондентів) в узагальненому профілі опитаних студентів свідчить про недостатність особистісного ресурсу для вирішення проблем в умовах недостатності інформації, а також про недостатність можливостей для швидкого відновлення ресурсу (або про неготовність приймати відповідальне рішення щодо цього).

Низький рівень винахідливості опитаних (що засвідчено у відповідях 73% здобувачів вищої освіти) дозволяє припустити, що студенти більш звикли використовувати напрацьовані завдяки досвіду й усталені алгоритми вирішення проблемних завдань, тому вони в основному не звертаються до пошуку альтернативних (оригінальних) способів поведінки в ситуаціях невизначеності.

Варто зауважити, що діагностовано низький рівень виявлення респондентами оптимізму і адаптивності – виявлено у 51% опитаних студентів, що свідчить про відсутність або ж низький прояв віри студентів у свій успіх при вирішенні проблемних завдань, нездатність гнучко пристосовуватися до змін. Максимально низьким у більшості респондентів (майбутніх психологів) є також рівень виявлення сміливості (виявлено у 89% опитаних): вони не готові ризикувати у складних життєвих ситуаціях, не прагнуть до невідомого, абсолютно нового, а звикли до стабільності і використання звичних способів діяльності; високий рівень даної ознаки серед студентів вибіркової сукупності взагалі відсутній.

Подальше опрацювання результатів дослідження потребувало визначення статистично достовірних зв'язків між параметрами виявлення резильєнтності та факторами, що стимулюють її розвиток. Результати кореляційного аналізу між досліджуваними показниками наведені у Таблиці 1.

Результати досліджень свідчать про те, що резильєнтність та особистісні характеристики, які стимулюють її розвиток (показники толерантності до ситуації невизначеності, особистісної готовності до змін та відчуття суб'єктивного благополуччя), у особистісному профілі студентства відзначаються позитивними кореляційними зв'язками. До уваги ми брали передусім зв'язки відносно високої значущості ($p \leq 0,05$ і вище).

На рівні високої статистичної значущості зафіксовано прямі кореляційні зв'язки резильєнтності студентів із показниками толерантності до невизначеності: прийняттям невизначеності ($r = 0,574$ при $p \leq 0,05$), позитивним ставленням до складних завдань ($r = 0,663$ при $p \leq 0,01$) та із загальним рівнем толерантності до невизначеності ($r = 0,506$ при $p \leq 0,05$). Відповідно, розвиток у здобувачів вищої освіти навичок толерантного ставлення до змін у виявленні власної активності, готовності до вирішення складних завдань різними способами із обов'язковістю сприятиме плеканню резильєнтності респондентів.

Зв'язки на високому рівні статистичної значущості також виявлено між резильєнтністю та оптимістичним ставленням до життя ($r = 0,598$ при $p \leq 0,01$) та адаптивністю ($r = 0,736$ при $p \leq 0,01$) юнацтва, що постають продуктивним особистісним ресурсом на шляху плекання резильєнтності. Крім того означені особистісні властивості корелюють із загальним рів-

нем задоволеності особи життям (оптимізм: $r = 0,626$ при $p \leq 0,01$; адаптивність: $r = 0,632$ при $p \leq 0,05$) та задоволеністю власним життям (оптимізм: $r = 0,621$ при $p \leq 0,05$; адаптивність: $r = 0,527$ при $p \leq 0,01$), а отже покращують загальний життєвий тонус людини і сприяють відновленню особистісного ресурсу студентства. Кореляційні зв'язки, хоча й меншої значущості, пов'язують резильєнтність із такими особистісними властивостями як винахідливість ($r = 0,353$ при $p \leq 0,05$), сміливість, готовність до ризику ($r = 0,472$ при $p \leq 0,05$) та впевненість ($r = 0,322$ при $p \leq 0,05$), що зумовлює формування гармонійного особистісного профілю респондентів зі зв'язками достатньої статистичної значущості між його елементами.

Статистично значущі прямі взаємозв'язки (при $p \leq 0,01$) виявлено також між резильєнтністю та когнітивними складовими суб'єктивного благополуччя: загальним рівнем задоволеності життям ($r = 0,568^{**}$), задоволеністю власним життям ($0,736^{**}$) та задоволеністю відносинами із іншими людьми ($0,526^{**}$). А отже, можна констатувати: чим вищим є рівень розвитку резильєнтності у студентів, тим більш вони задоволені умовами життя, більш позитивно і реалістично оцінюють події, які відбуваються з ними.

Виразеним є також зворотний кореляційний зв'язок між рівнем резильєнтності та невдоволеністю собою і розчаруванням ($r = -0,682^{**}$ при $p \leq 0,01$). Відповідно, статис-

Таблиця 1

Показники коефіцієнтів кореляції *r-Spearman's* для досліджуваних факторів резильєнтності

Критерії аналізу	Резильєнтність	Загальний рівень задоволеності життям	Задоволеність власним життям	Невдоволеність собою та розчарування в житті	Задоволеність відносинами з іншими
Надання переваги невизначеності	0,233	0,336*	0,275*	0,487**	0,352**
Прийняття невизначеності	0,574*	0,493*	0,372*	0,436**	0,326**
Позитивне ставлення до нового	0,256*	0,487*	0,294*	-0,476**	0,457*
Позитивне ставлення до складних завдань	0,663**	0,331	0,348*	0,272	0,039
Позитивне ставлення до невизначених ситуацій	0,326*	0,266*	0,231	0,028	0,174
Толерантність до невизначеності	0,506*	0,614*	0,288*	-0,369*	0,581**
Пристрасність	0,187	0,283	0,291*	-0,342*	0,086
Винахідливість	0,353*	0,465**	0,372*	0,035	0,054
Оптимізм	0,598**	0,626**	0,621*	-0,447*	0,378*
Сміливість, готовність до ризику	0,472*	0,348	0,148	0,329*	0,421*
Адаптивність	0,736**	0,632*	0,527**	0,378*	0,522*
Впевненість	0,322*	0,279*	0,518*	-0,328*	0,428*
Резильєнтність	X	0,568**	0,736**	-0,682**	0,526**

Примітка: статистично значущі зв'язки позначено * для $p \leq 0,05$; ** для $p \leq 0,01$

тично доведеним вважаємо той факт, що у студентів при зростанні резильєнтності спостерігається зниження негативних переживань, наростає задоволення собою та результатами власної (успішної) діяльності.

Узагальнюючи результати статистичної обробки даних емпіричного дослідження, можна стверджувати можливість тлумачення факторів толерантності до невизначеності, готовності особи до змін та відчуття суб'єктивного благополуччя як чинників усвідомленого плекання резильєнтності у пізньому юнацькому віці.

Отриманні результати дослідження підтверджують тезу щодо доцільності психологічного супроводу плекання резильєнтності студентства, адже теоретико-емпіричний аналіз проблеми доводить недостатність стихійного формувального процесу і зумовлює необхідність стимулювання резильєнтності особистості у спеціально створених умовах. Перспективи подальших наукових розвідок вбачаємо у вивченні технологій психологічного супроводу плекання резильєнтності студентської молоді, розробці системи психоедукаційних, просвітницьких та розвиткових матеріалів (технік).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асонов Д., Хаустова О. Розвиток концепції резильєнсу в науковій літературі протягом останніх років. РМГР [інтернет]. 25, Грудень 2019; 4(4):e0404219. URL: <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/219>
2. Бурлакова І.А. Психологія професійного мислення, готовність до змін. Навчально-методичний матеріал. Київ : Видавництво КРЦПК, 2022. 68с.
3. Клочко А. О. Резильєнтність як ресурс особистості в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми права, психології та педагогіки в умовах війни: матеріали міжнародної науково-практичної онлайн-конференції. 13-14 квітня 2023 р. Білоцерківський НАУ*. Біла Церква : БНАУ. С.192 – 194.
4. Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резильєнс-довідник : практичний посібник. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2023. 25 с.
5. Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація понять, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології / Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. Вінниця : Рогольська І. О., 2018. Том 3 : Консультативна психологія і психотерапія. Вип. 14. С. 26–64.
6. Мерзлякова О. Л. Резильєнтність або психологічна стійкість: концепт, вимірювання, розвиток (аналітичний огляд). *Аналітичний вісник у сфері освіти й науки: довідковий бюлетень ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського*. Випуск 18. м. Київ, Україна. 2023. С. 96 – 120.
7. Паскевська Ю. А. Резильєнтність як психологічний ресурс персоналу пенітенціарних установ. *PSYCHOLOGICAL JOURNAL*. 2022. № 8(1), С. 110–119.
8. Савченко О., Калюк О. Методика діагностики когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*, 2022. 1(25), С. 89–101.
9. D. L. McLain «The MSTAT-I: A new measure of an individual's tolerance for ambiguity», *Educational and Psychological Measurement*, Vol. 53(1), pp. 183–189, 1993.
10. Heshmat Sh. The 8 Key Elements of Resilience. *Psychology Today*. 2020. URL: <https://www.psychologytoday.com/us/blog/sciencechoice/202005/the-8-key-elements-resilience>
11. Wagnild G. M., Young H. M. (1993). Development and psychometric evaluation of the Resilience Scale. *Journal of Nursing Measurement*. 1993. № 1. 165 p.

ДІАГНОСТИКА РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПРИФРОНТОВОГО МЕГАПОЛІСА

DIAGNOSTICS OF RESILIENCE OF RECIPIENTS OF HIGHER EDUCATION IN A FRONT-LINE METROCOLIS

УДК 159.9 : 355.01

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.20>

Нікітіна О.П.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології,
педагогіки і мовної підготовки
Харківський національний університет
міського господарства
імені О.М. Бекетова;
практичний психолог
ГО «ЖИВИ»

Приходько А.М.

к.пед.н., доцент,
доцент кафедри психології,
педагогіки і мовної підготовки
Харківський національний університет
міського господарства
імені О.М. Бекетова

Хомуленко Б.В.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

У статті презентовано результати діагностичних зрізів рівня резильєнтності здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса.

Визначено, що коли стрес є надзвичайно інтенсивним, хронічним, неконтрольованим і непосильним, він може спричинити або посилити вигорання, депресію, тривогу та численні захворювання; умови життя й навчання (хоч і онлайн) у прифронтовому мегаполісі визначають перебування його мешканців у стані хронічного стресу, що й спричиняють різні психологічні фактори, зумовлені вказаним станом. Також акцентовано на тому, що рівень резильєнтності у здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса визначається специфікою відчуття постійного стресу та здебільшого безпосереднього перебування у прифронтовій зоні, що й визначає відчуття психологічного благополуччя на відміну від здобувачів вищої освіти з інших регіонів. Установлено, що більшість опитуваних здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса мають «середній рівень» резильєнтності, що може свідчити про те, що більшість студентів має достатній рівень психологічної стійкості для подолання труднощів та стресових ситуацій; більшість опитуваних здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса мають низький рівень психологічного благополуччя, що може бути пов'язано з різними факторами, такими як стрес, невпевненість, недостатня підтримка, навчальні виклики тощо; при проведенні кореляційного аналізу між резильєнтністю та психологічним благополуччям було виявлено помірний позитивний зв'язок ($r = 0,47, p = 0,01$). Отримане значення кореляції також свідчить про те, що існують значні індивідуальні відмінності у взаємодії між резильєнтністю та психологічним благополуччям.

Ключові слова: *резильєнтність, здобувачі вищої освіти, прифронтовий мегаполіс.*

The article presents the results of diagnostic cross-sections of the level of resilience of students of higher education in a front-line metropolis.

It has been determined that when stress is extremely intense, chronic, uncontrollable, and overwhelming, it can cause or exacerbate burnout, depression, anxiety, and multiple illnesses; living and learning conditions (albeit online) in the front-line metropolis determine the presence of its residents in a state of chronic stress, which is caused by various psychological factors caused by this state. It is also emphasized that the level of resilience of higher education graduates of a front-line metropolis is determined by the specifics of the feeling of constant stress and mostly direct stay in the front-line zone, which determines the feeling of psychological well-being in contrast to higher education graduates from other regions. It was established that the majority of the interviewed students of higher education in the front-line metropolis have an «average level» of resilience, which may indicate that the majority of students have a sufficient level of psychological resilience to overcome difficulties and stressful situations; most of the interviewed students of higher education in the front-line metropolis have a low level of psychological well-being, which can be related to various factors, such as stress, insecurity, insufficient support, educational challenges, etc.; a correlation analysis between resilience and psychological well-being revealed a moderate positive relationship ($r = 0.47, p = 0.01$). The obtained correlation value also suggests that there are significant individual differences in the interaction between resilience and psychological well-being.

Key words: *resilience, students of higher education, frontline metropolis.*

Постановка проблеми. Стрес – це реальність нашого повсякденного життя. До серйозних труднощів, які можуть потенційно вплинути на психічне здоров'я та призвести до таких станів, як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) належать міжособистісне насильство, травма війни, смерть близької людини, стихійні лиха, серйозні промислові чи інші аварії та тероризм [6, 7]. Коли стрес є надзвичайно інтенсивним, хронічним, неконтрольованим і непосильним, він може спричинити або посилити вигорання, депресію, тривогу та численні захворювання [6, 8].

Українське суспільство зіштовхнулось із новітніми викликами щодо свого існування і функціонування у тяжких обставинах (пандемія COVID-19 та її наслідки, повномасштабна війна країни-агресора проти України). Врахо-

вуючи те, що у міжнародній науці і суспільстві поряд із занепокоєнням щодо згубних наслідків впливу травм існує також безпрецедентний інтерес до стійкості (резильєнтності), детермінанти якої включають безліч біологічних, психологічних, соціальних і культурних факторів, які взаємодіють один із одним, щоб визначити, як людина реагує на стресовий досвід, **метою поточного емпіричного дослідження** є визначення психологічних особливостей прояву резильєнтності та її зв'язку з психологічним благополуччям у здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса, оскільки мешканці мегаполіса і в не стані форс-мажору відчують на собі стресовий стан через особливості динамічного життя у мегаполісі. Умови життя й навчання (хоч і онлайн) у прифронтовому мегаполісі визначають перебування його мешканців

у стані хронічного стресу, що й спричиняють різні психологічні фактори, зумовлені вказаним станом. Здобувачі вищої освіти сьогодні не завжди є представниками осіб молодого віку (в яких рівень стійкості, як показує практика, нижчий), тому проблема діагностики рівня розвитку резильєнтності здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса набуває особливої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема «резилієнс» як здатності чинити опір стресам та виявляти психічну стійкість є достатньо розробленою зарубіжними науковцями, утім українськими дослідниками досі не було здійснено аналіз психологічних особливостей прояву/розвитку резильєнтності та її зв'язку із психологічним благополуччям здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса. При цьому відзначається, що «суб'єктивне благополуччя є одним з показників успішності і умовою соціально-психологічної адаптації особистості до невизначених ситуацій, нестабільних соціальних відносин» [3, с. 89].

Л. В. П'янківська, досліджуючи рівень сформованості резильєнтності у студентів в умовах воєнного часу, встановила, що майже у 70% досліджуваних студентів виражені високі, вищий за середній та середній рівні резильєнтності, у 30% осіб – він низький та нижче середнього. Дослідниця продемонструвала, що її сформованість розкриває реальну спроможність особистості до психологічної позитивної адаптації в несприятливих обставинах життя. «Дослідження рівня задоволеності когнітивними особливостями суб'єктивного благополуччя виявило, що більшість студентів прагнуть змінити наявні реалії життя, задоволені своїми здобутками, мають реалістичне бачення щодо власних ресурсів, які сприяють їм у досягненні поставлених цілей, ... студенти бажають змінити формат спілкування, коли матимуть відчуття безпеки та комфорту, ... у студентів при вираженій резильєнтності спостерігається зростання загального рівня задоволеності, задоволеності власним життям, знижуються розчарування і невдоволеність собою» [2, с. 623]. Проведене нами дослідження дає змогу констатувати, що рівень резильєнтності у здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса визначається специфікою відчуття постійного стресу та здебільшого безпосереднього перебування у прифронтовій зоні, що й визначає відчуття психологічного благополуччя на відміну від здобувачів вищої освіти з інших регіонів.

Виклад основного матеріалу. Стосовно визначення поняття «резильєнтність», нам імпонує пояснення Д. Геллерштайн, який визначає резильєнтність як науково обґрунтовану концепцію ефективного подолання

хронічного стресу. На думку науковця, ключовими компонентами стійкості є: фізична стійкість; психологічна стійкість, тобто ситуації невизначеності розглядаються як виклики, а не загрози; мережа довірливих стосунків, яка охоплює соціальні контакти та безпечні родинні зв'язки; внутрішня здатність протистояти викликам, спираючись на ціннісні орієнтири; пошук сенсу через участь у навчанні, спільних справах, співучасть у суспільно корисних проєктах [5].

У нашому дослідженні, згідно із зазначеною метою, застосовано комплекс наукових методів: аналіз та синтез, узагальнення наукових праць, порівняння, психологічна діагностика (тестування), систематизація, а також методи математичної статистики. Емпіричне дослідження проводилось за допомогою таких методик: Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10 (Кемпбелл-Сіллз, Штейн, 2007; Школіна та ін., 2020) [1, 4]; Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя ВВС (П. Понтін, М. Шваннауер, С. Тай та М. Кіндерман, адаптація Л. М. Карамушки, К. В. Терещенко, О. В. Креденцер).

План організації психодіагностування включав в себе три етапи роботи:

1) діагностика особливостей прояву резильєнтності за допомогою відповідного опитувальника – Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10.

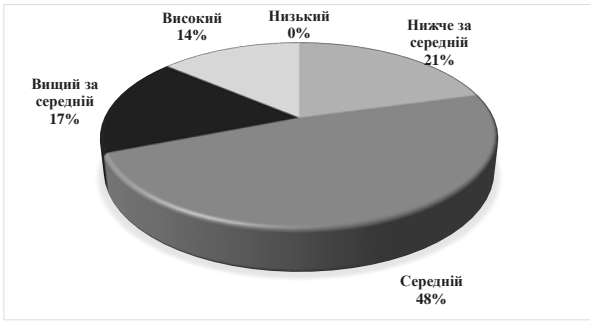
2) діагностика особливостей прояву показників психологічного благополуччя за допомогою модифікованої шкали суб'єктивного благополуччя ВВС.

3) діагностика особливостей взаємозв'язку показників резильєнтності та психологічного благополуччя з використанням показника лінійної кореляції r_{xy} -Пірсона.

Перед початком роботи було створено відповідні форми для опитування досліджуваних. Дослідження проведено в онлайн-форматі (Google form).

Характеристика вибірки. Дослідження було проведено протягом квітня-травня 2024 року серед здобувачів вищої освіти (Харківський національний університет міського господарства імені О. М. Бекетова) ($n=29$). З них 77% дівчат та 23% юнаків. 44% навчаються на другому курсі, 32% – на першому, та 24% – на третьому курсі.

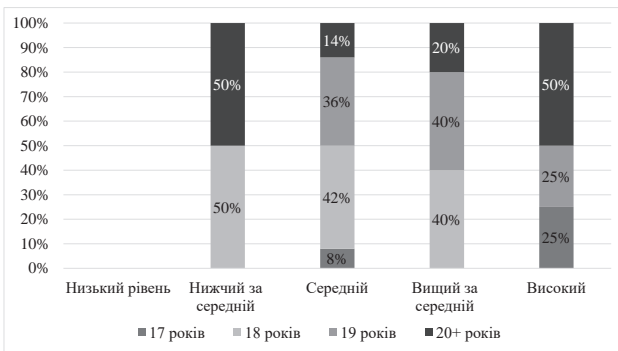
Результати діагностування дають змогу визначити, що більшість опитуваних мають «середній рівень» резильєнтності (Рис. 1). Це може свідчити про те, що вони мають достатній рівень психологічної стійкості для подолання труднощів та стресових ситуацій.

Рис. 1. Результати, отримані за допомогою методики «Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10»

17% респондентів мають рівень резильєнтності «вищий за середній», 21% респондентів – «ниже за середній». Також дослідження виявило «високий рівень» лише в 14% опитуваних. «Низький рівень» не було виявлено, що може свідчити про загальну стійкість опитуваних до стресових подій. Загалом, дані свідчать про різноманітність рівнів резильєнтності серед опитуваних.

Молодші респонденти (17 років) мають переважно середній рівень резильєнтності. Респонденти віком 18 років показують різноманітний рівень резильєнтності, від нижчого за середній до вищого за середній (Рис. 2).

Рис. 2. Результати, отримані за допомогою методики «Шкала резильєнтності Коннора-Девідсона-10» (розподіл за віком)

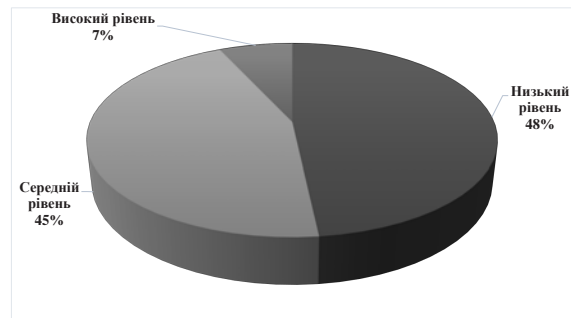
Респонденти віком 19 років мають переважно середній або вищий за середній рівень резильєнтності. Найбільш стійкими до стресу є респонденти віком понад 20 років, які мають високий рівень резильєнтності.

Більшість респондентів мають низький рівень психологічного благополуччя (рис. 3).

Це може бути пов'язано з різними факторами, такими як стрес, невпевненість, недостатня підтримка тощо.

45% опитуваних виявили середній рівень характеристики, що може свідчити про те, що велика кількість респондентів відчувається в цілому нормально, але можливо, вони також мають певні аспекти, які потребують уваги або підтримки.

Лише 7% респондентів виявили високий рівень характеристики. Ці індивіди, ймовірно, мають добре розвинені стратегії управління стресом, позитивні відносини з оточуючими та високий рівень самооцінки.

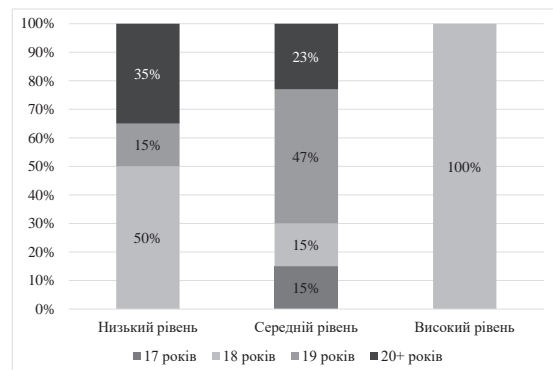
Рис. 3. Результати, отримані за Шкалою психологічного благополуччя, за допомогою методики «Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя ВВС»

Молодші респонденти, яким є 17 років, здебільшого мають середній рівень психологічного благополуччя (Рис. 4). Студенти, яким виповнилося 18 років, мають найбільший розподіл: частина з них має низький рівень благополуччя, а решта має високий рівень. Це вказує на значну різноманітність у їхньому психологічному стані.

Опитувані віком 19 років здебільшого мають середній рівень психологічного благополуччя.

Респонденти віком понад 20 років мають тенденцію до середнього та низького рівнів психологічного благополуччя.

При розрахунку кореляційного коефіцієнта Пірсона для вказаних даних, коефіцієнт кореляції (r) становить приблизно 0,47 при рівні значущості $p = 0,01$. Це означає, що між резильєнтністю (згідно зі шкалою Коннора-Девідсона-10) та психологічним благополуччям існує помірний позитивний зв'язок. Це вказує на те, що підвищення рівня резильєнтності, як правило, супроводжується підвищенням рівня психологічного благополуччя. І навпаки.

Рис. 4. Результати, отримані за Шкалою психологічного благополуччя, за допомогою методики «Модифікована шкала суб'єктивного благополуччя ВВС» (розподіл за віком)

Помірна кореляція підтверджує теоретичні моделі, які пов'язують резильєнтність з психологічним благополуччям, але також вказує на те, що зв'язок не є абсолютним. Значення кореляції 0.47 також свідчить про те, що існують значні індивідуальні відмінності у взаємодії між резильєнтністю та психологічним благополуччям. Це означає, що для деяких людей зв'язок може бути сильнішим, а для інших – слабшим, залежно від їхніх особистих обставин та інших психологічних і соціальних чинників.

Висновки з проведеного дослідження.

За результатами проведеної роботи у вигляді вивчення особливостей резильєнтності здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса та її зв'язку з психологічним благополуччям, спираючись на наукові теорії та проведення власного дослідження, можемо зробити декілька висновків:

По-перше, більшість опитуваних здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса мають «середній рівень» резильєнтності, що може свідчити про те, що більшість студентів має достатній рівень психологічної стійкості для подолання труднощів та стресових ситуацій.

По-друге, більшість опитуваних здобувачів вищої освіти прифронтового мегаполіса мають низький рівень психологічного благополуччя, що може бути пов'язано з різними факторами, такими як стрес, невпевненість, недостатня підтримка, навчальні виклики тощо.

По-третє, при проведенні кореляційного аналізу між резильєнтністю та психологічним благополуччям було виявлено помірний позитивний зв'язок ($r = 0,47$, $p = 0,01$). Отримане значення кореляції також свідчить про те, що існують значні індивідуальні відмінності у взаємодії між резильєнтністю та психологічним благополуччям.

Помірна кореляція підтверджує теоретичні моделі, які пов'язують резильєнтність із психологічним благополуччям, але також вказує на те, що зв'язок не є абсолютним. Це під-

креслює необхідність подальших досліджень, щоб краще зрозуміти, як різні аспекти резильєнтності впливають на психологічне благополуччя.

Перспективою подальших наукових досліджень є діагностика резильєнтності всіх учасників освітнього процесу з прифронтового мегаполіса.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кокун О. М., Мельничук Т. І. Резилієнс-довідник: практичний посібник. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2023. 25 с.
2. П'янківська Л. В. Особливості прояву резильєнтності у студентів в умовах воєнного часу. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2023. № 10 (28). С. 623-633. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10\(28\)-623-633](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2023-10(28)-623-633).
3. Савченко О., Калюк О. Методика діагностики когнітивних аспектів суб'єктивного благополуччя особистості. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 2022. 1(25), С. 89–101. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.10>
4. Connor K.M., Davidson J.R. Development of a new resilience scale: the Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC). *Depress Anxiety*. 2023. 18(2). 76-82. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12964174/>
5. Hellerstein, D. How I can become resilient. *Heal Your Brain*. 2011. <https://www.psychologytoday.com/us/blog/heal-your-brain/201108/how-can-i-become-more-resilient>
6. Karatoreos I. N, McEwen B. S. Annual research review: The neurobiology and physiology of resilience and adaptation across the life course. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry*. 2013. 54. P. 337–347. doi: 10.1111/jcpp.12054.
7. Kostruba N., Liashko L. Personal Characteristics of Youth Psychological Resilience in War Conditions. *Psychological Prospects Journal*. 2023. № 42. 82–96.
8. Southwick S.M., Bonanno G.A., Masten A.S., Panter-Brick C., Yehuda R. Resilience definitions, theory, and challenges: interdisciplinary perspectives. *European Journal of Psychotraumatology*. 2014. Oct 1; 5. doi: 10.3402/ejpt.v5.25338.

ПСИХОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛІВ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ З ДІТЬМИ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE PERSONALITY OF TEACHERS WHO WORK WITH CHILDREN WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS

Стаття присвячена емпіричному дослідженню особливостей особистості та педагогічних здібностей вчителів української мови та математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами в спеціальних школах та інклюзивних класах. Доведено, що спеціальні здібності вчителя, спеціальної школи або інклюзивного класу є цілісною багаторівневою і багатоконпонентною системою, яка містить не тільки загальнопедагогічні, але й предметні здібності, детермінантами яких є симптомокомплекси різнорівневих властивостей особистості.

Емпірично виявлено специфічні симптомокомплекси особистості, що характеризують здібності до педагогічної діяльності учителів української мови та математики спеціальної школи або інклюзивного класу, що визначається особливостями впливу специфічної діяльності вчителя на структуру загальнопедагогічних здібностей. Показано, що зв'язок між загальнопедагогічними та предметними здібностями учителя спеціальної або інклюзивної освіти має багатозначний характер. Особливості цього зв'язку у вчителів різних предметів обумовлені специфікою викладання кожного з них.

Емпірично підтверджено, що спеціальні здібності вчителя математики та української мови і літератури, спеціальної школи або інклюзивного класу визначаються різними наборами рівневих властивостей їхньої особистості. При цьому загальнопедагогічні здібності в більшій мірі обумовлені властивостями особистості, а предметні (математичні, філологічні) – властивостями індивідуального рівня. Останні можна вважати передумовами для цих предметних здібностей.

Оскільки різноманітні компоненти спеціальних здібностей учителів математики, української мови і літератури, які працюють в спеціальній або інклюзивній освіті базуються на різних, іноді протилежних виявленнях індивідуальних особливостей або їх поєднань (наприклад, емпатія та предметні здібності учителів української мови визначаються слабкістю нервової системи, а товариськість – силою нервової системи і т. д.), можна говорити про наявність різних шляхів досягнення успіху у професійній діяльності вчителя спеціальної школи або інклюзивного класу. Ці шляхи, ймовірно, є стилевими характеристиками цього вчителя, що порушує питання про можливість і необхідність формування індивідуального стилю діяльності та готовності до роботи у спеціальній школі або інклюзивному класі ще в процесі навчання у закладі вищої освіти.

Ключові слова: особистість, педагогічні здібності, емпатія, товариськість, психоло-

гічна проникливість, адаптивність, симптомокомплекс, спеціальна освіта, інклюзивна освіта, фасилітатор, діти з особливими освітніми потребами.

The article is devoted to an empirical study of personality traits and pedagogical abilities of teachers of the Ukrainian language and mathematics in a special or inclusive school. It has been proven that the special abilities of a teacher of a special or inclusive school are a whole multi-level and multi-component system, which contains not only general pedagogical, but also subject abilities, the determinants of which are symptom complexes of different levels of personality properties.

Empirically, specific personality symptom complexes characterizing the pedagogical abilities of Ukrainian language and mathematics teachers of a special or inclusive school were identified, which is determined by the features of the impact of the teacher's specific activity on the structure of general pedagogical abilities. It is shown that the connection between the general pedagogical and subject abilities of a teacher of a special or inclusive school has a multifaceted nature. The peculiarities of this relationship among teachers of different subjects are determined by the specifics of teaching each of them.

It has been empirically confirmed that the special abilities of a teacher of mathematics and Ukrainian language and literature of a special or inclusive school are determined by different sets of level properties of their personality. At the same time, general pedagogical abilities are determined to a greater extent by the properties of the individual, and subject (mathematical, philological) – by the properties of the individual level. The latter can be considered prerequisites for these subject abilities.

Since the various components of the special abilities of teachers of mathematics, Ukrainian language and literature of a special or inclusive school are based on different, sometimes opposite findings of individual characteristics or their combinations (for example, empathy and subject abilities of Ukrainian language teachers are determined by the weakness of the nervous system, and sociability – by the strength of the nervous system and etc.), we can talk about the existence of different ways of achieving success in the professional activity of a teacher of a special or inclusive school.

These ways are probably the stylistic characteristics of this teacher, which raises the question of the possibility and necessity of forming an individual style of activity and readiness to work in a special or inclusive school while studying at a higher education institution.

Key words: personality, pedagogical abilities, empathy, sociability, psychological insight, adaptability, symptom complex, special education, inclusive education, facilitator, children with special educational needs.

УДК 159.923:37.011.3-051:376.4-056.36 (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.21>

Соколова Г.Б.

д.психол.н., професор,
директор навчально-наукового
інституту фізичної культури,
спорту та реабілітації
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Вступ. Вивчення особистості та педагогічних здібностей вчителя в українській психології має давні традиції. Проте, педагогічні здібності вчителя, якій працює з дітьми з особливими освітніми потребами зазвичай досліджуються без урахування зв'язку з предметом, який він викладає, а здатність до викладання конкретного предмета розглядається окремо від загальнопедагогічних здібностей. Питання про визначення особистості та педагогічних здібностей вчителя спеціальної школи або інклюзивного класу різними індивідуальними властивостями недостатньо досліджене. Ця тема набуває особливої актуальності у зв'язку з тим, що перед системою освіти сьогодні стоїть принципово нове завдання: всебічне розкриття здібностей кожної дитини та забезпечення її максимального розвитку. Тому дослідження особистості та педагогічних здібностей вчителя, якій працює у закладах спеціальної або інклюзивної освіти, їх особистісних детермінант, а також їхньої ролі в системній організації індивідуальності є актуальним завданням психологічної науки і практики. Такий підхід відповідає розумінню здібностей, заснованому на теорії інтегральної індивідуальності, що дозволяє розглядати їх як складні системні утворення. У цьому контексті педагогічні здібності вчителя-предметника у спеціальній школі або інклюзивному класі є цілісною багаторівневою і багатокomпонентною структурою, яка включає загальнопедагогічні та предметні здібності і детермінована різнорівневими властивостями інтегральної індивідуальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спеціальні заклади освіти для дітей з порушеннями психофізичного розвитку потребують вчителів, здатних створити умови для гармонійної внутрішньогрупової взаємодії, співтворчості та співробітництва суб'єктів корекційно-виховного процесу, стимулювати та ініціювати продуктивну діяльність на уроці, а також розробляти індивідуальні програми для реалізації потенціалу кожного учня (О. А. Дубасенок [1], Н. Б. Зброєва [2], Н. Ничкало [3], В. В. Петляєва [4], Н. О. Ткачова [5]).

Сучасна спеціальна освіта має на меті не лише розвивати когнітивну сферу учнів і формувати відповідні компетенції, але й сприяти всебічному розвитку особистості, реалізації творчого потенціалу дитини з особливими освітніми потребами. Такий підхід в освіті відомий як особистісно-орієнтований. Саме вчителя, який підтримує дитину в процесі розвитку, К. Роджерс називає фасилітатором (підтримуючим) [6]. Вчитель-фасилітатор займає особливу і надзвичайно важливу позицію, налагоджуючи контакт з учнем та створюючи умови для його особистісного зростання. На відміну від традиційної системи спеціальної освіти, де взаємовідносини між учнем і вчи-

телем є формальними та схематичними, при дитиноцентрованому підході учень і вчитель відкриті один одному на рівні глибокої особистісної взаємодії. В українській спеціальній психології та педагогіці висувуються різні вимоги до особистості вчителя. Зокрема, у дослідженні Н. О. Ткачової підкреслюється, що педагогічні працівники мають не лише визначити ключові цінності для педагогічного процесу, але й знайти ефективні способи їх передавання молоді, формування у кожного індивідуальної системи цінностей. Важливими є здатність до співчуття та співпереживання, ґрунтовність моральних переконань, наявність оцінних та рефлексивних умінь, адекватна самооцінка, ставлення до моральної культури як до цінності, прагнення дотримуватися моральних принципів, норм і правил, а також прагнення залучити учнів до моральних цінностей українського народу [5].

На думку Н. Б. Зброєвої, основні умови формування психологічної та професійної готовності вчителя до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами включають: психолого-рефлексивну спрямованість навчання на курсах підвищення кваліфікації; мотивацію до роботи з дитячим колективом в інклюзивному класі та наявність позитивних емоційних стимулів; залучення вчителів до активної інноваційної діяльності тощо [2].

Основні задачі нашого дослідження полягають у наступному:

1. Експериментально визначити структуру спеціальних загальнопедагогічних та предметних здібностей вчителів математики, української мови та літератури, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами.

2. Виявити залежність спеціальних здібностей вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами від різнорівневих властивостей їхньої особистості.

3. Дослідити вплив вимог діяльності, зумовлених специфікою викладання предметів (математика, українська мова та література), на особливості спеціальних здібностей вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами.

В емпіричній частині дослідження вирішення цих завдань здійснювалося за трьома напрямками:

- а) дослідження індивідуально-психологічних характеристик випробовуваних (нейродинамічних, психодинамічних, особистісних та соціально-психологічних);

- б) дослідження загальнопедагогічних здібностей;

- в) дослідження предметних (математичних, філологічних) здібностей.

Під час виконання поставлених завдань було застосовано різноманітні методики дослідження.

1. Методики для діагностики індивідуальних властивостей особистості включали:

а) властивості нервової системи – опитувальник Я. Стреляу;

б) особистісні властивості – опитувальник 16 PF Р. Кеттела, орієнтовна анкета В. Смекала і М. Кучери, опитувальник для вимірювання потреби в досягненні Ю. М. Орлова;

г) соціально-психологічні властивості – опитувальник «Рівень суб'єктивного контролю» (РСК).

2. Для дослідження загальнопедагогічних здібностей застосовувалися наступні методики: «ДДО» Є. О. Климова, методика «КОЗ», методики дослідження емпатії А. Мехрабіана, а також опитувальники для вивчення рівня розвитку педагогічної культури вчителя, розроблені нами.

Для вивчення філологічних здібностей використовувалася методика «Мовна чутливість» Ю. М. Левицького і Н. В. Кондрацької, оцінювалися показники успішності засвоєння української мови та літератури.

Для вивчення математичних здібностей застосовувалися методики «Прогресивні матриці» Дж. Равена, «Тест структури інтелекту» Р. Амтгауера (5-й та 6-й субтести), визначалась успішність засвоєння предметів математичного циклу.

Загальнопедагогічні здібності вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами досліджувалися у всіх учасників (80 осіб) незалежно від їхньої спеціалізації. Виявлено статистично значущі зв'язки між різними компонентами загальнопедагогічних здібностей. Це дозволило виділити симптомокомплекс, що характеризує здібності до педагогічної діяльності.

Факторний аналіз структури загальнопедагогічних здібностей вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами виявив три значущі фактори.

Перший фактор включає показники рівня розвитку педагогічних здібностей (0,818), успішності педагогічної діяльності (0,716) та організаторських здібностей (0,471).

Ми позначили його як «Успішна адаптація до педагогічної діяльності».

Другий фактор включає показники товарищескості (0,747) та задоволеності педагогічною професією (0,710).

Він отримав назву «Товарищескість».

Третій фактор включає показники емпатії (0,828) та педагогічної культури (0,637).

Ми позначили його як «Психологічна проникливість».

Далі були проаналізовані структури загальнопедагогічних здібностей окремо у вибірках вчителів української мови та математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами.

Порівняльний аналіз цих зв'язків вказує на їх специфічність. Так, у вибірці вчителів української мови, на відміну від загальної вибірки, виявлені зв'язки між успішністю педагогічної діяльності та схильністю до професій типу «людина – людина», емпатією та товарищескістю, а також між товарищескістю та організаторськими здібностями.

У вибірці математиків, на відміну від загальної вибірки та вибірки вчителів української мови, виявлена значуща взаємозалежність між схильністю до професій типу «людина – людина» та педагогічною культурою. Водночас у цій вибірці відсутні виявлені в інших двох вибірках зв'язки між рівнем розвитку педагогічних здібностей та схильністю до професій типу «людина – людина», задоволеністю педагогічною професією, товарищескістю та організаторськими здібностями, емпатією та педагогічною культурою.

Факторний аналіз структури загальнопедагогічних здібностей вчителів української мови, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами дозволив виділити три значущі фактори.

Перший фактор включає показники рівня розвитку педагогічних здібностей (0,772), схильності до професій типу «людина – людина» (0,767) та успішності педагогічної діяльності (0,755).

Ми назвали його «Адаптація до успішної педагогічної діяльності».

Другий фактор об'єднує показники задоволеності педагогічною професією (0,847), товарищескості (0,706) та організаторських здібностей (0,654).

Його назва – «Задоволеність процесом педагогічної діяльності».

Третій фактор, який включає показники емпатії (0,896) та педагогічної культури (0,539), отримав назву «Психологічна проникливість».

Факторний аналіз структури загальнопедагогічних здібностей вчителів математики також виділив три значущі фактори.

Перший фактор включає показники успішності педагогічної діяльності (0,773), рівня розвитку педагогічних здібностей (0,721) та емпатії (0,579).

Він названий «Адаптація до успішної педагогічної діяльності».

Другий фактор об'єднує показники товарищескості (0,865) та організаторських здібностей (0,725) і отримав назву «Процесуальні особливості педагогічної діяльності».

Третій фактор, який включає показники схильності до професій типу «людина – людина» (0,819) та педагогічної культури (0,644), названий «Педагогічна спрямованість на людину».

Бачимо, що структури загальнопедагогічних здібностей вчителів математики та української мови, які працюють з дітьми з осо-

бливими освітніми потребами мають певні відмінності.

Так, успішність педагогічної діяльності вчителів української мови пов'язана зі спрямованістю на людину та міжособистісні стосунки, тоді як у вчителів математики вона пов'язана з емпатією, яка, на нашу думку, має специфічний характер для вчителя математики і спрямована передусім на розпізнавання сформованості у учнів розумових дій і операцій, забезпечуючи тим самим успішність педагогічної діяльності.

Процес педагогічної діяльності у вчителів математики, на відміну від вчителів української мови, не викликає у них задоволення професією. Педагогічна культура у вибірці математиків пов'язана зі схильністю до професій типу «людина – людина», що забезпечує педагогічну спрямованість на людину; у вибірці вчителів української мови, як і у загальній вибірці, зв'язок педагогічної культури з емпатією зумовлює психологічну проникливість.

Отже, виявлені симптомокомплекси загальнопедагогічних здібностей учителів української мови та математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами мають свою специфіку, що, ймовірно, зумовлено особливим впливом викладання предмета на структуру загальнопедагогічних здібностей.

За допомогою кореляційного аналізу взаємозв'язків компонентів загальнопедагогічних і філологічних здібностей у вчителів української мови та літератури, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами виявлено найбільша кількість зв'язків показника схильності до професій типу «людина – людина». Залежність між загальнопедагогічними і предметними здібностями вчителів української мови має багатозначний характер, тобто деякі показники їх загальнопедагогічних здібностей пов'язані з декількома показниками предметних здібностей, а окремі показники предметних здібностей пов'язані з показниками загальнопедагогічних здібностей.

Аналіз взаємозв'язків загальнопедагогічних і предметних здібностей вчителя математики за допомогою кореляційного аналізу дозволив констатувати, що найбільшу кількість зв'язків має показник рівня розвитку педагогічних здібностей. Залежність між загальнопедагогічними і предметними здібностями учителя математики також має багатозначний характер.

Порівняльний аналіз зв'язків загальнопедагогічних і предметних здібностей у вчителів української мови та математики показав, що вони мають свою специфіку. Так, у вчителів української мови 7 показників загальнопедагогічних здібностей мають статистично значущі зв'язки з показниками предметних здібностей, тоді як у математиків лише 4.

У вчителів української мови констатовано зв'язки з показниками предметних здібнос-

тей тих показників загальнопедагогічних здібностей, які більше визначають орієнтацію на людину та людські відносини (схильність до професій типу «людина – людина», педагогічна культура і задоволеність педагогічною професією). У вибірці вчителів математики зв'язки цих показників загальнопедагогічних здібностей з показниками предметних здібностей відсутні. Це можна пояснити тим, що у філологів і предметна, і педагогічна діяльність переважно пов'язана з орієнтацією на людину, оскільки література в більшій мірі, ніж математика, спрямована на емоційну, моральну, естетичну сфери людини. Іншими словами, особливість зв'язків між загальнопедагогічними і предметними здібностями учителів-математиків і учителів-філологів можна пояснити специфічним впливом викладаного предмета.

Для більш повного та якісного аналізу природи особливих здібностей вчителя та їх місця в структурі особистості результати дослідження були піддані факторному аналізу. Результати факторного аналізу структури особистості учителів української мови представлені в таблиці 1.

Як можна побачити, в I фактор з найбільшми вагами увійшли різноманітні показники філологічних здібностей і комплексні показники педагогічних.

Цей фактор отримав назву «Предметні здібності вчителя української мови та літератури». Він обумовлений симптомокомплексом таких особливостей особистості: слабкість нервової системи, інактивованість нервової системи, активність вольової регуляції цілеспрямованої діяльності. Ймовірно, слабкість нервової системи забезпечує підвищену чутливість вчителя української мови, інактивованість – більш опосередковану активність, що передбачає наявність компенсаторних механізмів та врахування індивідуальних особливостей для досягнення успіху в діяльності, а активність вольової регуляції цілеспрямованої діяльності, ймовірно, є своєрідним компенсаторним механізмом.

В II факторі найбільше ваги мали показники товариськості та організаторських здібностей, а також задоволеності педагогічною діяльністю. Цей фактор позначений як «Товариськість та організаторські здібності вчителя української мови». Він обумовлений симптомокомплексом таких індивідуальних властивостей: сила збудження, збалансованість, рухливість, екстраверсія, комплекс особистісних властивостей (фактори А, С, F, H, O, Q1 за Кеттеллом) та високий рівень суб'єктивного контролю.

У III фактор найбільше увійшов показник емпатії. Ми позначили його як «Психологічна проникливість вчителя української мови та літератури». Він обумовлений наступними симптомокомплексами: слабкість та інактивованість

Таблиця 1

Факторне відображення структури особистості вчителів української мови, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами

№ п/п	Показники	Фактори		
		I	II	III
1	Схильність до професії «людина-людина»	384		
2	Емпатія			552
3	Товариськість		560	
4	Організаторські здібності		708	
5	Задоволеність педагогічною професією		440	
6	Успішність педагогічної діяльності	352		
7	Успішність з української мови	846		
8	Успішність з української літератури	851		
9	Психологічна спостережливість	780		
10	Сила процесів збудження (за Стреляу)		489	
11	Врівноваженість нервових процесів (за Стреляу)		512	
12	Рухливість нервових процесів (за Стреляу)		600	
13	Емоційна збудливість			446
14	Екстраверсія		484	508
15	Вольова регуляція	354		
16	Фактор А (за Кеттеллом)		543	
17	Фактор С (за Кеттеллом)		528	
18	Фактор F (за Кеттеллом)		543	
19	Фактор Н (за Кеттеллом)		718	
20	Фактор О (за Кеттеллом)		-447	
21	Фактор Q1 (за Кеттеллом)		403	
22	Спрямованість на взаємодію			444
23	Спрямованість на задачу			-464
24	Інтернальність загальна		411	
25	Інтернальність в галузі досягнень		527	
26	Інтернальність в галузі невдач		429	
Частка пояснювальної дисперсії, %		13,1	7,2	3,9

нервової системи, емоційна збудливість, екстраверсія, спрямованість на взаємодію та негативний зв'язок зі спрямованістю на завдання.

Таблиця 2

Факторне відображення структури особистості вчителів математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами

№ п/п	Показники	Фактори		
		I	II	III
1	Емпатія			454
2	Товариськість		690	
3	Організаторські здібності		426	
4	Задоволеність педагогічною професією			419
5	Педагогічна культура		594	
6	Успішність педагогічної діяльності	476		
7	Рівень розвитку практичного математичного мислення	521		
8	Успішність з математики	778		
9	Гнучкість розумових процесів	921		
10	Раціональність мислення	882		
11	Математична пам'ять	933		
12	Екстраверсія		406	
13	Фактор А (за Кеттеллом)		472	
14	Фактор С (за Кеттеллом)		497	
15	Фактор Е (за Кеттеллом)	475		
16	Фактор F (за Кеттеллом)		643	
17	Фактор Н (по Кеттеллу)		670	
18	Фактор О (за Кеттеллом)		-453	
19	Фактор Q4 (за Кеттеллом)		-545	
20	Спрямованість на себе			-464
21	Спрямованість на задачу			420
22	Потреба досягнення			427
23	Інтернальність загальна		513	
24	Інтернальність в галузі невдач		405	
25	Інтернальність в галузі виробничих відносин		473	
26	Інтернальність в галузі міжособистісних відносин		577	
Частка пояснювальної дисперсії, %		11,7	6,9	4,1

Факторний аналіз структури інтегральної особистості вчителів математики також дозволив виділити три фактори.

Як видно, I фактор включає показники математичних здібностей та комплексні показники педагогічних здібностей. Цей фактор позначений як «Предметні здібності вчителя математики». Він обумовлений наступним симптомокомплексом: інактивованість нервової системи, лабільність нервової системи та домінантність. Інактивованість нервової системи, ймовірно, забезпечує вчителю математики специфічну активність планувального характеру, лабільність обумовлює динаміку мисленнєвої діяльності, а домінантність, що передбачає напористість, самостійність, виступає компенсаторним механізмом, що дозволяє вчителю математики досягти успіху в діяльності.

II фактор включає показники товариськості, організаторських здібностей та педагогічної культури. Цей фактор позначений як «Здатність вчителя математики до педагогічно обґрунтованого спілкування та організаторської діяльності». Він обумовлений наступним симптомокомплексом: сила збудження, рухливість, пластичність, екстраверсія, комплекс особистісних якостей (фактори А, С, F, H, O, Q4, за Кеттеллом) та високий рівень суб'єктивного контролю.

У III фактор ввійшли показники емпатії та задоволеності педагогічною професією. Його названо «Специфічна проникливість вчителя математики та задоволеність педагогічною діяльністю». Він обумовлений наступним симптомокомплексом: слабкість нервової системи, спрямованість на завдання, потреба досягнення та від'ємний зв'язок з спрямованістю на себе.

Порівняльний аналіз структури особистості вчителів української мови та математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами дозволив виявити загальну тенденцію: наявність комплексу предметних здібностей і комплексу загальнопедагогічних здібностей. Оскільки ця тенденція проявилась у вибірках представників різних спеціалізацій, можна припустити, що дана структура є характерною для спеціальних здібностей вчителів-предметників, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Спеціальні здібності вчителів, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами є цілісною багаторівневою і багатокомпонентною системою, що включає загальнопедагогічні та предметні здібності, яка визначається симптомокомплексом різнорівневих властивостей особистості.

2. Існують специфічні симптомокомплекси особистості, що характеризують здібності до педагогічної діяльності учителів української мови та математики, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами, що визначається особливостями впливу специфічної діяльності вчителя на структуру загальнопедагогічних здібностей.

3. Зв'язок між загальнопедагогічними та предметними здібностями учителя спеціальної школи або інклюзивного класу має багатозначний характер. Особливості цього зв'язку у вчителів різних предметів обумовлені специфікою викладання кожного з них.

4. Спеціальні здібності вчителя математики та української мови і літератури спеціальної школи або інклюзивного класу визначаються різними наборами рівневих властивостей їхньої особистості. При цьому загальнопедагогічні здібності в більшій мірі обумовлені властивостями особистості, а предметні (математичні, філологічні) – властивостями індивідуального рівня. Останні можна вважати передумовами для цих предметних здібностей.

5. Оскільки різноманітні компоненти спеціальних здібностей учителів математики, української мови і літератури, які працюють з дітьми з особливими освітніми потребами базуються на різних, іноді протилежних виявленнях індивідуальних особливостей або їх поєднань (наприклад, емпатія та предметні здібності учителів української мови визначаються слабкістю нервової системи, а товариськість – силою нервової системи і т. д.), можна говорити про наявність різних шляхів досягнення успіху у професійній діяльності вчителя спеціальної школи або інклюзивного класу. Ці шляхи, ймовірно, є стилевими характеристиками цього вчителя, що порушує питання про можливість і необхідність формування індивідуального стилю діяльності та готовності до роботи у спеціальній школі або інклюзивному класі ще в процесі навчання у закладі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубасенюк О.А. Акмеологічні засади неперервної професійної підготовки майбутніх педагогів. Теорія та методика професійно-педагогічної підготовки освітянських кадрів: акмеологічні аспекти: монографія. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 59–122.
2. Зброєва Н. Б. Готовність педагога до інклюзивної освіти (До постановки питання). *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя*. 2012. № 7.
3. Ничкало Н., Лук'янова Л., Хомич Л. Професійна підготовка вчителя: українські реалії, зарубіжний досвід: наук.-аналіт. доп. Нац. акад. пед. наук України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих імені Івана Зязюна НАПН України. За ред. В. Кременя. Київ: Вид-во ТОВ «Юрка Любченка», 2021. 54 с.
4. Петляєва В.В. Педагогічні умови формування моральної культури майбутнього вчителя в процесі професійної підготовки. Проблеми підготовки сучасного вчителя: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. 2016. Вип. 13. С. 151–156.
5. Ткачова Н. О. Аксіологічні засади педагогічного процесу в сучасних загальноосвітніх навчальних закладах: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Лаганск. нац. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. Луганськ, 2007. 44 с.
6. Rogers C. Freedom to learn for the 80's /C. Rogers. – Columbus, Ohio, 1983. – 130 p.

ЕМОЦІЙНИЙ ІНТЕЛЕКТ ТА СТРЕСОСТІЙКІСТЬ МАЙБУТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND STRESS RESISTANCE OF FUTURE SOCIAL WORKERS

Стаття містить розгляд теоретичних проблем та деяких результатів емпіричного дослідження емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників. Розкривається сутність психологічних феноменів емоційного інтелекту та стресостійкості. Емоційний інтелект розглядається як сума інтелектуальних умінь розпізнавати та адекватно інтерпретувати прояви почуттів інших людей та своїх власних. Стресостійкість розглядається як сукупність якостей, що дозволяють людині спокійно переносити дію стресорів без шкідливих сплесків емоцій, які впливають на особистість, діяльність і оточуючих. Розкривається актуальність дослідження даних феноменів у сучасних соціальних умовах. Доводиться, що для соціальних працівників ці якості є професійно значущими. Робиться висновок про необхідність спеціальної роботи щодо формування високих показників емоційного інтелекту та стресостійкості у студентів, які навчаються на спеціальності «соціальна робота». У статті представлені результати емпіричного дослідження емоційного інтелекту та стресостійкості студентів 4 курсу спеціальності «соціальна робота». Показано, що більшість студентів (66,7%) мають інтегральний показник емоційного інтелекту на середньому рівні. Серед показників п'яти шкал емоційного інтелекту найвищі відносяться до шкали «самотивація», а найнижчі – до шкали «емпатія». Стресостійкість більшості майбутніх працівників соціальної сфери знаходиться на середньому (56,7%) та високому (40,0%) рівні. Наводяться попередні дані про взаємозв'язок емоційного інтелекту та стресостійкості студентів спеціальності «соціальна робота». Формулюються висновки щодо теоретичної та практичної значущості отриманих результатів та про перспективи подальшого дослідження проблеми.

Ключові слова: соціальні працівники, емоційний інтелект, стресостійкість, сту-

денти, емпатія, самотивація, емоційна обізнаність.

The article contains a consideration of theoretical problems and some results of empirical research into emotional intelligence and stress resistance of future social workers. The essence of the psychological phenomena of emotional intelligence and stress resistance is revealed. Emotional intelligence is considered as the sum of intellectual skills to recognize and adequately interpret the manifestations of other people's feelings and one's own. Stress resistance is considered as a set of qualities that allow a person to calmly endure the effects of stressors without harmful outbursts of emotions affecting the personality, activities and others. The relevance of studying these phenomena in modern social conditions is revealed. It is proved that for social workers these qualities can be considered as professionally significant. The conclusion is made about the need for special work to develop high levels of emotional intelligence and stress resistance in students who are studying in the specialty «social work». The article presents the results of an empirical study of emotional intelligence and stress resistance of 4th-year students majoring in social work. It is shown that the majority of students (66.7%) have an integral indicator of emotional intelligence at an average level. Among the indicators of the five emotional intelligence scales, the highest are related to the «self-motivation» scale, and the lowest are related to the «empathy» scale. The stress resistance of the majority of future social workers is at an average (56.7%) and high (40.0%) level. Preliminary data on the relationship between emotional intelligence and stress resistance of students majoring in social work are provided. Conclusions are formulated regarding the theoretical and practical significance of the results obtained and the prospects for further research of the problem.

Key words: social workers, emotional intelligence, stress resistance, students, empathy, self-motivation, emotional knowledge.

УДК 364.62.08:159.942
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.22>

Тарасова Т.Б.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Супрунова М.О.

магістрант
за спеціальністю 053 – Психологія
Сумський державний університет

Емоційний інтелект є ключовою складовою успіху в особистому і професійному житті. Вміння розуміти, контролювати і виражати свої емоції, а також розуміти емоції інших, визначає здатність ефективно спілкуватись, розв'язувати конфлікти та встановлювати міцні стосунки. Емоційний інтелект допомагає керувати стресом і адаптуватися до змін в навколишньому середовищі, що в умовах сьогодення є дуже важливим. Люди з високим рівнем емоційного інтелекту мають здатність ефективно реагувати на негативні ситуації, зберігаючи при цьому свій психологічний комфорт. Ще однією важливою якістю особистості, яка оперує багатьма процесами в нашому

житті є стресостійкість. Люди з високим рівнем стресостійкості мають здатність адаптуватися до непередбачуваних обставин і швидко знаходити рішення в складних ситуаціях. Вони володіють ефективними стратегіями саморегуляції, що дозволяє їм залишатись продуктивними навіть у стресових умовах. Ці актуальні якості особистості мають виключну значимість в діяльності соціальних працівників, які виконують велику частину роботи, взаємодіючи з незнайомими людьми, допомагаючи тим, хто цього потребує. Очевидно, що формування емоційного інтелекту та стресостійкості є одним з актуальних завдань професійної підготовки майбутніх соціальних робітників

в закладах вищої освіти. Розвиток емоційного інтелекту та стресостійкості соціальних працівників допоможе їм легше вести комунікацію з людьми, бути стійким до випробувань та стресових чинників, підвищувати власну кваліфікацію та надавати більш якісну підтримку.

Тому метою проведеного дослідження стало визначення особливостей емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників. Для досягнення даної мети було визначено теоретичні засади вивчення емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників та емпірично досліджено особливості емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників.

Термін «емоційний інтелект» з'являється в психології особистості приблизно десять років тому. Поява робіт американських психологів таких як Г. Гарднер, Д. Гоулман, Дж. Майер, П. Селовей та інших, викликало певне здивування завдяки незвичайному поєднанню понять «емоція» та «інтелект». Не менше дивував той факт, що це поняття використовують для опису успіху у будь-якій діяльності людини [3]. Термін "емоційний інтелект" можна побачити у роботах Дж. Майєра, П. Селовея та Д. Карузо які наголошують, що «Емоційний інтелект – особливість людини, яка проявляється в усвідомленні та розумінні власних емоцій та емоцій інших людей» [11, с. 35]. Концепція Д. Гоулмана [1] досить популярна серед моделей емоційного інтелекту. Відповідно до цієї концепції, емоційний інтелект – це здатність людини інтерпретувати власні емоції та емоції інших людей та використовувати цю інформацію для власних цілей, до складу якої входять: самосвідомість; самоконтроль; соціальна чутливість; управління відносинами. У роботі «Емоційний інтелект» Д. Гоулман чітко підкреслив значущість цього механізму особистості та його використання у різних сферах особистого життя та професійної діяльності. На думку вченого емоційний інтелект має ієрархічну структуру і п'ять його складових розвиваються та реалізуються поступово. До складових емоційного інтелекту Д. Гоулман відносить наступне: самосвідомість як здатність впізнавати власні емоції та їх вплив на думки та поведінку; саморегуляція – здатність контролювати або регулювати свої емоційні реакції, щоб вони відповідали ситуації; мотивація, що являє собою внутрішнє спонукання до досягнення цілей заради особистого задоволення або розвитку; емпатія як здатність розуміти емоції інших людей та відчувати співчуття до їх переживань; соціальні навички – набір навичок, необхідних для ефективного взаємодії та встановлення позитивних відносин з іншими людьми. Головними рекомендаціями на шляху до успіху були форму-

вання таких властивостей, як наполегливість, мотивація, самоконтроль і, найголовніше – розуміння власних емоцій та емоцій оточуючих людей [1].

Більшість психологів стверджують, що емоційний інтелект протиставляється загальному інтелекту, тому що він розвивається в будь-якому віці і завжди віддається перевага тим хто має цю властивість, порівняно з носіями високого IQ [9]. Цю проблему активно висвітлювали в загальнонаукових публікаціях, з'явилися різні версії вербальних тестів емоційного інтелекту, який будувався на основі ставлення людини до самої себе та інших.

На думку психологів, які вивчали проблеми емоційного інтелекту в психології, в усьому світі зараз можна побачити вибух негативних емоцій. Більшість почали помічати, що люди не можуть стримувати свої емоції і це не дивно для інших. Протягом останніх десятиліть, як зазначають дослідники [1; 8], з'явилися численні проблеми високого рівня емоційної нестриманості, ігнорування стандартів вираження почуттів на всіх рівнях спілкування, починаючи від сім'ї, закінчуючи командою на роботі.

Нині актуальною є «модель спроможності» емоційного інтелекту, розроблена Дж. Мейєром, П. Селовеєм та Д. Карузо, які розуміли емоційний інтелект як сукупність здібностей людини до усвідомлення, розуміння та управління власними емоціями та емоціями інших. Дослідники виділили чотири компоненти емоційного інтелекту: сприйняття, оцінка та вираження емоцій; використання емоцій для підвищення ефективності мислення та дій; розуміння та аналіз емоцій; свідоме управління емоціями [11].

Дослідженню емоційного інтелекту значну увагу приділяли і вітчизняні психологи [3; 8; 10 та інші]. Узагальнюючи їхні роботи можна стверджувати, що, емоційний інтелект – це когнітивна навичка, а риси особистості можуть допомагати або заважати функціонуванню емоцій. У цьому феномені присутні чотири компоненти: розуміння почуттів інших людей; управління емоціями інших; розуміння своїх почуттів; керування своїми емоціями. В багатьох дослідженнях підкреслюється зв'язок емоційного інтелекту зі стресостійкістю особистості.

Сьогодні проблемою стійкості особистості до стресу займаються науковці психології, медицини, біології, соціології, педагогіки та інших гуманітарних наук, що перетворює її все більш на міждисциплінарну.

Стресостійкість у психології вважається здатністю особистості протистояти стресу. Стійкість організму до стресів є корисною захисною функцією, яка дозволяє людині ефективно адаптуватися до умов навколиш-

нього середовища та нейтралізувати негативну дію зовнішніх і внутрішніх стресогенних факторів [4; 6].

Аналіз наукових джерел показав, що в психологічних науках феномен «стресостійкість» розглядають як комплексну властивість особистості, що характеризується необхідним ступенем адаптації до дій в екстремальних ситуаціях, яка сприяє перенесенню різноманітного навантаження. Стресостійкість вважають невід'ємною для самодостатньої особистості властивістю, яка пов'язана з багаторівневою системою елементів, представлену набором когнітивних, інтелектуальних, емоційних та особистісних елементів [4].

Дослідники підкреслюють особливу значущість стресостійкості для працівників соціономічних професій [2; 5; 7]. Г. М. Дубчак, досліджуючи стресостійкість майбутніх фахівців соціономічних професій, вважає, що «під стійкістю до професійного стресу слід розуміти здатність людини протистояти негативному впливу стресорів, пов'язаних з професійною діяльністю, детерміновану індивідуальною сукупністю її вроджених і набутих особливостей і процесів, які гарантують оптимальне досягнення поставлених цілей при роботі в складній емоційній ситуації» [2, с. 14].

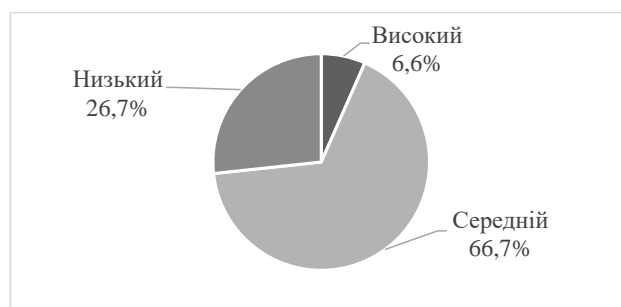
Обґрунтовуючи психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових груп, Ю. О. Тептюк стверджує, що стресостійкість особистості є «інтеграційним динамічним утворенням, яке актуалізує її здатність розуміти специфіку стресової ситуації та навички». долати це, адекватно емоційно реагувати на різноманітні стресори, активно модифікувати стресові умови та підтримувати ефективність виконуваної діяльності» [7, с. 18].

Вищезазначене переконливо доводить необхідність розширених досліджень емоційного інтелекту та стресостійкості не тільки працюючих робітників соціальної сфери, але й їх особливостей у майбутніх соціальних працівників в процесі професійного навчання в закладах вищої освіти. Що і визначило вибір теми нашого дослідження, яке було розпочато у Сумському державному університеті з вересня 2023 року.

Мета дослідження зумовила вибір психодіагностичного інструментарію емпіричного дослідження емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних робітників. Емоційний інтелект досліджувався за допомогою методики «Визначення емоційного інтелекту» Н. Холла, яка призначена для виявлення здібності особистості розуміти відносини, що репрезентується в емоціях, і керувати своєю емоційною сферою. Методика передбачає визначення інтегрального показника емоцій-

ного інтелекту, а також – парціальних показників за шкалами: «Емоційна обізнаність», «Управління своїми емоціями», «Самотивація», «Емпатія», «Розпізнавання емоцій інших людей». Дослідження стресостійкості майбутніх соціальних працівників відбувалася з використанням методики «Діагностика стресостійкості» О. М. Істратової. Методика дозволяє перевірити індивідуальні особливості реагування на стресори, ступінь самоконтролю та рівень емоційної лабільності, на основі чого виявляються рівні стресостійкості. Дослідження проводилося у лютому-березні 2024 року з студентами Сумського державного університету, 4 курсу спеціальності «Соціальна робота» в кількості 30 досліджуваних.

За методикою «Діагностика емоційного інтелекту» Н. Холла інтегральний показник емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників знаходиться на середньому рівні та складає 48,7 балів. В той же час значущим є розподіл отриманих результатів респондентів по трьох рівнях, що представлено на рисунку 1.

Рис. 1. Рівні інтегрального показника емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників за методикою Н. Холла (%)

Як видно з наведених даних середній рівень інтегрального показника емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників притаманний переважній більшості досліджуваних, що відповідає середньому показнику вибірки. Але пригортає увагу та стурбованість занадто низки показники високого рівня емоційного інтелекту (6,6%).

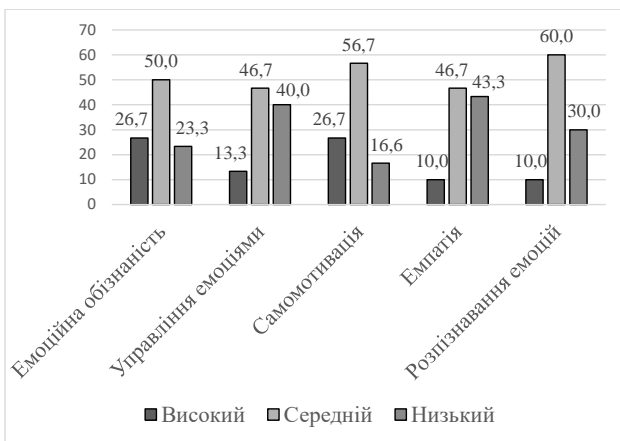
Як зазначалося вище, методика Н. Холла дає можливість з'ясувати не тільки інтегральний показник емоційного інтелекту, але і дослідити окремі його показники (шкали): емоційна обізнаність, управління своїми емоціями, самотивація, емпатія, розпізнавання емоцій інших людей. Середні показники по цим шкалам подані на рисунку 2.

Рис. 2. Парціальні показники емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників за методикою Н. Холла (середні бали)

Як свідчать отримані дані середні парціальні показники емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників є досить близькими, проте шкала самомотивації та емоційної обізнаності мають певну перевагу.

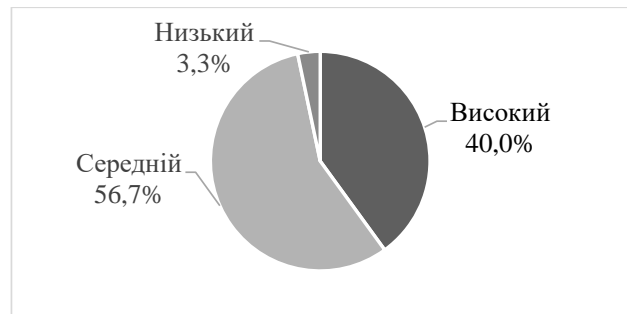
Такі результати підтверджуються і аналізом рівнів парціальних показників емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників, що представлені на рисунку 3.

Рис. 3. Рівні парціальних показників емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників за методикою Н. Холла (%)

Тут можна спостерігати, що на високому рівні розвитку найбільше представлена шкала самомотивації, а на низькому рівні – шкали емпатії та управління своїми емоціями.

Дослідження стресостійкості майбутніх соціальних працівників проводилося з використанням методики О. М. Істратової «Діагностика стресостійкості». За даними цієї методики середній показник стресостійкості майбутніх соціальних працівників складає 4,7 бали, що свідчить про середній її рівень. Співвідношення рівнів стресостійкості майбутніх соціальних працівників представлено на рисунку 4.

Рис. 4. Рівні стресостійкості майбутніх соціальних працівників за методикою О. М. Істратової (%)

Наведені дані підтверджують, що провідним є середній рівень стресостійкості майбутніх соціальних працівників, але необхідно звернути увагу на значний показник високого рівня стресостійкості досліджуваної вибірки.

Відповідно до завдань дослідження нами була з'ясована сполученість інтегрального показника емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників що представлено у таблиці 1.

**Таблиця 1
Сполученість інтегрального показника емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників**

Інтегральний показник EI	Стресостійкість		
	Висока	Середня	Низька
Високий	50,0	50,0	–
Середній	40,0	60,0	–
Низький	37,5	50,0	12,5

Наведені дані дають первинну інформацію стосовно сполученості інтегрального показника емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників, яка полягає в тому, що зменшення рівня емоційного інтелекту призводить і до зменшення рівня стресостійкості. Проте, ці результати треба сприймати лише як певну тенденцію тому що проведення кореляційного аналізу зв'язків між інтегральним та парціальними показниками емоційного інтелекту майбутніх соціальних працівників не надало статистично значущих результатів.

Таким чином, на основі проведеного дослідження можна зробити певні загальні висновки.

Емоційний інтелект розвивається як здатність особистості усвідомлювати, розуміти та керувати власними емоціями та емоціями інших людей. Це унікальний феномен, який за думкою багатьох авторів, є запорукою успішної адаптації особистості та її ефективної діяльності. Стресостійкість розглядається як здатність особистості протистояти стресу та ефективно адаптуватися до дії стресогенних

факторів. Це корисна захисна функція дозволяє людям зберегти працездатність та психічне здоров'я в екстремальних ситуаціях.

Методом емпіричного дослідження було визначено особливості емоційного інтелекту та стресостійкості у майбутніх соціальних працівників. Узагальнюючи результати якого можна зробити висновок, що більшість майбутніх соціальних працівників мають середній рівень розвитку як стресостійкості, так і емоційного інтелекту. Це може ускладнювати їхню подальшу професійну діяльність, яка об'єктивно пов'язана з підвищеними психоемоційними навантаженнями.

Перспективи подальших наукових розвідок треба вбачати у розширеному дослідженні емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників з врахуванням динаміки професійної підготовки студентів спеціальності "соціальна робота" та більш докладному вивченні кореляційних зв'язків досліджуваних феноменів. Крім цього, доцільно розробити програму психологічного супроводу розвитку емоційного інтелекту та стресостійкості майбутніх соціальних працівників, яку можна було б використати в роботі психологічних служб закладів вищої освіти. Попередньо можна вважати, що ця програма повинна містити у собі вправи спрямовані на: практику усвідомленості власних психічних станів, на дихання та розслаблення, розвиток емпатії, підтримку здорового способу життя, фокусування на сильних сторонах, вироблення позитивних звичок, опанування навичок управління стресом та підтримку соціальних зв'язків.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гоулман, Д. Емоційний інтелект. Харків : Vivat. 2019. 511 с.
2. Дубчак Г. М. Психологія становлення професійної стресостійкості майбутніх фахівців соціально-педагогічних професій : автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ. 2018. 41 с.
3. Емоційний інтелект / упоряд. А. Козлова. Київ : Шкільний світ. 2018. 128 с.
4. Кравцова О. К. Стресостійкість особистості як психологічний феномен: основні теоретичні підходи. // Вісник післядипломної освіти. Серія : Соціальні та поведінкові науки. 2019. Вип. 7. С. 98–117.
5. Купенко О. В. Соціальна робота: від теорії до практики : навчальний посібник. Суми : Сумський державний університет. 2020. 192 с.
6. Стресостійкість: навчальний посібник / за ред. Я. М. Когути. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 204 с.
7. Тептюк Ю. О. Психологічні умови розвитку стресостійкості у соціальних працівників різних вікових категорій : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ. 2021. 23 с.
8. Фурман, В. В.. Емоційний інтелект як метакомпетенція особистості // Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. 2017. № 27. С. 82-85.
9. Чебикін, О. Емоційний інтелект, його пізнавально-мисленнєві ознаки та функції // Наука і освіта. 2020. № 1. С. 19-28.
10. Четверик-Бурчак А. Г. Механізми впливу емоційного інтелекту на успішність життєдіяльності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Дніпропетровськ, 2015. 187 с.
11. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Models of Emotional Intelligence // Sternberg R. Handbook of Intelligence. – Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2000. – P. 396-420.

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД СІМЕЙ ПАЦІЄНТІВ З НАСЛІДКАМИ ІНСУЛЬТУ
У ПРОЦЕСІ РЕАБІЛІАЦІЇPSYCHOLOGICAL SUPPORT FOR FAMILIES OF PATIENTS WITH STROKE
CONSEQUENCES IN THE REHABILITATION PROCESS

Дослідження присвячене вивченню проблеми психологічного супроводу сімей, члени яких перенесли інсульт, з метою розробки ефективних стратегій підтримки. Основна увага надається психологічним викликам, з якими зіштовхуються члени сім'ї, включаючи стрес, тривогу, депресію та почуття безпорадності. Вони щодня допомагають пацієнтам повернутися до життєдіяльності, відповідно, пацієнти після перенесеного інсульту дуже залежні від них. Тому, у процесі реабілітації пацієнтам потрібен доглядач, щоб допомогти, доки їхні тіла відновлюються. У зв'язку з цим, роль та підтримка сім'ї має вирішальне значення у лікуванні та реабілітації пацієнтів, які перенесли інсульт. Результати проведеного дослідження показали, що сім'ї пацієнтів після інсульту зіштовхуються з наступними основними проблемами. На жаль, досить часто, члени сім'ї не отримують інформації про порушення, пов'язані з інсультом. Особливо бракує їм інформації про те, як запобігти повторним інсультам у майбутньому, а також про соціальні послуги та пільги, на які вони можуть мати право. Крім того, членам сім'ї не вистачає знань про психологічні проблеми, з якими зіштовхуються пацієнти після інсульту. Результати дослідження підкреслюють важливість комплексного підходу до психологічного супроводу сімей пацієнтів після інсульту. Для покращення психологічного супроводу сімей пацієнтів після інсульту рекомендовано розробити спеціалізовані програми підтримки для сімей, які враховують їхні унікальні потреби та проблеми; забезпечити регулярні консультації з психологом для членів сімей, що дозволить своєчасно виявляти і вирішувати психологічні проблеми; організувати групи підтримки для сімей пацієнтів, що дозволить обмінюватися досвідом і отримувати емоційну підтримку; залучати мультидисциплінарні команди (психологи, соціальні працівники, лікарі) для комплексної підтримки сімей. Таким чином, стаття висвітлює важливість психологічного супроводу в реабілітації після інсульту, підкреслюючи, що інтеграція психологічної підтримки у комплексну програму реабілітації може значно покращити результати та якість життя як пацієнтів, так і їхніх родин.

Ключові слова: інсульт, пацієнти з наслідками інсульту, реабілітація після інсульту, сімейний догляд при інсульті, психологічний супровід.

The research is dedicated to studying the features of psychological support for families whose members have suffered a stroke in order to develop effective support strategies. The focus is on psychological challenges faced by family members, including stress, anxiety, depression and feelings of helplessness. They help patients return to their activities every day, so patients are very dependent on them. Therefore, in the rehabilitation process, patients need a caregiver to help while their bodies recover. In this regard, the role and support of the family is crucial in the treatment and rehabilitation of stroke patients.

The results of the study showed that families of patients after stroke face the following main problems. Unfortunately, family members often do not receive information about stroke-related disabilities. They especially lack information about how to prevent future strokes, as well as about social services and benefits to which they may be entitled. In addition, family members may lack knowledge about the psychological problems that patients face after a stroke. The results of the study emphasize the importance of a comprehensive approach to psychological support for families of patients after stroke. To improve psychological support for families of patients after stroke, it is recommended to develop specialized support programs for families that take into account their unique needs and problems; to provide regular consultations with a psychologist for family members, which will allow timely detection and resolution of psychological problems; to organize support groups for families of patients, which will allow them to share experiences and receive emotional support; to involve multidisciplinary teams (psychologists, social workers, doctors) for comprehensive support of families. Thus, the article highlights the significance of psychological support in post-stroke rehabilitation, emphasizing that integrating psychological assistance into a comprehensive rehabilitation program can significantly improve outcomes and quality of life for both patients and their families. **Key words:** stroke, patients with stroke consequences, rehabilitation after a stroke, stroke family caregiver, psychological support.

УДК 616.831-005.1-08-039.76
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.23>

Іванцев Н.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри клінічної
та реабілітаційної психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Іванцев Л.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри загальної психології
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Однією з провідних причин інвалідності та смертності як у розвинених країнах, так і в усьому світі є інсульт. У розвинених країнах інсульт є провідною причиною інвалідності

у дорослих, що створює значне навантаження на системи охорони здоров'я та економіку. За даними ВООЗ, щорічно інсульт вражає близько 15 мільйонів людей. Тільки в Україні нарахо-

ується більше ніж 2 млн. осіб, які перенесли інсульт, продовжуючи жити з його наслідками.

Інсульт є серйозною медичною проблемою, що часто призводить до тривалих фізичних, когнітивних та емоційних змін. Інвалідизація після інсульту може суттєво змінити життя людей і поставити перед ними нові виклики в адаптації до нових умов життя. Виражені порушення рухової та мовної сфери після інсульту, зміни соціального статусу, тривалість лікування та невизначеність прогнозу перебігу захворювання призводять до соціально-психологічної дезадаптації хворого. Відновлення втрачених функцій після інсульту залежить від різноманітних чинників. Зокрема: важкість визначається ступенем ураження мозку, наявністю ускладнень та іншими медичними факторами; місце ураження мозку впливає на те, які функції будуть втрачені і на їх можливість відновлення; молоді люди зазвичай мають кращі шанси на відновлення, оскільки мозок має більшу пластичність; у той же час, у пацієнтів похилого віку процес відновлення може бути повільнішим; особливості особистості та психічний стан пацієнта впливають на мотивацію та ефективність участі у реабілітаційних програмах; когнітивні порушення, такі як порушення пам'яті або уваги, ускладнюють процес відновлення та потребують додаткових психологічних і когнітивних тренувань; на результати відновлення впливають ранній початок, характер та інтенсивність проведених реабілітаційних заходів після інсульту [1].

Реабілітація після інсульту є вкрай важливим етапом життя для людини, яка втратила здоров'я та функціональність. Необхідне не лише своєчасне забезпечення медичними препаратами, а й щоденна підтримка пацієнта, нормалізація його емоційного стану, стимулювання відновлення після інсульту у домашніх умовах. Адже, не всі мають можливість працювати зі спеціалістами, відвідувати реабілітаційні центри або залишатися на їх території до одужання або повернення основних рухових функцій і мови.

Після перенесення інсульту психічний стан більшості хворих містить різкі перепади настрою, пригніченість, шок, психоз і навіть несамовитість як один із можливих наслідків, який зустрічається відносно рідко. Проте пацієнт не божеволіє у прямому сенсі слова, йдеться швидше про деменцію, розвиток якої спровоковано органічним ураженням мозку. Оптимальні та найважливіші складові реабілітації осіб після інсульту – індивідуальний підхід, систематичність та послідовність, а також безперервність психологічного впливу [2].

У вирішенні проблеми з психікою після інсульту та стимулювати хворого до одужання, важлива не лише робота зі спеціалістами, а й залучення близького оточення пацієнта.

Після госпіталізації він повертаються додому, де залежить від сім'ї, яка доглядає за критичною підтримкою у задоволенні його фізичних та емоційних потреб [5].

Отже, сімейне та близьке соціальне оточення виступають головним джерелом підтримки, відіграючи невід'ємну роль у реабілітації та процесі відновлення пацієнта після інсульту у плані надання, перш за все, емоційної підтримки, що допомагає впоратися їй зі стресом, тривогою та депресією, які часто супроводжують період життя пацієнта після інсульту. Члени сім'ї та близькі люди можуть створити середовище, яке сприяє реабілітації через впровадження змін у домашньому середовищі для полегшення руху та комунікації хворого [4].

Початковий період після інсульту може бути найбільш стресовими для сімей, оскільки усі члени сім'ї переживають шоківий стан. Як правило, інсульт виникає раптово, і більшість сімей відчують занепокоєння щодо прогнозу та невпевненість у майбутньому. Вже сама думка про безстроковий постійний догляд і спостереження за хворою людиною, особливо прикутої до ліжка, призводить до паніки навіть найстійкіших серед близьких. У таких сім'ях має місце ризик розвитку депресії та інших типів емоційного стресу, високий рівень напруги, усвідомлення тягаря, невдоволення життям опікунів і занепокоєння. Якщо особа, яка пережила інсульт, відчуває фізичні вади або функціональну недієздатність, їй може знадобитися допомога інших для задоволення основних потреб у повсякденній діяльності. Це може передбачати довгі години надання допомоги, що призводить до втоми та виснаження. Однак близьке оточення хворого, яке здійснює догляд за ним, надає не лише фізичну йому допомогу, а здатне емоційно підтримувати, допомагаючи у подоланні різних труднощів, пов'язаних з наслідками інсульту [7].

На жаль, досить часто, члени сім'ї не отримують інформації про порушення, пов'язані з інсультом, а прогалини у знаннях можуть призвести до появи стресу та розчарування. Особливо бракує родичам інформації про те, як запобігти повторним інсультам у майбутньому, а також про соціальні послуги та пільги, на які вони можуть мати право. Крім того, членам сім'ї може не вистачати знань про психологічні проблеми, з якими зіштовхуються пацієнти після інсульту. Оскільки вони неохоче звертаються за допомогою, тому багато хто з них відчувають себе неадекватними або невдалими опікунами, так як змушені просити про допомогу [8].

Беручи до уваги актуальність порушеної проблеми та аналітичне узагальнення досліджень у даному напрямку, мета нашого дослідження полягала у виявленні ключових

аспектів психологічного супроводу сімей пацієнтів після інсульту, розробки рекомендації для забезпечення їх емоційної та психологічної підтримки. Проводилося дослідження на базі Івано-Франківського обласного клінічного кардіологічного центру. Вибірку досліджуваних склали родичі пацієнтів, які перенесли інсульт, у кількості 48 осіб (віком від 30 до 65 років).

Для отримання первинних даних з метою подальшого їх аналізу, ми застосували метод анкетування як один з основних і найпоширеніших методів збору даних у психологічних дослідженнях, що передбачає використання спеціально розроблених анкет для збору інформації від респондентів. У нашому випадку, до складу стандартизованої анкети входили однакові запитання для всіх респондентів з метою отримання узагальнених даних.

Для виявлення психологічних проблем, з якими зіштовхуються пацієнти після інсульту з точки зору їх родичів, ми запропонували досліджуваним запитання блоку № 1 нашої анкети, які спрямовані на оцінку прояву депресії, тривоги, почуття безнадії, соціальної ізоляції та інших психологічних труднощів, які можуть виникнути у пацієнтів після інсульту: «Чи помічаєте ви у хворого після інсульту прояви депресії або пригніченого настрою?», «Чи відчуває хворий підвищений рівень тривожності або страху?», «Чи виражає хворий почуття безнадії або втрату інтересу до звичних занять?», «Чи помічаєте ви ознаки соціальної ізоляції або уникнення соціальних контактів?», «Чи звертався хворий по психологічну допомогу або чи потребує такої допомоги, на вашу думку?».

За результатами у хворого після інсульту прояви депресії або пригніченого настрою часто помічаються (41%); іноді помічаються (37,5%), рідко помічаються (12,5%); не помічаються (9%). Підвищений рівень тривожності або страху у хворого після інсульту часто спостерігається (37,5%); іноді спостерігається (31%), рідко спостерігається (25%), не спостерігається (6,5%). Почуття безнадії або втрата інтересу часто виражають (28%), іноді виражають (37,5%), рідко виражають (25%), не виражають (9,5%). Ознаки соціальної ізоляції або уникнення соціальних контактів часто спостерігаються (22%), іноді спостерігаються (31%), рідко спостерігаються (28%), не спостерігаються (19%). На запитання «Чи звертався хворий за психологічною допомогою або чи потребує такої допомоги, на вашу думку?» ми отримали наступні відповіді: 18,5% респондентів підтвердили факт звернення та отримання допомоги; звертався, але допомогу не отримує – 12,5% респондентів; не звертався, але потребує допомоги – 47% респондентів; не потребує допомоги – 22% респондентів.

З метою виявлення у родичів підготовленості до догляду за хворими після інсульту,

респондентам було запропоновано запитання блоку № 2, спрямованих на оцінку рівня навичок та знань у них щодо догляду, управління симптомами та підтримки пацієнтів після інсульту. Результати аналізу показують, що рівень підготовленості родичів щодо догляду за хворими після перенесення інсульту є неоднорідним. Близько 56,5% респондентів мають загальні знання про догляд, але 43,5% мають обмежені знання або взагалі не обізнані, що свідчить про необхідність навчання і розширення інформаційної підтримки. Принаймні базові навички надання першої допомоги мають 62,5% респондентів, але третина (37,5%) потребує додаткового навчання. На питання про обізнаність щодо харчування та фізичної активності хворих після перенесення інсульту – 43,5% респондентів добре або частково обізнані, але 56,5% мають обмежені знання або взагалі не знайомі з цими аспектами, що вимагає освітніх ініціатив. Лише 12,5% з усієї вибірки досліджуваних (n=48) мають високий рівень навичок психологічної підтримки, що вказує на значну потребу у психологічній підготовці родичів, оскільки 50% мають середній або низький рівень, а 37,5% взагалі не мають таких навичок. Як виявилось, більшість респондентів (62,5%) мають принаймні частковий доступ до ресурсів та підтримки з боку медичних працівників, але 37,5% мають обмежений або взагалі не мають доступу, що потребує покращення системи підтримки.

У контексті досліджуваної проблеми, важливою на наш погляд, є оцінка рівня юридичної обізнаності родичів хворих після перенесеного інсульту щодо основ соціальної допомоги, правових аспектів та доступу до ресурсів для підтримки пацієнтів. Таким чином, наступний блок № 3 нашої анкети містить запитання спрямовані на виявлення знань родичів про соціальні пільги, правові аспекти догляду, фінансову підтримку та процедури отримання допомоги: «Чи знаєте ви про соціальні пільги, на які має право пацієнт після перенесення інсульту?», «Чи знайомі ви з процедурою оформлення соціальної допомоги для пацієнта?», «Чи відомі вам ваші права як опікуна пацієнта, який переніс інсульт?», «Чи маєте ви доступ до юридичних консультацій з питань соціальної допомоги?», «Чи знаєте ви, де можна отримати додаткову інформацію про соціальну допомогу та права пацієнтів після перенесеного інсульту?». Результати опитування:

– **знання про соціальні пільги:** лише 18,5% респондентів добре обізнані про соціальні пільги, 37,5% мають загальні знання, в той час як 44% мають обмежені знання або взагалі не обізнані, що підкреслює необхідність у покращенні інформування про соціальні пільги, доступні пацієнтам, що перенесли інсульт;

– **знання про процедуру оформлення соціальної допомоги:** добре знайомі 12,5%, мають обмежені знання та загальні уявлення 69% респондентів, а 18,5% не знають процедури взагалі, що вказує на складнощі з розумінням і виконанням бюрократичних процедур, на потребу у наданні додаткової інформації та підтримки;

– **знання про права як опікуна:** 56% респондентів мають обмежені знання або взагалі не знають своїх прав як опікунів, що створює ризик для захисту їхніх прав і прав пацієнтів і, тим самим, вказує на необхідність поширення інформації про права опікунів;

– **доступ до юридичних консультацій:** лише 25% мають постійний доступ до юридичних консультацій, тоді як 62,5% мають обмежений доступ або труднощі з ним, а 12,5% не мають доступу, що свідчить про потребу у покращенні доступності юридичної допомоги для родичів;

– **знання про джерела додаткової інформації:** 56% респондентів мають обмежені знання або не знають про джерела додаткової інформації, що вказує на необхідність покращення доступу до інформаційних ресурсів.

Для визначення рівня поінформованості родичів хворих після перенесення інсульту щодо соціально-побутової реабілітації та профілактики вторинного інсульту, нашим респондентам було запропоновано питання наступного блоку № 4 нашої анкети. В основу запропонованих запитань входили аспекти, пов'язані з реабілітаційними програмами, адаптацією побуту відповідно до потреб хворого, підтримкою активного способу життя та методами профілактики повторного інсульту: «Чи знаєте ви про соціально-побутові аспекти реабілітації після інсульту?», «Чи ознайомлені ви з програмами, що підтримують адаптацію побуту відповідно до потреб хворого?», «Чи володієте ви інформацією про методи підтримки активного способу життя для запобігання повторного інсульту?», «Чи маєте ви доступ до ресурсів або програм, які підтримують профілактику вторинного інсульту?», «Чи знаєте ви, де можна отримати додаткову інформацію або допомогу з питань соціально-побутової реабілітації?». За результатами опитування нам вдалося встановити наступне: про соціально-побутові аспекти реабілітації 53% респондентів мають добре або загальне уявлення, тоді як 25% мають обмежені знання, а 22% з усієї вибірки респондентів взагалі не поінформовані; з програмами адаптації побуту 18,5% респондентів добре ознайомлені, а 37,5% мають обмежені знання, а 12,5% взагалі не знайомі з такими програмами; про методи підтримки активного способу життя, необхідні для профілактики повторного інсульту лише 22% респондентів

добре поінформовані, що вказує на потребу у поширенні знань та практичних рекомендацій; повний доступ до ресурсів або програм профілактики вторинного інсульту мають 19%, тоді як 44% мають обмежений доступ або не мають його взагалі; про джерела додаткової інформації щодо реабілітації загальне уявлення або не знають 53%.

Результати опитування підкреслюють:

– значну поширеність психологічних проблем серед хворих після перенесеного інсульту та необхідність у комплексному підході до їх вирішення, включаючи медичну, психологічну та соціальну підтримку;

– необхідність комплексного підходу до навчання та підтримки родичів хворих після інсульту для забезпечення ефективної реабілітації та покращення якості життя як пацієнтів, так і їхніх сімей;

– потребу у покращенні юридичної обізнаності та доступу до соціальної допомоги для родичів хворих після інсульту, що є важливим кроком для забезпечення ефективної підтримки пацієнтів та захисту прав опікунів;

– необхідність у покращенні поінформованості та доступу до ресурсів, що стосуються соціально-побутової реабілітації та профілактики вторинного інсульту, для забезпечення ефективної підтримки пацієнтів та їх родичів.

Таким чином, результати дослідження визначають важливість комплексного підходу до психологічного супроводу сімей пацієнтів після інсульту. На нашу думку, ефективна психологічна підтримка може значно покращити емоційний стан і якість життя як пацієнтів, так і їхніх родин.

Для покращення психологічного супроводу сімей пацієнтів після інсульту виступають наступні рекомендації:

– розробка спеціалізованих програм підтримки для сімей, які враховують їхні унікальні потреби та проблеми;

– забезпечення регулярних консультацій з психологом для членів сімей, що дозволить своєчасно виявляти і вирішувати психологічні проблеми;

– організація групи підтримки для сімей пацієнтів, що дозволить обмінюватися досвідом і отримувати емоційну підтримку;

– залучення мультидисциплінарних команд (психологи, соціальні працівники, лікарі) для комплексної підтримки сімей.

Інтеграція психологічної підтримки у програми реабілітації є критично важливою для досягнення стійких та довготривалих результатів у відновленні після інсульту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гасюк М. Б., Шкраб'юк В. С., Кобець І. Т. Якість життя хворих, які перенесли інсульт. *Теорія і практика сучасної психології. Медична психологія*. 2019. № 4, Т. 1. С. 68-72.

2. Козьолкін О. А. Реабілітація хворих на мозковий інсульт: навч. посіб. Запоріжжя : ЗДМУ, 2021. 87 с.
3. Cecep Eli Kosasih et al. (2020). Family support for patients with stroke: a systematic review Journal of Advanced Pharmacy Education & Research. Vol 10. Issue 3, 47-56.
4. Visser-Meily A, Post M, Gorter JW, Berlekom SBV, Van den Bos T, Lindeman E. Rehabilitation of stroke patients needs a family-centered approach. *Disability and Rehabilitation*. 2006; 28(24):1557–1561.
5. Quinn, K., Murray, C., & Malone, C. (2014). Spousal experiences of coping with and adapting to caregiving for a partner who has a stroke: A meta-synthesis of qualitative research. *Disability & Rehabilitation*, 36(3), 185–198.
6. Michael J. McCarthy, Karen S. Lyons, Jeffrey Schellinger, Katie Stapleton & Tamilyn Bakas (2020). Interpersonal relationship challenges among stroke survivors and family caregivers, *Social Work in Health Care*, 59:2, 91-107.
7. Gillespie D, Campbell F (2011). Effect of stroke on family carers and family relationships. *Nursing Standard*. 26, 2, 39-46.
8. Simon C, Kumar S, Kendrick T (2008). Formal support of stroke survivors and their informal carers in the community: a cohort study. *Health and Social Care in the Community*. 16, 6, 582-592.

СИСТЕМНА ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЦИВІЛЬНОМУ НАСЕЛЕННЮ, ЩО ПОСТРАЖДАЛО ЧЕРЕЗ ВІЙНУ

SYSTEMIC PSYCHOLOGICAL AID TO CIVILIAN POPULATIONS AFFECTED BY WAR

В публікації надано визначення системної психологічної допомоги, як взаємозумовленої сукупності заходів надання психологічної допомоги, методи та засоби в якій добираються відповідно до системи цільового об'єкту допомоги, як процесуальної єдності його елементів. Означено, що цільовим об'єктом СГД є особистість. Зроблений акцент, що в умовах війни, яка зараз триває в Україні, є важливим винайдення методу, який міг би надавати комплексну підтримку постраждалому цивільному населенню, оскільки воно стикається з різноманітними психологічними проблемами. Резюмовано, що найбільш поширеними проявами психічних порушень через війну є симптоми депресії, тривожних розладів, посттравматичного стресового розладу (ПТСР), комплексного посттравматичного стресового розладу (КПТСР), а також безсоння. Ці симптоми можуть суттєво впливати на повсякденне життя особистості, тією чи іншою мірою знижуючи її здатність функціонувати в соціальному середовищі та виконувати свої повсякденні обов'язки. Проаналізовані фактори вразливості розвитку означених порушень, які особливо актуалізуються через нестабільність та високий рівень небезпеки, спричинені війною. Серед них виділено наступні: старший вік, низький рівень соціальної підтримки, економічні труднощі, а також безробітний старший вік; жіноча; нижчий рівень освіти; висока інтенсивність та тривалість подій; низька ефективність копінг-стратегій; відсутність партнера; низький ступінь свободи впливати на події, що травмують; еміграція через війну або біженство. Визначено, що системна психологічна допомога цивільному населенню із означеними психологічними проблемами має відбуватись із таким доббором методів та засобів, які б торкались біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного системних рівнів задля причинення комплексного терапевтичного впливу на особистість. Такий підхід може сприяти створенню більш цілісної картини стану особистості, що страждає, та розробці плану терапії, який би враховував всі аспекти конкретної психологічної проблеми, яку вона має.

Ключові слова: системний підхід, системна психологічна допомога, війна в Україні, цивільне населення, психічні розлади.

The publication provides a definition of systemic psychological aid as an interrelated set of psychological assistance measures, where methods and tools are selected according to the system of the target object of aid, as a processual unity of its elements. It is stated that the target object of systemic psychological aid is the individual. Emphasis is placed on the fact that in the conditions of the war currently ongoing in Ukraine, it is important to find a method that could provide comprehensive support to the affected civilian population, as they face various psychological problems. It is summarized that the most common manifestations of mental disorders due to the war are symptoms of depression, anxiety disorders, post-traumatic stress disorder (PTSD), complex post-traumatic stress disorder (CPTSD), and insomnia. These symptoms can significantly affect the daily life of an individual, to varying degrees reducing their ability to function in a social environment and perform their daily duties. Factors of vulnerability to the development of these disorders, which are particularly relevant due to the instability and high level of danger caused by the war, have been analyzed. Among them, the following are highlighted: older age, low level of social support, economic difficulties, and unemployment; female gender; lower level of education; high intensity and duration of events; low effectiveness of coping strategies; absence of a partner; low degree of freedom to influence traumatic events; emigration due to war or refugee status. It is determined that systemic psychological aid to the civilian population with the mentioned psychological problems should involve the selection of methods and tools that address the biological, socially conditioned, and individual-psychological systemic levels to create a comprehensive therapeutic impact on the individual. Such an approach can contribute to the creation of a more holistic picture of the state of the suffering individual and the development of a therapy plan that takes into account all aspects of the specific psychological problem they have.

Key words: systemic approach, systemic psychological aid, war in Ukraine, civilian population, mental disorders.

УДК 159.98
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.24>

Квітка Н.В.

магістр психології,
аспірантка кафедри
практичної психології
Криворізький державний
педагогічний університет

Війна залишає глибокі рани не лише на тілі, але й на душі, спричиняючи значні психологічні та емоційні потрясіння. Сучасні масштабні конфлікти, такі як війна в Україні, демонструють важливість своєчасного та ефективного реагування на психологічні потреби постраждалих осіб. Традиційні методи психологічної допомоги можуть бути недостатніми в умовах масштабних і тривалих травматичних подій, оскільки їхня апробація відбувалась переважно в мирних умовах. Це вимагає впровадження особливого підходу, здатного охопити

комплексність ситуацій, з якими стикаються люди в умовах війни.

Системна психологічна допомога (далі – СГД) представляє собою такий підхід, що враховує не лише індивідуальні потреби постраждалих, але й їхній соціальний контекст, взаємодію з оточуючим середовищем та наявні ресурси підтримки. Цей підхід дозволяє надавати більш структуровану та цілісну підтримку, яка сприяє ефективнішому подоланню наслідків травматичних подій та відновленню психологічного благополуччя.

У даній статті ми розглянемо ключові аспекти системної психологічної допомоги, надамо авторське визначення цього поняття та запропонуємо варіанти системного аналізу, які можуть бути використані для покращення надання психологічної підтримки населенню України, постраждалому через війну. Ми також окреслимо ключові психологічні труднощі, з якими стикаються українці під час війни, та в який спосіб відносно них є доречним застосування СПД.

Згідно з сучасним українським тлумачним словником, «системний» означає «який стосується системи» [5]. Великий тлумачний словник української мови додає до цього значення «який є системою» [1].

Система – це комплекс компонентів, що взаємодіють між собою, утворюючи сутність або процес із визначеними межами [14]. В цілому «система» може бути охарактеризована: а) множиною елементів; б) їх зв'язками; в) цілісністю об'єкта, явища або процесу [6]. Вона є цілісною цілеспрямованою ієрархічною множиною елементів, взаємодіючих та взаємопов'язаних між собою, що знаходяться у певних гетерогенних співвідношеннях і зв'язках один з одним. Система неодмінно вступає у взаємодію із навколишнім середовищем, зберігаючи свої межі [10].

Аналізуючи літературу з теми СПД, можна відзначити брак дефініцій та невелику кількість досліджень, присвячених її концептуальній розробці. Частіше літературні джерела оперують поняттям «систематична психологічна допомога», де слово «систематичний» є більшою мірою синонімічним до слова «регулярний». Цю прогалину також відзначає Міщенко Н. В. [7].

Переважно публікації щодо СПД стосуються застосування системного підходу щодо опису окремих психологічних феноменів, як то, до прикладу, креативність [18], спортивна діяльність [12; 17], резильєнтність [19], тощо.

Застосування психологічної допомоги, як тієї, що відноситься до системи сімейних взаємовідносин, розкрито у руслі системної сімейної психотерапії [20]. Системна терапія, згідно з авторами, є командним підходом, який інтегрує ряд процедур з сімейної та подружньої системної терапії. Терапія спрямована переважно на зміни на рівні взаємодії між членами сім'ї, використовує процедури, які походять від структурного та стратегічного підходів. За результатами проведеного авторами дослідження системна сімейна терапія має відносно рівну ефективність, порівняно до емоційно-фокусованої терапії, проте демонструє більшу стійкість досягнутих результатів з моменту завершення терапії і 4 місяці опісля нього.

Говорячи за системний підхід у наданні психологічної допомоги, Міщенко Н. В. пропонує

етапи системної соціальної підтримки осіб у кризових станах, як-то діагностично-мотивувальний; формуально-відновлювальний (який відбувається на системних рівнях: особистісному та міжособистісному); контрольно-аналітичний. Під системною соціальною підтримкою пропонується саме наявність системи поетапних заходів [7].

Целестіно В. Р. Р. та Бучер-Малусчке Дж. С. Н. Ф. (Celestino V. R. R., Bucher-Maluschke J. S. N. F.) означають системну психологію, як підхід, що відмовляється від уявлення про розум як об'єкт, розуміючи його як процес. Системна психологія, на думку дослідників, акцентує увагу на комунікації та мові, а також отримала сильний вплив соціального постструктуралізму. Вона досліджує взаємодію структур та процесів самоорганізації та саморегуляції в контексті взаємодії з навколишнім середовищем через мову, що передає значення, виражені в спостережуваному поведінці. Автори пропонують мета-модель для розуміння системної психології, яка включає гіпотезу про причинність факторів у відношенні до феномену. Гіпотеза про причинність факторів у відношенні до феномену передбачає, що фактори взаємодіють між собою та впливають на виникнення або розвиток певного феномену. Ця гіпотеза вказує на те, що різні аспекти структури, процесів адаптації та змін, а також мови контексту, взаємодіють та визначають спосіб, яким феномен проявляється. Шляхом аналізу цих факторів та їх взаємодії можна краще зрозуміти природу та динаміку досліджуваного явища в рамках системної психології. Феномен моделюється та описується за допомогою структури, процесів адаптації та змін, а також мови контексту, включаючи сім'ю, спільноту, мережу підтримки, контроль та втручання. Ця мета-модель дозволяє зрозуміти взаємодію компонентів та їх наслідки, які можна спостерігати через поведінку та інші змінні. Вона враховує різні аспекти феномену та його взаємодію з оточуючим середовищем, що є характерним для системної психології [12].

Основними методами побудови системної структури того чи іншого психологічного явища, що переважно були використані у проаналізованих вище працях, виступають загальнонаукові аналіз та синтез та метод експертних оцінок. Розкриття системного підходу по відношенню до різного роду систем завжди містило компонент середовища та його характеристик. Тобто у розглянутих дослідженнях систему не розглядають поза умовами, в яких вона знаходиться. Проаналізовані вище праці намагаються окреслити системний підхід саме у розв'язанні проблем психології, підкреслюють важливість розгляду психічних явищ, процесів та властивостей в якості складної системи, описують принципи такого розгляду, або

ж дають опис конкретної системи, тобто презентують продукт системного аналізу. Проте вони не пропонують конкретного алгоритму здійснення системного аналізу психологічних феноменів.

Детальне розкриття методологічної сутності системного підходу та процедура проведення системного аналізу часто зустрічається саме у текстах, що присвячені роботі з обчислювальними машинами або технікою. Проведення теоретико-методологічних паралелей, на нашу думку, може бути концептуально корисним при розкритті поняття «системна психологічна допомога». Тож розглянемо деякі з них.

До аналізу систем Мазінер К. (Maziner K.) пропонує застосовувати такі методи [16]:

- ймовірнісні методи: використання ймовірнісних моделей для аналізу випадкових процесів та взаємодій між елементами системи;

- методи стохастичного моделювання: використання стохастичних моделей для врахування випадкових змін та невизначеностей у системі;

- методи теорії хаосу: вивчення хаотичних систем, де невеликі зміни в початкових умовах можуть призвести до значних відхилень у динаміці системи.

Метою дослідження у системному підході, на думку Кустовської О. В. є створення теоретичної картини вивчення закономірностей і механізмів утворення певного об'єкта із його складових [6]. Сорока К. О. пропонує наступний алгоритм системного аналізу [10]:

- формулювання цільового призначення системи;

- вибір точки зору розгляду системи;

- визначення контексту існування системи;

- вибір форми опису системи (генетичний/прогностичний);

- морфологічний аналіз системи (визначення елементного складу системи (субстрактний аналіз) та виявлення відношень між структурними елементами (структурний аналіз));

- функціональний опис системи (внутрішні та зовнішні функції системи).

Результатом послідовного проходження означених етапів, на думку Сороки К. О., є вербальний опис системи, на основі якого може відбуватись наступне поетапне створення моделі системи, в яке входить:

- формулювання цільового призначення моделі (пізнавальна або прагматична);

- побудова або вибір моделі (формальна («чорний ящик»; «склад системи»; «структура системи»; «модель середовища») або змістова, яка будується на основі формальної моделі);

- дослідження моделі;

- екстраполяція результатів дослідження на оригінал моделі.

Кустовська О. В. пропонує 12-етапну програму системного аналізу [6]:

- 1) аналіз проблеми (її точне формулювання; аналіз логічної структури; генези проблеми в минулому і майбутньому; зв'язків);

- 2) визначення системи (формулювання завдання системи; позиції дослідника; об'єкта; елементів; середовища);

- 3) аналіз структури системи (визначення: ієрархічних рівнів; підсистем; процесів і функцій; процесів управління і каналів інформації; зв'язків і функцій поточної діяльності);

- 4) формулювання цілі та критерію системи (визначення: цілей та вимог надсистеми; цілей та обмежень середовища; загальної цілі; загального критерію; декомпозиція цілей та критеріїв відповідно до підсистем);

- 5) декомпозиція цілі (формулювання цілей: вищого рангу; у підсистемах; ефективності; розвитку; зовнішніх цілей та обмежень; потреб у ресурсах і процесах);

- 6) виявлення ресурсів і процесів, композиція цілей (оцінка поточного стану потужностей та ресурсів системи; можливості взаємодії з іншими системами);

- 7) прогноз та аналіз умов у майбутньому (аналіз стійких тенденцій та прогноз змін, розвитку та появи нових факторів, які впливають на систему);

- 8) оцінка цілей і засобів (визначення важливості цілей системи та підсистем; оцінка впливу зовнішнього середовища на цілі та обігу ресурсів системи);

- 9) відбір варіантів (аналіз сумісності та повноти цілей; відкидання надлишкових цілей);

- 10) діагноз існуючої системи (виявлення недоліків організації виробництва, його потенційних та фактичних потужностей);

- 11) розробка комплексної програми розвитку (формування низки заходів щодо досягнення цілей системи);

- 12) проектування організації для досягнення цілі (проектування організаційної структури досягнення цілей системи та підсистем).

Дослідниця вбачає структуру системи як поточну єдність її взаємозв'язків її елементів, так і їх потенційний стан у майбутньому. Адже частина з окреслених етапів має елемент планування розвитку та функціонування системи після її аналізу.

Нерубаська А. пропонує здійснювати системний аналіз, спираючись на такі дескриптори, як концепт, структура, субстрат. Концепт – це досліджуваний феномен, сформульований в атрибутивному (як властивість) або реляційному (як відношення) ключі, що утворюватиме атрибутивну або релятивну структури концепту. Реляційна структура – це відношення, яке має задовольняє атрибутивну властивість. Атрибутивна структура – це властивість, яка задовольняє відношення реляційного концепту. Субстрат – це досліджуваний феномен сам по собі, як єдність певних елементів. У системному від-

ношенні й взаємозв'язку між дескрипторами можна визначити все смислове навантаження даного об'єкта. Взаємозв'язок та взаємовідношення між означеними дескрипторами може визначити смислове навантаження досліджуваного об'єкта [9].

Кустовська О. В. [6] та Сорока К. О. [10] основним інструментом визначення структури системи вбачають інструмент декомпозиції. Декомпозиція – це процес виділення підсистем, які доступні аналізу, та їхніх елементів, які є неподільними. Завданням декомпозиції є спрощення системи, після чого її ієрархізована структура може бути подана через структуру їх частин – від підсистем до елементів [6]. За Сорокою К. О., декомпозицію можна представити у вигляді наступної послідовності [10]:

1) перевірка досліджуваного об'єкта на елементарність та деталізація фрагментів. внесення їх у схему системи, якщо вони є елементарним;

2) визначення об'єкта аналізу, якщо він не є елементарним, як чергового об'єкта декомпозиції;

3) визначення цілей системи та вибір формальної моделі системи, як взаємопов'язані процеси;

4) побудова змістовної моделі через інтерпретацію в контексті конкретної предметної сфери (п. 1.);

5) повторна декомпозиція та одержання фрагментів моделі через перевірку досліджуваного об'єкта на елементарність.

Кустовська О. В. [6] та Дивак М. П. [2]: розглядають наступні методи системного аналізу:

1) «Дерево цілей»: ньому зображуються цілі вищого та нижчого рівнів таким чином, що цілі вищого рівня не можуть бути досягнуті без досягнення цілей нижчого рівня. Частіше застосований у менеджменті, державному управлінні, економіці;

2) «Метод Дельфі»: його можна означити, як метод багатокрокового збору експертних оцінок, в основі якого лежать принципи анонімності висловлювань; обґрунтування думок експертів щодо оцінок; наявності зворотного зв'язку;

3) «Метод експертних оцінок»: полягає в опитуванні експертів щодо оцінки ними досліджуваних характеристик.

На основі проаналізованої вище літератури, ми даємо власне визначення СПД, як взаємопов'язаної та взаємозумовленої сукупності заходів надання психологічної допомоги, методи та засоби в якій добираються відповідно до системи цільового об'єкту допомоги, як процесуальної єдності його елементів. Цільовим об'єктом СПД є особистість.

Хоча структура особистості, як системи, залишається відкритою темою, різні дослідження перетинаються у поглядах щодо вклю-

чення в цю структуру таких загальних рівнів: біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного.

Так, Філоненко М. М. пропонує структурні рівні розвитку особистості: психологічний (психологічні властивості: характер, темперамент, здібності, спрямованість); соціальний (суспільні відносини, професійні цінності); біологічний (морфологічні особливості організму) [11].

Розмірковуючи над структурно-функціональною будовою особистості, Москалець В. пропонує вносити до неї наступні елементи: анатомо-фізіологічні утворення; спрямованість; знання, уміння і навички особи [8].

Кернберг О., спираючись на власний клінічний досвід та психоаналітичну теорію визначає особистість як динамічну інтеграцію суб'єктивного досвіду та поведінкових патернів індивіда, виокремлюючи в ній наступні структурні елементи: темперамент, об'єктні відносини, характер та Его-ідентичність, етична система цінностей, когнітивні здібності [14].

Погляди щодо біологічного, соціально-зумовленого та індивідуально-психологічного рівнів останні, на нашу думку, є тими орієнтирами, які потрібно враховувати, застосовуючи СПД. Тобто СПД має бути спрямована на добір тих методів та засобів, які б чинили комплексний терапевтичний вплив на означені рівні.

В українському контексті війна спричинила значні психологічні наслідки для населення, впливаючи на різні аспекти життя. Тому розгляд конкретних прикладів дозволить краще усвідомити, які саме аспекти системної психологічної допомоги є найбільш актуальними та необхідними для ефективної підтримки та реабілітації постраждалих цивільних осіб.

Серед більш поширених проявів психічних порушень через травматичний вплив війни є зростання рівнів тривожної та депресивної симптоматики; порушення сну; ПТСР; КПТСР [3; 4]. та вказують на фактори вразливості до появи негативної психологічної симптоматики, як то: старший вік; жіноча; нижчий рівень освіти; висока інтенсивність та тривалість подій; низька ефективність копінг-стратегій; відсутність партнера; низький ступінь свободи впливати на травмуючі події; еміграція через війну або біженство [3; 4].

На нашу думку, застосування СПД, як комплексного підходу до терапевтичного впливу, може дозволити враховувати унікальні біологічні реакції на стрес та травму, забезпечити соціальну підтримку та інтеграцію, а також індивідуально підійти до кожної особистості, що травмована війною. Адже її сутністю є не концентруватись на одному аспекті психологічного буття, а працювати із проблемою особистості з позиції її триєдиної природи. Наприклад, на біологічному рівні можуть використовуватися

методи, спрямовані на регуляцію фізіологічних реакцій стресу, роботи із психосоматичними проявами. На соціально-зумовленому рівні важливим може стати залучення родини та громади для створення підтримуючого середовища, а також пошук шляхів реінтеграції у суспільство. Робота на індивідуально-психологічному рівні може дозволити працювати з особистими переживаннями, страхами та травматичними спогадами за допомогою психотерапії, когнітивно-поведінкової терапії та інших методів, які відповідають конкретним потребам і особливостям особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови: 250000. Київ; Ірпінь: Перун, 2005. VIII. 1321 с.
2. Дивак М. П. Методичний посібник з дисципліни «Системний аналіз» для студентів спеціальності «Економічна кібернетика». Тернопіль : Терноп. акад. нар. госп-ва, 2004. 136 с. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/627/1/Системний%20аналіз.pdf> (дата звернення: 24.06.2024).
3. Дьоміна Г. Посттравматичний стресовий розлад в умовах війни. *Science and Practice, Actual Problems, Innovations : Proceedings of the XXVIII International Scientific and Practical Conference*, м. Milan, 19–22 лип. 2022 р. 2020. 347 с. URL: <https://doi.org/10.46299/ISG.2022.1.28> (дата звернення: 24.06.2024).
4. Кокун О. М. Характеристика психічного здоров'я населення України під час війни. Особистісні та психофізіологічні ресурси життєстійкості : Матеріали III Науково-метод. семінару, м. Київ, 26 верес. 2022 р. Київ, 2022. 61 с. URL: https://www.academia.edu/download/93086801/Матеріали_семінару_2022.pdf#page=25 (дата звернення: 24.06.2024).
5. Кусайкіна Н., Цибульник Ю. Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / за ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Харків: ВД «ШКОЛА», 2011. С. 1214-1215.
6. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: Курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с. URL: https://galsite.at.ua/file/tn/kl_mspnd.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
7. Міщенко Н. В. Соціально-психологічна програма системної соціальної підтримки осіб з кризовими станами в умовах життєвих змін. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2018. № 2. С. 203-208. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&Z21ID=&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF%2FTipp_2018_2.pdf#page=203 (дата звернення: 24.06.2024).
8. Москалець В. Структурно-функціональна організація особистості. *Психологія і суспільство*. 2010. № 2. С. 20-25. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/23338/1/%d0%9c%d0%be%d1%81%d0%ba%d0%b0%d0%bb%d0%b5%d1%86%d1%8c%20%d0%92..pdf> (дата звернення: 24.06.2024).
9. Нерубаська А. Концепт, структура і субстрат у біфуркаційній моделі особистості. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки*. 2019. Вип. 23. С. 92-100. URL: <https://doi.org/10.30970/2078-6999-2019-23-12> (дата звернення: 24.06.2024).
10. Сорока К.О. Основи теорії систем і системного аналізу: Навч. посібник. Харків: ХНАМГ, 2004. 291 с. URL: https://galsite.at.ua/file/tn/kl_mspnd.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
11. Філоненко М. М. Системний аналіз особистісного становлення майбутнього лікаря. *Психологія: реальність і перспективи*. 2013. № 1. С. 123-126. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&image_file_name=PDF/prp_2013_1_46.pdf (дата звернення: 24.06.2024).
12. Brinkley A. J., Sherar L. B., Kinnafick F. E. Asports-based intervention for pupils excluded from mainstream education: A systems approach to intervention acceptability and feasibility. *Psychology of Sport and Exercise*. 2022. P. 102217. URL: <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2022.102217> (дата звернення: 24.06.2024).
13. Celestino V. R. R., Bucher-Maluschke J. S. N. F. Research on systemic psychology in Latin America: An integrative review with methods and data triangulation. *Psicologia: Teoria e Pesquisa*. 2018. Vol. 34. URL: <https://doi.org/10.1590/0102.3772e3443> (дата звернення: 25.06.2024).
14. Kernberg O. F. What Is Personality?. *Journal of Personality Disorders*. 2016. Vol. 30, no. 2. P. 145–156. URL: <https://doi.org/10.1521/pedi.2106.30.2.145> (дата звернення: 25.06.2024).
15. Laszlo A., Krippner S. *Systems Theories: Their Origins, Foundations, and development. Systems Theories and a Priori Aspects of Perception*. 1998. P. 47–74. URL: [https://doi.org/10.1016/s0166-4115\(98\)80017-4](https://doi.org/10.1016/s0166-4115(98)80017-4) (дата звернення: 25.06.2024).
16. Mainzer K. *Complex Systems, Nonlinear Dynamics, and Local Activity Principle. Schlüsselwerke der Systemtheorie*. Wiesbaden, 2016. P. 297–310. URL: https://doi.org/10.1007/978-3-531-20004-0_24 (дата звернення: 25.06.2024).
17. Renshaw I. et al. Insights from ecological psychology and dynamical systems theory can underpin a philosophy of coaching. *International Journal of Sport Psychology*. 2009. T. 40. № 4. P. 580-602. URL: https://www.researchgate.net/publication/40736456_Insights_from_Ecological_Psychology_and_Dynamical_Systems_Theory_can_underpin_a_philosophy_of_coaching/stats (дата звернення: 25.06.2024).
18. Tang M. Revisiting the Systems Approach: Commentary on Glăveanu's Paper «The Psychology of Creativity: A Critical Reading». *Creativity. Theories – Research – Applications*. 2015. Vol. 2, no. 1. P. 79–84. URL: <https://doi.org/10.1515/ctra-2015-0012> (дата звернення: 25.06.2024).
19. Ungar M. Systemic resilience: principles and processes for a science of change in contexts of adversity. *Ecology and Society*. 2018. Vol. 23, no. 4. URL: <https://doi.org/10.5751/es-10385-230434> (дата звернення: 25.06.2024).
20. Welsh R., Martin L. Revisioning a systemic approach to neuroscience and psychotherapy. *Couple and Family Psychology: Research and Practice*. 2013. Vol. 2, no. 2. P. 116–123. URL: <https://doi.org/10.1037/cfp0000004> (date of access: 26.06.2024).

СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ УКРІПЛЕННЯ ІГРОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

FAMILY UPBRINGING AS ONE OF THE FACTORS OF GAMBLING ADDICTION REINFORCEMENT

У статті представлено теоретичний аналіз одного із чинників, який впливає на розвиток ігрової залежності, а саме сімейного виховання.

Встановлено, що на розвиток залежності від ігор впливає безліч факторів, проте основним з них є сім'я. Залежно від складу сім'ї, від відносин у родині до членів сім'ї та взагалі до довкілля, індивід дивиться на світ позитивно чи негативно, формує свої погляди, будує свої відносини з оточенням. Тому, сімейне виховання, фундаментальний аспект раннього життєвого досвіду людини та відіграє вирішальну роль у формуванні поведінки, ставленні та механізмів подолання проблем.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі сімейного виховання, як одного із факторів укріплення ігрової залежності.

Визначено, що сімейне виховання – це процес навчання дітей у сімейному оточенні. Це поняття є багатограним і включає наступні компоненти: стилі виховання, динаміку та структуру сім'ї, культурні та соціально-економічні фактори, зразки спілкування та освітню практику.

Дослідження показали, що двома ключовими теоріями, які забезпечують основу для розуміння того, як сімейне виховання може вплинути на розвиток залежності від ігор є теорія прихильності та теорія соціального навчання (моделювання поведінки).

До основних факторів сімейного виховання, які впливають на сприйнятливості людини до ігрової залежності, належать: вплив стилів виховання, сімейна динаміка та спілкування, ставлення сім'ї до азартних ігор, сімейні стресові фактори, відсутність здорових моделей для наслідування, а також емоційна та психологічна підтримка.

Встановлення чітких меж і очікувань, спостереження за діяльністю, відкрите спілкування та довіра, участь та залучення батьків, розповідання про ризики та наслідки ігрової залежності є ключовими захисними факторами сімейного виховання, які суттєво сприяють профілактиці ігрової залежності.

Таким чином, аналіз сімейного виховання, як чинника укріплення ігрової залежності є критично важливим для вирішення проблеми залежності. А, саме для розробки і впровадження профілактичних заходів та стратегій підтримки, спрямованих на зміцнення сімейного середовища та запобігання ризику ігрової залежності.

Ключові слова: сім'я, виховання, ігрова залежність, спілкування, стилі виховання, чинник, психотерапія, психологія.

The article presents a theoretical analysis of one of the factors that influences the development of gambling addiction, namely family upbringing.

It is established that the development of gambling addiction is influenced by many factors, but the main one is the family. Depending on the composition of the family, on the relationships in the family to family members and the environment in general, an individual looks at the world positively or negatively, forms his or her views, and builds his or her relationships with others. Therefore, family upbringing is a fundamental aspect of a person's early life experience and plays a crucial role in shaping behavior, attitudes, and coping mechanisms.

The purpose of the article is to theoretically analyze family upbringing as one of the factors in strengthening gambling addiction.

It is determined that family education is the process of educating children in a family environment. This concept is multifaceted and includes the following components: parenting styles, family dynamics and structure, cultural and socio-economic factors, communication patterns, and educational practices.

Research has shown that the two key theories that provide a framework for understanding how family upbringing can influence the development of gambling addiction are attachment theory and social learning theory (behavioral modeling).

The main factors of family upbringing that influence a person's susceptibility to gambling addiction include: the influence of parenting styles, family dynamics and communication, family attitudes toward gambling, family stressors, lack of healthy role models, and emotional and psychological support.

Setting clear boundaries and expectations, monitoring activities, open communication and trust, parental involvement and engagement, and communicating the risks and consequences of gambling addiction are key protective factors of family upbringing that significantly contribute to the prevention of gambling addiction.

Thus, the analysis of family upbringing as a factor in strengthening gambling addiction is critical to solving the problem of addiction. Namely, for the development and implementation of preventive measures and support strategies aimed at strengthening the family environment and preventing the risk of gambling addiction.

Key words: family, upbringing, gambling addiction, communication, parenting styles, factor, psychotherapy, psychology.

УДК [[159.923:004.77-042.72]:615.851]:3
7.018.1-043.2
DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.
2024.62.25](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.25)

Козира П.В.

к.психол.н., доцент кафедри
практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Багрій В.В.

викладач кафедри
практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Ігрова залежність, стає все більш поширеною проблемою із розвитком технологічного прогресу. Відповідно до дослідження, опублікованого в Journal of Gambling Studies, залежністю від ігор страждає приблизно 1–3% дорослого населення в усьому світі, хоча показники поширеності можуть значно відрізнятись в різних регіонах [3, с. 602].

За даними Американської психіатричної асоціації, залежність від азартних ігор включає повторювану проблемну ігрову поведінку, що призводить до клінічно значущих порушень або дистресу, а саме ставить під загрозу, руйнує або шкодить особистим, сімейним або професійним заняттям [18, с. 220]. Цей стан визнано поведінковою залежністю, схожою

на розлади вживання психоактивних речовин, через його залежність, компульсивний характер і той факт, що він може стимулювати систему винагороди мозку подібно до наркотиків або алкоголю [14, с. 3182]. Йдеться не лише про кількість грошей чи часу, витрачених на ігри, а й про нездатність контролювати або припинити ігрову поведінку, незважаючи на негативний вплив на життя людини [18, с. 220].

На розвиток залежності від азартних ігор впливає безліч факторів, починаючи від індивідуальних психологічних особливостей і закінчуючи соціальним впливом та впливом середовища.

Серед різноманітних соціальних факторів, що впливають на становлення особистості, одним із найважливіших є сім'я. Саме сімейне виховання, фундаментальний аспект раннього життєвого досвіду людини, відіграє вирішальну роль у формуванні поведінки, ставленні та механізмів подолання проблем [15, с. 70]. Тобто, батьки поведуться як моделі наслідування для своїх дітей, беручи участь у діяльності з ними, стежать та надають підтримку та заохочення дітям, які можуть призвести до зміни у їх поведінці та позитивних результатів для здоров'я.

Дослідження показали, що сімейне виховання може вплинути на схильність людини до залежних форм поведінки, зокрема до азартних ігор. Такі фактори, як схильність до азартних ігор у сім'ї, загальне сімейне середовище, тощо суттєво впливають на ігрову поведінку особи [12, с. 19]. Тому особи, які мають проблеми з сім'єю, ймовірно, в майбутньому стануть залежними від ігор.

Зв'язок між сімейним вихованням та розвитком залежних форм поведінки, у тому числі залежності від азартних ігор, був предметом значних досліджень. А саме дослідження Д. Л. Деревенські [6], Д. Л. Кінг [10], М. Е. Магун [12], М. Н. Потенза [14] та інших підкреслюють, як різноманітні аспекти сімейного виховання можуть впливати на ймовірність розвитку ігрової залежності. Незважаючи на це дане питання вивчено не досконало, тому існує потреба в більш комплексному дослідженні.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі сімейного виховання, як одного із факторів укріплення ігрової залежності.

Сім'я – головний інститут соціалізації та у кожного займає особливе місце. Людина відчуває вплив родини з дня свого народження та до кінця свого життя. Залежно від складу сім'ї, від відносин у родині до членів сім'ї та взагалі до довкілля, індивід дивиться на світ позитивно чи негативно, формує свої погляди, будує свої відносини з оточенням. Тому сімейне оточення відіграє вирішальну роль у формуванні поведінки та ставленні людини, закладаючи основу для дорослої поведінки та перспектив, а саме [4, с. 298; 5, с. 236]:

– Діти вчаться, спостерігаючи та наслідуючи поведінку членів сім'ї, особливо батьків. Цей процес, відомий як моделювання або соціальне навчання, має вирішальне значення для набуття як позитивної поведінки, як-от емпатії та співпраці, так і негативної поведінки, наприклад агресія чи зловживання психоактивними речовинами. Сімейне оточення забезпечує первинний контекст, у якому відбуваються ці спостережливі процеси навчання.

– Те, як члени сім'ї спілкуються одне з одним, визначає тон того, як діти вчаться виражати себе та взаємодіяти з іншими. Відкрите та підтримуюче спілкування сприяє самовираженню та емоційному інтелекту, тоді як дисфункціональні моделі спілкування можуть призвести до труднощів у вираженні емоцій та формуванні здорових стосунків.

– Емоційна підтримка, яку надає сім'я, є невід'ємною частиною розвитку самооцінки та емоційного благополуччя дитини. Сприятливе сімейне середовище, де емоції визнаються та підтверджуються, допомагає дітям розвивати стійкість і позитивну самооцінку.

– Те, як в сім'ї справляються зі стресом і конфліктами, значною мірою впливає на стратегії подолання ситуації у дітей. Вплив високого рівня сімейного стресу або невирішеного конфлікту може призвести до розвитку неадаптивних механізмів подолання, таких як уникання або агресія. Та навпаки, спостереження за ефективним вирішенням конфліктів може навчити дітей цінним навичкам вирішення проблем.

– Сімейне середовище також впливає на освітні та кар'єрні прагнення. Очікування батьків, ставлення до освіти та цінність академічної успішності відіграють значну роль у формуванні навчальних досягнень дітей та виборі майбутньої професії.

Сімейне виховання – це процес навчання дітей у сімейному оточенні. Він включає широкий спектр досвіду та впливів, які суттєво формують особистість, поведінку та механізми подолання дитини протягом її життя [1 с. 105].

Поняття сімейного виховання є комплексним і охоплює наступні аспекти: Стилі виховання. Вони включають емоційну атмосферу в сім'ї та методи, які застосовують батьки для виховання. Л. А. Венгер розглядає стиль виховання як підхід у стосунках з дитиною, що визначається рівнем контролю, опіки та емоційного зв'язку між батьками та дитиною, а також підходами до керування поведінкою дитини та встановленням правил [2, с. 115]. Д. Баумрінд виокремлює чотири основні стилі: авторитарний, авторитетний, вседозволений та незаангажований, кожен з яких має унікальні підходи до дисципліни, спілкування, рівня тепла та контролю з боку батьків. А. Адлер [1, с. 32] підкреслює, що батьківське недооцінювання може перешкоджати розвитку соціального

інтересу у дитини. Наприклад, надмірне потурання може спотворювати її самосприйняття, а нестача уваги з боку батьків може позбавити дитину віри в себе та сміливості для протистояння новим життєвим викликам.

Динаміка та структура сім'ї. Включає стосунки між членами сім'ї, розмір сім'ї, загальне емоційне та психологічне середовище в сім'ї. Здорова динаміка сприяє сприятливому середовищу, тоді як дисфункціональна динаміка може призвести до проблем.

Культурні та соціально-економічні фактори. Ці фактори впливають на ресурси, доступні для розвитку дитини, на цінності та норми, що прищеплюються, а також на очікування, які покладаються на дитину.

Зразки спілкування. Те, як члени сім'ї спілкуються — відкрито чи через конфлікт — відіграє важливу роль в емоційному розвитку.

Освітня практика. Охоплює підходи до освіти та навчання в сім'ї, включаючи ставлення до формальної освіти, наголос на академічні досягнення та методи, які використовуються для заохочення навчання та допитливості [4, с. 301].

Потрібно також розглянути психологічні теорії, які забезпечують основу для розуміння того, як сімейне виховання може вплинути на розвиток залежності від ігор. Двома ключовими теоріями є теорія прихильності та теорія соціального навчання (моделювання поведінки).

Теорія прихильності, стверджує, що якість ранньої прихильності, сформованої з основними опікунами, значно впливає на емоційний і психологічний розвиток людини. Ця теорія була розширена для розуміння поведінки, що викликає залежність, включно із залежністю від азартних ігор [16, с. 12].

Надійна прихильність: вважається, що люди з надійною прихильністю, яка зазвичай є результатом виховання, розвивають здорову емоційну регуляцію та навички подолання. Ця надійна база має тенденцію захищати від розвитку залежних форм поведінки, оскільки люди краще підготовлені для того, щоб справлятися зі стресом не вдаючись до дезадаптивних механізмів подолання, таких як азартні ігри [16, с. 17].

Ненадійна прихильність: може виникнути через нехтування, непослідовність або надмірно жорстке батьківство, може призвести до поганої емоційної регуляції та більшої схильності до адиктивної поведінки. Люди з непевною прив'язаністю можуть звертатися до азартних ігор, як засобу пошуку збудження, втечі або задоволення, яких, на їхню думку, бракує в їхніх особистих стосунках [21, с. 997].

Теорія соціального навчання, підкреслює роль навчання шляхом спостереження, наслідування та моделювання в набутті нових форм

поведінки. Ця теорія особливо актуальна для розуміння того, як сімейна поведінка навколо азартних ігор може вплинути на дітей [7, с. 174].

Спостереження та наслідування: діти, які спостерігають за тим, як члени сім'ї, особливо батьки, грають в азартні ігри, швидше за все, наслідуватимуть таку поведінку. Якщо азартні ігри нормалізуються в сімейному оточенні, діти можуть навчитися сприймати азартні ігри як прийнятну або навіть бажану діяльність.

Підкріплення та покарання: соціальне навчання також передбачає розуміння наслідків поведінки. Якщо здається, що члени сім'ї отримують винагороду за азартні ігри (наприклад, виграш грошей, отримання суспільного визнання), діти можуть сприймати азартні ігри, як позитивно підкріплену поведінку. І навпаки, спостереження за негативними наслідками (наприклад, фінансові втрати, стрес) може служити стримуючим фактором [7, с. 176].

Побічне навчання: окрім прямого спостереження, побічне навчання через те, що ми чуємо або бачимо наслідки ігрової поведінки інших, також може формувати ставлення та переконання щодо азартних ігор [6, с. 321].

Цей аспект соціального навчання підкреслює, як сімейні дискусії та ставлення до азартних ігор можуть впливати на схильність людини до них. Отже, було визначено фактори сімейного виховання, які впливають на сприйнятливості людини до ігрової залежності, а саме:

Вплив стилів виховання. Дослідження показали, що певні стилі виховання можуть бути більш сприятливими для розвитку залежності. Потрібно відзначити, що авторитарний і недбалий стиль виховання часто пов'язаний із вищим ризиком залежності. Авторитарне виховання може призвести до поганої емоційної регуляції та високого рівня стресу, що може спонукати людей шукати полегшення у поведінці, що викликає ігрову залежність. Недбале батьківство може залишити людей без необхідних навичок подолання та емоційної підтримки, що робить їх більш вразливими до залежності. Фактично, у багатьох випадках було виявлено, що гра у відеоігри є способом втечі від сімейної ситуації та від самих себе [11, с. 120]. Таким чином, результати ігрового часу в поєднанні з даними факторами функціонування сім'ї, підкреслюють, що занурення у відеоігри може бути стратегією подолання, яку примусово використовує особа [8, с. 352].

Сімейна динаміка та спілкування. Відсутність відкритого діалогу про проблеми та емоції може змусити людей шукати альтернативні способи впоратися зі своїми почуттями, потенційно звертаючись до азартних ігор як віддушину. Навпаки, сім'ї зі здоровим спілкуванням і сильною емоційною підтримкою можуть забезпечити захисний буфер проти залежності.

Ставлення сім'ї до азартних ігор. Якщо азартні ігри сприймаються позитивно або як норма в сім'ї, діти швидше за все, почнуть грати в азартні ігри в молодшому віці і вироблять більш сприятливе ставлення до них. Цей ранній початок є фактором ризику для розвитку проблем з азартними іграми в подальшому житті [20, с. 4].

Сімейні стресові фактори. Різні стресові фактори, такі як фінансові труднощі, подружні конфлікти, проблеми зі здоров'ям або значні життєві зміни, можуть створити атмосферу високого стресу в сім'ї. Така атмосфера може спонукати людей, особливо тих, у кого немає здорових механізмів подолання, звертатися до азартних ігор як способу втечі від стресу або як способу отримати відчуття контролю. Дослідження показують, що діти та підлітки, які живуть у неповних сім'ях, мають більший ризик розвитку цієї проблеми. Це пояснюється тим, що неповні сім'ї мають менше економічних ресурсів для альтернативного дозвілля та їм важче адекватно наглядати за своїми дітьми [10, с. 124].

Відсутність здорових моделей для наслідування. За відсутності позитивних моделей для наслідування в сім'ї, які демонструють здорові стратегії подолання та емоційну регуляцію, люди можуть бути більш сприйнятливими до розвитку неадаптивної поведінки, наприклад залежності від азартних ігор [19, с. 82].

Емоційна та психологічна підтримка. Рівень емоційної та психологічної підтримки, який надає сім'я, може відігравати вирішальну роль у вразливості до залежності. Сприятливе сімейне середовище може допомогти людям розвинути здорові механізми подолання та сильне почуття власної гідності, зменшуючи ймовірність звернення до залежних форм поведінки, таких як азартні ігри. Д. Л. Кінг та П. Г. Дельфаббро застосували теорію прихильності до цих висновків і припустили, що невпевнено прив'язані підлітки шукають безпеки та емоційного комфорту у віртуальних світах і стосунках в Інтернет-іграх. Таким чином, залежність від онлайн-ігор виникає через задоволення потреб стосунків та емоційної безпеки, та може допомогти розвинути модель уникання та/або конфліктні стосунки з батьками [10, с. 132].

Ці результати дослідження свідчать про те, що сімейне виховання є суттєвим фактором у розвитку та зміцненні залежності від азартних ігор. Сімейне оточення через свій вплив на емоційний розвиток, стратегії подолання та нормалізацію поведінки відіграє вирішальну роль у зменшенні або посиленні ризику розвитку залежності від азартних ігор. Тому батьківський нагляд і контроль є ключовими захисними факторами сімейного виховання, які суттєво сприяють профілактиці ігрової залеж-

ності. Отже, потрібно детальніше розглянути цей аспект.

– Батьки, які встановлюють чіткі межі та сформулюють очікування щодо прийнятної поведінки, включаючи використання вільного часу та грошей, допомагають встановити вказівки, які перешкоджають участі в ризикованій діяльності. Чіткі правила щодо того, що є неприйнятним, можуть стати основою, яка допоможе дітям і підліткам робити безпечніший вибір.

– Інформування про діяльність дітей, друзів і місцезнаходження може допомогти батькам визначити потенційні ризики або перші ознаки проблемної поведінки. Це не означає нав'язливе спостереження, а скоріше інформований та залучений підхід до розуміння соціального та рекреаційного середовища дітей, включаючи їх онлайн-діяльність, яка може наражати їх на азартні ігри [13, с. 106].

– Встановлення стосунків, заснованих на відкритому спілкуванні та довірі, спонукає дітей ділитися своїм досвідом і проблемами. Коли діти почуваються комфортно, обговорюючи проблеми зі своїми батьками, вони, швидше за все, шукатимуть поради, зменшуючи ймовірність звернення до шкідливих механізмів подолання, таких як азартні ігри [9, с. 52].

– Активна участь батьків у житті дітей, включаючи участь у спільних заходах, цікавість до їхніх хобі та інтересів, сприяє міцному зв'язку між батьками та дітьми. Таке залучення забезпечує емоційну підтримку та допомагає батькам спрямовувати своїх дітей до позитивної діяльності та уникати потенційно залежної поведінки [17, с. 1213].

– Розповідання дітям про ризики та наслідки азартних ігор та іншої поведінки, що викликає залежність, є важливим аспектом батьківського керівництва. Ця просвітницька робота може передбачати обговорення фінансових, соціальних і психологічних наслідків залежності, допомагаючи дітям зрозуміти серйозність цих ризиків [5, с. 240].

– Демонстрація здорових стратегій подолання, відповідального прийняття рішень і збалансованого вибору способу життя може суттєво вплинути на власну поведінку та ставлення дітей до ігор.

– Заохочення до спорту, хобі та інших конструктивних заходів забезпечує здорову альтернативу азартним іграм. Коли діти зайняті повноцінною та позитивною діяльністю, вони з меншою ймовірністю шукатимуть або спокушаться шкідливою поведінкою.

Узагальнюючи наведено вище можна зробити наступні висновки:

– Важливість сімейного виховання у розвитку дитини неможливо переоцінити. Сім'я є первинним і найважливішим фактором, що формує особистість, інтелектуальні здібності та духовність людини.

– Сімейне виховання, включаючи стилі виховання, сімейні взаємодії та емоційний клімат, відіграє ключову роль при формуванні схильності до ігрової залежності.

– Безпосереднє зіткнення з ігровими звичками у сім'ї, ставлення батьків до ігор та сімейні стреси можуть сприяти формуванню ігрових звичок у молоді. Тому, розуміння цих факторів є важливим для запобігання ігровій залежності.

– Гармонійні сімейні стосунки, відкрите спілкування та ефективні стратегії емоційного регулювання можуть значно знизити ризик розвитку ігрової залежності. Здорові сімейні взаємини і позитивні підходи до виховання закладають фундамент для розвитку стійкості проти різних форм залежностей.

– Таким чином, глибоке розуміння сімейних динамік є критично важливим для розробки і впровадження профілактичних заходів та стратегій підтримки, спрямованих на зміцнення сімейного середовища та запобігання ризику ігрової залежності.

ЛІТЕРАТУРА:

- Вакуліч Т. М. Психологічні чинники запобігання інтернет-залежності підлітків: дис... канд. психол. Наук : 19.00.07. Запоріжжя, 1997. 269 с.
- Жданова І. А. Вплив новітніх інформаційних технологій на поширення нехімічних залежностей серед підростаючого покоління. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2008. № 4. С.114-129
- Calado F., Griffiths M. D. Problem gambling worldwide: An update and systematic review of empirical research (2000–2015). *Journal of behavioral addictions*. 2016. Vol. 5, № 4. P. 592-613.
- Davis-Kean P. E. The influence of parent education and family income on child achievement: the indirect role of parental expectations and the home environment. *Journal of Family Psychology*. 2005. Vol. 19, № 2. P. 294–304. DOI:<https://doi.org/10.1037/0893-3200.19.2.294>.
- Derevensky J. L., Gupta R. Prevalence estimates of adolescent gambling: A comparison of the SOGS-RA, DSM-IV-J, and the GA 20 Questions. *Journal of Gambling Studies*. 2000. Vol. 16, № 2-3. P. 227-251. DOI:<https://doi.org/10.1023/A:1009473201619>.
- Derevensky J. L., Gupta R. Adolescents with gambling problems: From research to treatment. *Journal of Gambling Studies*. 2000. Vol. 16, № 2-3. P. 315-342. DOI:<https://doi.org/10.1023/A:1009437115789>.
- Hardoon K. K., Gupta R., Derevensky J. L. Psychosocial variables associated with adolescent gambling. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2004. Vol. 18, №2. P. 170–179. DOI: <https://doi.org/10.1037/0893-164X.18.2.170>.
- Kardefelt-Winther D. A conceptual and methodological critique of internet addiction research: Towards a model of compensatory internet use. *Computers in human behavior*. 2014. № 31. P. 351-354.
- Kerr M., Stattin H., Burk W. J. A reinterpretation of parental monitoring in longitudinal perspective. *Journal of Research on Adolescence*. 2010. Vol. 20, № 1. P. 39-64. DOI:<https://doi.org/10.1111/j.1532-7795.2009.00623.x>.
- King D. L., Delfabbro P. H., Sakuma H. Treatment of Internet gaming disorder: An international systematic review and CONSORT evaluation. *Clinical Psychology Review*. 2017. № 54. P. 123-133. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.cpr.2017.04.002>
- Kwon J. H., Chung C. S., Lee J. The effects of escape from self and interpersonal relationship on the pathological use of Internet games. *Community mental health journal*. 2011. № 47. P. 113-121.
- Magoon M. E., Ingersoll G. M. Parental modeling, attachment, and supervision as moderators of adolescent gambling. *Journal of Gambling Studies*. 2006. Vol. 22, № 1. P. 1-22. DOI:<https://doi.org/10.1007/s10899-005-9000-6>.
- Padilla-Walker L. M., Nelson L. J., Jensen A. C. More than a just a game: Video game and internet use during emerging adulthood. *Journal of Youth and Adolescence*. 2010. Vol. 39, № 2. P. 103-113. DOI:<https://doi.org/10.1007/s10964-008-9390-8>.
- Potenza M. N. The neurobiology of pathological gambling and drug addiction: an overview and new findings. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*. 2008. Vol. 363, № 1507. P. 3181–3189. DOI:<https://doi.org/10.1098/rstb.2008.0100>.
- Ryan R. M., Deci E. L. Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being. *American Psychologist*. 2000. Vol. 55, № 1. P. 68–78. DOI:<https://doi.org/10.1037//0003-066X.55.1.68>.
- Schindler A., Bröning S. A Review on Attachment and Adolescent Substance Abuse: Empirical Evidence and Implications for Prevention and Treatment. *Substance Abuse: Research and Treatment*. 2015. № 9. P. 11–19. DOI:<https://doi.org/10.4137/SART.S25025>.
- Simons-Morton B., Chen R. Over time relationships between early adolescent and peer substance use. *Addictive Behaviors*. 2006. Vol. 31, № 7. P. 1211-1223. DOI:<https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2005.09.005>.
- Vahia V. N. Diagnostic and statistical manual of mental disorders 5: A quick glance. *Indian journal of psychiatry*. 2013. Vol. 55, № 3. P. 220.
- Velleman R. D., Templeton L. J. Understanding and modifying the impact of parents' substance misuse on children. *Advances in Psychiatric Treatment*. 2007. Vol. 13, № 2. P. 79-89. DOI:<https://doi.org/10.1192/apt.bp.106.002386>.
- Winters K. C., Stinchfield R. D., Anderson N. A prospective study of youth gambling behaviors. *Psychology of Addictive Behaviors*. 2002. Vol. 16, № 1. P. 3-9. DOI:<https://doi.org/10.1037/0893-164X.16.1.3>.
- Yip S. W., Potenza M. N. The relationship between attachment and gambling behavior in young adults. *Journal of Gambling Studies*. 2014. Vol. 30, № 4. P. 995-1009. DOI:<https://doi.org/10.1007/s10899-013-9412-8>.

ВІД ВЛАСНОГО БЛОГУ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ ДО КОНСТРУЮВАННЯ РЕАЛЬНОСТІ. ПРОБЛЕМА ЗБЕРЕЖЕННЯ ВЛАСНОЇ АВТЕНТИЧНОСТІ

FROM OWN BLOG IN SOCIAL NETWORKS TO CONSTRUCTION OF REALITY. THE PROBLEM OF PRESERVING ONE'S OWN AUTHENTICITY

У статті розглядається концепція конструювання реальності в сучасному психологічному дискурсі, яка базується на припущенні, що реальність не є об'єктивною, а створюється та інтерпретується через соціальні, культурні та когнітивні процеси. Це означає, що наша реальність формується через постійну взаємодію між індивідами та їхнім соціальним контекстом.

У психології цей підхід підкреслює, як люди сприймають, інтерпретують та діють у світі, виходячи з соціально сконструйованих уявлень. Поняття, цінності, переконання і норми виникають і розвиваються в межах соціальних взаємодій, що робить реальність результатом колективного процесу створення смислу.

Стаття висвітлює проблему автентичності особистості в соціально сконструйованому світі. Автентичність розуміється як здатність бути вірним самому собі, своїм внутрішнім переконанням та цінностям, незважаючи на зовнішні впливи. Проте у світі, де ідентичність формується зовнішніми чинниками, виникає питання: чи можливо залишатися автентичним?

У статті також розглядаються різні галузі психології, які працюють з конструюванням реальності, зокрема нарративна психологія. Проаналізовано праці В. В. Посохової, Т. М. Титаренко, Н. В. Чепелевої. Висвітлені теми комунікативних практик користувачів інтернет-простору з емоційною насиченістю текстів блогів, функції нарративів в них та їх публічний характер. Нарративна психологія досліджує, як люди конструюють та розповідають свої особисті історії для осмислення свого досвіду, і як ці нарративи впливають на розвиток особистості, саморозвиток та самореалізацію авторів блогів. Розвиток особистості є безперервним і динамічним процесом, який включає як зовнішні соціальні взаємодії, так і внутрішню роботу з власними нарративами, що забезпечує збереження індивідуальності та адаптивності особистості у нових соціальних контекстах.

Ключові слова: конструювання реальності, автентичність особистості, збереження

індивідуальності, розвиток особистості, нарративи.

The article examines the concept of constructing reality in modern psychological discourse, which is based on the assumption that reality is not objective, but is created and interpreted through social, cultural and cognitive processes. This means that our reality is formed through the constant interaction between individuals and their social context.

In psychology, this approach emphasizes how people perceive, interpret, and act in the world based on socially constructed representations. Concepts, values, beliefs and norms arise and develop within social interactions, which makes reality the result of a collective process of creating meaning.

The article highlights the problem of personality authenticity in a socially constructed world. Authenticity is understood as the ability to be true to oneself, one's inner beliefs and values, despite external influences. However, in a world where identity is shaped by external factors, the question arises: is it possible to remain authentic?

The article also considers various branches of psychology that work with the construction of reality, in particular narrative psychology. The works of V. V. Posohova, T. M. Tytarenko, N. V. Chepeleva The topics of communicative practices of users of the Internet space with the emotional saturation of blog texts, the functions of narratives in them and their public nature are highlighted. Narrative psychology examines how people construct and tell their personal stories to make sense of their experiences, and how these narratives influence the personal development, self-development, and self-actualization of bloggers.

Personality development is a continuous and dynamic process that includes both external social interactions and internal work with one's own narratives, which ensures the preservation of individuality and adaptability of the individual in new social contexts

Key words: construction of reality, authenticity of personality, preservation of individuality, development of personality, narratives.

УДК 159.923.2:316.4](045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.26>

Кудряков О.Г.

аспірант кафедри психології і педагогіки
Національний технічний
університет України
«Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського»

Вступ. Концепція конструювання реальності у сучасному психологічному дискурсі базується на припущенні, що реальність не є об'єктивно даною, а створюється та інтерпретується через соціальні, культурні та когнітивні процеси. Засновники цього підходу, такі як Пітер Бергер і Томас Лукман у своїй праці «Соціальне конструювання реальності» 1966 року [4], стверджують, що знання та реальність є соціально сконструйованими феноменами, які виникають через постійну взаємодію між індивідами та їхнім соціальним контекстом.

У психології цей підхід акцентує увагу на тому, як люди сприймають, інтерпретують та діють у світі, виходячи з соціально сконструйованих уявлень. Поняття, які ми використовуємо для опису себе та інших, а також наші цінності, переконання і норми, виникають і розвиваються в межах соціальних взаємодій. Відтак, наша реальність є результатом колективного процесу створення смислу.

У контексті соціально сконструйованого світу постає проблема автентичності особистості. «Автентичність» розуміється як здатність бути вірним самому собі, своїм внутріш-

нім переконанням та цінностям, незважаючи на зовнішні впливи. Проте, коли реальність ідентичності є соціально сконструйованою, виникає питання: чи можливо залишатися автентичним у світі, де наші уявлення про себе великою мірою формуються зовнішніми чинниками?

В сучасному дискурсі, автентичність особистості розглядається як динамічний процес, що включає рефлексію і постійний діалог між внутрішнім «я» та соціальним «я». Це передбачає здатність індивіду критично оцінювати зовнішні впливи і вибирати ті з них, які найбільше відповідають внутрішнім переконанням та цінностям.

Соціально сконструйована реальність впливає на формування ідентичності, оскільки соціальні взаємодії та культурні контексти визначають, які аспекти ідентичності стають значущими. Наприклад, соціальні норми та очікування можуть впливати на те, як індивід сприймає свою гендерну чи етнічну ідентичність.

Поняття «ідентичності» – є засадним та лежить в основі «теорії соціального конструктивізму», яка стверджує, що ідентичність є певним феноменом, що виникає внаслідок діалектичного взаємозв'язку індивіда та суспільства.

В останні роки поняття «ідентичності» набуло чималої популярності в науковому середовищі та замінило собою раніше популярні поняття «самосвідомості» або «самовизначення». Поняття «ідентичності» має різні тлумачення в соціології, антропології та психології. Проте, взаємні посилення, що прослідковуються в роботах представників різних наук дають змогу стверджувати, що поняття «ідентичності» має певне усталене ядро характеристик та тлумачень, яке буде зберігати свою сталість, незалежно від наукового контексту його використання.

Розглянемо далі як працюють з конструюванням реальності де які галузі психології, аналізуючі наступні праці:

– «Комунікативні практики користувачів інтернет-простору» (В. В. Посохова та Титаренко Т. М. (ред.))

– «Наративна психологія» (Чепелева Н. В та інш.)

– «Соціально-психологічне підґрунтя розвитку особистості» (Т. М. Титаренко).

Комунікативні практики користувачів інтернет-простору

«Надзвичайно стрімкі темпи поширення інформаційно-комунікаційних технологій інтернету та кількість користувачів, що невпинно зростає, щодня стають живильним субстратом для появи комунікативних інтернет-практик. У який би спосіб ми не спілкувались, спокійно чи роздратовано, незграбно чи вишукано, спонтанно чи виважено, ми вибудовуємо свій діалог зі світом.

..... Ми щодня контактуємо з певною кількістю людей, перебуваючи в діалозі із соціумом, із собою, із всесвітом.» [1]

Анонімність надає користувачеві цілковиту свободу, знімає певні обмеження та побоювання щодо гіперспілкування. Приватність так само створює умови для безпечної і комфортної комунікації. Опосередкована активність дає змогу встановлювати певні рамки щодо мережевої взаємодії і скеровувати завдяки цьому комунікацію в бажаному напрямку.

Досліджуючи комунікативні інтернет-практики, ми розкриваємо матеріал, що відображає повсякденний контекст їх сприймання, а саме джерела особистого походження – онлайн-щоденники, або блоги. Блоги, або веб-сторінки, що містять особисті текстові записи різного тематичного спрямування та доповнюються коментарями й відгуками інших « мешканців » блогосфери, стають невичерпною емпіричною базою для розкриття специфіки комунікативних інтернет-практик.

Щоденник у його класичному варіанті завжди виконував чимало функцій в особистісному життєконструюванні: він був культурною пам'яткою і заповітом, задовольняв літературно-творчі потреби автора, сприяв самопізнанню, релаксації, аутокомунікації. Його роль у розвитку особистісної саморефлексії важко переоцінити.

Блог виконує ті самі функції, що і щоденник у звичайному форматі. Це фіксація спогадів, катарсис, заміник друга, засіб самопізнання і саморозвитку з компенсаторною і творчою функціями. Якщо розглядати онлайн-щоденникові записи відповідно до перерахованих вище функцій, то стає очевидним, що для наративів, викладених у мережі, характерна фіксація на спогадах певних подій. Наративи являють собою емоційно насичені тексти, які яскраво демонструють стан та почуття автора на момент переживання певної події. До цієї події він повертається знову, відтворюючи її на сторінках тексту, адресованого уявному читачеві.

Слід, однак, зауважити, що наративи, які відтворюються на сторінках онлайн-щоденників, так чи інакше адресуються реальному читачеві, тобто є публічними. У певному сенсі життєві історії, викладені в електронному форматі, «препарують» Я (self-eviscerating), оскільки блогери не лише розраховують, а й очікують на зворотний зв'язок, тоді як звичайні щоденники переважно є суто приватними. Адресованість персонального щоденника багатомільйонній аудиторії докорінно змінює погляд на конфіденційність, приватність особистісної інформації, вимагає перегляду поняття особистісних меж.

Далі є сенс зосередитися на наративній психології, так як для цього є підґрунтя, а саме:

1. *Фокус на особистісному досвіді.* Наративна психологія досліджує, як люди конструюють і розповідають свої особисті історії для осмислення свого досвіду. Блоги і онлайн-щоденники, як зазначено вище, є засобом самовираження, де люди діляться своїми думками, почуттями і переживаннями. Це робить їх ідеальним об'єктом для аналізу з точки зору наративної психології, яка може допомогти зрозуміти, як автори блогів використовують наративи для самоосмислення та саморефлексії.

2. *Емоційна насиченість текстів.* Тексти, викладені в блогах, можуть бути насичені емоціями і відображати стан та почуття автора на момент написання. Наративна психологія допомагає аналізувати ці емоційні аспекти, що є ключовими для розуміння внутрішнього світу автора і його переживань.

3. *Функції наративів.* Блоги виконують такі ж функції, як і класичні щоденники: фіксація спогадів, самопізнання, релаксація, аутокомунікація. Наративна психологія досліджує, як ці функції реалізуються через наративи і як вони впливають на розвиток особистості, що дозволяє краще зрозуміти, як написання блогів сприяє саморозвитку і самореалізації їх авторів.

4. *Публічність і взаємодія.* Одним із важливих аспектів онлайн-щоденників є їх публічний характер і очікування зворотного зв'язку від читачів. Наративна психологія може допомогти аналізувати, як публічність впливає на особистісні наративи, як автори адаптують свої історії для широкої аудиторії і як зворотний зв'язок від читачів впливає на їхнє самоприйняття.

5. *Аналіз життєвих історій.* Наративна психологія спеціалізується на вивченні життєвих історій, що робить її ідеальним підходом для аналізу блогів, які часто містять докладні розповіді про життя авторів. Це дозволяє глибше зрозуміти, як люди використовують якісь історії для структурування свого досвіду і надання йому сенсу.

Вивчення комунікативних інтернет-практик за допомогою наративної психології дозволить глибше зрозуміти, як особистісні наративи впливають на самоприйняття, взаємодію з іншими. Це дасть змогу краще осмислити специфіку онлайн-щоденників і їх роль у життєвому конструюванні особистості.

«Наративна психологія (від лат. *narratio* – розповідь, оповідання) – напрям психологічних досліджень, що вивчає оповідальну природу людської поведінки, тобто характер взаємодії людини з власним досвідом через оповідання про нього. Вона виходить із припущення, що досвід та поведінка людини є означеними, і для того, щоб зрозуміти себе та інших ми повинні з'ясувати систему та структури значень, які створюють наш внутрішній світ, нашу менталь-

ність. Звідси випливає базовий принцип наративної психології: особистість не лише розуміє себе за допомогою мови, а й конструює себе у мовленні» [2].

Наративна психологія, яка вивчає «оповідальну природу людської поведінки», зосереджується на тому, як люди конструюють та інтерпретують свій досвід через оповідання. Це означає, що досвід та поведінка людини набувають значення в процесі створення та інтерпретації наративів, що є основою нашої ментальності та ідентичності. Таким чином, особистість не тільки розуміє себе через мову, а й конструює себе у мовленні.

Концепція соціального конструювання реальності в наративній психології стверджує, що світ не є об'єктивно даним, а конструюється через соціальні взаємодії та мовні категорії. Це відповідає основним постулатам соціального конструктивізму, згідно з якими розуміння реальності формується в процесі соціальної взаємодії і залежить від діючих норм та соціальних конвенцій. Мова виступає як засіб конструювання реальності, оскільки через мовлення ми створюємо інтерпретаційні рамки, які визначають наше бачення світу та себе.

В соціально-сконструйованому світі автентичність особистості, або здатність бути вірним самому собі, стає складною проблемою. Оскільки наше розуміння себе та світу формується через соціальні наративи та мовні конструкції, виникає питання, чи можливо залишатися автентичним в умовах, коли ідентичність та досвід значною мірою визначаються зовнішніми впливами. *Наративна психологія підкреслює важливість внутрішнього діалогу та рефлексії для збереження автентичності*, що включає критичну оцінку зовнішніх наративів та їх інтеграцію з власними переконаннями та цінностями.

Ідентичність у наративній психології розглядається як процес, в якому особистість конструює та осмислює себе через організацію пам'яті, життєвих історій та ідей про самість. Наративи надають узгодженості та впорядкованості людському досвіду, водночас дозволяючи адаптуватися до реальності.

Наративна психологія показує, що реальність безпосередньо впливає на формування ідентичності, оскільки наші уявлення про себе та світ визначаються соціально-культурними контекстами та мовними категоріями.

Для збереження автентичності у соціально-сконструйованому світі, особистість повинна вести внутрішній діалог, критично оцінювати зовнішні впливи та інтегрувати їх з власними переконаннями. Таким чином, автентичність та ідентичність є динамічними процесами, які включають постійне переосмислення та реконструкцію наративів.

«Отже, людина – активна істота, що оповідає історії. Вона автор, оповідач, коментатор та дослідник власного життя, що прагне віднайти у ньому смисл та порядок.»

Реальність ідентичності людини формується через наративи, які вона створює і розповідає про себе та інших. Люди є як авторами, так і діючими особами своїх життєвих історій, а їх ідентичність є результатом активних нарративних реконструкцій.

– Люди конструюють свою ідентичність через оповідання історій, що базуються на культурних метанаративах.

– Образи, які використовуються в наративах, формуються через соціальний контекст і культурні практики.

– Наративи інших людей впливають на наше уявлення про себе, що говорить про соціальну природу нашої реальності.

Дискурс ведеться навколо збереження внутрішньої гармонії та цілісності особистості через підтримання нарративної ідентичності. Встановлення ідентичності означає відповідь на питання «Хто це зробив?» і «Хто автор?», що можна зробити лише через розповідання історії життя. Це свідчить про важливість внутрішньої гармонії, коли особистість залишає себе вірною своїм цінностям та переконанням, у процесі соціальної взаємодії.

– Ідентичність формується через особисті наративи, що є результатом внутрішньої гармонії та цілісності.

– Наративна компетентність включає вміння розуміти та зберігати свою ідентичність в умовах соціального впливу.

– Особистість підтримує цілісність через створення і розвиток своїх життєвих історій, що базуються на внутрішніх цінностях і переконаннях.

Реальність ідентичності людини формується через соціально сконструйовані наративи, які відображають культурні практики і соціальні взаємодії. Важливо збереження внутрішньої гармонії та цілісності особистості через здатність індивіда конструювати та підтримувати наративи, які відповідають його власним цінностям та переконанням. Таким чином, взаємозв'язок між соціальною конструйованістю реальності та збереженням внутрішньої гармонії особистості відбувається через нарративну ідентичність.

«Як правило, нові наративи створюються у процесі внутрішнього та зовнішнього проговорювання на основі нових ментальних утворень (тезаурусів, схем, концепцій тощо). Причому нові нарративні утворення, з одного боку, використовують новостворені ментальні структури, з іншого – спираються на базові концепції особистості (насамперед Я-концепцію) та на її базовий нарратив. Причому саме ці, вже наявні утворення відіграють вирішальну

роль у процесі усвідомлення нового досвіду. Так, наприклад, якщо особистості притаманна негативна Я-концепція, яка може відповідати базовій нарративній темі (лейтмотиву) «Я – невдаха», то й нові нарративні утворення, незалежно від особливостей незвичної ситуації, будуть будуватися на основі цих особистісних утворень.

.... Величезну роль у створенні нових нарративних утворень відіграють культурні метанаративи, які дозволяють не лише успішніше створювати нові наративи, але й перешкоджають втраті культурної та соціальної ідентичності особистості» [2].

Реальність є соціально сконструйованою через наші взаємодії, мову та культурні практики. Наше сприйняття реальності формується через соціальний контекст, у якому ми живемо. Нові наративи створюються у процесі взаємодії між внутрішніми ментальними утвореннями та зовнішніми культурними метанаративами.

1. Нові наративи створюються через внутрішнє та зовнішнє проговорювання, що є ключовим аспектом соціальної конструкції реальності. Взаємодія з іншими та культурними метанаративами формує нові ментальні структури.

2. Базові ментальні конструкції особистості (такі як Я-концепція), впливають на сприйняття нових ситуацій. Наше сприйняття нових ситуацій залежить від вже існуючих соціально сконструйованих реалій.

3. Величезну роль у створенні нових нарративів відіграють культурні метанаративи, які дозволяють успішно створювати нові наративи та зберігати культурну та соціальну ідентичність особистості.

Розгортаючи концепцію внутрішньої гармонії та цілісності особистості можна встановити:

1. Базові концепції особистості визначають усвідомлення нового досвіду. Якщо особистість має негативну Я-концепцію, нові наративи також будуть вибудовуватися в негативному ключі, – це підкреслює важливість внутрішньої гармонії.

2. Трансформація особистого досвіду потребує складної та напруженої внутрішньої роботи. Цей процес включає переосмислення нової ситуації та відхід від усталених особистісних утворень. Для досягнення внутрішньої гармонії та цілісності особистість має активно працювати над своїми ментальними структурами.

3. Задля відновлення або трансформації існуючого нарративу, особистість має два шляхи: – або відкинути новий досвід і відновити старий нарратив, або переосмислити новий досвід і трансформувати нарратив, наповнюючи його новим сенсом. Це дає шанс для розвитку особистості; – зберегти власну

цілісність, адаптуватися до нових умов, одночасно зберігаючи внутрішню гармонію.

Нові наративи формуються через взаємодію внутрішніх ментальних структур та зовнішніх культурних метанаративів. Для успішної трансформації особистого досвіду необхідна складна внутрішня робота, яка дозволяє зберегти цілісність особистості та адаптуватися до нових умов, не втрачаючи власної ідентичності.

Загалом наративна психологія, яка підкреслює значення мовних конструкцій та наративів у формуванні людського досвіду, забезпечує глибоке розуміння процесів конструювання реальності, та формування ідентичності. Ці процеси є взаємопов'язаними та взаємозалежними, підкреслюючи важливість соціальних, культурних та мовних контекстів у визначенні людського буття.

Соціально-психологічне підґрунтя розвитку особистості (Т. М. Титаренко)

Перед цим як почати розглядати підґрунтя розвитку особистості слід дати ознаку двом важливим концептам:

Концепція конструювання реальності: – підкреслює, що реальність є соціально сконструйованою через наші взаємодії, мову та культурні практики. Іншими словами, наше сприйняття реальності формується через соціальний контекст, у якому ми живемо.

Концепція збереження автентичності особистості: – зосереджена на тому, щоб індивіди залишалися вірними своїм власним цінностям, переконанням та ідентичності, в умовах соціального впливу. Вона підкреслює важливість внутрішньої гармонії та цілісності особистості.

«На думку психологів гуманістичного напрямку, передусім К. Роджерса та А. Маслоу, на особистість впливає досвід усього її попереднього життя, що сприяє її здатності до змін як у юнацькому, так і в зрілому віці, або пізніше. Можливо, ще більше, ніж досвід, на долю людини впливає її власна суб'єктивність, здатність приймати життєво важливі рішення, завжди рухатись вперед.

Людина постійно виникає, вона існує у процесі становлення, розвитку, відчуваючи власну відповідальність за своє майбутнє.

Потреба самоактуалізації, тобто розгортання власного потенціалу знаходиться на вершині ієрархії потреб. Піраміда потреб, за Маслоу [7], включає п'ять рівнів: фізіологічні потреби (в їжі, воді, сні), потреба у безпеці, потреба у приналежності і любові, потреба у повазі і впевненості у собі, та, нарешті, потреба в самоактуалізації. Навряд чи кожне суспільство обов'язково має схильність заважати особистості в її самореалізації. Хочеться вірити, що інколи воно може навіть допомагати особистісному зростанню.

.... *Особистість – це продукт змін, а зміни, є фундаментальною характеристикою соціального оточення. Перетворення технологічних, соціальних, політичних структур, і онтогенетичні феномени типу дорослішання чи старіння істотно змінюють способи реагування людини на соціальне оточення.*

.... *Якщо розглядати соціальну психологію як історію, тому що вона має справу не зі стабільністю, характерною для явищ природи, а навпаки, зі змінами, флуктуаціями, то особистість слід вивчати у постійно нових для неї обставинах. Культура складається у спілкуванні та опосередковується ним. Принципи спілкування відтворюють для особистості суспільні стосунки. Щоб зрозуміти, як розвивається особистість, необхідним стає аналіз соціального життя та міжособистісних взаємин» [3].*

Особистість має вроджену потребу в самоактуалізації, яка знаходиться на вершині ієрархії потреб. Ця потреба підкреслює важливість розвитку та реалізації власного потенціалу, що є основою для збереження автентичності особистості. Особистість постійно змінюється та розвивається, залишаючись вірною своїм власним цінностям і переконанням, в умовах соціального впливу.

Наприклад, за Бандурою, особистісне функціонування є результатом взаємодії трьох чинників: фізичного та соціального середовища, когнітивних та афективних систем і самої поведінки людини. Проте, людина має свободу вибору у межах цих взаємодій, що дозволяє їй зберегти свою автентичність.

Соціальний контекст формує особистість, проте індивід має здатність до самоактуалізації та прийняття рішень, що дозволяє йому залишатися вірним своїм власним цінностям і переконанням.

Формування свідомого ставлення до оточуючих починається з найближчих дорослих, пізніше охоплює ширше коло людей. У цьому контексті дитина починає усвідомлювати свою індивідуальну своєрідність та розвиває позитивне ставлення до себе. Особистість формується через взаємодію з соціальним середовищем, що є основою концепції конструювання реальності.

Процес морального розвитку передбачає етапи, через які проходить особистість: від початкового егоцентричного етапу до особистісної зрілості, де людина стає відкритою до інших та бере на себе відповідальність. *Важливою є ідея про те, що людина повинна досягти особистісної зрілості, щоб бути здатною враховувати інтереси інших, приймати самостійні рішення та відповідати за свої дії, що є важливими аспектами збереження автентичності особистості.*

Розвиток особистості відбувається в контексті соціальних взаємодій та впливу, але

також надзавданням для особистості є індивідуальний шлях до автентичності. На ранніх етапах розвитку дитина адаптується до зовнішніх стандартів заради отримання задоволення та уникнення покарань, що відповідає концепції соціального конструювання реальності. Проте, на етапі особистісної зрілості, людина повинна досягти самостійності у прийнятті рішень та відповідальності, що сприяє становленню власної автентичності.

Розвиток особистості є складним процесом, який поєднує вплив соціального контексту та індивідуальний шлях до автентичності. Соціальні взаємодії формують особистість, але її першочерговою задачею є збереження індивідуальності задля розвитку, та досягнення особистісної зрілості.

«Взаємовплив біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку та їхня відносна автономність на різних вікових етапах задають траєкторію життєвого шляху. Кількість чинників, які детермінують процес розвитку, збільшується, проте це не обмежує зростання суб'єктності, внутрішньої свободи, позаяк зовнішні детермінанти дедалі більше опосередковуються специфікою внутрішньої структури, перетворюються, індивідуалізуються, втрачають універсально-безликий характер».

..... «Головною рушійною силою розвитку є вроджене прагнення людини до самоздійснення, яке водночас є і процесом, і результатом життєвого шляху. Активність особистості – це результат загальної психічної енергії, що підкорюється двом головним динамічним законам – прогресії та регресії. Прогресія здійснює пристосування до умов зовнішнього життя особистості, а регресія допомагає пристосуванню до внутрішнього життя. Обидва процеси взаємопов'язані і однаковою мірою необхідні, оскільки людина не може адекватно реагувати на зовнішні чинники, якщо вона не перебуває у співзвучності з самою собою».

.... «Гуманістичні підходи К. Роджерса, А. Маслоу до особистісного зростання, що підкреслюють власну активність та відповідальність людини, її спрямованість на процес самовдосконалення, вважаються представниками постмодерністської психології асоціальними, надто зануреними у психологізм проблеми. Особистість з її потенціалом ніким не задано, вона не розгортається, а конструюється, створюється в процесі взаємодії людини зі своїм оточенням, в процесі засвоєння та використання певного словника, що відтворює нормативну систему суспільства».

.... «Тенденція розвитку у постмодерністському контексті полягає в тому, що особистість стає більш відкритою та гнучкою. Певні її підсистеми легко перебудовуються, перетворюються на нові тексти. Змінюється, наприклад, жанр, додаються нові інтерпрета-

ції. На своє минуле така особистість сьогодні дивиться як на свою власність, не лише трактує певні колишні обставини, а й даючи їм сьогоднішній коментар. Вона усвідомлює авторські права на життя і дедалі активніше ними користується» [3].

Наведені цитати та аналіз тексту на наш погляд розглядає розвиток особистості з різних наукових точок зору, акцентуючи увагу на взаємодії біологічних, психологічних та соціальних чинників, а також використовує:

1. Психоаналітичний підхід. Особистість формується на основі дитячих переживань, а також впливу біологічних факторів.

2. Теорії рис. Основну роль відіграє спадковість.

3. Гуманістична психологія. Здатності особистості до змін упродовж життя, важливість суб'єктності і самоактуалізації.

4. Соціально-когнітивна теорія (А. Бандура). Взаємодія середовища, когнітивних процесів і поведінки [5].

5. Соціальний конструктивізм. Особистість розвивається у постійно нових обставинах через спілкування та взаємодію з культурою.

В ході власного становлення особистість проходить наступні етапи розвитку:

– Початкова стадія: Егоцентризм, прагнення до задоволення своїх потреб через заохочення і уникнення покарань.

– Стадія адаптації до авторитетів: Переважання групових очікувань, відсутність власної відповідальності.

– Традиційна мораль: Дотримання суспільних норм, підпорядкування зовнішнім правилам.

– Критичне осмислення норм: Підлітковий вік, сумніви щодо суспільних обмежень, прагнення до індивідуальності.

– Особистісна зрілість: Врахування інтересів інших, відповідальність за свої дії.

Тож ми можемо зробити висновок, що особистість є продуктом складної взаємодії спадковості, соціального середовища і власних переживань. Становлення особистості супроводжується поступовими етапами морального дорослішання, де обов'язково присутні – спілкування, соціальна взаємодія і власне критичне мислення.

«Хода життєвим шляхом відбувається не рівномірно-поступово, а хвилеподібно, аритмічно, то прискорюючись, то вповільнюючись; процеси диференціації та інтеграції чергуються. Нові, зріліші структури позбавляються зайвих елементів, синкретичної багатоманітності. З роками все стає простішим, чіткішим, врівноваженішим» [3].

Головною рушійною силою розвитку, є вроджене прагнення людини до самоздійснення, яке водночас є і процесом, і результатом життєвого шляху. Вище автором зазначено – активність особистості – це результат

загальної психічної енергії, що підкорюється двом головним динамічним законам – прогресії та регресії. Прогресія здійснює пристосування до умов зовнішнього життя особистості, а регресія допомагає пристосуванню до внутрішнього життя.

У теорії особистих конструктів Дж. Келлі [6] особистість розглядається як схильна до нескінченних змін, текуча субстанція, що зростає, долаючи сама себе. Задоволеність собою, вдала самореалізація не можуть адекватно визначати цілі людського життя, оскільки ці поняття є сконструйованими і можуть переглядатися та переконаструйовуватися. У людини як в конструктора свого життя діапазон конструктивів завжди переважає можливості зростання.

Розвиток особистості відбувається через взаємодії біологічних, психологічних та соціальних детермінант, їхній автономності та впливі на різних вікових етапах і є динамічним і багатограним процесом, що включає різні типи змін (кількісні, якісні, прогресивні, регресивні), інтеграцію і адаптацію до соціальних контекстів:

1. Вроджене прагнення до самоздійснення як основна рушійна сила розвитку.

2. Психічна енергія підкорюється законам прогресії та регресії, що допомагає пристосуванню до зовнішнього і внутрішнього життя.

3. Особистість постійно змінюється, конструює своє життя через перегляд власних конструктивів.

4. Постмодерністська психологія: – особистість конструюється в процесі взаємодії з оточенням, використовує нормативну систему суспільства для самовдосконалення.

Аналізуючи на загал, можна виділити соціальний контекст як детермінанту розвитку особистості. Моральний розвиток та конструювання особистості відбувається через взаємодію з соціальними нормами та оточенням, авторитетами. Особистість зберігає свою автентичність через процес самоактуалізації і відповідальність за своє майбутнє, повинна постійно переглядати і конструювати себе, зберігати свою унікальність.

Важлива складова – динамічність розвитку особистості. Автор акцентує на нелінійності та складності взаємодій, становленні морального розвитку, описує розвиток як постійний процес змін і адаптації до нових умов.

Розвиток особистості є комплексним процесом, що включає взаємодію біологічних, психологічних і соціальних чинників. Він відбувається через соціальні взаємодії, адаптацію до соціальних норм і авторитетів. Цей безперервний процес забезпечує зберігання індивідуальності та автентичності особистості. Він динамічний, включає етапи прогресії та регресії, критичне осмислення і перегляд конструктивів, що робить особистість відкритою і гнучкою у нових соціальних контекстах.

Висновки. Аналізуючи розвиток особистості, можна виділити важливість соціального контексту як детермінанту цього процесу. Моральний розвиток та конструювання особистості відбуваються через взаємодію з соціальними нормами, оточенням та авторитетами, а також через значення індивідуального досвіду і внутрішньої структури особистості. Особистість зберігає свою автентичність через процес самоактуалізації і відповідальність за своє майбутнє, постійно переглядаючи та конструюючи свої наративи і зберігаючи свою унікальність.

Динамічність розвитку особистості підкреслює нелінійність та складність взаємодій, що відображається у становленні морального розвитку як постійного процесу змін і адаптації до нових умов. Цей розвиток є комплексним процесом, який включає біологічні, психологічні і соціальні чинники, відбувається через соціальні взаємодії та адаптацію до соціальних норм і авторитетів.

Успішна трансформація особистого досвіду вимагає складної внутрішньої роботи, яка передбачає зберігання цілісності особистості та адаптування до нових умов, збереження власної ідентичності. Наративна психологія, підкреслює значення мовних конструкцій та наративів у формуванні людського досвіду, а головне – забезпечує глибоке розуміння процесів конструювання реальності та формування ідентичності. Ці процеси є взаємопов'язаними та взаємозалежними, що підкреслює важливість соціальних, культурних та мовних контекстів у визначенні людського буття.

Таким чином, розвиток особистості є безперервним і динамічним процесом, який включає як зовнішні соціальні взаємодії, так і внутрішню роботу з власними наративами, що забезпечує збереження індивідуальності та адаптивності особистості у нових соціальних контекстах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Посохова В. В. Психологія життєтворення особистості в сучасному світі: монографія / за ред. Титаренко Т. М. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. 2016. С. 262-271.
2. Чепелева Н.В. Розуміння та інтерпретація життєвого досвіду як чинник розвитку особистості. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 2013. 276 с.
3. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. Київ: Каравела. 2023. 372 с.
4. Berger P.L., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge. Palatine: Anchor Books. 1967. P. 219.
5. Bandura A. Social Learning Theory. New York: General Learning Press. 1977. P. 247.
6. Kelly G.A. A Theory of Personality: The Psychology of Personal Constructs. New York: W. W. Norton & Company. 1963. P. 202.
7. Maslow A. N. A Theory of human motivation. Psychological Review. 1943. Vol. 50, No 4. P. 370-396.

АНАЛІЗ МЕТАФОРИ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО ІНСТРУМЕНТУ РОЗУМІННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

ANALYSING METAPHOR AS A PSYCHOLOGICAL A TOOL FOR UNDERSTANDING PERSONAL IDENTITY

Стаття присвячена аналізу метафори як психологічного інструменту дослідження особистої ідентичності в психологічній науці та практиці. Розглянуто роботи вітчизняних і зарубіжних вчених, які досліджували феномен особистісної ідентичності. Представлено теоретичні підходи до вивчення ідентичності. Зроблено огляд проблем психологічного феномену особистісної ідентичності в різних напрямках психотерапії. Проведено аналіз сучасних наукових психологічних досліджень, в яких метафора використовується в контексті розуміння особистісної ідентичності. Узагальнено уявлення зарубіжних психологів-дослідників про ефективність використання метафори в розумінні особистої ідентичності. Представлено аналіз результатів досліджень зарубіжних вчених загальні тенденції яких показують, що використання метафори може бути ефективним інструментом для аналізу та розуміння особистісної ідентичності. Розглянуто нові аспекти використання метафори в роботі з особистісною ідентичністю в психотерапевтичній практиці авторами різних концепцій. Визначено використання метафори в психологічній практиці.

Детально представлено методи аналізу метафор, які можуть бути застосовані в психологічних дослідженнях, включаючи якісні та кількісні підходи. Розглянуто способи вивчення особистої ідентичності за допомогою метафори. Визначено особливості психологічної складової метафори і психологічні властивості метафори. Розглянуто системний ефект метафори, який визначає її психологічний феномен: здатність активізувати емоційну та інтелектуальну сфери особистості. Детально освітлено підходи та методики дослідження особистісної ідентичності з використанням метафори. Наведено приклади метафоричних технік, які можуть бути використані для дослідження особистісної ідентичності в практичній психології. Узагальнено та сформульовано аспекти ефективності використання метафори як засобу психологічного впливу на людину. Запропоновано подальше використання результатів цього теоретичного дослідження.

Ключові слова: метафора, психологічний інструмент, особистісна ідентичність, психологічна практика, самоідентифікація, самосвідомість, саморозуміння.

The article is devoted to the analysis of metaphor as a psychological tool of personal identity research in psychological science and practice. The works of domestic and foreign researchers who studied the phenomenon of personal identity are considered. Theoretical approaches to the study of identity are presented. The review of the problem of psychological phenomenon of personal identity in different directions of psychotherapy is made.

A review of current scientific psychological research that uses metaphor in the context of understanding personal identity is conducted.

The paper summarises the ideas of foreign psychologists-researchers about the effectiveness of using metaphor in understanding personal identity. The analysis of the results of research of foreign scientists is presented, the general tendencies of which show that the use of metaphors can be an effective tool for analysing and understanding personal identity. New aspects of the use of metaphor in work with personal identity in psychotherapeutic practice by authors of different concepts are considered. The use of metaphor in psychological practice is defined.

Methods of analysing metaphors that can be applied in psychological research, including qualitative and quantitative approaches, are presented in detail. The ways of studying personal identity by means of metaphor are considered. The peculiarities of the psychological component of metaphor and psychological properties of metaphor are defined. The systemic effect of metaphor, which determines its psychological phenomenon: the ability to activate emotional and intellectual spheres of personality, is considered. The approaches and techniques of personal identity research using metaphors are covered in detail. Examples of metaphorical techniques that can be used for personal identity research in practical psychology are presented. Aspects of the effectiveness of using metaphor as a means of psychological influence on a person are summarised and formulated. Further use of the results of this theoretical study is suggested.

Key words: metaphor, psychological tool, personal identity, psychological practice, self-identification, self-awareness, self-understanding.

УДК 159.923:81'373.612.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.27>

Леоненко М.С.

аспірантка кафедри психології
Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Вступ. У сучасній психологічній науці дослідження особистісної ідентичності має велике теоретичне та практичне значення. Являючись основою людської індивідуальності, цей психологічний феномен тісно пов'язаний з психологічним благополуччям людини. Особиста ідентичність, як динамічний конструкт, складається з різних компонентів, які формуються і взаємодіють протягом життя людини, вона охоплює не тільки самосвідомість і самоприйняття індивіда, але і його ставлення до

навколишнього світу, соціальні ролі та життєві цінності. Важливість розуміння особистої ідентичності складно переоцінити, оскільки вона впливає на всі аспекти життя, а, отже, вимагає глибокого аналізу та вивчення [5].

Можна сказати, що успішність життєтворчості залежить від здатності людини зайняти суб'єктивну (авторську) позицію по відношенню до свого життя, і ця позиція актуалізується насамперед на рівні метафор. Ідея суб'єктності активно використовується

в екзистенційно-гуманістичних напрямках психотерапії; робота з метафорами широко поширена в арт-терапії, наративній терапії, гіпно-терапії та ін. Проте науково-методологічне обґрунтування різного роду психотерапевтичних дій, спрямованих на трансформацію історії особистості та посилення її суб'єктності через метафори фактично відсутнє.

У сфері психології метафора використовується як інструмент для дослідження та опису різних аспектів особистої ідентичності, включаючи внутрішні риси та характеристики, соціальні ролі та відносини, а також ціннісні орієнтації та переконання [4]. На сьогоднішній день, метафоричні прийоми знаходять широке застосування у психотерапії та консультуванні. Дослідження у цій галузі допомагають розвинути нові терапевтичні методики, засновані на використанні метафор для роботи з особистістю та ідентичністю.

У цій статті буде розглянуто метафору як психологічний інструмент дослідження особистісної ідентичності в контексті усвідомлення своїх унікальних характеристик, цінностей, переконань, інтересів та життєвих цілей, внутрішніх аспектів самосвідомості. Дослідження щодо використання метафор у цьому контексті відкриває широкі можливості для розуміння внутрішніх механізмів особистості, її розвитку та трансформації. Це має цінне значення в практичному застосуванні у рамках психологічної допомоги та саморозвитку.

Виклад основного матеріалу. Метафора, як психологічний інструмент, активно та ефективно використовується у корекційній роботі, але досі практично не вивчена з погляду психології особистості. Дослідженням метафори у психології займалися такі вчені як: Д. Гордон, Дж. Міллс, Р. Кроулі, К. К. Жоль, П. Рікер, Дж. Лакофф. М. Джонсон, М. Блек, М. Еріксон, А. В. Брушлинський, А. А. Потебня, В. Д. Шадриков та інші.

Значення метафори в процесі психологічної допомоги показано багатьма авторами. Вона широко використовується як інструмент психотерапії, оскільки конструює мислення та поведінку людини (Дж. Лакофф, М. Джонсон); терапевтична метафора недирективна (Дж. Міллс, Р. Кроулі) і здатна викликати резонанс у клієнта (М. Уайт); метафора синтезує цілісність, встановлюючи зв'язки між структурними компонентами (П. Вацлавік, Дж. Зінкер, П. Пепп); модифікація метафор веде до розширення бачення людиною свого життя (К. Богословська), відображає ресурси особистості і є маркером актуального стану особистості [1, 2, 10, 11].

Найсильнішим поштовхом до розуміння психотерапевтичних ресурсів метафори послужили роботи З. Фрейда, який показав метафоричність мови психічних образів. А потім в рамках психодинамічного підходу з'явилися концепції К. Г. Юнга і Е. Берна,

що розкрили роль казкових метафор в людському житті і що запропонували психотерапевтичні технології з використанням метафор. М. Г. Еріксон, який запропонував і активно застосовував у своїй роботі метод терапевтичної метафори, вважав, що в кожній людині закладено здібності, гідні поваги. Він допомагав розкривати ці задатки не через якісь застигли формули і усталені системи, а створюючи особливі умови для кожної людини, щоб стимулювати в ній неповторні внутрішні процеси. Послідовники М. Еріксона Д. Міллс і Р. Кроулі також у своїй психологічній практиці використовували метод терапевтичної метафори і вважали її основним, перетворюючим і лікувальним фактором [12].

Більшість дослідників розуміють психологічну метафору як спосіб метафоричного вираження проблеми, досвіду особистості самого клієнта з метою їхнього терапевтичного опрацювання. Узагальнюючи аналіз робіт вітчизняних та зарубіжних науковців, можна виділити, що метафора має такі характеристики:

- являє собою алегоричний варіант презентації психологічних труднощів та способів їх вирішення;

- розглядається як спосіб вирішення психологічної проблеми через терміни, що належать іншій галузі;

- використовується і як разовий терапевтичний прийом, і як стійкий образ, що супроводжує весь процес психотерапії;

- орієнтована на несвідоме клієнта;

- пов'язана з механізмами ідентифікації та асоціації, коли клієнт ідентифікує себе з героєм метафори та ситуація, розказана в метафорі, має асоціативний зв'язок із реальною проблемою чи утрудненням клієнта, тобто з його досвідом;

- може успішно використовуватися як у роботі з дорослими клієнтами, так і в корекційній роботі з дітьми [2, 3].

Останнім часом до метафори психологи все частіше звертаються як до діагностичного і розвиваючого методу. Діагностичні можливості метафори впливають з наступних властивостей:

- 1) невизначеність стимульного матеріалу або інструкції;

- 2) доброзичлива і безоцінювальна атмосфера дослідження;

- 3) метафора дозволяє вивчити свого роду модус особистості в її взаєминах із соціальним оточенням;

- 4) метафоричний образ є способом виразити те, що складно описати на рівні логіки [2].

У сучасній практиці психологічного консультування мова метафор, символів та образів використовується як спонтанно, так і цілеспрямовано з боку клієнта та психолога. У структурі метафори завжди є кілька шарів, і схематично їх можна поділити на три основні категорії:

- 1) послання, які стосуються свідомості;
- 2) послання до несвідомого;

3) рівень переплетень, що сполучає шари, який включає звернення до різних модальностей сприйняття (зорового, слухового, рухового, тактильного, смакового, нюхового і т. д.).

Якщо всі шари збалансовані і наповнені змістами, діями, переживаннями, то історія створює ефект реальності, включає слухача у події, що відбуваються, спонукає робити вибори, які йому як особистості.

Основні види метафор можна класифікувати за такими підставами:

За структурою:

- прості ізоморфні;
- складні багатоскладові.

За джерелом:

– метафори клієнта (символічне вираження проблеми та рішення);

– метафори психолога (символічний вираз представлень фахівця про клієнтську – а іноді свою спроектовану – проблему та її вирішення);

– спільні метафори (результат спів-творчості психолога та клієнта в процесі дослідження проблеми та шляхів її вирішення);

– універсальні метафори (архетипові чи соціально правильні).

За цілями:

- метафори змін;
- емоцій;
- поведінки;
- цінностей та переконань;
- системи відносин;
- образу Я [10].

Метафора – це не просто фігура мови, в ній концентрується механізм мислення, що дозволяє моделювати та вербалізувати первинний досвід і це призводить до нових форм концептуального розуміння. Вона структурує мислення, сприйняття і діяльність людини [11].

З урахуванням сучасних трансформаційних процесів, що торкнулися практично всіх аспектів розвитку суспільства, особливо актуальною стає проблема вивчення особливостей ідентичності, а її розуміння потребує інноваційних психологічних підходів та методів. Один з таких підходів – використання метафор, мовних конструкцій, які відображають уявлення про себе та світ через аналогії та образи, що впливають із унікального життєвого досвіду особистості. Отже, нам цікаво розглянути метафору як інструмент самоідентифікації, щоб у подальших дослідженнях застосувати її як інструмент самопізнання та саморозвитку.

Вивчення проблеми особистості та встановлення психологічних підстав для цього є важливим не тільки через кризу ідентичності сучасної людини, а й у контексті термінових завдань психотерапії. У. Джеймс, американський психолог і професор філософії, вперше використав термін «ідентичність» у психології. Він підкреслював такі аспекти ідентичності, як

боротьба за своє місце у світі та відповідність громадським очікуванням [9]. Проте заслуга поширення цього терміну належить відомому психологу Е. Г. Еріксону. У його дослідженнях ідентичність сприймається як процес, що включає відбиток і самоспостереження різних рівнях психічної діяльності. Він визначає ідентичність як здатність індивіда оцінювати себе через те, як його сприймають інші і як він сам сприймає себе [6]. Таким чином, процес ідентифікації може бути спрямований як на себе (самоідентифікація), так і на інших індивідів.

Зміст ідентичності, фактично, є мінливим, непослідовним переживанням, яке змінюється в залежності від стану людини або обставин її життя. Ця обставина чітко відбивається у понятті множинного «Я». Таким чином, ідентичність насамперед є онтологічною базою для аналізу і є базовим механізмом, що забезпечує виживання особистості. Вона передбачає постійне відтворення форми «Я» для набутого досвіду, що забезпечує стабільність у світі [7].

Дж. Марсія передбачає, що структура ідентичності проявляється через патерни «вирішення проблем». Розвиток ідентичності пов'язаний з прийняттям рішень щодо власної особистості та життя, що сприяє усвідомленню сильних та слабких сторін, цілеспрямованості та свідомості власного існування. Модель Дж. Марсі акцентує увагу саме на аспекті вирішення проблем [8].

А. Ватерман приділяє більшу увагу ціннісно-вольовому аспекту розвитку ідентичності. Він вважає, що ідентичність пов'язана з чітким самовизначенням, включаючи вибір цілей, цінностей та переконань, що визначають життєвий напрямок та сенс життя [6]. У працях Фрейда особлива увага приділяється ролі ідентифікації індивіда щодо групи, забезпечуючи захист і можливість самореалізації, інтегруючи індивіда до соціальних відносин.

Г. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл та інші представники когнітивного підходу розглядають динаміку особистісного та соціального аспектів ідентичності з точки зору їхньої актуалізації. Вони інтерпретують ідентичність як когнітивну систему, яка регулює поведінку людини у щоденних ситуаціях. У рамках нарративного підходу, представленого К. Джерджем, А. Гідденсом та іншими, ідентичність розглядається як своєрідна розповідь, історія, що формується в контексті взаємодії. Вона характеризується певним сюжетом, персонажами та головною темою [9].

Отже, ідентичність – це сукупність уявлень, переконань і відчуттів, які людина має про себе, включаючи свої цінності, переваги, соціальну роль, гендерну ідентифікацію, етнічну та культурну приналежність та інші характеристики, що визначають її особистість.

Особистісна ідентичність – це сукупність уявлень про себе, які формуються протягом життя і складаються з різних елементів, таких

як особисті якості, переживання, досвід, цінності, ставлення до себе та інших людей, соціальні ролі, професійні та особисті цілі, життєві переконання та ін. Особиста ідентичність може бути стійкою або змінюватись в залежності від життєвих обставин, досвіду та розвитку особистості [5].

Особистісна ідентичність важлива для здоров'я та самопочуття людини, оскільки вона визначає її уявлення про себе та свій статус у суспільстві, а проблеми з формуванням ідентичності можуть призвести до розгубленості, невпевненості, депресії та тривоги. Для зміцнення особистісної ідентичності можуть бути корисні метафоричні методи та техніки самопізнання, самоаналіз, встановлення цілей та планування життєвого шляху. Також важливо відкрити нові досвіди та можливості для розвитку і збагачення власної ідентичності.

Використання метафор у контексті аналізу особистої ідентичності дозволяє дослідникам звертатися до складних аспектів особистості через аналогії, аби покращити розуміння досліджуваних явищ.

Висновки. Отже, що дає нам розуміння особистої ідентичності за допомогою метафори: від того, як людина себе самоідентифікує, можна дізнатися, як вона себе розуміє, як мислить. Отримана інформація може використовуватися не лише психологом, але і самим клієнтом для саморегуляції (корекції думок, емоційних станів, поведінки). Таким чином, людина отримує можливість справлятися з труднощами і досягати поставленої мети самостійно.

Метафора дає можливість зробити об'єктом, предметом споглядання і впливу для кожної людини її власне внутрішнє життя, усуваючи людину від проблеми, обходячи її інстинктивні захисні механізми, переводячи фокус уваги з бачення перешкод на бачення можливостей і готових алгоритмів дій. Таким чином, грамотне використання метафоризації може супроводжувати практичну роботу психолога з моменту збору інформації до здійснення останньої поведінкової перевірки виконаної інтервенції. За допомогою метафори внутрішній світ людини – світ її переживань, смислів, цінностей та ідей об'єктивується у зовнішній світ.

Особистісна ідентичність може бути і результатом, і процесом. Іноді для набуття нової ідентичності, колишня має зруйнуватися. Цей процес називається кризою. Найчастіше він ініціюється зовнішніми обставинами, але іноді є результатом внутрішніх процесів. Проживаючи кризу, а не уникаючи її, ми маємо можливість зустрітися і торкнутися ядра особистості людини, її суті, душі [4]. Саме в процесі переходу від однієї ідентичності до іншої метафора може стати мостом, новою опорою для більшого розуміння особистісної ідентичності, своєї суті, поглиблення само-

розуміння з метою реалізації психологічної самоідентифікації та саморегуляції. Робота з внутрішніми структурами особистості через метафору дозволяє формувати майбутнє, життєві цінності, самовідчуття. Ще більше пізнаючи себе, знову і знову відповідаючи на запитання «Хто я?» за допомогою метафори стає можливим виділити стратегії поведінки та життєві цінності особистості з метою досягнення стану самототожності – віднадходження незмінної суті Я. Даний теоретичний аналіз проблеми проведено з метою обґрунтування використання метафори для роботи із особистісною ідентичністю, що стане предметом наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бородулькіна Т. О. Метод використання метафори в процесі розвитку та корекції образу професії. // Актуальні проблеми психології. Том 3: Консультативна психологія і психотерапія: Зб.наукових праць Інституту психології ім.Г.С.Костюка АПН України. 2008. Вип.5. С.255-265.
2. Василевська, О. І. Метафора в роботі психолога консультанта. / О. І. Василевська, Л. Л. Дворніченко // Психологія і особистість: наук. журнал. Київ. 2017. № 2(12). С. 214-222.
3. Жовтянська В. Психологічний механізм функціонування метафори. // Психологія і суспільство. 2009. № 3. С. 81-90.
4. Зінченко О.В. Особливості вияву основних потреб особистості в інтервалі 17-19 років і їх зв'язок із кризою ідентичності. Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки. 2012. Вип. 38. С. 90–97.
5. Іваненко Б. Я-ідентичність особистості: статичні й динамічні аспекти. // Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки. 2020. Випуск 7. С. 53–61.
6. Berzonsky M. Identity formation: The role of identity processing style and cognitive processes. *Personality and Individual Differences*. 2008. Vol. 44. P. 645–655.
7. Breakwell G.M. Resisting representations and identity processes. *Papers on Social Representations*. 2010. Vol. 19. P. 6.1–6.11.
8. Hogg M. A., Reid S. A. Social Identity, Self-Categorization, and the Communication of Group Norms // *Communication Theory*. 2006. No. 16. P. 7–30.
9. Keromnes G., Chokron S., Celume M.-P., Berthoz A., Botbol M., Canitano R., Du Boisgueheneuc F., Jaafari N., Lavenne-Collot N., Martin B., Motillon T., Thirioux B., Scandurra V., Wehrmann M., Ghanizadeh A., Tordjman S. Exploring Self-Consciousness From Self- and Other-Image Recognition in the Mirror: Concepts and Evaluation. *Frontiers in Psychology*. 2019. № 10. P. 719.
10. Kopp Sh. Guru: Metaphors from a Psychotherapist. Palo Alto, CA: Science & Behavior Books, 1971. 179 p.
11. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by*. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1980. 242 p.
12. Leonenko M., Lysenkova I. Theoretical bases of using metaphor as a means of psychological influence on personality. // *Visnyk of the Lviv University. Series Psychological sciences*. Issue 15. P. 67–74

ЕМОЦІЙНЕ ВИГОРАННЯ ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ: ПРИЧИНИ, СИМПТОМИ ТА НАСЛІДКИ

EMOTIONAL BURNOUT OF TEACHERS: CAUSES, SYMPTOMS AND CONSEQUENCES

Стаття присвячена дослідженню емоційного вигорання педагогічних працівників. В результаті теоретичного аналізу наукової літератури встановлено, що синдром емоційного вигорання може виникнути у будь-якої людини, незалежно від професії чи соціального статусу, яка не отримує достатнього схвалення і підтримки в своїй діяльності, але продовжує перевантажувати себе роботою. Цей стан є наслідком тривалого стресу та надмірної психологічної та емоційної напруги, які часто виникають, коли людина відчуває себе соціально ізольованою, без підтримки і визнання. Це може призвести до відчуття безсилля, виснаженості та втрати мотивації.

Синдром емоційного вигорання може проявлятися через нездатність розслабитися, часті перепади настрою, почуття провини і сорому, підвищену дратівливість, проблеми у стосунках, самокритику, втрату мети тощо. Фізичні симптоми можуть включати головний біль, ломоту в тілі, проблеми з апетитом або сном, а також фізичну та розумову втому.

На основі проведеного емпіричного дослідження було проаналізовано рівень емоційного вигорання серед педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти Вінницької області. Встановлено, що 51,35% опитаних освітян мають ознаки емоційного вигорання. Серед них 2,08% мають сформований синдром емоційного вигорання, тобто вони знаходяться на грані зриву, та у 49,27% синдром вигорання формується.

Ці дані свідчать про те, що освітні установи повинні розробляти стратегії для підтримки психологічного здоров'я вчителів, включаючи регулярне проведення семінарів з управління стресом, надання психологічної підтримки та забезпечення умов для професійного розвитку. Також важливо формувати середовище, де освітяни відчувають підтримку та визнання за свою працю, що сприятиме підвищенню їхньої мотивації та зменшенню рівня емоційного вигорання.

Ключові слова: особистість, емоційне вигорання, професійне вигорання, причини

емоційного вигорання, симптоми емоційного вигорання, наслідки емоційного вигорання, педагогічний працівник.

The article is devoted to the study of emotional burnout of pedagogical workers. As a result of the theoretical analysis of scientific literature, it was established that the syndrome of emotional burnout can occur in any person, regardless of profession or social status, who does not receive sufficient approval and support in his activities, but continues to overload himself with work. This condition is the result of long-term stress and excessive psychological and emotional tension, which often occur when a person feels socially isolated, without support and recognition. This can lead to feelings of powerlessness, exhaustion and loss of motivation.

The syndrome of emotional burnout can be manifested by the inability to relax, frequent mood swings, feelings of guilt and shame, increased irritability, problems in relationships, self-criticism, loss of purpose, etc. Physical symptoms may include headaches, body aches, problems with appetite or sleep, and physical and mental fatigue. On the basis of the conducted empirical research, the level of emotional burnout among teaching staff of general secondary education institutions of the Vinnytsia region was analyzed. It was established that 51.35% of the interviewed educators have signs of emotional burnout. Among them, 2.08% have a formed emotional burnout syndrome, that is, they are on the verge of breakdown, and 49.27% have a burnout syndrome.

These data suggest that educational institutions should develop strategies to support the psychological health of teachers, including regular seminars on stress management, providing psychological support and providing conditions for professional development. It is also important to create an environment where educators feel supported and recognized for their work, which will contribute to increasing their motivation and reducing the level of emotional burnout.

Key words: personality, emotional burnout, professional burnout, causes of emotional burnout, symptoms of emotional burnout, consequences of emotional burnout, teacher.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>

2024.62.28

Матохнюк Л.О.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Оверчук В.А.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри психології
Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Максименко Ю.Б.

д.психол.н., професор,
професор кафедри загальної
та диференціальної психології
Державний заклад
«Південноукраїнський національний
педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Вивчення професійного вигорання та способів його подолання є важливим не лише через його негативний вплив на продуктивність праці, але й через те, що воно впливає на все життя людини, змінюючи її психічний та соматичний стан. Професійне вигорання призводить до втрати здоров'я, виникнення психологічних проблем та особистісних змін.

Звернемо увагу на емоційне вигорання саме у освітян: по перше, педагогічна діяльність пов'язана з постійними навантаженнями, необхідністю підтримувати дисципліну в ауди-

торії, відповідальністю за успіхи студентів, що спричиняє високий рівень стресу; по друге, недостатнє фінансування освіти, перевантаженість робочого графіку, низька заробітна плата та відсутність необхідних ресурсів для ефективного навчання негативно впливають на моральний стан педагогів; по третє, нерівномірний розподіл роботи, навантаження додатковими обов'язками та вимоги до постійного професійного розвитку створюють додатковий тиск; по четверте, науково-педагогічні працівники часто стикаються з вимогами до постійного підвищення кваліфікації,

що може стати додатковим фактором стресу; по п'яте, не всі науково-педагогічні працівники володіють техніками саморегуляції, управління стресом і методами підтримки емоційної стійкості, що є критично важливими для профілактики вигорання.

Для ефективної профілактики емоційного вигорання необхідно створювати сприятливі умови праці, забезпечувати професійну підтримку, організовувати тренінги на уміння управляти стресом та розвитку навичок саморегуляції, а також навчатися забезпечувати баланс між роботою та особистим життям.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Герберт Фрейденбергер (Herbert J. Freudenberger), американський психолог німецького походження, відомий як перший дослідник емоційного вигорання. У 1970-х роках, займаючись волонтерською діяльністю у сфері лікування наркоманів, він помітив нервові виснаження, втрату мотивації і бажання працювати у себе та своїх колег. Цей феномен він назвав «вигоранням персоналу» і описав його у статті "Staff Burn-Out" у 1974 році. Фрейденбергер також зауважив, що емоційне вигорання виникає при значному навантаженні та тривалому стресі.

Протягом багатьох десятиліть проблему професійного вигорання активно вивчали численні науковці, серед яких П. Бріл, М. Буриш, Н. Водоп'янова, Р. Голембієвський, К. Кондо, Р. Лазарус, С. Максименко, Л. Матохнюк, К. Маслач, С. Мейєр, Н. Ноур, В. Слабінський та інші. Багато науковців досліджували теоретичні та емпіричні основи синдрому емоційного вигорання, зокрема М. Андерсон (M. Anderson), Іваніцкі Е. Ф. (E. Iwanicki), Д. Кронін-Стаббс (D. Cronin-Stubbs), Ш. Бунк, Д. Гаррісон, К. Маслач (C. Maslach), С. Меєр, С. Джексон (S. Jackson), А. Пайнс (A. Pines), В. Шауфелі (W. Schaufeli) та інші. Деякі дослідники вважають, що синдром розвивається під впливом організаційних, особистісних та рольових змінних. Інші, що емоційне вигорання тісно пов'язане з емоційним інтелектом. Аналіз літератури показує, що емоційне вигорання є полісистемним явищем і немає єдиної думки щодо його причин виникнення.

Мета статті полягає в дослідженні синдрому емоційного вигорання у науково-педагогічних працівників та пошук способів протидії емоційному вигоранню.

Відповідно до мети нами було визначено **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз поняття синдрому емоційного вигорання працівників освіти.

2. Виявити причини виникнення та рівень емоційного вигорання працівників освіти.

Методи дослідження. Для вирішення поставлених завдань використано наступні методи:

– для першого завдання це теоретичний аналіз, порівняння та узагальнення даних;

– для другого завдання – бесіда, методика «Дослідження синдрому «вигорання» (Дж. Грінберг).

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-11) «вигорання – це синдром, який розглядається як результат хронічного стресу на робочому місці, з яким не вдалося успішно впоратися» [5, с. 218].

Всесвітня організація охорони здоров'я, ще до оцінки емоційного вигорання як розладу, вже вказували на полісистемність прояву СЕВ (синдром емоційного вигорання) та визначає його як фізичне, емоційне, або мотиваційне виснаження, що характеризується порушенням продуктивності в роботі, втомою, безсонням, підвищеною схильністю до соматичних захворювань, а також вживанням алкоголю або інших психоактивних речовин для отримання тимчасового полегшення, що має тенденцію до розвитку фізичної залежності та (у багатьох випадках) суїцидальної поведінки [5, с. 218].

На сьогоднішній день вигорання розглядається як стан або синдром, а не як офіційна медична хвороба. Люди, які відчувають вигорання, постійно відчувають себе виснаженими, емоційно і фізично, що може бути причиною для звернення до лікаря. Лікарі можуть допомогти у виявленні та подоланні цього стану, пропонуючи стратегії для зниження стресу та відновлення енергії, хоча вигорання і не класифікується як хвороба в медичних класифікаціях. Вигорання відноситься саме до явищ у професійному контексті і не повинно застосовуватися для опису досвіду в інших сферах життя.

Синдром емоційного вигорання є реакцією організму на тривалий стрес, який виникає через надмірні виробничі та емоційні вимоги. Він часто розвивається у людей, які занадто сильно віддаються своїй роботі, при цьому нехтуючи сімейним життям або відпочинком. Така ситуація призводить до виснаження, оскільки людина витрачає більше ресурсів на виконання професійних обов'язків, ніж отримує відпочинку та підтримки з боку близьких. Це поступово призводить до зниження мотивації, енергії та загального благополуччя [7, с. 123].

Синдром емоційного вигорання відчувають люди, які мають дітей з особливими потребами. Особливо це гостро проявляється, якщо жінці здається, що її працю ніхто не цінує. Вони розуміють, що це – їхній обов'язок. Але всередині накопичується образа на несправедливий світ і почуття безвихідності.

На думку Зачепи А. М., Микитюк О. М. та Сельменської З. М. найбільш відчутних деструкцій зазнає система особистісного

і професійного становлення у студентів. У науково-педагогічних працівників в освітньому середовищі деструкції проходять з боку емоційного інтелекту. Емоційне вигорання є як причиною, так і наслідком, як емоційного так і психічного відчуження та незадоволеності власною самореалізацією [3, с. 7].

Козубцов І. М., у наукових доробках висловлює думку, що професійне вигорання є однією з умов, що згодом спричиняє розвиток неврастенії. Водночас професійному вигоранню серед наукових та науково-педагогічних працівників, із числа офіцерів, в умовах бойових дій сприяють такі фактори: перенавантаження на роботі та відсутність належного відпочинку; напружена, тривала, одноманітна робота; втрата перспективи, втрата прагнення до кар'єрного зростання, розчарування в професії; зтяжні стреси; відсутність ротачії; ненадання відпусток і відсутність психологічної підтримки [4, с. 220].

У проведеному опитуванні працівників вищих навчальних закладів, за результатами якого Водянка Л. Д., Суховерхова Д. А., Занюк А. А. визначили основні проблеми, які виникають в роботі та часто є причинами емоційного вигорання [1, с. 51]. Підтримуємо позицію що до основних причин СЕВ належать соціально-професійні особливості (одноманітність повторюваних дій; напружений ритм; недостатнє заохочення праці (матеріальне і психологічне); регулярна незаслужена критика; неясна постановка задач; почуття недооціненості або непотрібності), особливості характеру (максималізм; підвищена відповідальність; мрійливість; схильність до ідеалізму).

Крім цього, виникають також такі виклики: втрата впевненості у власних здібностях, знижена мотивація до роботи з інформаційно-комунікаційними технологіями, стресові ситуації, фізичне перенапруження, перевантаження завданнями, тривога з приводу можливих помилок, відчуття неприйняття учнями матеріалу та інші аспекти. Всі ці фактори можуть сприяти емоційному та професійному вигоранню, невпевненості у власних силах, а також призводити до психічних і фізичних захворювань тощо [8, с. 99].

Отже, синдром емоційного вигорання може виникнути у будь-якої людини, незалежно від професії чи соціального статусу, яка не отримує достатньої схвалення і підтримки в своїй діяльності, але продовжує перевантажувати себе роботою. Цей стан є наслідком тривалого стресу і надмірної психологічної та емоційної напруги, які часто виникають у ситуаціях, коли людина відчувається відірваною від підтримки і визнання. Це може призвести до відчуття безсилля, виснаженості та втрати мотивації. Тому важливо для попередження емоційного вигорання створювати сприятливі

умови для роботи, підтримувати співробітників і надавати їм необхідну психологічну підтримку і визнання за їхню працю.

Визначення рівня емоційного вигорання проводилося серед педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти Вінницької області. В експерименті прийняло участь 481 осіб. Встановлено, що близько половини із них перебувають у стані емоційного вигорання, яке є наслідком хронічного стресу та призводить до виснаження і втрати радості від життя. Під час проведеної бесіди вони до основних причин цього стану віднесли: невдоволеність роботою як головна причина вигорання; відсутність зацікавленості у своїй роботі та не бажання виконувати свої обов'язки; нестача часу для відпочинку, що призводить до фізичної перевтоми та емоційних розладів; низька заробітна плата, а також проблеми в особистому житті.

Під час проведеної бесіди з освітянами було виявлено ознаки емоційного вигорання. Вони скаржилися на проблеми зі здоров'ям. Це і болі в спині, головні болі, серцево-судинні проблеми, ознаки депресії, загострення хронічних хвороб тощо. Частина з них зазначали що забувають про важливі речі або приймають невірні рішення, частіше втрачають емоційний контроль. Вони стали менш терпимі до оточуючих, акцентують увагу на негативному, дозволяють цинічні випадки в бік некомпетентності інших, тому з'явилися труднощі з відносинами в сім'ї на роботі. Їм важко знайти мотивацію, щоб змусити себе виконувати роботу. Проекти більше не приносять позитиву, а часто призводить до постійного відчуття незадоволеності. Продуктивність праці істотно знизилася. Освітяни, у яких є прояви емоційного вигорання, констатують той факт, що працюють в основному через страх підвести людей, зірвати дедлайн або втратити місце роботи.

Ці дані підкреслюють важливість приділення уваги до робочих умов, балансу між роботою та особистим життям, а також належної компенсації для запобігання емоційному вигоранню. Специфіка роботи освітян відрізняється тим, що вони постійно знаходяться в ситуаціях з високою емоційною насиченістю та потребують активного міжособистісного спілкування. Це означає, що освітяни повинні зробити значний внесок у встановлення довірливих відносин і вміло управляти емоційною напруженістю у діловому спілкуванні. Це, в свою чергу, вимагає від них не лише професійних знань і навичок, але й високого емоційного інтелекту, здатності контролювати свої емоції і сприймати емоції інших людей. Вони повинні бути готові швидко адаптуватися до мінливих ситуацій і вміти швидко приймати рішення під час емоційно напружених обставин.

Отже, до основних ознак емоційного вигорання віднесемо наступні: нездатність розслабитися, перепади настрою, почуття провини і сорому, дратівливість, проблеми у стосунках,

нерішучість, самокритика, втрата мети або надії, головний біль, ломота в тілі, проблеми з апетитом або сном, фізична та/або розумова втома або виснаження тощо.

З метою визначення рівня «емоційного вигорання» у проведеному дослідженні було застосовано методикою «Дослідження синдрому «вигорання» (Дж. Грінберг) [2]. Методика містить 20 запитань, для кожного запитання необхідно було обрати одну із запропонованих відповідей: «так» або «ні». Було здійснено аналізу суми балів за рівнями: низький (0–7 балів), середній (8–14 балів), високий (15–20 балів). Результати тестування представлено на рис. 1.

Рис. 1. Результати діагностики рівня емоційного вигорання за методикою «Дослідження синдрому «вигорання» (Дж. Грінберг) у педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти Вінницької області

Як видно з рисунка 51,35% опитаних осіб мають ознаки емоційного вигорання. Серед них 2,08% мають сформований синдром емоційного вигорання, тобто вони знаходяться на грані зриву. Це свідчить про високий рівень стресу і незадоволення серед працівників освітньої сфери. Значний відсоток освітян, що відчувають ознаки емоційного вигорання, підкреслює серйозність проблеми. Це означає, що ці працівники знаходяться на межі нервового зриву і потребують негайної психологічної допомоги та втручання.

Решта 49,27% респондентів мають ознаки формування синдрому емоційного вигорання. Це означає, що вони вже відчувають деякі негативні симптоми, проте їхній стан ще не досяг критичної точки і може бути покращений за допомогою відповідних заходів підтримки та профілактики. Емоційне вигорання може мати серйозні наслідки як для самих освітян, так і для системи освіти в цілому. Для працівників це може призвести до зниження якості життя, проблем з фізичним та психічним здоров'ям, а також до бажання змінити професію. Для системи освіти це означає зниження якості викладання, підвищення рівня плинності кадрів, а також можливі конфлікти всередині навчальних колективів.

Якщо педагог намагається протидіяти емоційному вигоранню, підвищується рівень пси-

хологічного та суб'єктивного благополуччя та розвивається його соціальна та емоційна компетентності, що впливає на якість відносин з учнями. Вчителі, які є спокійними, позитивними та задоволеними життям, спроможні ставитися до дітей з більшою чутливістю та розумінням [6, с. 270].

Для запобігання подальшому розвитку синдрому емоційного вигорання серед освітян необхідні комплексні заходи. Це можуть бути програми психологічної підтримки, створення сприятливих умов праці, підвищення рівня оплати праці та професійного розвитку. Важливо також формувати культуру підтримки та співпраці в навчальних закладах.

Висновки. На основі теоретичного аналізу наукової літератури було встановлено, що синдром емоційного вигорання може виникнути у будь-якої людини, незалежно від професії чи соціального статусу, яка не отримує достатнього схвалення і підтримки в своїй діяльності, але продовжує перевантажувати себе роботою. Цей стан є наслідком тривалого стресу та надмірної психологічної та емоційної напруги, які часто виникають, коли людина відчуває себе соціально ізольованою, без підтримки і визнання. Це може призвести до відчуття безсилля, виснаженості та втрати мотивації. Тому, для запобігання емоційному вигоранню, важливо створювати сприятливі умови для роботи, підтримувати співробітників і надавати їм необхідну психологічну допомогу та визнання за їхню працю.

Виявлено основні ознаки емоційного вигорання, які включають нездатність розслабитися, часті перепади настрою, почуття провини і сорому, підвищену дратівливість, проблеми у стосунках, нерішучість, самокритику, втрату мети або надії. Крім того, до симптомів відносяться головний біль, ломоту в тілі, проблеми з апетитом або сном, а також фізичну та/або розумову втому чи виснаження.

На основі проведеного емпіричного дослідження проаналізовано результати діагностики рівня емоційного вигорання за методикою «Дослідження синдрому «вигорання» (Дж. Грінберг) у педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти Вінницької області. Встановлено що 51,35% опитаних освітян мають ознаки емоційного вигорання. Серед них 2,08% мають сформований синдром емоційного вигорання, тобто вони знаходяться на грані зриву, та у 49,27% синдром вигорання формується.

Перспективи подальших досліджень. У підсумку, результати опитування свідчать про те, що проблема емоційного вигорання серед освітян є серйозною і потребує негайної уваги та вирішення. Окреслені поняття наразі залишаються дискусійними та потребують подальшого ґрунтовного вивчення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Водянка Л.Д., Суховецька Д.А., Занюк А.А. Поняття емоційного вигорання та його профілактика. *Економічна наука*. 2022. С. 49-53 – Режим доступу до ресурсу URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/3_2022/9.pdf
2. Емоційне вигорання педагогів. *Методичні рекомендації* / Укладачі: творча група практичних психологів: Коняхіна А.В., Гаврик І.Л., Гриценко Н.В., Гутенко Д.М., Коропченко Н.М., Обравит О.М., Полякова В.С., Сухомлин Л.Г., Усик Ю.С., Чорний О.І. – Суми: методичний кабінет відділу освіти Сумської районної державної адміністрації, 2016.– 60 с. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvtvd>
3. Зачепа А. М., Микитюк О. М., Сельменська З. М. Проблематика емоційного вигорання в освітньому середовищі / А. М. Зачепа, О. М. Микитюк, З. М. Сельменська // *Економічні науки. Наукові записки* 1 (62). 2021. С. 183-190. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvvvc>
4. Козубцов І. М. Професійне вигорання як проблема неякісного забезпечення психологічної підтримки учасників освітнього процесу в умовах військових дій. *Освіта України в умовах воєнного стану: управління, цифровізація, євроінтеграційні аспекти* : зб. тез доп. IV Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 25 жовт. 2022 р. Київ, 2022. С. 217–220. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvtj>
5. Кулина А. П. Емоційне вигорання в умовах сучасної професійної діяльності [Електронний ресурс] / А. П. Кулина // *Матеріали двадцять другої всеукраїнської науково-методичної конференції*. 2020. С. 217-220. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvuv>
6. Матохнюк Л. О. Психологія інформаційної компетентності особистості (ґенеза онтологічного розвитку) : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01. Одеса, 2019. 527 с. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvti>
7. Ровенська, В.В., & Саржевська, Є.О. (2020). Особливості розвитку та проявів синдрому емоційного вигорання у лікарів. *Економічний вісник Донбасу*, (1(59)), 123-129. – Режим доступу до ресурсу URL: [https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-1\(59\)-123-129](https://doi.org/10.12958/1817-3772-2020-1(59)-123-129),
8. Maksymenko, Yu. B. & Matokhnyuk, L. O. (2017). Principles of research in psychology of development of information competence of personality. *Science and education*, 11, 76-85. – Режим доступу до ресурсу URL: <http://surl.li/urvtth>

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ САМОТНОСТІ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ З УКРАЇНИ

FEATURES OF EXPERIENCING LONELINESS AMONG FORCED MIGRANTS FROM UKRAINE

В умовах масштабної війни, яку веде Російська Федерація проти України, питання психічного здоров'я вимушених переселенців є вкрай необхідним. В роботі розкрито розуміння самотності через аналіз понять самотності та ізоляції, самотності та самотності. На основі теоретичного аналізу визначено, самотність – це важке переживання, пов'язане із втратою життєвих цінностей або близьких людей, відчуття несприятливості власного існування (Л. Айвазян). Проаналізовано сучасні роботи, які розкривають особистісні зміни вимушених мігрантів з України внаслідок російського вторгнення під час перебування в Норвегії (Ю. Максименко, О. Морозова-Йоганнессен, 2022) та в Німеччині (В. М. Педоренко, 2022) Обґрунтовано актуальність вивчення переживань осіб, які були вимушені змінити місце проживання і продовжують проживати в умовах нового середовища. Для реалізації мети були обрані чотири інструменти: Опитувальник M. Lahad – The "BASIC Ph" (Lahad & Leykin, 2013), анкета вдячності (GQ-6) (Dr. Michael E. McCullough and Dr. Robert A. Emmons., 2002), «Методика особистої довіри/недовіри до світу, до інших людей, до себе» (А. Купрейченко) та «Методика діагностики переживання самотності» Є. Є. Рогової. Аналіз даних здійснювався за допомогою описової статистики, частотного, регресійного аналізів, порівняння груп за допомогою критерію Манна-Уїтні з відповідним йому ефектом сили. Діагностовано високий ступінь переживання тимчасового виду самотності у українців, які вимушені були виїхати з України у зв'язку з повномасштабним вторгненням. Детермінантами тимчасової самотності визначено довіру до світу та до себе. Низькі значення саме цих двох видів довіри поглиблюють переживання тимчасової самотності. Типовими для осіб з високим рівнем тимчасової самотності подолання життєвих ситуацій когнітивними ресурсами, найменше – ресурсами соціальних зв'язків. Визначено, що представникам досліджуваної групи властиві середні показники довіри до світу, до інших і дуже низький рівень вдячності. На основі порівняльного аналізу досліджуваних ресурсів, видів самотності, вдячності та видів довіри осіб з високим та середнім рівнем тимчасової самотності виявлено більш обережну позицію щодо навколишнього світу, сприймання світу як джерело небезпеки, домінування негативних очікувань щодо світу у осіб з високим рівнем тимчасової самотності.

Ключові слова: самотність, тимчасова та постійна самотність, вимушені мігранти, довіра до себе, до інших, до світу.

In the context of the large-scale war waged by the Russian Federation against Ukraine, the issue of the mental health of forced migrants is extremely important. The work reveals the understanding of loneliness through the analysis of the concepts of loneliness and isolation, loneliness and solitude. Based on theoretical analysis, loneliness is defined as a difficult experience associated with the loss of life values or loved ones, a sense of the meaninglessness of one's own existence (L. Aivazyan). The paper analyzes contemporary works that reveal the personal changes of forced migrants from Ukraine as a result of the Russian invasion while staying in Norway (Yu. Maksymenko, O. Morozova-Johannessen, 2022) and in Germany (V. M. Pederenko, 2022). The relevance of studying the experiences of people who were forced to change their place of residence and continue to live in new environments is substantiated. Four tools were selected to achieve the goal: M. Lahad's questionnaire – The "BASIC Ph" (Lahad & Leykin, 2013), the gratitude questionnaire (GQ-6) (Dr. Michael E. McCullough and Dr. Robert A. Emmons., 2002), "Methodology of personal trust/distrust in the world, in other people, in oneself" (A. Kupreychenko) and "Methodology for diagnosing the experience of loneliness" by Ye. Ye. Rogova. Data analysis was carried out using descriptive statistics, frequency, regression analyses, and group comparisons using the Mann-Whitney criterion with the corresponding effect size. A high degree of temporary loneliness was diagnosed in Ukrainians who were forced to leave Ukraine due to the full-scale invasion. The determinants of temporary loneliness were identified as trust in the world and in oneself. Low values of these two types of trust exacerbate the experience of temporary loneliness. People with high levels of temporary loneliness typically overcome life situations using cognitive resources, and least of all using social connection resources. It was found that the study group has average levels of trust in the world, in others, and very low levels of gratitude. Based on the comparative analysis of the studied resources, types of loneliness, gratitude, and types of trust in individuals with high and medium levels of temporary loneliness, a more cautious position towards the surrounding world, the perception of the world as a source of danger, and the dominance of negative expectations regarding the world were identified in individuals with high levels of temporary loneliness.

Key words: loneliness, temporary and permanent loneliness, forced migrants, trust in oneself, in others, in the world.

УДК 159.96 : 316.628

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.29>

Погорільська Н.І.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри загальної психології
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Жигаліна О.О.

здобувач кваліфікаційного рівня
«Магістр» освітньої програми
«Практична психологія»
Інституту післядипломної освіти
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

Постановка проблеми. Проблема самотності є однією з найважливіших і найбільш складних проблем сьогодення. Вона набувала одного вигляду під впливом інтенсивного розвитку технологій. Привернула особливу увагу у період пандемії коронавірусу (COVID-19). Напад на Україну особливо загострив переживання самотності. Велика кількість українців змушена була полишити своє місце проживання і почати будувати нові контакти в новому місці, частина з них будує нові контакти в новій для себе країні.

Самотність не є новим полем для дослідження. Її вивченням займалися як українські (Л. Ю. Айвазян, І. В. Ващенко, тощо), так і зарубіжні вчені (Lim, Nakulien, Meltzer, тощо). Дослідження стосувались вивчення самого феномену, психологічних особливостей самотності на різних вікових етапах, дослідження гендерних переживань самотності, тощо. Однак, питання вивчення самотності та її прояву у вимушених мігрантів залишається відкритим.

В першу чергу розкриваючи поняття самотності більшість дослідників розмежовують явище самотності та такі поняття, як ізоляція та усамітнення [1, с. 13]. Тому вбачаємо необхідність розкрити їх відмінності. В умовах ізоляції застосовується вираз «ізольований від...», але щодо самотності дана фраза непридатна. Предметом самотності є сама людина [2]. Загалом йдеться про те, що фізичну ізолюваність людини від інших людей не можна ототожнювати з психологічною самотністю. Людина може бути в ізоляції, але не відчувати самотності. Вона може почуватися самотньою, не маючи жодних обмежень у своєму спілкуванні. Отже, навіть не зважаючи на фізичну ізолюваність від родини та близьких людей, гіпотетично, людина може не почуватись самотньою.

Наступним розмежуванням є поняття «одинак» та «самотній». Ф. Фромм-Рейхман використовує слова «один» («alone») і самотній («lonely») як синоніми, пов'язуючи їх із хворобливими емоціями [11].

Л. Ю. Айвазян розмежовує самотність та самотній спосіб життя і вважає, що це «поняття близькі, але не тотожні» [1, с. 13]. Спосіб життя – це фізичний стан, який активно обирається особистістю в силу своїх характерологічних особливостей і психічного здоров'я, а самотність – «відчуття розриву з оточуючими... важке переживання, пов'язане із втраченою життєвих цінностей або близьких людей, постійне відчуття покинутості, непотрібності власного існування» [1].

В умовах масштабної війни, яку веде Російська Федерація проти України, питання психічного здоров'я вимушених переселенців є вкрай необхідним. Успішна адаптація, планування майбутнього в новому стані та загальне відновлення стану значною мірою залежать від вирішення цього питання. Українські дослід-

ники вже заглибились у вивчення проблем психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» мігрантів. Зокрема, дослідження особливостей психічного здоров'я внутрішньо переміщених осіб в умовах війни [3, с. 53]. Останні роботи описують особистісні зміни вимушених мігрантів з України внаслідок російського вторгнення під час перебування в Норвегії [4] та в Німеччині [6]. Результати 2022 року показують, що респонденти демонструють високий рівень тривоги, агресивності, ригідності, фрустрації, почуття провини, сорому, страху, емоційної напруги, дратівливості, нестриманості, труднощів у взаємодії з іншими, низької самооцінки, уникання труднощів, страху невдачі, негнучкості у поведінці, поглядах і переконаннях. На внутрішньо переміщених осіб особливо впливає високий рівень самотності [9, с. 55]. Серед тих, хто вимушено опинився за кордоном, задокументовано негативні емоційні переживання, пов'язані з розлукою з рідною країною та близькими [4]. Проте дані 2022 р., ймовірно, передусім фіксують гостру реакцію «міграційного горя» (термін із Ю. Максименко, О. Морозова-Йоганнессен, 2022, [4, с. 93]). Дослідження внутрішньо переміщених осіб, проведені протягом більш тривалого періоду після переселення, показують, що принаймні через шість місяців гостре міграційне горе може проявлятися у самотності.

Дослідження показують, що відчуття ізоляції та нікчемності можуть призвести до таких серйозних захворювань, як інсульт, депресія та серцево-судинні захворювання вдвічі частіше, ніж надмірна вага. Самотність пов'язана з проблемами здоров'я, оскільки Nakulien та інші [14, с. 8] продемонстрували підвищений ризик інсульту та інфаркту міокарда. Психічне здоров'я також може постраждати, оскільки є докази того, що самотність може призвести до посилення депресії, соціальної тривоги та параної (Lim) [14, с. 8]. Тривала соціальна ізоляція може сприяти збільшенню самогубств серед українців, пов'язаних із такими факторами, як інформаційний стрес, соціальна ізоляція, втрата соціального статусу та фінансові проблеми.

Мета дослідження. Таким чином, це дослідження спрямоване на покращення розуміння адаптації до вимушеної міграції, емоційних станів вимушених мігрантів, визначення особливостей побудови міжособистісних стосунків та досвід українців переживання самотності за кордоном. Також метою є виявлення чинників, що посилюють відчуття самотності українців, вимушених переселенців за кордон.

При виборі методичного інструментарію ми опирались на результати попередніх досліджень та припущень. Так, при дослідженні факторів посттравматичного зростання українців в умовах війни було визначено, що для посттравматичного зростання за всіма показниками позитивних змін значущою є вдячність. [12]. У нашому попередньому дослідженні

спільному [7, с. 16] виявлено обернену кореляцію між почуттям самотності та довірою. З іншого боку, недовіра до себе та до інших проявляється в самооцінці, невпевненості, сумнівах у правильності своїх рішень і вчинків, страху повторити помилки, які вже були в минулому, зневірі у своїх силах, здібностях, талантах. Усі ці почуття не готують людину до соціально активної позиції у своєму житті та можуть призвести до стану самотності та відчуженості. Для того, аби знайти більш ефективні способи психологічної допомоги особистості, важливо враховувати і ресурси особистості.

Тому з врахуванням вищезазначених результатів та припущень були обрані наступні інструменти для реалізації поставленої мети:

1. Опитувальник M. Lahad – The “BASIC Ph” (Lahad & Leykin, 2013) [10]. Ідея моделі полягає в тому, що кожен індивід має свій потенціал, досвід подолання стресової події в шести модальностях: B – Belief and values – віра, переконання, цінності, філософія життя. A – Афект – вираження емоцій і почуттів. S – Socialization – соціальні зв’язки, соціальна підтримка, соціальна приналежність, спілкування. Я – Уява – уява, мрії, спогади, творчість. C – Cognition, think – розум, когніція, когнітивні стратегії. Ph – Physical – фізична активність, тілесні ресурси.

2. Анкета вдячності (GQ-6) (Dr. Michael E. McCullough and Dr. Robert A. Emmons., 2002), яка оцінює схильність людини до вдячності, яка визначається як узагальнена тенденція визнавати та реагувати з вдячними емоціями на роль доброзичливості інших людей.

3. «Методика особистої довіри/недовіри до світу, до інших людей, до себе» (А. Купрейченко). Український варіант складається з тверджень, які об’єднані в три шкали: «довіра до світу», «довіра до інших людей» та «довіра до себе» [8].

4. Для вивчення самотності нами була обрана «Методика діагностики переживання самотності» Є.Є. Рогової. Інструмент передбачає визначення декількох видів самотності: тимчасової, постійної, когнітивної, емоційної та поведінкової. Кожен з видів може бути представлений у досліджуваного на одному з трьох рівнів: низькому, середньому чи високому.

Аналіз даних здійснювався за допомогою описової статистики, частотного, регресійного аналізу, порівняння груп за допомогою критерію Манна-Уїтні з відповідним йому ефектом сили.

Вибірка. Загалом до нашої вибірки увійшли 54 українці, які проживають за кордоном, з них 9 (16,7% вибірки) чоловіків та 45 (83,3%) жінок, віком від 16 до 74 років. Середній вік нашої вибірки 34,5 років ($\sigma = 14,4$ роки). Щодо сімейного статусу 19 осіб (35,2% вибірки) вказали, що наразі перебувають без партнера; 27 осіб (50% вибірки) відмітили, що перебувають у стосунках – одружені, у цивільних стосунках, є партнер, тощо; 8 осіб (14,8% вибірки) зараз без стосунків через розлучення. 19 осіб (35,2% вибірки) перебувають разом зі своїм партнером закор-

доном, 35 осіб (64, 8% вибірки) проживають без партнера через його відсутність загалом, або через фізичну відсутність за кордоном і перебування в Україні. Досліджувані на даний момент проживають у Ірландії (26 осіб), Німеччині (9 осіб), Польщі (5 осіб), Норвегії (2 особи), Чехії (2 особи), Португалії, а також по одній особі з Швеції, Швейцарії, Болгарії, Австрії, США, Канаді, Франції, Великобританії. 30 осіб (55,6% вибірки) проживають окремо, 19 осіб (35,2% вибірки) проживають у готелях, центрах разом з українцями і 5 осіб (9,3% вибірки) проживають у приймаючої сторони.

Інтерпретація отриманих результатів. Отже, відповідно до задуму автора методики на вивчення самотності, особистість може переживати тимчасову чи постійну самотність залежно від тривалості переживання, і емоційну, когнітивну чи поведінкову самотності залежно від сфери усвідомлення та переживання. Що ж до рівнів, то традиційно визначається три рівні: низький, середній та високий.

Таблиця 1

Особливості самотності українців, що виїхали за кордон через повномасштабне вторгнення

Види самотності	Низький рівень		Середній рівень		Високий рівень	
	К-сть осіб,	К-сть осіб,%	К-сть осіб,	К-сть осіб,%	К-сть осіб,	К-сть осіб,%
тимчасова	2	3,7	19	35,2	33	61,1
постійна	33	61,1	17	31,5	4	7,4
емоційна	8	14,8	15	27,8	31	57,4
поведінкова	16	29,6	33	61,1	5	9,3
когнітивна	33	61,1	18	33,3	3	5,6

Згідно отриманих результатів, представлених у таблиці 1, серед досліджуваних найбільше (61,1% вибірки) переживають саме тимчасовий вид самотності, що є зрозумілим, оскільки вимушений переїзд для багатьох досліджуваних пов’язаний з розривом стосунків, переживанням стресової події як початку повномасштабного вторгнення так і самого переїзду, кардинальної зміни звичного способу життя, тощо. Підтвердженням цього є висока емоційна самотність, яка пов’язана саме з розривом прихильних стосунків.

За допомогою регресійного аналізу було встановлено, що для переживання тимчасової самотності важливе значення мають показники довіри – довіра до світу та довіра до себе. Чим меншими є ці показники, тим вищою буде переживання тимчасової самотності. Довіра до світу, як визначають автори методики – це «вид довіри, що проявляється у переживаннях безпеки та комфорту у взаємодії суб’єкта з об’єктами зовнішнього світу внаслідок ставлення до світу як до безпечного та неза-

грозливого, такого, що забезпечує досягнення поставлених цілей, задоволення значущих потреб [8, с. 17]. Очевидно, що люди, які пережили військові події (початок повномасштабного вторгнення), мають порушення відчуття безпеки та комфорту, і, цілком зрозуміло, можуть відноситись до світу як загрозливого і небезпечного. «Довіра до себе – це вид довіри, що проявляється у переживаннях поваги до себе та самоцінності внаслідок ставлення до себе як до надійного та достовірного джерела інформації, що забезпечує швидку орієнтацію у невизначених ситуаціях» [8, с. 17]. Типовим для вимушено переселених осіб є працевлаштування нижчого статусу, ніж це було в рідній країні. В новій країні, в нових умовах життя, вимушено переселені особи досить часто не можуть використовувати ні свою освіту, ні попередній досвід життя, що, відповідно, знижує сприймання своєї цінності та впливає на ставлення до себе.

Відтак, робота по адаптації може відбуватись через повернення довіри до себе, до своїх можливостей, а також через пропрацювання психотравми війни.

Наступним кроком став розгляд особливостей групи вимушених переселенців з високим рівнем тимчасової самотності. Так, за даними описової статистики найбільше досліджувані задіюють когнітивні ресурси ($m = 24,2$; $\sigma = 6,9$), які автором визначають як «спосіб подолання кризи через звернення до ментальних здібностей, до вміння логічно та критично мислити, оцінювати ситуацію, пізнавати та досягати нові ідеї, планувати, навчатися, збирати достовірну інформацію, аналізувати проблеми та вирішувати їх.» Найменше застосовують ($m = 14,7$ $\sigma = 6,7$) ресурси соціальних зв'язків, що передбачає звернення до родини, до близьких стосунків, які, як вже зазначалось попередньо, стають неможливими для актуалізації в нових умовах. Також у досліджених встановлено середні показники довіри до світу ($m = 10,5$ $\sigma = 2$), до себе ($m = 23,4$ $\sigma = 3,59$) та до інших ($m = 7,85$ $\sigma = 2,5$) і дуже низький рівень вдячності (29 б).

Згідно з автором методики, якщо тривалий час особистість не може побудувати психосоціальні стосунки, які її задовольняють, тимчасова самотність може перетворитись на постійну. З метою прогнозу постійного виду самотності за допомогою регресійного аналізу нами було уточнено чинники саме цього виду самотності у осіб з високим станом тимчасової самотності. Побудована модель характеризувалась показниками $R = 0,715$ та $R^2 = 0,511$.

Отже, предикторами постійної самотності у осіб з високим рівнем тимчасової самотності є віра та цінності як ресурс особистості (0,006), вдячність (0,009) та довіра до інших (<0,001). Значення віри та цінності як ресурсів особистості та довіра до інших мають зворотній ефект, вдячність прямий. Застосування віри та

цінностей як ресурсу є способом подолання кризи, яке «базується на вмінні вірити: це може бути віра в Бога, в людей чи в самого себе. Існування в нашому житті сенсової наповненості, системи життєвих цінностей, місії, віри є джерелом, з якого людина може почерпнути сили у складних ситуаціях». (сайт). Щодо вдячності, то автор методики визначає її як диспозицію, яка «визначається як узагальнена схильність розпізнавати і з вдячністю реагувати на доброзичливість інших людей у позитивному ключі». На нашу думку, ключовим є ще розуміння того, що вдячність за подальшими уточнюючими дослідженнями тісно пов'язана з оптимізмом, задоволенням життям, надією, тощо. Вівек Мурті аналізуючи роботи Джона та Стефані Качіоппо підкреслює, що «мозок самотньої людини помічає соціальну загрозу вдвічі швидше, ніж мозок несамотніх» [5, с. 56], розкриваючи цим «парадоксальний характер» самотності – «рятуючись утечею в режим самозбереження, ми уникаємо людей і не довіряємо навіть тим, хто простягає нам руку допомоги» [5, с. 57]. Отже, імовірно, що у вимушених мігрантів формується відчуття самотності, яке також має свої, але трохи інші, парадоксальні сторони – оптимізм, надія, вдячність за дії інших людей поглиблюють переживання самотності через підвищення несвідомого відчуття необхідності самозбереження і, можливо, саме таке переживання самотності є особливим переживанням, спричиненим саме травмою повномасштабного вторгнення рф в Україну.

І на завершення вивчення особливості самотності українців, які вимушено проживають за кордоном, було проведено порівняльний аналіз рис особистості з різним рівнем тимчасової самотності. Оскільки з низьким рівнем самотності у нашому опитуванні було виявлено лише 2 особи, то їх результати не враховувались. Інші дві групи – з середнім та високим рівнем тимчасової самотності – були вирівняні за кількістю рандомним способом.

Застосування критерію Манна-Уїтні, а також його величини ефекту (рангова бісеріальна кореляція) виявило статистично значимі відмінності за наступними показниками: ресурс емоцій та почуттів, переживання постійної та когнітивної самотності та довіра до світу. Оскільки групи, які порівнювались, замалі за розміром, описова статистика розкривалась через значення середнього та медіани. Більш детально результати представлені у таблиці 2.

Отже, відповідно до отриманих результатів, для групи з вищим рівнем тимчасової самотності властивим є більш інтенсивне переживання постійної та когнітивної самотності (найвищий ефект різниці) краще розуміються на своїх емоціях та переживаннях, і менше відчувають довіру до світу. Таким чином, можна зробити висновок, що для осіб з вищим рівнем тимчасової самотності більш властивою є переживання власної депривації, спустоше-

Таблиця 2

Порівняльний аналіз груп з середнім та високим рівнями тимчасової самотності

Показники	Описова статистика групи 2		Описова статистика групи 3		Стат. різниця	Ефект різниці
	середнє	медіана	середнє	медіана		
Емоції, почуття	13,37	12	17,15	16,5	0,033	0,3765
Постійна самотність	1,68	2	3,81	4	0,003	0,5121
Когнітивна самотність	1,37	1	3,69	4	<0,001	0,6316
Довіра до світу	12,37	12	10,58	10	0,007	0,4696

Примітка: група 2 – група з середнім рівнем тимчасової самотності, група 3 – група з високим рівнем тимчасової самотності, стат. різниця – показник статистичної значущості Манна-Уїтні.

ності, через не співпадіння інтересів, поглядів. Представники цієї групи демонструють більш обережну позицію щодо навколишнього світу, який сприймається як джерело небезпеки, домінування негативних очікувань щодо світу, подій в ньому, і це заважає людині проявляти активність та ініціативність. [8, с. 21].

Висновки. Адаптація до нових умов проживання, до нового середовища завжди пов'язана з певною дезадаптацією, дезорієнтацією. Часто вимушені переселенці мають обмежений набір поведінки в новому середовищі, або не мають його взагалі. Високий ступінь переживання тимчасового виду самотності є типовим для українців, які вимушені були виїхати з України у зв'язку з повномасштабним вторгненням. Підсилюють переживання тимчасової самотності низькі значення довіри до світу та довіри до себе. Типовими для осіб з високим рівнем тимчасової самотності подолання життєвих ситуацій когнітивними ресурсами, найменше – ресурсами соціальних зв'язків. Також у досліджуваній групі діагностовано середні показники довіри до світу, до інших і дуже низький рівень вдячності. Від осіб з середнім рівнем тимчасової самотності відрізняє більш обережна позиція щодо навколишнього світу, сприймання світу як джерело небезпеки, домінування негативних очікувань щодо світу, подій в ньому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Айвазян Л. Ю. Взаємозв'язок суб'єктивного відчуття самотності і розвитку особистості. Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 13. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011.

2. Гасанова П. Г., Омарова М. К. Психологія самотності – Київ: Товариство з обмеженою відповідальністю «Фінансова Рада України» (Київ), 2017.

3. Карамушка Л. М., Карамушка Т.В. Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених «внутрішніх» переселенців в умовах війни № 2(26) (2022): Організаційна психологія. Економічна психологія <http://orgpsy-journal.in.ua/index.php/orep/article/view/345>.

4. Максименко Ю. Б., Морозова-Йоханнессен О. Психологічні особливості особистісних змін пересе-

ленців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). Вісник Національного університету оборони України 5 (69). 2022. 90-97. <http://visnyk.nuou.org.ua/article/view/264242/261438>

5. Мурті Вівек. Самотність. Сила людських стосунків / пер. з англ. Олена Любенко. – 2 -ге вид. К. Лабораторія, 2021. – 304 с.

6. Педоренко В.М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). Науковий вісник Ужгородського національного університету, 2022. Серія Психологія. Вип. 5. С. 5-10. <http://www.psy-visnyk.uzhnu.uz.ua/index.php/psy/article/view/157/248>

7. Погорільська Н., Жигаліна О. Особистісні особливості переживання самотності вимушених мігрантів // Психічне здоров'я в умовах війни: шляхи збереження та відновлення: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю). – Київ: НУБІП України, 2023. – С. 14-17.

8. Савченко, О. В., Петренко, В. В., & Тімакова, А. В. «Методика довіри / недовіри особистості до світу, до інших людей, до себе» А. Купрейченко): україномовна адаптація, валідизація та стандартизація. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, (5), 16-27. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022>.

9. Спринська З.В. Психологічні особливості внутрішньо переміщених осіб. Теорія і практика сучасної психології. 2018. № 6. С. 50 -56. http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/6_2018/11.pdf

10. Ресурсоорієнтована модель стресоподолання Basic Ph <https://arpp.com.ua/articles/resursooriyentovana-model-stresodolannya-basic-ph/>

11. Detrixhe J. J., Samstag L. W., Penn L. S., Wong P. S. A lonely idea: solitude's separation from psychological research and theory // Contemporary psychoanalysis. 2014. Vol. 50, N 3. DOI: 10.1080/00107530.2014.897853

12. Pohorilska N., Naydonova G. Psychological growth during the war: Ukrainian experience // International Positive Psychology Association 8th IPPA World Congress 2023. 20th – 23rd July 2023. Vancouver, Canada. <https://ippa-wc-2022.m.asnevents.com.au/schedule/session/20415/abstract/89903/>

13. Weiss R. S. Loneliness: The experience of emotional and social isolation R. S. Weiss. Cambridge, Mass. 1973.

14. White T. Some thoughts on loneliness // Dialogues of USTA. №11 (2023). P. 6-9.

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ТА ЧИННИКІВ КОПІНГ-ПОВЕДІНКИ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА ЖІНОК

PECULIARITIES OF PSYCHOLOGICAL CONDITIONS AND FACTORS OF COPING BEHAVIOR OF WOMEN AFFECTED BY DOMESTIC VIOLENCE

Стаття присвячена аналізу емпіричного дослідження психологічних умов та чинників копінг-поведінки постраждалих від домашнього насильства жінок. Актуальність дослідження має підґрунтя збільшення випадків домашнього насильства після початку повномасштабного вторгнення в Україну країни агресора росії, що, на жаль, посилює ознаки впливу стресових обставин на кожного українця окремо, а також на рівень напруження у родинах в цілому.

Переважаючою більшістю постраждалих від домашнього насильства є жінки, які за тих чи інших обставин опинилися у складних життєвих умовах. Невтішні статистичні дані прогнозують в подальшому підвищення показників випадків насильства, через посилення загального психологічного напруження українців, а також впливу стресу на ментальне здоров'я. Саме тому вкрай важливо звернути увагу на запобігання та профілактичні заходи щодо домашнього насильства; вивчення чинників та умов формування копінг-поведінки постраждалих, для подальшого опрацювання та створення відповідних програм превенції, а також покращення благополуччя.

В емпіричному дослідженні було використано комплекс діагностичних методик, які визначали різні сторони впливу на формування та поведінку подолання. Показники включали не тільки копінг-стратегії, а й стилі виховання у прабатьківській родині, наявність інтолерантності до невизначеності, співзалежні моделі поведінки та самоставлення постраждалих. Кожен аспект за тих чи інших обставин має свої важелі, які врешті-решт складають загальну картину формування та посилення показників в умовах погіршення зовнішнього психоемоційного фону суспільства під час війни. Отримані дані розкривають фактори переваги, а також чинники, стимуляція яких зможе вплинути на подальший вибір конструктивної копінг-поведінки постраждалими, що у підсумку покращуватиме подолання і працюватиме на запобігання домашньому насильству.

Ключові слова: копінг-поведінка, постраждалі від домашнього насильства, життєстійкість, інтолерантність / толерант-

ність до невизначеності, співзалежність, самоставлення.

The article is devoted to the analysis of the empirical study of psychological conditions and factors of coping behavior of women affected by domestic violence. The relevance of the study is based on the increase in cases of domestic violence after the start of the full-scale invasion of Ukraine by the aggressor russia, which, unfortunately, increased the signs of the impact of stressful circumstances on each individual Ukrainian, as well as on the level of stress in families as a whole.

The overwhelming majority of victims of domestic violence are women who, under one or another circumstances, have found themselves in difficult living conditions. Disappointing statistical data predict a further increase in the number of cases of violence, due to the increase in the general psychological stress of Ukrainians, as well as the impact of stress on mental health. That is why it is extremely important to pay attention to prevention and preventive measures regarding domestic violence; study of factors and conditions of formation of coping behavior of victims, for further elaboration and creation of appropriate prevention programs, as well as improvement of well-being.

The empirical study used a set of diagnostic techniques that determined different aspects of the influence on the formation and behavior of coping. Indicators included not only coping strategies, but also parenting styles in the toparental family, the presence of intolerance to uncertainty, codependent patterns of behavior and self-attitude of the victims. Each aspect under certain circumstances has its own levers, which ultimately make up the general picture of the formation and strengthening of indicators in the conditions of deterioration of the external psycho-emotional background of society during the war. The obtained data reveal factors of preference, as well as factors, the stimulation of which can influence the subsequent choice of constructive coping behavior by victims, which will ultimately improve coping and work to prevent domestic violence.

Key words: coping behavior, victims of domestic violence, resilience, intolerance / tolerance to uncertainty, codependency, self-reliance.

УДК 159.922.1.07-055.2-058.6:159.947]:
364.63](477)(045)
DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.
2024.62.30](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.30)

Попович Я.О.

здобувачка освітнього ступеня
доктора філософії
кафедри психології
та особистісного розвитку
ДЗВО «Університет
менеджменту освіти»

Постановка проблеми. Проблема домашнього насильства у сучасних реаліях України має один із показників посиленої уваги, оскільки за останні роки невтішна статистика констатує динаміку погіршення. За офіційними даними МВС України на 30 березня 2024 року [11] кількість зареєстрованих правопорушень щодо домашнього насильства зросло на понад 20% у порівнянні з 2023 роком, а також ще на 20% у порівнянні з 2022 роком; переважна більшість постраждалих жінки.

Ще до початку повномасштабної війни в Україні підтверджено високий рівень показників випадків насильства; зважаючи на специфіку або ж не висвітлені факти, маємо розуміти що рівень значно вищий за офіційні дані. Отже, можна припустити що збільшення офіційної реєстраційної статистики збільшить і незареєстровані випадки.

Проблемі домашнього насильства варто приділити особливу увагу серед розробок профілактичних заходів боротьби з насильством

як таким. Оскільки переважною більшістю постраждалих є жінки та діти, випадки кривди щодо них часто відбуваються за закритими дверима домівок, а це безперечно ускладнює не тільки доступ допомоги, а й розкриття злочинності, підтвердження фактів та ін.

Перш ніж розробляти програми превенції домашньому насильству, варто звернути увагу на причинно-наслідкові зв'язки поведінкових норм та патернів постраждалих, а також можливості потенційного вибору конструктивної або ж деструктивної копінг-поведінки. Маючи статистичне підтвердження, на основі якого ми можемо створити необхідні умови для стимуляції вибору саме конструктивних копінгів, розвитку життєстійкості, позитивного самоставлення та толерантності до невизначеності, а також коректної міжособистісної взаємодії з близькими та рідними. Таке дослідження має важливий базис у боротьбі з насильством як таким загалом і пояснення окремих причин формування специфіки поведінки постраждалих, з точки зору психоемоційного стану та психофізіологічних процесів.

Сучасні дослідники поведінкових звичок постраждалих від домашнього насильства Д. Герман [1], Б. Колк [4], Б. Уайнхолд та Д. Уайнхолд (В. Weinhold & J. Weinhold) [10] підтверджують важливість глибокого розуміння формування тієї чи іншої стратегії вибору, що має підґрунтя дитячо-батьківської взаємодії у родині постраждалих, коли відбувалося формування особистості жінки, а також впливу оточення на посилення негативних ознак, подекуди розвитку звуження перспективи долання.

Метою дослідження стало вивчення актуальних потреб, виокремлення необхідних умов покращення, пошуку конструктивних виходів та пояснення причин не тільки для постраждалих від домашнього насильства жінок, а і для надавачів послуг комплексної допомоги постраждалим. Для реалізації поставленої мети було започатковане проведення емпіричного дослідження копінг-поведінки та чинників, що допоможуть стимулювати вибір постраждалими жінками поведінки подолання, виходу з кола насильства, позаяк зміни складних обставин життя на позитивну перспективу.

Матеріали та методи дослідження: для збору статистичних даних та аналізу значущих показників було використано комплекс діагностичних методик: опитувальник «Brief-COPE» (авт. Ч. Карвер, укр. адаптація Т. Яблонської та ін.) [9]; опитувальник «Коротка версія тесту життєстійкості» (авт. В. Олефір) [6]; опитувальник «Стиль виховання у прабаб'яківській сім'ї» (авт. Я. Попович) [8]; опитувальник «Діагностика копінг-поведінки у стресових ситуаціях» (авт. Н. Ендлер та Д. Паркер) [3]; опитувальник «Шкала інтолерантності до

невизначеності» (авт. Н. Карлетон, укр. адаптація Г. Громової) [2]; опитувальник «Визначте ваш рівень співзалежності» (авт. Б. та Д. Уайнхолд, укр. адаптація В. Лук'янець) [5] та опитувальник «Діагностика рівня самоставлення» (авт. Я. Попович) [7].

Емпіричне дослідження особливостей психологічних умов та чинників копінг-поведінки постраждалих від домашнього насильства жінок проводилося протягом 2022–2023 рр. Загальна вибірка складалася з 51 постраждалої, віком від 19 до 58 років. 67% респонденток мають дітей. За освітою 31,4% мають середню фахову освіту (коледж, училище), майже 67% вищу освіту (інститут / університет) та 2% закінчили середню школу. На момент дослідження 70% працювали, а 30% не мали роботи (домашнє господарювання, пошук вакансій).

Результати дослідження. Після проведеного анкетування та обробки даних було отримано цікаві результати, з якими варто ознайомитися надавачам послуг у боротьбі з наслідками домашнього насильства – перш за все представникам соціальних служб, психологам та поліцейським, оскільки вони можуть дещо розкрити та пояснити поведінкові патерни постраждалих.

Звернімося до переліку деяких значущих вхідних даних опитувальників копінг-поведінки за опитувальниками «Brief-COPE» (авт. Ч. Карвер, укр. адаптація Т. Яблонської та ін.) [9] та «Діагностика копінг-поведінки у стресових ситуаціях» (авт. Н. Ендлер та Д. Паркер) [3]: стратегії відволікання у подоланні складних обставин обирають 39,2% постраждалих, вірогідно являючись адаптивною стратегією; уникання або ж витіснення використовують 45,1%; вживають алкоголь або ж інші засоби заспокоєння 33,3%; готові приймати емоційну підтримку 41,2% постраждалих; не зважаючи на складнощі все ж таки намагаються покращити ситуацію 43,1% опитуваних; звертаються до комунікативних способів подолання 39,2%; схильні критикувати себе 52,9%; спираються на сторонню допомогу 39,2%, що з однієї сторони полегшує стан речей, або ж відкладає взяття відповідальності за вирішення проблем; що цікаво зазначити – схильні подавляти негативні почуття 39,2%, такі показники підтверджують патерни приховування правди, задля тих чи інших ймовірних важелів адаптації; до духовних переконань, релігії звертаються 35,3%, що допомагає справлятися з навантаженням на психоемоційний стан, або ж виправдовує насильство.

Щодо вхідних даних показників опитувальника «Короткої версії життєстійкості» (авт. В. Олефір) [6] цікаві факти того чи іншого вибору постраждалими жінками: 37,3% респонденток не завжди впевнені у власних рішеннях, що складає показник впливу

невпевненості на вибір життєвої позиції; байдужість від сторонніх відчувають 41,2%, як бачимо такі дані можуть мати глибоко суб'єктивне підґрунтя відчуття ізоляції та неухвненості до постраждалих; дисоціативні прояви визнають 39,2% постраждалих, що вказує на наявність психічних довготривалих чи тимчасових розладів (звісно зважаючи на стан респонденток під час відповідей на питання, що потребує детального вивчення; таке припущення лише є гіпотетичним); бажання змінити минуле визначили 31,4% респонденток, ймовірно дозволяючи припущення впливу минулих подій на якість сьогодення; не зважаючи на складні обставини 41,2% вважають життя цікавим і яскравим, що підтверджує позитивну перспективу частини постраждалих. Серед оптимістичних відповідей також можемо констатувати вибір зосередження на вирішенні проблеми у 39,2%; схильні іноді переключатися на позитивні моменти життя під час подолання 31,4%; соціальну взаємодію у складних обставинах готові обирати лише 11,8%. Схильні до інтроверсії та занурення у відчуття болю і страждання 37,3%, дуже часто проявляють емоційність 25,2%; іноді звинувачують себе за відсутність способів подолання 33,3%; ситуативно завмирають перед неочікуваним викликом 17,6%; часто намагаються вийти переможцем у ситуації лише 9,8%, як бачимо, відсоток доволі невеликий. Наразі у даній статті представлено лише частковий зріз даних, проте вони дають можливість звернути увагу на специфіку вибору постраждалими тих чи інших стратегій та акцентувати розробку корекційних програм.

Цікавими показниками емпіричного дослідження виявилися дані опитувальника «Стиль виховання у прабаб'яківській сім'ї» (авт. Я. Попович) [8], оскільки під час дослідження було сформульовано припущення, що вибір постраждалими кола насильства ґрунтується також на впливі дитячої історії ранньої травматизації у їхній родині. Треба розуміти, що однозначного вибору тільки одного стилю виховання не може бути, оскільки в родинах зазвичай можна спостерігати комбінацію різних стилів, на це варто зважати під час загального аналізу та висновків. Дійсно, авторитарний стиль виховання був притаманний майже третині досліджуваних, серед показників якого тотальний контроль мав місце у 47,1% опитуваних, отримували тусани / били 45,1% респонденток; іноді засуджували 31,4%, часто засуджували 23,5%; батьки / піклувальники постраждалих часто вели жорстоку дисципліну та систему покарань у відповідях 45,1%. Ігноруючий стиль виховання визнавали у відповідях також майже третина опитуваних, звернімо увагу на деякі показники питань: 27,5% обрали часто байдуже ставлення до них у родині;

43,1% визнали не зацікавлену позицію батьків / піклувальників щодо бачення / визнання їхньої думки; байдужість до поточних проблем часто відчували 15,7% опитуваних, іноді – 56,9%; відчуття частоті самотності у дитинстві обрали 9,8% та іноді 49%. Як бачимо, стиль виховання і його запитання спонукають замислитися над впливом у майбутньому дорослому житті на вибір тих чи інших стратегій, формування позитивної або негативної перспективи.

Варто зазначити й про неоднозначний вплив гіперопікаючого стилю виховання на поведінкові патерни, оскільки наявні і такі відповіді, що підтверджують факти гіперопіки у постраждалих жінок. Отже, пропонуємо звернути увагу на отримані дані вибору відповідей: відчуття надмірної ситуативної любові визнали 25,5% респонденток; часто надто опікали 13,7%; демонстративно захищали 5,9%. Можемо припустити що є також негативний вплив надмірної любові на майбутні стратегії самостійного конструктивного подолання проблем. Ймовірно отримані дані можуть спонукати до наступних більш глибоких досліджень впливу раннього розвитку та оточення на копінг-стратегії не тільки постраждалих від домашнього насильства жінок, а й інших специфічних вибірок.

Дослідження відповідей за опитувальником «Шкала інтолерантності до невизначеності» (авт. Н. Карлетон, укр. адаптація Г. Громова) [2], який дозволяє звернути увагу на важливість показників саме толерантності до невизначеності у виборі стратегій подолання, оскільки гнучкість та адаптивність, позитивна перспектива (не зважаючи на складні обставини життя) допомагають підтримувати активний пошук вирішення, фокусування на аналітичній здібності вибору майбутніх кроків; зниження емоційного залучення, використання конструктивного шляху через усвідомлений вибір і подекуди контрольовані реакції. Отже, пропонуємо ознайомитися з деякими відсотковими показниками опитувальника: непередбачувані події надто засмучують 33,3% опитуваних; бажання контролювати, а також мати необхідну інформацію превалює у 23,5% відповідей, що вказує на зменшення гнучкості під час пошуку рішень; відсутність визначеності заважає значною мірою 21,6% постраждалих; непередбачувані події здатні зіпсувати настрій 21,6% респонденток; бажують уникати невизначених ситуацій значною мірою 17,6%, а також дуже схильні 9,8%. Як бачимо показники вибору відповідей постраждалих мають ознаки інтолерантності до невизначеності, що значно ускладнює процес конструктивного шляху подолання.

Опитувальник «Визначте ваш рівень співзалежності» (авт. Б. та Д. Уайнхолд, укр. адаптація В. Лук'янець) [5] є одним із важливих у дослідженні вибору тієї чи іншої копінг-пове-

дінки постраждалими від домашнього насильства жінок. Відповіді на питання та отримані висновки підтверджують вплив співзалежних моделей поведінки з близькими та оточуючими на майбутню перспективу вибору виходу з кола насильства, або ж навпаки, підтримку нездорового способу життя (подекуди не тільки продиктованого ситуативними обставинами, а й наявними можливостями, проте які не будуть врешті-решт обраними). Досліджуючи специфіку співзалежних моделей поведінки науковці Б. Уайнхолд та Д. Уайнхолд (B. Weinhold & J. Weinhold) [10] дійшли висновку, що має місце вплив ранньої травматизації на формування емоційної залежності як від батьків, так і від партнерів, керівників на роботі, загалом будь-яких представників домінантної поведінки. Звернімо увагу на деякі відповіді досліджуваних, як підтвердження припущення значення показників опитувальника: майже завжди схильні брати на себе відповідальність за почуття та поведінку інших людей 13,7% опитуваних, або досить часто 23,5%; переживають щодо реагування сторонніх на поведінку постраждалих часто 31,4%, майже завжди 23,5%, такі показники підтверджують схильність постраждалих сприймати себе через оцінку іншими, що ускладнює автономність; готові виправдовувати поведінку інших 33,3% респонденток; мають складнощі підтримувати майже завжди тісні стосунки 29,4%; часто схильні засуджувати себе суворо 23,5%, а також готові покладатися на волю інших майже завжди 19,6%, досить часто 27,5% (що підтверджує недостатню незалежність у взаємодії з іншими); потреби інших людей на першому місці майже завжди у 15,7%. Отримані відповіді невітшно констатують про ознаки співзалежних моделей поведінки; у загальному підсумку дослідження виявлено що дуже високий рівень підтверджують 80,4% досліджуваних.

Аналізуючи отримані відповіді на питання опитувальника «Діагностика рівня самоствавлення» (авт. Я. Попович) [7] звертаємо увагу на показник відчуття агресії з боку оточуючих для респонденток – дуже часто і часто обрали 27,4%; турбує емоційний стан досить часто 35,3% опитуваних; мають складнощі прохати про потреби 41,2%; схильні часто засуджувати, критикувати себе за недоліки 27,5 %, дуже часто 25,5% (у відносному підсумку маємо більше половини респонденток); невпевненість у собі часто спостерігають 31,4%, дуже часто – 35,3%; засмучують невдачі надто часто 25,5% опитуваних; що цікаво, відчуття небезпеки визнають 35,3%, а це один із прямих доказів підвищеної загальної тривожності; звертають увагу на думку інших щодо себе часто 33,3%, дуже часто – 35,3% (також підтверджуючи залежне від зовнішньої оцінки самоствавлення). Підсумовуючи результат аналізу отриманих даних дослідження маємо

високий показник негативного самоствавлення у 92,2% досліджуваних, що фактично підкреслює значення та вплив самооцінки на відчуття благополуччя, готовність обирати ті чи інші стратегії подолання.

Висновки. Зважаючи на отримані дані, проведене емпіричне дослідження дало прогнозовані та неочікувані результати, на які варто акцентувати увагу у побудові майбутніх стратегій не тільки запобігання домашньому насильству як такому щодо жінок, а й плано-мірній поступовій роботі з постраждалими способами і засобами стимуляції, подекуди реабілітації / дисенсибілізації травматичного досвіду, наслідків ранньої травматизації; формуванню толерантності до невизначеності у майбутньому усвідомленому виборі стратегій подолання. Неможливо недооцінити вплив співзалежних моделей поведінки у стосунках чи взаємодії з іншими; акцентування на автономії, безпечних патернах спілкування потребують значних зусиль від постраждалих, адже багаторічний досвід має безпосередній акцент на автоматизацію вибору специфічних дій, що дають свій негативний вплив. У підсумку покращення самоствавлення, позитивна перспектива, салютогенний підхід до життя потребують особливої уваги під час роботи з постраждалими, так як вони потребують ретельної підготовки до майбутніх змін не тільки поведінкового характеру, а й внутрішньої готовності довіряти, зменшення аутоагресії та зовнішнього тиску, самозадоволення та впевненості у завтрашньому дні.

Усі вищенаведені показники, планування майбутньої позитивної перспективи можливі лише за умов зовнішньої безпеки життя постраждалих, адже фактори ризиків морально-психологічного тиску, фізичного знуцання та економічної залежності від кривдників можуть нівелювати усі зусилля. Такі аспекти варті уваги перш за все: якщо буде безпека тільки тоді варто працювати над формуванням, або ж корекцією копінг-поведінки для ефективної роботи з постраждалими від домашнього насильства жінками.

Отримані статистичні дані можуть бути корисними у наступних дослідженнях впливу домашнього насильства на рівень благополуччя, вибір копінг-стратегій, формування толерантності до невизначеності, залежної / незалежної поведінки у взаємодії з іншими, а також самоствавленні. Показники дають перспективу бачення глибини проблеми, пошуку способів подолання та засобів роботи. На нашу думку лише різносторонній підхід до проблеми, залучення різних організацій у боротьбі з насильством, розуміння чинників впливу, поширення інформування щодо наслідків, пропагування здорових стосунків дадуть очікувані позитивні результати.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Герман Дж. *Травма та шлях до видужання. Наслідки насильства – від знуцань у сім'ї до політичного терору*. Львів : Видавництво Старого Лева, 2021. 424 с.
2. Громова Г.М. Інструменти вимірювання толерантності до невизначеності. Адаптація тесту «Шкала інтолерантності до невизначеності» Н. Карлетона. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 2021. Випуск 47 (50). С. 115–130. DOI: [https://doi.org/10.33120/ssj.vi47\(50\).217](https://doi.org/10.33120/ssj.vi47(50).217).
3. Злишков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. *Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях*. Київ : Педагогічна думка, 2016. С. 173–175.
4. Колк Б. ван дер. *Тіло веде лік. Як лишити психотравми в минулому*. Київ : Vivat, 2022. 624 с.
5. Лук'янець В.В. Особистісні та сімейні кореляти батьківського вигорання жінок в часи війни. *Кваліфікаційна робота Лук'янець В.В.* К., 2023. С. 44, 103–106. URL: <https://ir.library.knu.ua/items/b99d159e-bcbs-4ae2-8f98-dbfdfb29573d/full>.
6. Олефір В.О., Кузнєцов М.А., Павлова А.В. Коротка версія тесту життєстійкості. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Психологія*, 2013. Випуск 45 (2), С. 158–165. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnpu_psyhol_2013_45%282%29__22.
7. Попович Я.О. Формування у учасників освітнього процесу нульової толерантності до домашнього насильства. Аспект самоствалення. *Матеріали III міжнародного наукового форуму «Адаптивні процеси в освіті»* (Київ, Харків, Спокан, Флорида, 7-8 лютого 2024 р.). К.: С. 177–180. URL: https://adaptive.org.ua/wp-content/uploads/2024/03/%D0%A4%D0%9E%D0%A0%D0%A3%D0%9C_%D1%82%D0%B5%D0%B7%D0%B8_2024-1.pdf.
8. Попович Я.О. Авторський опитувальник «Стиль виховання у прабатьківській сім'ї» у дослідженні копінг-поведінки постраждалих від домашнього насильства жінок. *Наука і молодь – 2024: пріоритетні напрями глобалізаційних змін: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих учених* (м. Київ, 17 квітня 2024 р.). Київ: ДЗВО «УМО».
9. Яблонська Т., Верник О., Гайворонський Г. (2023). Українська адаптація опитувальника Brief-COPE. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*, 2023. Випуск 10, С. 66–89. DOI: <https://doi.org/10.3299/9/2663-970X/2023-10-4>.
10. Weinhold B., Weinhold J. *Breaking Free of the Co-Dependency Trap*. New World Library, 2008. 272 с.
11. Офіційне державне інтернет-джерело Урядовий портал. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/kilkistvypadkiv-domashnoho-nasylstva-zrosla-na-20-mvs-ta-parlament-pratsiuit-nad-posylenniam-vidpovidalnosti>.

ВПЕВНЕНІСТЬ У СОБІ ЯК ПЕРЕДУМОВА ПРАГНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ДО ДОСЯГНЕННЯ УСПІХУ

SELF-CONFIDENCE AS A PREREQUISITE PERSONAL STRIVE TO ACHIEVE SUCCESS

Однією з актуальних проблем сучасності є питання формування особистісного успіху, оскільки успіх відіграє важливу роль для людини як фахівця і є об'єктом соціальної взаємодії. Від рівня впевненості в собі залежить формування успішного фахівця, здатного проектувати, впроваджувати, коригувати і розвивати свою діяльність і діяльність інших людей. Мотивація діяльності людини залежить від того, наскільки вона упевнена в собі і успішна. Чим більше люди хочуть успіху, тим сильніше буде їх мотивація до досягнень. У даній статті представлений теоретичний аналіз питання про взаємозв'язок між впевненістю в собі і мотивацією до досягнення успіху. Виявлено та описано її типи. Детально охарактеризовано їх прояви в пізньому юнацькому віці. Емпіричним шляхом встановлені характеристики розподілу за типом впевненості людини в собі. Для обробки результатів використувався статистичний метод з використанням пакету SPSS: кореляція (коефіцієнт рангової кореляції Пірсона); лінійна регресія. Діагностика дозволила виявити деталі взаємозв'язку між впевненістю молодого студента в собі та мотиваційними особливостями досягнення успіху. Математична обробка даних показала, що впевненість у собі значно впливає на мотивацію до успіху. Аналіз отриманого коефіцієнту кореляції свідчить, що чим нижче впевненість, тим вище мотивація, і навпаки. У молодих студентів, які впевнені в собі, мотивація знижується. Дослідження також виявило поширеність дисонансних профілів впевненості в собі в пізньому юнацькому віці, серед яких найбільш поширеним був середній рівень впевненості в собі. Отримані результати діагностики також вказують на занадто високий і занадто низький рівні розвитку впевненості в собі, які вимагають подальшої індивідуальної та групової корекційно-розвиваючої роботи.

Ключові слова: особистість, мотивація, прагнення успіху, впевненість у собі, структура впевненості.

One of the most pressing problems of our time is the formation of personal success, since Success plays an important role for a person as a specialist and is an object of social interaction. The level of self-confidence depends on the formation of a successful specialist who is able to design, implement, correct and develop their own activities and the activities of other people. The motivation of a person's activity depends on how confident and successful they are. The more people want success, the stronger their motivation to achieve it will be. This article presents a theoretical analysis of the relationship between self-confidence and motivation to achieve success. Its types are identified and described. Their symptoms in adolescence are described in detail. Empirically, the characteristics of a person's distribution by type of self-confidence are established. To process the results, we used a statistical method using the SPSS package: correlation (Pearson Rank Correlation Coefficient); linear regression. Diagnostics revealed the details of the relationship between a young student's self-confidence and motivational features of achieving success. Mathematical data processing shows that self-confidence strongly influences motivation to succeed. If we consider the type of correlation, the lower the confidence, the higher the motivation, and vice versa. Young students who are confident in themselves have reduced motivation. The study also found the prevalence of dissonant self-confidence profiles during adolescence, among which the average level of self-confidence was the most common. The obtained diagnostic results also indicate too high and too low levels of self-confidence development, which require further individual and group correctional and developmental work.

Key words: personality, motivation, aspiration for success, self-confidence, structure of confidence.

УДК 159.923.2-027.233.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.31>

Прядко Б.В.

аспірант кафедри соціальної психології
Український державний університет
імені Михайла Драгоманова

Впевненість у собі передбачає формування поведінки такої людини, яка здатна до спонтанних реакцій, раціонального прояву емоцій, вмінню відверто говорити про свої бажання та вимоги, висловлювати свою думку, не боятися використовувати аргументи та заперечувати, відстоювати власну думку тощо. Впевненість в собі – це комплексне утворення, що характеризується унікальною структурою, значущими, практичними і ефективними якісними характеристиками.

Сьогодні фактор впевненості стає головним для людини як фахівця в певній галузі, так і об'єкта соціальної взаємодії. Тому питання про розвиток впевненості в собі стає все більш актуальним.

Цілеспрямовано формувати впевненість людини в собі необхідно комплексно, включаючи різні соціальні інститути: сім'ю, дошкільні заклади, загальноосвітні установи, професійно-технічні училища, вищі навчальні заклади, установи позашкільної освіти, виховні установи.

На основі узагальнення психологічних досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених виділені наступні фактори розвитку впевненості в собі: самопізнання, рефлексія, саморозвиток (Л. Гридковець, О. Камінська, К. Хорні); особистісні характеристики: внутрішній локус контролю, високий рівень асертивності, адекватна самооцінка, активність, рішучість, самостійність (А. Бандура, Г. Балл, В. Мойсеєва); освітнє і комунікативне середовище (І. Бех,

І. Булах, Е. Еріксон, С. Максименко, Т. Титаренко); вироблення власної думки, формування саморегуляції, а також навичок, здатності, впевненість в собі, робота з розвитку особистої впевненості в собі через позитивне ставлення до себе (К. Роджерс, Т. Яценко).

На наш погляд, тільки використання комплексу методів самоаналізу, постійної роботи над підвищенням рівня компетентності, соціально-психологічного тренінгу забезпечить досягнення оптимального рівня впевненості в собі.

Мета даної статті – висвітлити особливості розвитку впевненості в собі та виявити взаємозв'язок між упевненістю в собі й мотивацією до досягнення успіху у студентів пізнього юнацького віку.

Аналіз поняття «впевненість в собі» показує, що це явище пов'язане з внутрішнім світом, певним ставленням людини до інших людей і ситуацій. Впевненість в собі є базовою рисою особистості та основою соціальних здібностей.

Незважаючи на різні підходи до феномену «впевненість в собі» у вітчизняній і зарубіжній психології, можна виділити основні погляди в розумінні цього поняття і, відповідно, основні напрямки вивчення: впевненість в собі як риса особистості; впевненість в собі як процес домінування збудження над процесом гальмування; впевненість в собі як психічний стан. Але в будь-якому випадку суттю впевненості в собі є стійке і позитивне ставлення людини до своїх навичок, умінь, можливостей, досягнень, можливостей, компетентностей тощо.

На основі теоретичного аналізу дослідження ми розглядаємо впевненість у собі як базову рису особистості. Це включає в себе позитивну оцінку індивідом власного характеру, правильне розуміння поняття впевненості в собі, бажання бути впевненим у собі і здатність реалізовувати цю рису характеру в навчанні, спілкуванні та професійній діяльності [1].

Мотиваційні елементи впевненості в собі включають цілеспрямованість, ініціативність, мотиваційну перевагу для досягнення успіху, високий рівень самооцінки та бажання бути впевненим у собі. Когнітивні компоненти акцентують увагу на знаннях про зміст і прояви впевненості в собі, визнання власних здібностей, досвіду і досягнень. Емоційні компоненти включають стійку позитивну самооцінку, низький рівень індивідуальної чутливості до оцінки оточуючих, низький рівень тривожності. Поведінкові компоненти проявляються через набір навичок і умінь, завдяки яким дії розкриваються з упевненістю [3].

М. Мішечкіна виділяє наступні типи впевненості в собі: самовпевненість, впевненість ситуативну, впевненість парадоксальну і невпевненість в собі. Виглядати впевненим у собі – це значить віру в власні сили, переконаність в правильності зробленого вибору та

виконаних дій. Поява впевненості в ситуації характеризується нестійким проявом впевненості у власних силах. Здатність мобілізувати зусилля на подолання перешкод тільки за рахунок підтримки й підбадьорення близьких людей.

Впевнений зовнішній вигляд характеризується бажанням виділитися, домогтися успіху за всяку ціну і заслужити схвалення авторитетних людей, самоствердитися за рахунок інших. Особливістю парадоксального типу є невміння зіставляти бажання з можливостями; постійне звернення за допомогою до інших, а не до власних сил. Невпевнений в собі тип має обмежений досвід успішної діяльності, залежність дій від думки інших людей, постійні сумніви у власних силах [2].

На перший погляд, тільки людина, яка досягла високого рівня особистісного розвитку, може бути впевнена в собі, що неможливо без високого рівня психологічного здоров'я. Але складне поєднання компонентів розвитку в структурі особистості призводить до появи різних видів впевненості в собі.

С. Мельничук вважає, що розвиток впевненості в собі в пізньому юнацькому віці обумовлений особливостями особистісного та професійного самовизначення, формуванням самосвідомості, залежністю особистості від зовнішніх рішень, узгодженням реального та ідеального «Я», а також посиленням здатності до саморозвитку, цілеспрямованості й саморозвитку. Це пов'язано із засвоєнням нових соціальних ролей, підвищенням когнітивних здібностей, набуттям сенсу життя, гнучкістю в реалізації власних цілей [3; 4].

Емпіричне дослідження, яке ми організували, проводилося серед студентів (174 особи віком 19-22 роки) природничо-математичного факультету Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка і складалося з 3 етапів. Ми обґрунтували і застосували програму дослідження. Вона включала в себе використання анкет, які ми склали для оцінки характеристик впевненості в собі в юнацькому віці, експертної оцінки, а також використання двох діагностичних методик.

Проведене на першому етапі анкетування дозволило виявити деталі структурних компонентів впевненості в собі досліджуваних студентів. Зокрема, дослідження когнітивного компонента виявило неточне розуміння феномена впевненості в собі, слабо розвинену здатність розрізняти впевнену або невпевнену поведінку. При цьому ця тенденція виявилася більш характерною для хлопців пізнього юнацького віку, ніж для дівчат.

Результати діагностики емоційного компонента показали, що впевненість в собі в юнацькому віці характеризується переважанням стійкості (це свідчить про загальну тенденцію

до переважання позитивних емоцій) і високою самооцінкою.

Вибірка опитаних дівчат характеризується більш високим рівнем безпорадності та виникнення особистісних труднощів, більш високим рівнем тривожності й більш низьким рівнем самооцінки порівняно з хлопцями. Це вказує на схильність до необґрунтованого страху, сором'язливості і неспокою. Також у досліджуваних студентів спостерігається підвищена немотивована тривожність.

Особливості мотиваційного елемента юнацького віку проявляються в мотивації до успіху, готовності брати на себе відповідальність і прагнути до досягнень, ініціативності, цілеспрямованості (яка більш виражена у хлопців, ніж у дівчат), а також у перевазі особистісно значущих цілей над соціально значущими речами (прагнення до незалежності й самостійності, досягнення своїх бажань і планів, розвиток власних здібностей, самовдосконалення). Впевнена поведінка молодих людей також викликано бажанням заслужити схвалення оточуючих.

Поведінковий компонент впевненості в собі в пізньому юнацькому віці характеризується розвинутою ініціативою в соціальних контактах, соціальною сміливістю, екстернальністю та енергією.

На другому етапі емпіричного дослідження рівні впевненості визначалися за допомогою тесту Спенсера Райдаса. Використовуючи цю методику, є можливість дослідити ступінь впевненості в собі та слабкі місця. Ця методика універсальна, без обмежень за освітою, соціальним статусом тощо. [6].

Тест С. Райдаса складається з 30 тверджень, що описують різні типи поведінки. На кожне запитання є 5 можливих відповідей: від «дуже схожий на мене» до «не схожий на мене». Кожній відповіді присвоюється певна кількість балів з позитивними або негативними значеннями. Їх сума є показником впевненості в собі.

Результати представлені в таблиці 1. Табличні дані показують, що значний відсоток молодих студентів мають високий (32,2%) і дуже високий (9,8%) рівень впевненості. Цей рівень притаманний тим студентам, які позитивні, впевнені в собі, в своїх діях і судженнях, незалежні від думки інших. Вони живуть в гармонії з самими собою і ставляться до

себе з повагою. Вони вважають, що їхні здібності, навички та вміння розвинені в повній мірі, і вони не бачать різниці між Я-реальним та Я-ідеальним, тобто вважають себе ідеальними.

Середній рівень впевненості в собі виявлено у 31% молодих студентів, що свідчить про відсутність впевненості в собі та своїх силах на певному етапі життя. Це може проявлятися в певних галузях, де вони відчувають себе незручно. Наприклад, вони можуть цінувати себе і свою працездатність, але можуть відчувати занепокоєння з приводу своїх відносин з представниками протилежної статі. Тобто це студенти на шляху до ідеального «Я», що розвиваються в різних сферах життя відповідно до характеристик свого ідеалу. Або ж, навпаки, це люди, які занадто впевнені в собі, при цьому усвідомлюють, що вони не ідеалом, і тому є певна різниця між їхніми образами «Я-реальність» і «Я-ідеал».

Низький рівень, виявлений у 21% випробовуваних, характеризує їх як тривожних і збитих з пантелику людей. Люди, які часто перебувають під впливом інших. Вони болісно сприймають критику, а схвалення сприймають погано, тому що не вірять, що заслуговують на нього. Студенти з низьким рівнем впевненості в собі знають, що їм є до чого прагнути, тому що образ реального «Я» абсолютно не відповідає ідеальному «Я». Вони аналізують себе, щоб зрозуміти, як досягти своїх ідеалів, і розробляють план дій, який допоможе їм досягти успіху.

Дуже низький рівень впевненості був відзначений у 15% респондентів, для яких було характерно відчуття себе жертвами ситуації. Вони також вважають, що інші мають значну перевагу у здібностях, якостях, поведінці тощо. І саме тому ці люди не відчувають своєї значущості в суспільстві. Таким студентам дуже важко досягти своїх цілей і успіхів, тому що вони вважають, що різниця між «Я реальний» і «Я ідеальний» занадто велика. Часто саме вони потребують психологічної допомоги та підтримки, щоб зрозуміти, що все в їхніх руках.

На третьому етапі дослідження, для виявлення рівня мотивації до досягнення успіху, ми використовували методику «Мотивація до успіху» Т. Елерса. Дана методика призначена для діагностики мотиваційної спрямованості людини на досягнення успіху.

Тест складається з 41 твердження, в яких респондент повинен дати одну з двох можли-

Таблиця 1

Кількісні показники та відсотковий розподіл рівнів впевненості у собі за методикою С. Райдаса

Рівень	Дуже не впевнений у собі	Скоріше не впевнений, ніж впевнений	Середнє значення впевненості	Впевнений у собі	Занадто самовпевнений
К-ть	26	21	54	56	17
%	15	12	31	32,2	9,8

вих відповідей «так» або «ні». Тестування відноситься до монорівневих методик. Ступінь мотивації до успіху оцінюється за кількістю балів, що відповідають «ключу» [5].

Таблиця 2
Розподіл рівнів мотивації до досягнення успіху за результатами методики «Мотивація до успіху» Т. Елерса

Рівень	Дуже високий	Помірно високий	Середній	Низький
К-ть	47	61	40	26
%	27	35	23,1	14,9

Як видно з таблиці 2, дуже високий рівень мотивації до досягнень проявився у 27% студентів. Це вказує на те, що для досягнення мети було прикладено значні зусилля. При цьому важливо відзначити, що цей рівень мотивації до успіху, як правило, спостерігається в осіб з низьким чи середнім рівнем впевненості в собі.

Помірно високий рівень був відзначений у 35% студентів, тоді як середній рівень – у 23,1%. Це може свідчити про те, що різниця між їхнім справжнім «Я» та ідеальним «Я» не дуже суттєва, тому такі люди не докладають особливих зусиль для досягнення своїх ідеалів.

Низький рівень мотивації до успіху був проявився у 14,9% студентів, що свідчить про високий рівень впевненості в собі. Це ознака того, що люди дуже високо цінують себе та свої здібності. Отже, це не відповідає дійсності, оскільки їхнє справжнє «Я» вже узгоджується з ідеальним «Я».

Слід зазначити, що за результатами емпіричного дослідження була виявлена певна закономірність між рівнем мотивації до успіху та рівнем впевненості в собі. Таким чином, при найвищому рівні мотивації до успіху у респондентів рівень впевненості був низьким, а дуже високий рівень мотивації до успіху поєднується із середнім рівнем впевненості в собі.

Для встановлення зв'язку між явищами використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона. Результати наведені в таблиці 3.

Отримане значення коефіцієнту кореляції наближене до 1, що свідчить про сильний зв'язок між даними явищами. Крім того, взаємо-

Таблиця 3
Результати кореляційного аналізу за допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона

	Впевненість	Мотивація
Впевненість	Pearson Correlation	1
	Sig. (2-tailed)	,000
	N	174
Мотивація	Pearson Correlation	-,953**
	Sig. (2-tailed)	,000
	N	174

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

зв'язок зворотний, тобто рівень 1 явища високий, а рівень іншого 1 явища низький, і навпаки. Оскільки похибка не перевищує 0,01, важлива сильна зворотна кореляція між мотивацією успіху та впевненістю, а це означає, що в майбутньому можна з'ясувати, чи впливає рівень впевненості на мотивацію успіху.

Результати лінійної регресії наведені в таблицях 4 і 5 нижче.

У нашому випадку існує тісний взаємозв'язок між мотивацією до успіху і впевненістю в собі, на високу важливість якого вказує високе значення показника критерія Фішера, що відображено у таблиці 5. Коефіцієнт множинної детермінації (R Square) показує відсоток дисперсії залежної змінної, який описує регресійна модель. Таким чином, 90,9% дисперсії мотивації до успіху пояснюється впевненістю, а решта 9,1% відносяться до похибки оцінки.

Отже, на етапі математичної обробки отриманих даних з'ясувалося, що впевненість

Таблиця 4
Сумарна модель лінійної регресії

Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	,953a	,909	,908	1,75915

a. Predictors: (Constant), Впевненість

Таблиця 5

ANOVA^b

	Model	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	5292,280	1	5292,280	1710,164	,000a
	Residual	532,272	172	3,095		
	Total	5824,552	173			

a. Predictors: (Constant), Впевненість

b. Dependent Variable: Мотивація

в собі здійснює істотний вплив на мотивацію до досягнення успіху. Якщо розглядати тип кореляції, то чим нижче впевненість, тим вище мотивація, і навпаки. Це може мати місце тому, що молоді люди з низькою впевненістю в собі витрачають багато часу на самоаналіз і намагаються зміцнити свої слабкі сторони за допомогою самопізнання. Тобто, вони мотивовані бути кращими, щоб досягти успіху. У впевнених у собі студентів мотивація знижується. Вони схильні вірити в усі свої здібності, вміння, статус в суспільстві, що знаходяться, на їх думку, на досить високому рівні. І тому цілком покладаються на них. Результати дослідження показують, що впевненість в собі в пізньому юнацькому віці визначається відповідними віковими особливостями, впливає на загальний рівень психологічного здоров'я і проявляється при прийнятті важливих життєвих рішень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. /О. В. Скрипченко та ін. Київ: Каравела, 2023. 400 с.
2. Мішечкіна М. Є. Онтогенетичний вимір впевненості в собі як соціально значущої якості. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. Умань: ПП Жовтий, 2010. Ч. 4. С. 18–93.
3. Мельничук С.К. Сутність, структурні компоненти та критерії вивчення впевненості в собі. *Вісник Інституту розвитку дитини*. Випуск 21. 2012. С. 134–139.
4. Мельничук С.К. Особливості становлення впевненості в собі в юнацькому віці. *Person, Family, and Society: Interdisciplinary Approach to the Harmonization Interests*. Monograph. Opole: the Academy management and administration in Opole. 2016. P. 36–42.
5. Методика діагностики особистості на мотивацію до успіху Т. Елерса URL: <http://um.co.ua/14/14-5/14-58142.html> (дата звернення 25.06.2024).
6. Тест «Впевненість в собі» (тест Райдаса) URL: <http://um.co.ua/2/2-2/2-25034.html> (дата звернення 25.06.2024).

РОЗВИТОК ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОНИКЛИВОСТІ

DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGICAL INSIGHT

Стаття присвячена дослідженню психологічної проникливості та визначенню ключових інтелектуальних якостей та психологічних механізмів, що сприяють її розвитку. У науковій літературі все ще залишається багато нерозв'язаних питань, зокрема щодо визначення детермінант психологічної проникливості та напрацювання щодо розвитку даного явища, який сприяє у особистості більш глибоко розуміти характер, почуття, емоційні стани та індивідуально-психологічні особливості реальних людей. Саме у процесі набуття професійної діяльності психологічна проникливість найбільш активно розвивається і набувається з досвідом, при постійній взаємодії та спілкуванні з людьми у різних, а іноді й типових ситуаціях. Розвиток проникливості як особистісно-професійної якості та умінь, пов'язаних з ним, як показали психологічні дослідження, ґрунтується на розумових діях – порівнянні, зіставленні, класифікації, виділенні загальних ознак, їх співвіднесенні з особливостями поведінки та емоційними реакціями, типовими для певних груп. Також вважається, що розвиток психологічної проникливості підпорядкований єдиним закономірностям, пізнання яких може суттєво прискорити цей процес. Крім того, існують і вроджені особистісні передумови, які можна розглядати як здатність до проникливості, до них слід віднести хорошу пам'ять, розвинену увагу, аналітичний склад розуму, критичність мислення, спостережливість та ін.

В основі розвитку психологічної проникливості полягає наявність інтелектуальних якостей особистості. Умовно визначимо основні інтелектуальні якості, які можуть бути розвинені та посилені для підвищення рівня психологічної проникливості.

До інтелектуальних якостей можна віднести спостережливість, аналітичне, критичне, логічне та інтуїтивне мислення, інтелектуальну наполегливість, здогадливість та здатність до прогнозування.

Ключові слова: проникливість, психологічна проникливість, розвиток психологічної проникливості, особистість, індивідуальні

особливості, аналітичне, критичне, логічне та інтуїтивне мислення.

The article is devoted to the study of psychological insight and the definition of key intellectual qualities and psychological mechanisms contributing to its development. In the scientific literature, there are still many unsolved questions, in particular, regarding the determination of the determinants of psychological insight and work on the development of this phenomenon, which helps the individual to understand more deeply the characters, feelings, emotional states and individual psychological features of real people.

It is in the process of acquiring professional activity that psychological insight develops most actively and is acquired with experience, with constant interaction and communication with people in various and sometimes typical situations. The development of insight as a personal and professional quality and skills related to it, as shown by psychological studies, is based on mental actions – comparison, comparison, classification, selection of common features, their correlation with behavioral characteristics and emotional reactions typical of certain groups. It is also believed that the development of psychological insight is subject to single laws, knowledge of which can significantly accelerate this process. In addition, there are innate personal prerequisites that can be considered as the ability to insight, they should include a good memory, developed attention, analytical mind, critical thinking, observation, etc.

The basis of the development of psychological insight is the presence of intellectual qualities of the individual. Conditionally, we will define the main intellectual qualities that can be developed and strengthened to increase the level of psychological insight.

Intellectual qualities include observation, analytical, critical, logical and intuitive thinking, intellectual perseverance, guessing and the ability to predict.

Key words: insight, psychological insight, development of psychological insight, personality, individual characteristics, analytical, critical, logical and intuitive thinking.

УДК 159.922:246.3:159.91

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.32>

Сороченко О.В.

здобувачка третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 – Психологія Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»

Поняття психологічної проникливості було запроваджено в психологічну науку Н. П. Єрастовим у 1975 році. Він концептуалізував це явище як здатність аналізувати характер та прогнозувати розвиток особистості. Науковець наголошував, що центральним елементом психологічної проникливості є здатність інтерпретувати психологічне значення різних матеріальних проявів психічної активності інших людей, включаючи мовлення, жести, міміку, пантоміму, дії та інші види діяльності. Це також охоплює вміння адекватно висловлювати власні думки та почуття у формах, які можуть бути сприйняті іншими [2]. Також він припустив, що психологічна проникливість значною мірою залежить від індивідуальних інтелектуальних

особливостей людини. Психологічна проникливість розглядається як здатність сприймати, розуміти та інтерпретувати психологічні аспекти поведінки особистості та розумових процесів і допомагає співпереживати іншим, осмислювати свою поведінку та орієнтуватися у складних соціальних взаємодіях.

Ключовим у створенні адекватних взаємодій та стратегій поведінки є створення точної моделі особистості, заснованої на об'єктивному відборі показників та ціннісних орієнтацій. Невдачі в цьому процесі часто призводять до помилкового вибору методів впливу та зниження ефективності комунікації.

Таким чином, розуміння та оцінка інших людей, що спираються на базові знання про

особистість та її поведінкові прояви, є взаємопов'язаними та зумовленими попереднім досвідом спілкування. Вивчення поведінкових стилів та дій людини в контексті її соціальних взаємодій дозволяє виявити, наскільки глибоко і точно вона розуміє та оцінює інших. Ці знання підтверджуються дослідженнями в різних соціальних групах, включаючи керівників, медичних працівників та батьків, наголошуючи на тому, що наше сприйняття інших значно формується нашим минулим досвідом [3, 5].

Останнім часом виникла потреба в індивідуальному психологічному самозахисті, саме тому, з'явилось багато бажаючих навчитися швидко і точно розбиратися в людях, їх намірах та таємних помислах. Таким чином, проблема психологічної проникливості у сучасних реаліях набуває актуальності та затребуваності.

До того ж залишався незмінно високим інтерес до публікацій про мову жестів і поз, прояви характеру у спілкуванні та зовнішньому вигляді, психологічний захист. Як і раніше, користуються підвищеним попитом публікації з фізіогноміки, нумерології, астрології тощо. Іншими словами, багатьох зараз цікавить все, що може допомогти розібратися в людях, отримати точну та надійну інформацію про їх особистісні особливості, істинні мотиви та наміри, можливі форми поведінки, відносин та діяльності, тобто, актуалізувалася потреба у інформації стосовно розвитку психологічної проникливості.

Проблема проникливості – появи точних і всім необхідних знань про людину – актуальною була завжди і, незважаючи на величезний практичний досвід, що передається в різній формі, велика кількість наукових досліджень, публікацій на цю тему далеко не вичерпала. Можливо, це пов'язано й із законами розвитку людства, коли освоєння нових технологій і зміна внаслідок цього системи потреб і відносин веде до появи формально нових, зовні незнайомих взаємодій для людей, хоча, якщо розібратися, їх базисні характеристики залишаються незмінними.

Інтерес до цієї проблеми обумовлений тим, що феномен проникливості відомий кожному, проте його справжній психологічний механізм прихований і зрозумілий лише обмеженому колу людей. Вважається, що психологічна проникливість розвивається з роками у процесі практичної діяльності, пов'язаної із спілкуванням та взаємодією. Це загалом зрозуміло, але при цьому допускається багато помилок і такий досвід набувається дуже важко. Сам процес придбання цієї цінної особистісно-ділової якості та пов'язаних з ним знань та умінь можна суттєво спростити та прискорити, якщо спиратися на психологічні закономірності сприйняття, розуміння та оцінювання людини людиною [4].

За допомогою проникливості успішно вирішується широке коло складних професійних завдань. Найбільш чітко це проявляється в таких видах діяльності, як «людина-людина» та «людина-колектив», де ділове спілкування та взаємодія відіграють особливу роль. Точніше було б сказати, що саме від проникливості багато в чому залежить їхня ефективність. Недарма проникливість називають професійно важливою психологічною якістю, хоча це як якість особистості, а й передусім система ефективних навичок і умінь.

Саме у процесі набуття професійної діяльності психологічна проникливість найбільш активно розвивається і набувається з досвідом, при постійній взаємодії та спілкуванні з людьми у різних, а іноді й типових ситуаціях. Розвиток проникливості як особистісно-професійної якості та умінь, пов'язаних з ним, як показали психологічні дослідження, ґрунтується на розумових діях – порівнянні, зіставленні, класифікації, виділенні загальних ознак, їх співвіднесенні з особливостями поведінки та емоційними реакціями, типовими для певних груп [1].

Також вважається, що розвиток психологічної проникливості підпорядкований єдиним закономірностям, пізнання яких може суттєво прискорити цей процес. Крім того, існують і вроджені особистісні передумови, які можна розглядати як здатність до проникливості, до них слід віднести хорошу пам'ять, розвинену увагу, аналітичний склад розуму, критичність мислення, спостережливість та ін.

Сучасними українськими вченими-психологами психологічна проникливість розглядається як складна властивість особистості, що адекватно відображає внутрішній, психологічний світ іншої людини, що виявляється в умінні швидко і точно складати судження про іншу людину, про її переживання, стани, риси характеру, а нерідко і про наміри. Люди, які мають цю якість, легше і точніше розуміють та інтерпретують поведінку інших людей [3, 4, 5].

У сучасній психології поняття «психологічна проникливість» набуває особливого значення, що пов'язане з потребою в розумінні міжособистісних взаємодій та внутрішніх процесів індивіда (Б. Г. Ананьев, В. М. Бехтерев, О. О. Бодальов, О. Ф. Лазурський, В. М. Мясіщев, І. О. Сікорський та ін.); визначається як здатність швидко і точно схоплювати та інтерпретувати психологічний стан інших (А. А. Борисова, М. П. Єрастов, О. А. Кисельова, О. П. Саннікова, М. С. Ружницька, Н. Дмитріюк та ін.). Психологічна проникливість виступає важливим інструментом для ефективних методів психотерапії, педагогіки, соціальної роботи та багатьох інших галузей, де потрібне глибоке порозуміння. Незважаючи на важливість цього феномену, в психологічній

літературі досі немає єдності у визначеннях та підходах до вивчення механізмів, які лежать у його основі, що робить актуальним подальше вивчення та систематизацію знань за даною проблемою.

Метою даного дослідження є систематизація існуючих знань про психологічну проникливість, виявлення ключових інтелектуальних якостей та психологічних механізмів, що сприяють її розвитку, а також пропозицію методів для її розвитку.

Для досягнення поставленої мети було проведено огляд наукової літератури, що включає аналіз наукових статей та монографій, публікацій у галузі психології пізнання, клінічної психології та нейропсихології. Особливу увагу приділено роботам, у яких розглядаються когнітивні та емоційні аспекти психологічної проникливості, включаючи здатність до емпатії, критичного та аналітичного мислення (О. А. Кисельова, О. П. Саннікова, О. А. Оріщенко).

В основі розвитку психологічної проникливості полягає наявність інтелектуальних якостей особистості. Умовно визначимо основні інтелектуальні якості, які можуть бути розвинені та посилені для підвищення рівня психологічної проникливості.

До інтелектуальних якостей можна віднести спостережливість, аналітичне мислення, інтуїцію, критичне мислення, логічне мислення, інтелектуальну наполегливість, здогадливості та здатність до прогнозування [1, 2, 4]. Розглянемо докладніше дані якості, можливості та основні напрямки для їх покращення та розвитку.

Спостережливість – фундаментальна якість, яка дозволяє фіксувати дрібніші деталі у поведінці та міміці людини. Ця якість необхідна для точного психологічного аналізу та розуміння прихованих емоцій та мотивацій, інтонації голосу та вибір слів. У контексті розвитку психологічної проникливості спостережливість є важливою якістю, яка дозволяє людині краще розуміти внутрішній світ іншої особистості, передбачати її поведінку та ефективно реагувати на невербальні сигнали. Ця якість є основою для формування емпатії та довіри, а також покращує точність психологічної діагностики та терапевтичної роботи.

Основні засоби та техніки розвитку спостережливості:

1. Тренування уваги – вміння зосереджуватись на важливих деталях та відфільтровувати нерелевантну інформацію є ключовим для розвитку спостережливості. Регулярні вправи на увагу, такі як медитація усвідомленості (mindfulness meditation), можуть покращити здатність до зосередження та поглибити сприйняття людської поведінки.

2. Вивчення невербальної поведінки – інтерпретація невербальних сигналів, таких як

мікровирази обличчя, жести, пози та контакт очей та використання відеоматеріалів, тренувальних програм для аналізу невербальної поведінки може значно підвищити рівень спостережливості.

3. Практичні заняття та рольові ігри – регулярна участь у яких надає можливості спостережати та аналізувати поведінку одного в контрольованій обстановці, допомагає розвивати навички точного сприйняття та аналізу людської поведінки.

Аналітичне мислення – здатність до аналізу та синтезу інформації є центральною для інтерпретації поведінки особистості. Ця якість дозволяє виявляти закономірності та причинно-наслідкові зв'язки у поведінці людей і робити обґрунтовані висновки. Це ключовий елемент психологічної проникливості, що дозволяє розпізнавати та інтерпретувати поведінку та мотивації людини.

Критичне мислення – ця якість необхідна для об'єктивної оцінки отриманої інформації, що дозволяє уникати упередженості та стереотипного мислення під час аналізу даних. Вміння оцінювати інформацію, відокремлюючи суб'єктивні думки від об'єктивних фактів.

Критичне мислення в психології включає здатність до аналізу, оцінки та синтезу інформації, а також до ідентифікації упередженостей, логічних помилок та некоректних аргументів.

Інтуїтивне мислення є ключем до розуміння неочевидних аспектів поведінки особистості, доповнюючи та підтверджуючи висновки, зроблені на основі аналітичного мислення. У психології описується як здатність до миттєвого, часто несвідомого, усвідомлення суті явищ без попереднього аналітичного міркування.

Методи та підходи до розвитку:

1. Медитація та практики усвідомленості – регулярне заняття медитацією сприяє розвитку внутрішньої чутливості та усвідомленості, що є ключовим для посилення інтуїтивного мислення. Медитація допомагає зменшити «шум» перевантаженої свідомості та відкрити доступ до більш тонких внутрішніх сигналів та відчуттів.

2. Робота з мріями та символами – аналіз та інтерпретація мрій та символів. Ця вправа тренує розум, дозволяючи краще сприймати та інтерпретувати неявну інформацію, що часто виявляється у символах та метафорах.

3. Рефлексивний лист – регулярне ведення щоденника, у якому особистість аналізує свої почуття, думки та інсайти, сприяє поглибленню інтуїтивного розуміння та самосвідомості.

Логічне мислення – це здатність послідовно та систематично організовувати думки, робити висновки на основі наданих даних та використовувати дедуктивні чи індуктивні міркування для вирішення когнітивних завдань.

Методи та підходи для розвитку логічного мислення:

1. Навчальні програми та модулі – курси логіки, критичного мислення та психології пропонують структуровані підходи до розвитку логічного мислення. Вони включають вивчення основ логічних структур, типів аргументації та вправи визначення логічних помилок і спотворень.

2. Вирішення проблемних завдань – практика вирішення різноманітних логічних та психологічних завдань сприяє розвитку аналітичних та дедуктивних навичок.

3. Участь у дебатах та дискусіях – регулярна участь у наукових дебатах та дискусіях, особливо з протилежними точками зору, допомагає розвивати вміння будувати логічні аргументи та критично оцінювати аргументи інших. Це також сприяє вмінню швидко формулювати логічно обґрунтовані висновки та відстоювати свою позицію.

4. Читання та аналіз наукової літератури – критичний аналіз наукових статей та книг, що включає оцінку логіки досліджень, методології та висновків, допомагає розвинути здатність до глибокого логічного аналізу та синтезу інформації.

5. Менторство – робота з більш досвідченим ментором або супервізором, який може надавати зворотний зв'язок з приводу логічної структури ваших думок, гіпотез та висновків, є неоціненним ресурсом для покращення логічних навичок.

Інтелектуальна наполегливість – це сталість у досягненні інтелектуальних цілей та рішення інтелектуальних завдань, пов'язаних з розумінням людської поведінки.

Методи та підходи до розвитку інтелектуальної наполегливості:

1. Завдання для розвитку завзятості – робота із завданнями, які потребують тривалого та поглибленого аналізу, допомагає розвивати вміння наполегливо переслідувати інтелектуальні цілі.

2. Навчання через проблемно-орієнтоване навчання (Problem-Based Learning, PBL) – це підхід, який дозволяє розвивати інтелектуальну наполегливість через роботу над реальними складними проблемами. Цей метод передбачає самостійне визначення проблем, пошук рішень та аналіз результатів, що сприяє розвитку наполегливості та самостійності у навчальному процесі.

3. Рефлексія та саморегуляція – розвиток здатності до саморефлексії допомагає аналізувати та розуміти власні процеси мислення та навчання.

4. Усвідомлене подолання когнітивних викривлень – сприяє розвитку критичного мислення та інтелектуальної наполегливості. Це допомагає уникати автоматичних висновків та помилкових суджень у складних випадках.

Догадливість і здатність до прогнозування – здатність швидко та інтуїтивно знаходити рішення або робити припущення на основі доступної інформації, навіть якщо вона неповна чи неоднозначна. Здатність до прогнозування включає передбачення можливих майбутніх подій чи поведінки на основі спостережень та наявних даних.

Методи та підходи до розвитку догадливості та здатності до прогнозування:

1. Сценарне планування та моделювання ситуацій – практика через сценарії, які моделюють життєві ситуації, допомагає розвивати вміння швидко аналізувати інформацію та приймати обґрунтовані рішення. Ця вправа вчить передбачати можливі розвитку подій та ефективно реагувати на них.

2. Аналіз кейсів із практики – регулярний аналіз реальних чи гіпотетичних життєвих кейсів з метою передбачення результатів чи розробки стратегій втручання. Обговорення цих кейсів з колегами чи наставниками допомагає поглибити розуміння динаміки випадків та покращити прогностичні навички.

3. Ігри та вправи на розвиток креативності – спрямовані на стимулювання креативного мислення, такі як «мозковий штурм» або імпровізаційні вправи, можуть покращити здатність до швидкого знаходження нестандартних рішень та припущень.

Емпатія – емоційна чуйність і здатність відчувати і розуміти емоційний стан іншої людини поглиблює взаєморозуміння та зміцнює відносини. Емоційний відгук на почуття інших поглиблює розуміння їхнього внутрішнього світу.

Мотивація пізнання – бажання розумітися на психології інших, що стимулює активну участь у процесі взаємодії.

Пам'ять на деталі – ключовий механізм, який допомагає зберігати та оперативно використовувати інформацію про особистісні особливості, поведінкові патерни та переваги людей, полегшуючи процес діагностики та вибору терапевтичних методик.

Також слід розглянути концепцію розвитку психологічної проникливості засобами художньої літератури. Художня література надає унікальні можливості для розвитку психологічної проникливості, оскільки вона дозволяє читачам поринати у світ персонажів, їх внутрішні переживання, мотивації та соціальні взаємодії. Через процес читання та аналізу літературних творів особистість може поглибити своє розуміння людської психіки, що сприяє покращенню навичок інтерпретації поведінки та емоцій у реальному житті.

Художня література може бути потужним інструментом у розвиток емпатії, інтуїтивного та критичного мислення. Занурення у переживання персонажів допомагає формувати здатність до емпатії, оскільки читач відчуває

почуття та переживання разом із персонажами. Це також сприяє кращому розумінню міжособистісних відносин та соціальних динаміків, які є ключовими аспектами у клінічній практиці.

Нижче ми розглянемо розвиток психологічної проникливості прийомом художньої літератури:

1. Читання та обговорення літератури – регулярне читання та подальше обговорення художніх творів на семінарах або у навчальних групах дозволяють глибше аналізувати та розуміти поведінку та внутрішній світ персонажів. Обговорення різних інтерпретацій з іншими учасниками може розширити сприйняття та сприяти розвитку критичного мислення.

2. Письмові роботи з аналізу літературних персонажів – письмовий виклад аналізу персонажів та подій у художніх творах потребує глибокого розуміння психологічних аспектів їхньої поведінки. Ця вправа допомагає розвинути аналітичні та рефлексивні навички, необхідні для психологічної оцінки.

3. Творче моделювання та рольові ігри – використання літературних персонажів та сценаріїв для рольових ігор дозволяє експериментувати з різними психологічними стратегіями та підходами, що сприяє розвитку інтуїтивних та здогадливих навичок.

Таким чином, завдяки зростаючій потребі в глибокому розумінні міжособистісних вза-

ємодій у різних сферах людської діяльності, психологічна проникливість виходить на перший план як важлива компетенція.

У науковій літературі все ще залишається багато нерозв'язаних питань, зокрема щодо визначення детермінант психологічної проникливості та напрацювання щодо розвитку даного явища, який сприяє у особистості більш глибоко розуміти характери, почуття, емоційні стани та індивідуально-психологічні особливості реальних людей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Кременчуцька М.К. Психологічна проникливість як складник професійної компетентності майбутніх психологів. *Габітус*. 2020. Випуск 16. С. 71-75.

2. Дмитріюк М. Психологічна проникливість як складний професіоналізму педагогів / VI Міжнародна науково-практична інтернет-конференція: *Особистість в умовах інформаційного суспільства*. Київ, 2014. С. 56-57.

3. Саннікова О.П. Індивідуально-психологічні особливості емоційної проникливості осіб, схильних до макіавеллізму. *Наука і освіта*. № 4. 2022. С. 57-63.

4. Саннікова О.П. Про структуру психологічної проникливості. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. II (8), Issue: 16, 2014. P. 178-181.

5. Саннікова О.П., Страцинська І.А. Індивідуальна специфіка психологічної проникливості інтерналів та екстерналів. *Наука і освіта*. № 11-12. 2015. С. 12-18.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ СТРЕСОСТІЙКОСТІ В ТИМЧАСОВО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПІД ЧАС ВІЙНИ

FEATURES OF STRESS RESISTANCE IN TEMPORARILY DISPLACED PERSONS DURING THE WAR

У статті проаналізовано результати вивчення особливостей прояву стресостійкості в молоді, що є тимчасово переміщеними особами. Це люди, які були змушені покинути власні домівки через їх руйнування, окупацію або близькість до місця активних бойових дій. Їм притаманна постійна відсутність стабільності, потреба в частих переїздах і адаптації до нових умов, втрата соціальних зв'язків, економічна нестабільність та перебування в постійному стресі. У дослідженні перевірялася гіпотеза про залежність показників стресостійкості в молоді від рівня розвитку їхнього інтелекту та схильності використовувати певні копінги поведінки. Також було зроблено припущення, що стресостійкість має статеві відмінності й у жінок вона розвинута більше. У дослідженні використовували такі методики, як-от: «Шкала психологічної стійкості» Конора-Девісона (CD-RISK-25), копінг-тест Лазаруса і «Тест структури інтелекту» Р. Амтхауера (IST). Учасниками дослідження були 52 особи, серед яких 24 чоловіки і 28 жінок віком від 21–31 років.

Гіпотеза про статеві особливості стресостійкості осіб знайшла своє підтвердження. У чоловіків стресостійкість тим більша, чим краще вони вміють планувати й аналізувати проблемну ситуацію (копінг «планування проблеми»), менше дистанціюються й ігнорують її прийняття (копінг «унікнення» та «дистанціювання»). Виявлений негативний зв'язок між стресостійкістю й копінгом «відповідальності за події» (показники відрізнялися більшими значеннями, ніж у жінок) ми пояснюємо перебільшеним переконанням чоловіків у їхній відповідальності за конкретну подію, що створює хибну картину ситуації та знижує їхню стресостійкість. У жінок стресостійкість більшою мірою пов'язувалася з потребою в емоційній та інформаційній підтримці, з розумінням і співчуттям тих, хто оточує, отриманням практичної допомоги (копінг «соціальної підтримки»).

У контексті когнітивних процесів стресостійкість у чоловіків співвідносилася з їхньою здібністю аналізувати проблемні ситуації: чим вище ця здібність, тим нижча стресостійкість. У жінок спостерігалася зворотна ситуація – високі показники стресостійкості пов'язувалися з високими показниками логічного мислення й математичних здібностей на фоні незначних показників процесів пам'яті.

Ключові слова: стрес, стресостійкість,

копінг-стратегії, інтелектуальні здібності, тимчасово переміщені особи, вік молодості.

The article analyzes the results of studying the features of the manifestation of stress resistance in youth who are temporarily displaced persons. These are people who were forced to leave their homes due to their destruction, occupation or proximity to the site of active hostilities. They are characterized by a constant lack of stability, the need for frequent relocations and adaptation to new conditions, loss of social ties, economic instability and being under constant stress.

The research tested the hypothesis about the dependence of stress resistance indicators in young people on the level of development of their intelligence and the tendency to use certain coping behaviors. It was also assumed that stress resistance has gender differences and is more developed in women. The research used such methods as: Conor-Davison's "Psychological Resilience Scale" (CD-RISK-25), Lazarus' Coping Test, and R. Amthauer's "Intelligence Structure Test" (IST).

The study participants were 52 people, including 24 men and 28 women aged 21–31.

The hypothesis about sexual characteristics of stress resistance of individuals has been confirmed. In men, stress resistance is greater, the better they are able to plan and analyze a problem situation (coping "planning the problem"), the less they distance themselves and ignore its acceptance ("avoidance" and "distancing" coping). We explain the revealed negative relationship between stress resistance and "responsibility for events" coping (indicators differed by greater values than in women) with men's exaggerated belief in their responsibility for a specific event, which creates a false picture of the situation and reduces their stress resistance. In women, stress resistance was more associated with the need for emotional and informational support, with understanding and sympathy of those around, receiving practical help ("social support" coping).

In the context of cognitive processes, stress resistance in men was correlated with their ability to analyze problematic situations: the higher this ability, the lower stress resistance. In women, the opposite situation was observed – high indicators of stress resistance were associated with high indicators of logical thinking and mathematical abilities against the background of insignificant indicators of memory processes.

Key words: stress, stress resistance, coping strategies, intellectual abilities, temporarily displaced persons, youth age.

УДК 159.944.4-054.73:355.01
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.33>

Столяров О.С.
психолог
Triangle Generation Humanitaire

Логвінова Д.В.
к.психол.н.,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології
Національний університет
«Львівська політехніка»

Постановка проблеми. Сучасна людина постійно стикається зі стресовими ситуаціями, які можуть мати значний вплив на її фізичне та психічне здоров'я. Цей вплив часто залишається помітним упродовж тривалого часу, призводячи до різноманітних негативних наслідків, а саме: виснаження, безсоння, зниження продуктивності й емоційна нестабільність. В умовах сьогодення стресогенні стани

є звичайним супутником людини, тому важливо вміти знаходити способи для підтримки емоційного балансу й адаптації до постійних змін, які відбуваються навколо.

Одним з багатьох негативних наслідків військових дій та окупації територій України стало виникнення такої соціальної групи, як внутрішньо переміщені особи (ВПО). Це люди, які були змушені покинути власні домівки через їх

руйнування, окупацію або близькість до місця активних бойових дій. Їм притаманне постійне перебування під впливом таких стресових чинників: невизначеність у життєвих планах, потреба в частих переїздах, нові умови проживання, втрата соціальних зв'язків, економічна нестабільність та інформаційний тиск. Унаслідок цього для таких людей стає життєво необхідним пошук внутрішніх ресурсів і духовних сил для протидії стресу, а також збереження мотивації жити та мріяти про майбутнє.

Вивчення стресостійкості й чинників, які її обумовлюють наразі є актуальним завданням, вирішення якого може допомогти покращити проблему протидії стресу та його наслідків.

У нашому дослідженні ми припустили залежність рівня стресостійкості молоді від рівня розвитку її інтелекту та схильності використовувати певні копінги поведінки. Ми також припустили, що стресостійкість має статеві відмінності і в жінок вона розвинута краще. Перевірку гіпотези ми здійснювали завдяки таким методикам, як-от: «Шкала психологічної стійкості» Конора-Девісона (CD-RISK-25), копінг-тест Лазаруса і «Тест структури інтелекту» Р. Амтхауера (IST).

У дослідженні взяли участь 24 чоловіки та 28 жінок віком від 21–31 років. Усі опитувані є тимчасово переміщеними особами, які мають досвід зіткнення з травмуючими та екстремальними ситуаціями внаслідок військових дій. Майже всі респонденти мають вищу освіту (94,23%).

Аналіз теоретичних концепцій. У психології існує багато підходів щодо вивчення проблеми стресу, проте одностайно приймається визначення цього феномену людської психіки, як неспецифічна реакція організму та психіки на виклики зовнішнього оточення та внутрішнього оцінювання ситуації, що мають вияв у психологічних та фізіологічних відповідях-реакціях [4; 6]. Дія стресу може мати позитивний характер, що формує здатність людини долати шкідливі дії оточення та пристосовуватися до будь-яких умов життя, а також негативний – коли вплив високої інтенсивності діє протягом тривалого часу і стає руйнівним як для психіки, так і для соматичного рівня.

У психології для визначення подолання негативних наслідків стресу застосовують поняття стресостійкості як чинника протидії негативному стресовому впливу. Існує багато підходів до тлумачення цього феномену. Зокрема, В. М. Кайнюк визначає стресостійкість як загальну якість особистості, яка характеризується здатністю протистояти стресовим чинникам упродовж часу, потрібного для адаптації до нових умов, у яких даний стресор перестає бути загрозливим [2]. М. С. Кудінова пропонує розглядати стресостійкість особистості в чотирьох напрямках:

як складну системну характеристику людини, як здатність протистояти впливу стресових факторів, як комплексну якість особистості та як інтегральну характеристику людини [3]. В. М. Корольчук у своїх роботах визначила й проаналізувала роль трьох чинників у забезпеченні стресостійкості: «позитивна Я-концепція», «локус контролю» і «когнітивні процеси» [1]. Вона також зазначала, що структура стресостійкості містить такі біологічні особливості: фізіологічні, генетичні, нервово-психічні характеристики та особистісні характеристики, а саме: досвід, рівень освіти, інтелект тощо. Вони мають визначальний вплив на формування стресостійкості [5]. Підтвердження про вплив вибору копіngu на здатність долати або попереджати виникнення стресу можна знайти в роботах Ч. Карвер, який виокремив три етапи в подоланні стресу: первинна когнітивна оцінка події як стресової або загрозової, вторинна когнітивна оцінка, що пов'язана з формуванням реакції на загрозу й конкретні дії, спрямовані на подолання загрози як третій чинник [5].

У розрізі впливу емоційної стійкості на подолання стресу цікавими є підходи Е. А. Мілерян та Г. Крістал. Зберігання здатності контролювати свою поведінку в екстремальних умовах дає змогу переключатися до когнітивних механізмів подолання стресу та збільшувати можливість впливу на ситуацію й виходу зі стресового стану, запобігати появі афективних станів. Емоційна стійкість уможливує прийняття доречніших рішень щодо конкретної стресової ситуації, що в подальшому може знизити стресовий її вплив. Г. Крістал запропонував поняття афективної толерантності, суть якого полягає в подоланні складних емоційних станів без їх подавлення та прояву толерантного ставлення до емоційного прояву інших, що дозволяє краще розуміти як власні емоції та переживання, так і переживання оточення без їх розгляду в негативному світлі й розуміння їх причин [цит. за 5].

Отже, підґрунтям функціонування стресостійкості є процеси когнітивної та емоційної сфери психічних процесів. Когнітивна сфера допомагає виконувати реалістичне оцінювання й аналіз стресових подій, а також здійснювати оцінювання можливостей і формувати алгоритм виходу з проблемних ситуацій або мінімізації їх впливу. Допомога емоційної сфери полягає в опануванні своїх емоцій або їх толерування, що зумовлює запобігання прийняттю поспішних рішень, які переважно не є доречними для виходу з виниклої стресової ситуації, і зниження зростання рівня стресу. Саме після того, коли людина зможе опанувати емоції, викликані стресом, вона може перейти до раціональних інструментів подолання або виходу зі стресової ситуації, тому

симбіоз роботи когнітивних й емоційних засобів подолання стресу є основою явища стресостійкості.

Аналіз та інтерпретація емпіричних результатів. Результати, отримані за методикою Конора-Девісона «Шкала психологічної стійкості» CD-RISK-25 засвідчили наявність у досліджуваних середніх і високих показників (відповідно 52,2% і 47,8%), що так само свідчить про достатньо високий рівень стресостійкості й адаптаційну здатність опитуваних. При цьому розподіл даних за статевою ознакою майже не відрізнявся. Потрібно зауважити, що якщо більша частина чоловіків (62,5%) продемонструвала середні показники стресостійкості, а менша (37,5%) – високі, то в жіночій вибірці високі й середні показники були представлені рівною мірою.

Аналіз результатів, отриманих завдяки методиці Р. Лазаруса «Копінг тест», засвідчив перевагу показників середнього та високого рівня вираження майже всіх копінгів, до яких звертаються досліджувані у своєму житті. Зважаючи на популярність копінг-стратегій, ми побудували таку послідовність у напрямку зменшення відсоткового представлення високих показників: «планування» (73,08%), «соціальна підтримка» (57,69%), «прийняття відповідальності» (42,31%) і «позитивна переоцінка» (36,54%). Отже, значна частина вибірки підтвердила своє свідоме та відповідальне ставлення до вирішення проблем чи стресових ситуацій завдяки їх аналізу, встановлення цілей, розробку плану дій і розподіл ресурсів, що забезпечує відчуття контролю над ситуацією та сприяє ефективному досягненню результатів (копінг «планування»). Другою за значущістю виявилася стратегія взаємодії з оточенням у соціумі, пов'язана з пошуком допомоги й підтримки від соціального середовища завдяки емоційній та інформаційній підтримці, отримання конкретної допомоги у вигляді дій або ресурсів від інших людей, соціальну інтеграцію, позитивне підкріплення

(копінг «соціальна підтримка»). Досить значущими були представлені високі показники за копінгами «прийняття відповідальності» та «позитивна переоцінка» що свідчить про усвідомлення досліджуваними своєї ролі в перебігу розвитку стресогенної ситуації та готовності здійснювати емоційну переоцінку стресової ситуації шляхом пошуку позитивних її сторін.

Треба також звернути увагу на значне представлення середніх, тобто нормативних показників, за копінгами «позитивна переоцінка» (63,46%), «самоконтроль» (88,46%), «конфронтація» (78,85%), «уникнення» (63,46%) і «дистанціювання» (71,15%). Отже, переважна кількість людей у вибірці використовують зазначені стратегії у помірних обсягах, що може бути ознакою збалансованого підходу до подолання стресу. Це означає, що вони можуть адаптивно змінювати свої стратегії залежно від конкретних ситуацій, не покладаючись занадто сильно на одну конкретну стратегію.

Порівняльний аналіз показників вираженості копінгів за статевою ознакою показав статистично значущу відмінність лише за копінгом «прийняття відповідальності» на користь чоловіків ($p \leq 0,05$). За іншими показниками відмінностей не було виявлено, що засвідчує приблизно однаковий рівень використання цих копінгів як жінками, так і чоловіками. У нашій вибірці чоловіки, на відміну від жінок, більшою мірою визнають і приймають особисту відповідальність за власні дії, рішення та їх наслідки. Ця стратегія передбачає усвідомлення своєї ролі щодо проблеми, розуміння того, як їхні дії або бездіяльність сприяли виникненню стресової ситуації, визнання своїх помилок і недоліків без перекидання провини на інших або на обставини. Отже, у стресових ситуаціях чоловікам нашої вибірки властиво активніше шукати шляхи вирішення проблем, робити конкретні кроки для виправлення помилок, аналізувати ситуацію, використовувати отриманий досвід для особистісного зростання й розвитку, змінювати власні звички, підходи та стратегії

Таблиця 1

Розподіл показників, отриманих на загальній вибірці за методикою «Копінг тест Лазаруса» (n=52)

Копінги	Рівень вираженості		
	Низький	Середній	Високий
Планування	0%	26,92% (n=14)	73,08% (n=38)
Соціальна підтримка	7,69% (n=4)	34,62% (n=18)	57,69% (n=30)
Позитивна переоцінка	0%	63,46% (n=33)	36,54% (n=19)
Самоконтроль	0%	88,46% (n=46)	11,54% (n=6)
Конфронтація	0%	78,85% (n=41)	21,15% (n=11)
Уникнення	13,46% (n=7)	63,46% (n=33)	23,08% (n=12)
Прийняття відповідальності	13,46% (n=7)	44,23% (n=23)	42,31% (n=22)
Дистанціювання	13,46% (n=7)	71,15% (n=37)	15,38% (n=8)

поведінки для покращення майбутніх результатів, сприймати критику й використовувати її для самовдосконалення (див. табл. 2).

Кореляційний аналіз між показниками стресостійкості та копінг-стратегіями, здійснений на матеріалах загальної вибірки, засвідчив позитивні зв'язки стресостійкості з копінгами «планування» ($r=0,47$; $p\leq 0,001$) і «позитивна переоцінка» ($r=0,42$; $p\leq 0,01$) та негативні – з копінгами «уникнення» ($r=-0,5$; $p\leq 0,001$) та «дистанціювання» ($r=-0,33$; $p\leq 0,05$) (див. табл. 23). Отже, ефективна стійкість до стресу досягається завдяки аналізу стресової ситуації, плануванню дій й оптимістичній переоцінці ситуації, а також відмові від стратегій уникнення й ізоляції при зіткненні зі стресовими обставинами. Досліджуванам нашої вибірки притаманним виявилось активне й конструктивне подолання стресу. Люди, які застосовують цю стратегію, активно аналізують проблему, планують конкретні кроки для її вирішення та зосереджуються на пошуку реалістичних й ефективних рішень. Вони можуть звертатися за підтримкою до друзів, сім'ї або фахівців, а також використовувати здорові способи зняття стресу: фізичні вправи, медитація або творчість. Така поведінка сприяє довгостроковому зниженню стресу та вирішенню проблем, що допомагає уникнути їх загострення в майбутньому (див. табл. 3).

Порівняльний аналіз коефіцієнтів кореляцій між показниками стресостійкості та копінгів, отриманих у вибірках чоловіків і жінок, дозволив дослідити статеві особливості стресостійкості респондентів. Було виявлено, що в чоловіків стресостійкість більшою мірою позитивно корелювала з копінгами «планування проблеми» ($r=0,60$ проти $r=0,39$) і негативно – з копінгами «уникнення» ($r=-0,65$ проти $r=-0,40$), «прийняття відповідальності» ($r=-0,44$ проти $r=-0,17$) і «дистанціювання» ($r=-0,56$ проти $r=-0,24$). У жінок виявився міцнішим зв'язок стресостійкості з копінгом «соціальна підтримка» ($r=0,45$ проти $r=-0,39$) (див. табл. 4 та рис. 1).

Отже, у чоловіків стресостійкість тим більша, чим краще вони вміють планувати й аналізувати проблемну ситуацію, менше дистанціюються та ігнорують її прийняття заради зменшення емоційної напруги. Привертає до себе увагу зв'язок між стресостійкістю та копінгом "прийняття відповідальності", який виявився щільнішим з негативним напрямком, ніж у жінок. За попередніми результатами аналізу в чоловіків спостерігалися значно вищі показники копінгу "прийняття відповідальності", ніж у жінок, проте кореляційний аналіз виявив негативну спрямованість зв'язку даного копінгу зі стресостійкістю – у чоловіків $r=-0,44$, у жінок – $r=-0,17$. Іншими словами,

Таблиця 2

Порівняльний аналіз показників стресостійкості та копінгових стратегій, отриманих у вибірках чоловіків і жінок

Шкали методик	Чоловіки Mean Rank	Жінки Mean Rank	U-Mann-Whitney	Asymp. Sig (2-tailed)
Стресостійкість	23,39	23,57	250,000	,964
Планування	22,42	24,20	232,500	,657
Соціальна підтримка	22,06	24,43	226,000	,556
Позитивна переоцінка	25,31	22,34	219,500	,461
Самоконтроль	25,72	22,07	212,000	,347
Конфронтація	22,64	24,05	236,500	,723
Уникнення	25,58	22,16	214,500	,397
Прийняття відповідальності	28,89	20,04	155,000	,028
Дистанціювання	27,14	21,16	186,500	,137

Таблиця 3

Показники зв'язку стресостійкості з показниками копінгових стратегій

	Планування	Соціальна підтримка	Позитивна переоцінка	Самоконтроль	Конфронтаційний копінг	Уникнення	Прийняття відповідальності	Дистанціювання
стресостійкість	0,47***	0,10	0,42**	-0,15	-0,03	-0,50***	-0,22	-0,33*

Примітка: * – $p\leq 0,05$; ** – $p\leq 0,01$; *** – $p\leq 0,001$.

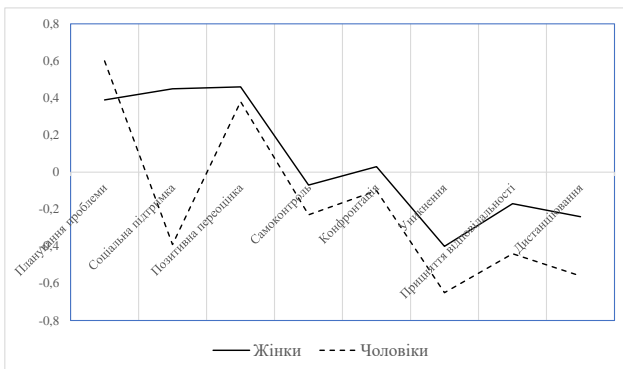
Таблиця 4

Порівняльний аналіз коефіцієнтів кореляцій між показниками стресостійкості й копінг стратегій, отриманих у вибірках жінок та чоловіків

Копінги	Жінки n=28	Чоловіки n=24	Z	p≤
Планування проблеми	0,39	0,60	0,95	0,3422
Соціальна підтримка	0,45	-0,39	3,02	0,0026
Позитивна переоцінка	0,46	0,38	0,33	0,7414
Самоконтроль	-0,07	-0,23	0,55	0,1212
Конфронтаційний копінг	0,03	-0,1	0,13	0,8966
Уникнення	-0,40	-0,65	1,18	0,238
Прийняття відповідальності	-0,17	-0,44	0,85	0,3954
Дистанціювання	-0,24	-0,56	1,31	0,1902

у чоловіків спостерігалася відповідність між значними показниками відповідальності за подіями й незначними показниками стресостійкості. Це можна пояснити перебільшеним переконанням чоловіків у повній відповідальності за конкретну подію та ігноруванням інших чинників впливу, що може створювати хибну картину ситуації і внаслідок цього знижувати стресостійкість.

Зазначимо, що порівняльний аналіз за критерієм Z-перетворення Фішера не виявив статистично значущих статевих відмінностей за ситуаціями, які розглядали, проте привернув увагу до особливостей стресостійкості жінок і чоловіків. У ситуації ж порівняння кореляцій між показниками стресостійкості та копінгом «соціальна підтримка» Z-критерій підтвердив більший позитивний зв'язок у жінок ($p \leq 0,01$). Отже, жінки значною мірою у стресових ситуаціях більше потребують емоційної та інформаційної підтримки, розуміння, співчуття, практичної допомоги тощо.

Рис. 1. Статеві особливості кореляцій стресостійкості з копінг-стратегіями у стресових ситуаціях

Під час нашого дослідження ми також з'ясували, чи існує зв'язок між рівнем стресостійкості й показниками інтелектуальних здібностей, іншими словами, намагалися визначити, які когнітивні функції проявляють себе у склад-

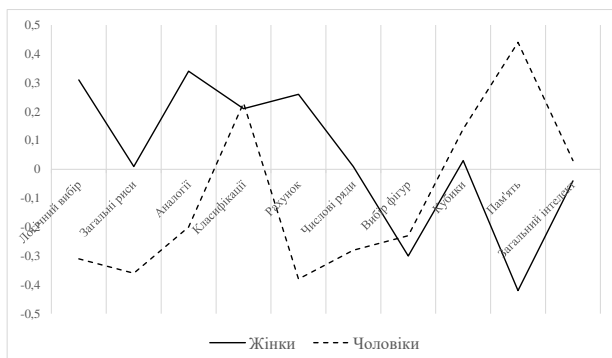
них життєвих ситуаціях. На нашу думку, розуміння цього зв'язку може допомогти в розробці стратегій підвищення стресостійкості й покращення інтелектуальних здібностей.

Для перевірки даної гіпотези були проведені дослідження рівня та структури інтелекту молоді завдяки методиці «Тест структури інтелекту» Р. Амтхауера (IST). Отримані результати засвідчили, що переважна кількість досліджуваних (76,92%; $n=40$) мають середній рівень інтелекту (від 90-100 балів), менша – нижчий за середній рівень інтелекту (19,23%; $n=10$) і вищий за середній рівень (3,85%; $n=2$). Показники були виявлені за шкалами «Логічний вибір» ($108,93 \pm 7,07$) та «Загальні риси» ($100,87 \pm 7,74$), найменші – за шкалами «Класифікація» ($92,78 \pm 9,32$) та «Кубики» ($92,96 \pm 10,18$). Отже, досліджувані нашої вибірки відрізнялися високим рівнем логічного мислення, здатністю до аргументованого прийняття рішень під час вирішення життєвих проблем.

Статеві особливості у вираженості шкал інтелекту ми вивчали за допомогою непараметричного критерію U-Mann-Whitney, який підтвердив вищі показники чоловіків порівняно із жінками за шкалами «Загальні риси» ($p \leq 0,1$) та «Рахунок» ($p \leq 0,01$). Відповіді чоловіків нашої вибірки продемонстрували ширший спектр розумових здібностей, а саме: концентрація уваги, аналітичність, швидкість реакції, здатність ефективно виконувати різноманітні завдання (див. табл. 5).

Результати кореляційного аналізу між показниками стресостійкості та когнітивними функціями, отриманих на загальній вибірці, не підтвердили наших припущень: зв'язки відрізнялися слабкістю й незначністю. Єдиний показник, що відповідав рівню статистичної значущості ($p \leq 0,05$) був виявлений між стресостійкістю та показниками за шкалою «Вибір фігури» ($r = -0,26$), що засвідчує наявність у досліджуваних певних проблем з виявленням відмінностей або встановленням логічних зв'язків між об'єктами під час аналізу складних ситуацій.

За аналогією попередньої обробки даних ми спробували визначити статеві особливості у зв'язках показників стресостійкості та інтелектуальних здібностей (див. табл. 6 і рис. 2).

Рис. 2. Статеві особливості кореляцій стресостійкості зі шкалами інтелекту

Статеві особливості в кореляційних зв'язках мають вияв у дзеркальному співвідношенні, тобто приблизно однакові за силою, але різні за спрямованістю зв'язки стресостійкості

спостерігалися за шкалами «логічний відбір», «рахунок» та «пам'ять». Отже, якщо в чоловіків стресостійкість негативно пов'язувалася з «логічним вибором» ($r=-0,31$), «рахунком» ($r=-0,38$), а позитивно – зі шкалою «пам'ять» ($r=0,44$), то в жінок спостерігалася протилежна картина – стресостійкість позитивно корелювала з «логічним вибором» ($r=0,31$) і «рахунком» ($r=0,26$) та негативно – зі шкалою «пам'ять» ($r=-0,42$). Виходить, що стресостійкість чоловіків гірша, коли в них є проблеми з пам'яттю й розвинута здібність до логічного аналізу й абстрактного мислення. Зазначимо, що раніше ми виявили в чоловіків вищі показники за шкалою «Рахунок», що засвідчило про більш розвинуті математичні здібності, кращі вміння все прораховувати й аналізувати. Припускаємо, що стресостійкість в чоловіків пов'язується зі здібністю аналізувати проблемну ситуацію: чим вона краще, тим менше стресостійкість. У жінок спостерігалася зворотна ситуація – високі показники стресостійкості пов'язувалися з високими показниками логічного мислення й математичних здібностей на

Таблиця 5

Середні ранги показників жінок і чоловіків за шкалами методики Р. Амтхауера

Шкали методик	Чоловіки Mean Rank	Жінки Mean Rank	U-Mann-Whitney	Asymp. Sig (2-tailed)
Логічний вибір	26,78	21,39	193,000	,183
Загальні риси	29,56	19,61	143,000	,014
Аналогії	25,97	21,91	207,500	,316
Класифікація	25,31	22,34	219,500	,464
Рахунок	30,22	19,18	131,000	,006
Числові ряди	27,92	20,66	127,500	,073
Фігури	26,47	21,59	198,500	,228
Кубики	25,94	21,93	208,000	,321
Пам'ять	23,19	23,70	246,500	,901
Загальний інтелект	27,89	20,68	173,000	,075

Таблиця 6

Порівняльний аналіз коефіцієнтів кореляцій між показниками стресостійкості та шкалами інтелекту, отриманих у вибірках жінок і чоловіків

Копінги	Жінки n=28	Чоловіки n=24	Z	p≤
Логічний відбір	0,31'	-0,31	2,16	0,03
Загальні риси	0,01	-0,36'	1,3	0,19
Аналогії	0,34'	-0,2	1,87	0,06
Класифікації	0,21	0,23	0,07	0,94
Рахунок	0,26	-0,38'	2,24	0,02
Числові ряди	0,01	-0,28	1,00	0,32
Вибір фігур	-0,3	-0,23	0,25	0,8
Кубики	0,03	0,14	0,37	0,71
Пам'ять	-0,42*	0,44*	3,1	0,002
Загальний IQ	-0,04	0,03	0,24	0,81

Примітка: ' – $p \leq 0,1$; * – $p \leq 0,05$

фоні незначних показників процесів пам'яті. Z-критерій Фішера підтвердив наявність статистично значущих відмінностей.

Висновки за результатами проведеного дослідження можна сформулювати в таких положеннях.

Гіпотеза про залежність стресостійкості в молоді від показників інтелекту та схильності використовувати певні копінги поведінки, підтвердилася. *Стресостійкість у чоловіків* тим вища, чим краще вони вміють планувати й аналізувати проблемну ситуацію (копінг «планування проблеми») та менше беруть відповідальність на себе (копінг «прийняття відповідальності»), рідше дистанціюються й ігнорують її прийняття (копінги «уникнення» та «дистанціювання»). Виявлений негативний зв'язок між відносно високими показниками відповідальності за події та незначними показниками стресостійкості пояснюємо перебільшеним переконанням чоловіків у їх відповідальності за конкретну подію, що створює хибну картину ситуації та знижує їх стресостійкість. *Стресостійкість у жінок* більшою мірою пов'язувалася з потребою в емоційній та інформаційній підтримці, з розумінням і співчуттям оточення, практичною допомогою (копінг «соціальної підтримки»).

У контексті когнітивних процесів стресостійкість у чоловіків співвідносилася з їхньою здібністю аналізувати проблемні ситуації:

чим вище ця здібність, тим нижча стресостійкість. У жінок спостерігалася зворотна ситуація – високі показники стресостійкості пов'язувалися з високими показниками логічного мислення й математичних здібностей на фоні незначних показників процесів пам'яті.

Перспективним вважаємо перевірку отриманих даних дослідження на більш об'ємній вибірці з урахуванням специфіки стресової ситуації та порівняння отриманих результатів з показниками респондентів, які не пережили травмуючих ситуацій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корольчук В. М. Психологічні детермінанти стійкості особистості до дії стресогенних факторів, Проблеми екстремальної та кризової психології. Вип. 14. Частина I, 2013. С. 152-161.
2. Крайнюк В. М. Психологія стресостійкості особистості: [монографія]. К. : Ніка-Центр, 2007. 432 с.
3. Кудінова М. С. Теоретичні підходи до визначення сутності поняття «стресостійкість».
4. Наугольник Л. Б. Психологія стресу: підручник. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2015. 324 с.
5. Ришко Г. М. Основні концептуальні теорії та підходи до вивчення феномена стресостійкості особистості // Проблеми сучасної психології. Випуск 22, 2013. С. 493-509.
6. Сабо Ш., Сабо К., Заячківська О. Стрес: від Ганса Сельє до сьогодні. Львів: Львівський національний медичний університет імені Данила Галицького, наукове товариство ім. Шевченка, 2019. 120 с.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ УСПІШНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ КОМЕРЦІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF SUCCESSFUL PERFORMANCE OF COMMERCIAL ORGANIZATION EMPLOYEES

У статті представлено результати теоретичного аналізу та емпіричного дослідження соціально-психологічних детермінант успішної діяльності працівників комерційних організацій. Їх розуміння сприяє підвищенню продуктивності та результативності працівників, дозволяє організаціям розробляти стратегії для підтримки конкурентоспроможності. Взаємини в колективі, лідерство, мотивація та комунікація суттєво впливають на психологічний клімат організації. Дослідження цих чинників дозволяє виявити способи поліпшення робочого середовища, що у свою чергу сприяє підвищенню задоволеності роботою та зменшенню рівня стресу серед працівників; допомагає розробляти стратегії для зменшення плинності кадрів, збереження талановитих співробітників та зниження витрат на їх заміну та навчання.

Метою статті є аналіз соціально-психологічних детермінант успішної діяльності працівників комерційних організацій.

У статті детально розглянуто соціально-психологічні детермінанти успішної діяльності працівників комерційних організацій в контексті сучасних соціально-економічних змін. Дослідження містить аналіз впливу мотивації, комунікації, лідерства, професійного розвитку, умов праці, визнання та балансу між роботою і особистим життям на продуктивність працівників. Результати дослідження свідчать про те, що створення сприятливого соціально-психологічного клімату в організації підвищує ефективність і успішність діяльності працівників комерційних організацій. Виявлено, що успішні працівники мають більш розвинене мислення, емоційну стабільність, усвідомленість, принциповість, підозрливість та внутрішню напруженість, що сприяє їхній професійній успішності. Також успішні працівники демонструють тактовність, дипломатичність, стриманість і схильність до критичного мислення. Менш успішні працівники частіше відчувають провини та стурбованість, що негативно впливає на їхню продуктивність.

Ключові слова: соціально-психологічні детермінанти, комерційні організації, продуктивність, мотивація, комунікація, психологічний клімат, професійний розвиток.

The article presents the results of theoretical analysis and empirical research on the social and psychological determinants of successful activity among employees of commercial organizations. Understanding these determinants contributes to increased productivity and efficiency, allowing organizations to develop strategies for maintaining competitiveness. Relationships within the team, leadership, motivation, and communication significantly influence the psychological climate of the organization. Studying these factors allows identifying ways to improve the work environment, which in turn enhances job satisfaction and reduces stress levels among employees; it also helps in developing strategies to reduce employee turnover, retain talented staff, and reduce costs associated with their replacement and training.

The purpose of the article is to analyze the social and psychological determinants of successful activity among employees of commercial organizations.

The article thoroughly examines the social and psychological determinants of successful activity among employees of commercial organizations in the context of contemporary socio-economic changes. The research includes an analysis of the impact of motivation, communication, leadership, professional development, working conditions, recognition, and work-life balance on employee productivity. The results of the study indicate that creating a favorable social and psychological climate within the organization enhances the efficiency and success of employees in commercial organizations. It was found that successful employees possess more developed thinking, emotional stability, awareness, principled behavior, suspiciousness, and inner tension, which contribute to their professional success. Successful employees also demonstrate tactfulness, diplomacy, restraint, and a tendency toward critical thinking. Less successful employees more frequently experience guilt and anxiety, which negatively affects their productivity.

Key words: social and psychological determinants, commercial organizations, productivity, motivation, communication, psychological climate, professional development.

УДК 159.923.33

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.34>

Беляєва Н.Є.

доцент кафедри психології і соціології Харківський національний університет імені Семена Кузнеця

Ляшенко Б.Ю.

викладач кафедри психології і соціології Харківський національний університет імені Семена Кузнеця;
здобувач третього (доктор філософії) рівня вищої освіти ОПП «Психологія» кафедри педагогіки та психології управління соціальними системами імені академіка І.А. Зязюна Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»

Актуальність проблеми дослідження.

В сучасній підприємницькій діяльності, де конкуренція стає жорсткішою, успіх комерційних організацій значною мірою залежить від ефективності працівників. Розуміння соціально-пси-

хологічних чинників, які сприяють підвищенню продуктивності та результативності працівників, дозволяє організаціям розробляти стратегії для підвищення конкурентоспроможності. Взаємини в колективі, лідерство, мотивація та

комунікація, суттєво впливають на робочий клімат організації. Дослідження цих чинників дозволяє виявити способи поліпшення робочого середовища, що, у свою чергу, сприяє підвищенню задоволеності роботою та зменшенню рівня стресу серед працівників. Розуміння соціально-психологічних чинників, що впливають на задоволеність роботою та відданість працівників організації, допомагає розробляти стратегії для зменшення плинності кадрів, зберегти талановитих співробітників та знизити витрати на їх заміну та навчання. Також дозволяє зрозуміти, як працівники реагують на зміни та які методи управління є найбільш ефективними для підтримки стабільної роботи організації в кризових умовах [1; 8].

Таким чином, актуальність дослідження соціально-психологічних детермінант успішної діяльності працівників комерційних організацій обумовлена необхідністю підвищення ефективності роботи, покращення психологічного клімату, підвищення мотивації та залученості, зменшення плинності кадрів, ефективного управління змінами та покращення комунікацій. Результати такого дослідження можуть бути використані для розробки практичних рекомендацій щодо підвищення продуктивності та задоволеності працівників, що в кінцевому результаті сприятиме успіху комерційних організацій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Продуктивність праці є ключовим показником ефективності трудової діяльності, який вимірюється співвідношенням обсягу виробленої продукції (або наданих послуг) до витрат праці. Трудомісткість визначає ступінь інтенсивності праці в процесі виробництва, характеризує витрати фізичних та нервових зусиль, необхідних для виконання робочих завдань. Якість праці охоплює сукупність характеристик трудової діяльності, що визначаються здатністю та бажанням працівника (або колективу) виконувати конкретні завдання відповідно до встановлених вимог. Важливо відзначити, що зростання показників ефективності праці не лише сприяє розвитку організації, але й відповідає принципам мінімізації витрат виробництва, що, в свою чергу, є основним критерієм ефективності управління на всіх рівнях [5].

У працях Т. Титаренко, А. Брушлінського, С. Максименка, В. Моляко та інших здійснено аналіз людини як суб'єкта професійної діяльності. Професійно важливі якості персоналу організації досліджуються в роботах Л. Карамушки та В. Шепеля. Деякі проблеми формування особистості в процесі професійної діяльності розглядаються в дослідженнях В. Гордієнко, Н. Алюшиної, Т. Малкової, О. Винославської, М. Кутаса, Г. Ложкіної, В. Сідака, Л. Мітіної, О. Сафіна, Л. Мороз, І. Сингаєвської, В. Семиченко, О. Бондарчука, В. Шимка та інших вчених. Формування особистості в процесі

професійної діяльності є багатограним процесом, що включає розвиток професійної ідентичності, набуття нових знань і навичок, управління стресом і вигоранням, ефективну комунікацію та конфлікт-менеджмент, а також підтримання мотивації та задоволеності роботою. Успішне вирішення цих проблем сприяє професійному зростанню та самореалізації працівника [4; 7; 8].

Психологічні особливості діяльності комерційних організацій досліджувалися на основі аналізу підходів до вивчення сутності організацій та їх функцій, а також специфіки різних видів організацій, представлених у роботах зарубіжних (М. Альберт, О. Віханський, Дж. Л. Гібсон, К. Девіс, Л. Джуелл, Д. Х. Доннеллі, Д. Іванцевич, Дж. Ньюстром, Е. Кірхлер, К. Майер-Песті, М. Мескон, В. Мольт, Б. Рюттінгер, А. Свенцицький, Р. Холл, Ф. Хедоурі, Е. Хофман та ін.) та вітчизняних (В. Галаган, Я. Раєвська, Я. Гончаренко, О. Ковальчук, М. Кононець, О. Когут, М. Корольчук, В. Корольчук, О. Лозовський, Д. Самойленко, Н. Лебедева, О. Щіпановська та ін.) дослідників. Психологічні особливості діяльності комерційних організацій включають мотивацію, організаційну культуру, комунікацію, психологічний клімат, професійний розвиток і баланс між роботою та особистим життям. Врахування цих аспектів дозволяє створити сприятливі умови для підвищення ефективності та продуктивності працівників, підвищити задоволеність роботою та знизити рівень стресу [2; 3; 6].

Метою статті є аналіз соціально-психологічних детермінант успішної діяльності працівників комерційних організацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Успішна діяльність працівників комерційних організацій залежить від багатьох чинників, включаючи мотивацію, комунікацію, лідерство, професійний розвиток, умови праці, визнання та баланс між роботою і особистим життям. Розуміння та врахування цих чинників дозволяє створити ефективну систему управління персоналом, що сприяє підвищенню продуктивності та досягненню стратегічних цілей організації.

Соціально-психологічні детермінанти, такі як внутрішня та зовнішня мотивація, ефективна комунікація, підтримка з боку керівництва, задоволеність робочими умовами та можливості для професійного розвитку, суттєво впливають на успішність діяльності працівників комерційних організацій. Зокрема, працівники, які відчувають високий рівень підтримки з боку керівництва та колег, мають можливості для кар'єрного зростання і професійного розвитку, а також працюють у сприятливому робочому середовищі, демонструють вищу продуктивність, задоволеність роботою та меншу схильність до професійного вигорання.

У дослідженні брали участь працівники компанії «BookChef» (м. Харків), яка займається видавництвом художньої літератури зарубіжних та вітчизняних письменників, кількістю 74 особи, віком від 25 до 45 років.

Відповідно до мети і завдань, дослідження включало два основні етапи: 1. На основі проведеної експертної оцінки успішності діяльності працівників комерційних організацій, всі досліджувані були розділені на дві групи. До першої групи увійшли успішні і високо успішні працівники, до другої – середньо- і низькі успішні працівники. 2. Проведена психодіагностика соціальних і психологічних чинників, які, на нашу думку, впливають на успішність виконання діяльності працівниками комерційних організацій.

Для вирішення поставлених завдань використовувалися такі психодіагностичні методики: «Анкета для експертної оцінки успішності діяльності працівників організації»; «Експрес-методика» для вивчення соціально-психологічного клімату групи, яка дозволяє виявити емоційний, поведінковий і когнітивний компоненти взаємин у колективі; «Методика багатофакторного дослідження особистості» Р. Кеттелла. Для статистичної обробки результатів використовувалися ϕ -критерії Фішера і t -критерій Стюдента.

За результатами експертної оцінки, всі досліджувані були розділеними на дві групи – до 1-ої групи (31 особа) увійшли успішні та високо успішні працівники організації, до 2-ої (43 особи) – середньо та низько успішні працівники. Результати дослідження оцінки соціально-психологічного клімату в організації представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Показники оцінки соціально-психологічного клімату групи працівниками комерційної організації (у %)

Компоненти	Оцінка	1 група	2 група	ϕ	p-рівень
Емоційний	Позитивна	54,3	33,8	1,62	<0,05
	Суперечлива	28,5	49,4	1,65	<0,05
	Негативна	17,2	16,8	0,03	>0,05
Поведінковий	Позитивна	31,7	27,5	0,33	>0,05
	Суперечлива	55,9	46,2	0,77	>0,05
	Негативна	12,4	26,3	1,09	>0,05
Когнітивний	Позитивна	45,2	25,8	1,57	<0,05
	Суперечлива	32,1	54,5	1,76	<0,05
	Негативна	22,7	19,7	0,24	>0,05

Отримані результати вказують на те, що досліджувані 1-ої групи більш позитивно оці-

нюють емоційний і когнітивний компоненти соціально-психологічного клімату, що склався в організації та її підрозділах. У досліджуваних 2-ої групи оцінки всіх компонентів соціально-психологічного клімату носять суперечливий характер. Тобто, можна сказати, що успішніші в діяльності працівники комерційної організації, оцінюють відносини, що склалися в колективі, більш позитивно, ніж менш успішні працівники. Психологічний клімат на емоційному рівні відображає взаємини, що склалися в колективі, характер ділової співпраці, ставлення до значущих явищ життя. Складається психологічний клімат завдяки груповому емоційному стану, який існує відносно невеликої проміжки часу і створюється ситуативними емоційними станами групи.

Велике значення для формування сприятливого соціально-психологічного клімату має те, наскільки робота для людини є цікавою, різноманітною, творчою, відповідає її професійному рівню, дозволяє реалізувати особистий потенціал, професійно зростати тощо. Привабливість роботи підвищують задоволеність умовами праці, оплатою, системою матеріального і морального стимулювання, соціальним забезпеченням, розподілом відпусток, режимом роботи, інформаційним забезпеченням, перспективами кар'єрного зростання, можливістю підвищити рівень професіоналізму, рівнем компетентності колег, характером ділових і особистих взаємин в колективі тощо. Задоволеність роботою залежить від того, наскільки її умови відповідають очікуванням суб'єкта і дозволяють реалізувати його інтереси, задовольнити потреби [9].

Таким чином, можна стверджувати, що сприятливий соціально-психологічний клімат в організації або суб'єктивне оцінювання його як позитивного, підвищує успішність діяльності працівників комерційних організацій.

Для дослідження особистісних особливостей працівників комерційної організації використовувалася «Методика багатофакторного дослідження особистості» Р. Кеттелла. Отримані результати представлені в таблиці 2.

Аналіз отриманих результатів здійснювався за блоками факторів. Перший блок – інтелектуальний, в нього входять фактори В, М, Q₁. За фактором В (високий рівень розвитку мислення – низький рівень розвитку мислення) показники значущо вищі у досліджуваних 1-ої групи (успішніші в діяльності працівники комерційної організації) в порівнянні з досліджуваними 2-ої групи (менш успішні в діяльності працівники). Відмінності між показниками значущі на $p \leq 0,05$ рівні за t -критерієм Стюдента. Результати дослідження свідчать про те, що рівень розвитку мислення є важливою детермінантою успішності працівників комерційних організацій. Успішні працівники мають

Таблиця 2
**Показники особистісних факторів
 у працівників комерційної організації
 (у стенах)**

Фактори	1 група	2 група	t	p-рівень
A	5,4	6,9	1,71	>0,05
B	6,1	3,8	2,12	<0,05
C	7,9	5,4	2,25	<0,05
E	7,3	6,1	1,55	>0,05
F	5,4	7,5	2,09	<0,05
G	7,6	4,8	2,41	<0,05
H	6,4	8,2	1,87	>0,05
I	4,8	6,2	1,65	>0,05
L	7,6	3,7	2,24	<0,05
M	4,8	6,5	1,91	>0,05
N	4,4	3,1	1,22	>0,05
O	3,3	6,9	1,42	<0,05
Q1	5,1	6,9	1,77	>0,05
Q2	4,4	3,6	1,12	>0,05
Q3	7,9	6,1	1,78	>0,05
Q4	6,5	4,3	2,13	<0,05

більш розвинене мислення, що дозволяє їм краще виконувати свої професійні обов'язки. Ці результати можуть бути використані для розробки програм розвитку когнітивних навичок з метою підвищення загальної продуктивності та ефективності працівників.

За факторами M, Q₁ значущих відмінностей між показниками досліджених груп виявлено не було.

Таким чином, успішніші працівники мають високий рівень розвитку абстрактно-логічного мислення, здатність до навчання, добре сприймають і засвоюють нову інформацію, толерантні до неясної та суперечливої інформації, що сприяє їхній професійній адаптації і ефективній професіоналізації в комерційній системі.

Другий блок – емоційно-вольовий – фактори: C, G, I, O, Q₃, Q₄. За фактором C (емоційна стабільність – нестабільність) показники значущо вищі у досліджуваних 1-ої групи, в порівнянні з показниками досліджуваних 2-ої групи (p ≤ 0,05). Це вказує на те, що емоційна врівноваженість є важливою детермінантою професійної успішності працівників комерційних організацій. Керівникам варто звернути увагу на розвиток емоційної стабільності персоналу для підвищення загальної продуктивності та ефективності.

За фактором G (усвідомленість – безпринципність) так само показники значущо вищі у досліджуваних 1-ої групи (p ≤ 0,05). Це вказує на те, що усвідомленість є важливою детермінантою професійної успішності працівників

комерційних організацій. Варто звернути увагу на розвиток принципності серед працівників.

За фактором O (схильність до почуття провини–впевненість в собі) виявлено значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ої та 2-ої груп (p ≤ 0,05). У досліджуваних 2-ої групи показники значущо вищі, що свідчить про те, що менш успішні працівники частіше відчують провину. Це може негативно впливати на їхню впевненість в собі та продуктивність професійної діяльності. Схильність до почуття провини призводить до зниження самооцінки, нерішучості та страху зробити помилку, що знижує їхню професійну продуктивність та ефективність.

За фактором Q₄ (внутрішня напруженість – розслабленість) виявлено значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ої та 2-ої груп (p ≤ 0,05). Показники вищі у досліджуваних 1-ої групи. Це свідчить про те, що успішні працівники часто відчують внутрішню напруженість, яка може бути пов'язана з високими вимогами до себе, прагненням досягти високих результатів та зосередженістю на роботі. Внутрішня напруженість може сприяти підвищенню продуктивності та ефективності, оскільки працівники, які відчують такий стан, часто більш організовані, відповідальні та мотивовані досягати своїх цілей. Однак, важливо враховувати ризики, пов'язані з постійним стресом, і впроваджувати стратегії для підтримання балансу між напруженістю та розслабленістю. Керівникам організації варто звернути увагу на необхідність впровадження програм управління стресом та підтримки ментального здоров'я працівників для збереження високої продуктивності та запобігання вигоранню.

За факторами I, Q₃ значущих відмінностей виявлено не було.

Таким чином, успішні працівники комерційних організацій мають емоційну стійкість, усвідомленість, принципність, а також високий рівень внутрішньої напруженості, що сприяє їхній ефективності. Менш успішні працівники частіше відчують провину, що знижує їхню продуктивність.

Третій блок – комунікативні властивості і особливості міжособистої взаємодії – фактори: A, H, F, E, Q₂, N, L. За фактором F (безтурботність–стурбованість) виявлено значущі відмінності між показниками досліджених 1-ої та 2-ої груп (p ≤ 0,05). У досліджуваних 2-ої групи показники вищі. Це вказує на те, що менш успішні працівники частіше відчують занепокоєння та тривогу. Стурбованість може негативно впливати на їхню здатність концентруватися на завданнях, приймати обґрунтовані рішення та ефективно виконувати свої обов'язки. Працівники, які схильні до стурбованості, можуть бути менш впевненими в собі, що знижує їхню продуктивність та ефективність.

За фактором L (підозрілість–довірливість) виявлено значущі відмінності між показниками досліджуваних 1-ої та 2-ої груп ($p \leq 0,05$). У досліджуваних 1 групи показники значно вищі. Це може означати, що успішні працівники більш обережні та критично налаштовані, що дозволяє їм уникати потенційних загроз і ризиків. Підозрілість може допомагати у виявленні проблем на ранніх стадіях, що сприяє прийняттю своєчасних та обґрунтованих рішень.

За факторами E, H, Q₂ і N значущих відмінностей виявлено не було.

Таким чином, успішні працівники комерційних організацій демонструють тактовність, дипломатичність, стриманість і схильність до критичного мислення, що сприяє їхній професійній успішності. Менш успішні працівники частіше відчувають стурбованість, що знижує їхню продуктивність.

Аналіз результатів дослідження свідчить про те, що успішні працівники комерційних організацій мають більш розвинене мислення, емоційну врівноваженість, усвідомленість, принциповість, підозрілість та внутрішню напруженість, що сприяє їхній професійній успішності. Менш успішні працівники частіше відчувають провину та стурбованість, що негативно впливає на їхню продуктивність.

Висновки. Виявлено деякі соціально-психологічні детермінанти успішної діяльності працівників комерційних організацій, а саме: сприятливий психологічний клімат в організації; розвинене мислення, емоційна врівноваженість, усвідомленість і принциповість, підозрілість, внутрішня напруженість. Ці результати можуть бути використані для розробки програм розвитку емоційної стабільності, усвідомленості, а також стратегій управління стресом для підвищення загальної продуктивності та ефективності працівників.

Перспективами подальших розвідок вважаємо проведення більш глибоких досліджень щодо ролі певних когнітивних навичок (аналітичного мислення, творчого мислення, прийняття рішень тощо) у визначенні професійної успішності працівників комерційних організацій; розробку та впровадження програм розвитку когнітивних навичок для підвищення продуктивності та ефективності працівників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Галаган В. В., Раєвська Я. М. Дослідження впливу соціально-психологічних чинників на психічне здоров'я працівників комерційних організацій. *Нау-*

кові записки. Серія: Психологія. 2024. №1. С. 31–37. <https://doi.org/10.32782/cusu-psy-2024-1-4>

2. Гончаренко Я. В. Зв'язок типів персоналу комерційних організацій щодо його орієнтації на клієнта з організаційним розвитком і організаційною культурою. *Організаційна психологія. Економічна психологія.* 2017. № 2–3 (9–10). С. 7–17.

3. Карамушка Л. М., Гончаренко Я. В. Типи персоналу комерційних організацій щодо орієнтації на клієнта: зв'язок з чинниками мезо– та мікрорівня. *Проблеми сучасної психології: зб. наук. праць Державного вищого навчального закладу «Запорізький національний університет» та Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України.* 2017. № 2(12). С. 61–68.

4. Ковальчук О. М. Методики для дослідження особливостей та чинників розвитку організаційної культури комерційних організацій. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Київ, 12–13 квітня 2018 року).* С. 132–133.

5. Когут О. О. Теоретичні аспекти дослідження розвитку організаційної культури *Організаційна психологія. Економічна психологія.* 2017. № 2–3 (9–10). С. 70–77.

6. Корольчук М. С., Корольчук В. М. Чинники професійного стресу у менеджерів з продажу. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Київ, 12–13 квітня 2018 року).* С. 73–74.

7. Лозовський О. М. Кадрова політика в підвищенні конкурентоспроможності підприємства. *Проблеми та перспективи розвитку інноваційної діяльності в Україні: матеріали XI Міжнародного бізнес-форуму (м. Київ, 22 березня 2018 року) / О. М. Лозовський.* – К., 2018. – С. 111–113.

8. Самойленко Д. О., Лебедева Н. Г. Дослідження зв'язку типу організаційної культури і відданості організації. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Київ, 12–13 квітня 2018 р).* С. 23–24.

9. Щіпановська О. Р. Структура соціально-психологічного клімату підприємства та форми його прояву. *Організаційна та економічна психологія в Україні: сучасні проблеми та перспективи розвитку: матеріали XIII Міжнародної науково-практичної конференції з організаційної та економічної психології (м. Київ, 12–13 квітня 2018 року).* С. 20–21.

СТВОРЕННЯ БЕЗБАР'ЄРНОГО СЕРЕДОВИЩА В КОНТЕКСТІ НАДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ ПРЕДСТАВНИКАМ ЛГБТ+ У РОБОЧОМУ СЕРЕДОВИЩІ

CREATING A BARRIER-FREE ENVIRONMENT IN THE CONTEXT OF PROVIDING PSYCHOLOGICAL SUPPORT TO LGBT+ PEOPLE IN THE WORKPLACE

У статті здійснено аналіз факторів, що впливають на здоров'я українців та їх благополуччя, а саме зростання темпу життя, рівня стресу, невизначеність та ризик втратити роботу, нездорові умови праці, стигматизація психічних розладів тощо. Окреслено, що психічне здоров'я є важливою складовою загального здоров'я – це стан, що дає змогу людині успішно справлятися з життєвими стресами, продуктивно працювати та вносити позитивний вклад у своє суспільство.

Зазначено, що безбар'єрність щодо турботи про психічне здоров'я працівників на робочому місці означає, що всі працівники, незалежно від їхніх особистих характеристик, мають рівний доступ до послуг з підтримки психічного здоров'я. Це включає працівників, які належать до стигматизованих груп у суспільстві, таких як ЛГБТ+ люди. Зазначено, що створюючи програму по турботі про психічне здоров'я працівників на робочому місці потрібно враховувати різні бар'єри, що можуть стояти на заваді інклюзивному доступу до послуг всього персоналу. Визначено основні аспекти принципу безбар'єрності з питань турботи про ментальне здоров'я працівників передбачають: створення сприятливого середовища, навчання персоналу, створення різних політик і процедур, зменшення стигми до та доступ до різних ресурсів. Резюмовано, що в процесі створення програм по турботу щодо ментального здоров'я ЛГБТ+ працівників важливо враховувати: досвід спеціалістів що будуть працювати, зокрема використання ними афінмативного підходу, підвищення толерантності та прийняття ЛГБТ серед персоналу для створення безпечного приймаючого середовища, збереження конфіденційності щодо сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності працівників, при використанні групових форм роботи орієнтуватись на закриту, конфіденційну групу для ЛГБТ+ людей. Надання психологічної підтримки працівникам ЛГБТ+ є важливим кроком для створення рівних та безпечних умов роботи.

Ключові слова: безбар'єрне середовище, інклюзивні послуги, психічне здоров'я, персонал організації, ЛГБТ+, психологічна підтримка.

The article analyzes the factors that affect the health of Ukrainians and their well-being, namely, the increase in the pace of life, stress levels, uncertainty and risk of losing a job, unhealthy working conditions, stigmatization of mental disorders, etc. It is emphasized that mental health is an important component of overall health – a condition that allows a person to successfully cope with life stresses, work productively and make a positive contribution to their society.

It is noted that barrier-free mental health care in the workplace means that all employees, regardless of their personal characteristics, have equal access to mental health services. This includes employees belonging to stigmatized groups in society, such as LGBT+ people. It is noted that when creating a program to take care of employees' mental health in the workplace, it is necessary to take into account various barriers that may hinder inclusive access to services for all staff. The main aspects of the principle of barrier-free mental health care for employees are identified, including: creating an enabling environment, staff training, creating various policies and procedures, reducing stigma and access to various resources. It is summarized that in the process of creating programs to take care of the mental health of LGBT+ employees, it is important to take into account: the experience of the specialists who will be working, in particular, their use of the affirmative approach, increasing tolerance and acceptance of LGBT people among the staff to create a safe accepting environment, maintaining confidentiality regarding the sexual orientation and gender identity of employees, when using group forms of work, focusing on a closed, confidential group for LGBT+ people. Providing psychological support to LGBT+ employees is an important step in creating an equal and safe working environment.

Key words: barrier-free environment, inclusive services, mental health, organization staff, LGBT+ people, psychological support.

УДК 159.9.019.4:001.8(045)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.35>

Діденко М.С.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри психології
Київський національний університет
культури і мистецтв

Левчук Т.А.

співзасновник
ГО «Точка опори ЮА»,
експерт із питань гендерну, рівності
та соціальної інклюзії;
аспірант
Національний університет біоресурсів
і природокористування України

Актуальність. Тривалий час в Україні тема психічного здоров'я була стигматизована в робочому контексті. Але низка факторів роблять питання психічного здоров'я на робочому місці сьогодні ще більш актуальним, а саме: зростання темпу життя та рівня стресу, повномасштабна війна, невизначеність та ризик втратити роботу, умови праці (тривоги, обстріли, відключення світла тощо), стигматизація психічних розладів та багато інших. Досі, вважається недоречним говорити про психо-

логічні проблеми та загострення емоційних станів. Будь-яка нетипова поведінка (наприклад, більший час на підготовку для виконання завдання, уникнення зорового контакту, емоційні реакції) чи запит на додаткові умови робочого простору (зміну освітлення, години роботи, які не перериваються нарадами та зустрічами, переважання письмового чи аудіального способу комунікації тощо) сприймаються як прояв слабкості чи нелояльності до компанії. Основна мета – продуктивність та

вміння дотримуватися термінів виконання поставлених завдань, незважаючи ні на що. Але все змінюється, психічні проблеми можуть мати негативний вплив як на роботодавців, так і на працівників.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питаннями психологічного здоров'я ЛГБТ+, здебільшого досліджується у працях зарубіжних дослідників, а саме Ви хочете, щоб я переписав текст з зображення кирилицею? Ось так виглядає текст на зображенні: Е. Алессі, Д. Барлоу, А. Гроссман, К. Спенсер, М. Лондон та ін., проте все частіше українські практики та науковці теж звертаються до цієї тематики – М. Гречаник, Т. Червінська, А. Прокурня, В. Хоменко. Проблемами психічного здоров'я на робочому місці активно займаються українські науковці Карамушка Л., Креденцер О., Дзюба Т. та ін.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до підходу ВООЗ, психічне здоров'я розуміється як стан благополуччя, за якого людина реалізує власні здібності, може впоратися зі звичайними стресами життя, може продуктивно та ефективно працювати на допомогу своїй громаді [13]. Наголошується, що психічне здоров'я пов'язане не тільки з хворобою або її відсутністю, а воно стосується благополуччя та переживання позитивних емоцій: життя людини, її роботи, стосунків, фізичного здоров'я та соціального середовища. Погіршення психічного зумовлене низкою факторів, серед яких дискримінація та соціальна ізоляція [5].

Через різні суспільно-економічні, історичні, культурні події в соціумі є групи, які частіше зазнають виключення, сегрегації чи дискримінації. Це може бути пов'язано з різними факторами, такими, як раса, етнічна приналежність, релігія, сексуальна орієнтація, гендерна ідентичність, соціальний статус, інвалідність та багато інших. У кожній компанії можуть бути свої переліки основних груп, які потребуватимуть врахування потреб з метою уникнення нерівного ставлення та дискримінації до них. Для цього ви можете провести анонімне опитування потреб ваших працівників і, орієнтуючись на нього, скласти програму з ментального здоров'я. У нашій статті ми детальніше зупинимось на групі ЛГБТ+¹ працівників, що складають від 4%-до 10% персоналу компанії.

Звіт про психічне здоров'я на роботі за 2021 рік, підготовлений Mind Share Partners у партнерстві з Qualtrics та ServiceNow, виявив, що працівники ЛГБТ+ частіше зіштовхуються з проблемами психічного здоров'я, зокрема з тривогою, депресією та вигоранням, а також стверджують, що їхня робота чи робоче середовище негативно впливають на психічне здоров'я [11]. Почуття відмінності та пересліду-

вання, переслідування та відсутність рольових моделей можуть сприяти почуттю ізоляції.

Також ЛГБТ+працівники більш ніж удвічі частіше повідомляли про те, що коли-небудь добровільно покидали попередню роботу через психічний стан.

Ситуація щодо дотримання прав та рівності ЛГБТ+спільноти в Україні доволі складна. Хоча існує законодавство, яке забороняє дискримінацію на підставі сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності, проте на практиці часто відбуваються порушення прав ЛГБТ+людей, зокрема з боку деяких праворадикальних чи релігійних організацій [1].

Згідно з дослідженням Національного демократичного інституту, яке було опубліковане в січні 2023 року [4]:

- 58% українців повністю погоджуються (32%) або швидше погоджуюся (26%), що ЛГБТ+ повинні мати рівні права.

- 56% українців повністю погоджуються (25%) або швидше погоджуюся (31%), що ЛГБТ+ мають право на цивільні партнерства.

- 54% українців повністю погоджуються (27%) або швидше погоджуюся (27%), що ЛГБТ+ мають право виходити на демонстрації для захисту своїх прав.

- 44% українців повністю погоджуються (20%) або швидше погоджуюся (24%), що ЛГБТ+ мають право укладати шлюби.

- 30% українців повністю погоджуються (14%) або швидше погоджуюся (16%), що ЛГБТ+ мають право усиновлювати дітей.

Наразі головними проблемами, пов'язаними з *непропорційним впливом війни* та гуманітарної кризи на вразливі категорії населення, зокрема представників ЛГБТ+спільноти, є:

- труднощі під час перетину блокпостів для трансгендерних людей з документами, що посвідчують особу, але не відповідають їхній гендерній ідентичності;

- дискримінаційне ставлення до ЛГБТ+спільноти під час поселення в місця постійного чи тимчасового прихистку під час внутрішнього переїзду;

- ймовірність втрати доступу або обмежений доступ до важливих ліків від ВІЛ чи замісної гормональної терапії;

- труднощі під час перетину кордону трансгендерними особами у випадку, коли гендерний маркер у документах, що посвідчують особу, не відповідає гендерній ідентичності.

Багато ЛГБТ+людей пішли захищати країну в лави Збройних сил України. Наразі вони стикаються з такими труднощами, які може вирішити прийняття закону про цивільні або ж реєстровані партнерства:

- не визнані юридично сім'ї військових не можуть отримати пільги та соціальні гарантії згідно з законом «Про соціальний та правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей»;

¹ ЛГБТ+ – це акронім для позначення лесбійок, геїв, бісексуальних та трансгендерних людей, а + означає, що бувають й інші ідентичності.

– неможливість з боку партнера/партнерки отримати одноразову фінансову допомогу у випадку загибелі на війні;

– неможливість отримати державну допомогу для сімей чи на оздоровлення;

– неможливість отримати 50-відсоткову знижку на користування житлом.

Роботодавцям потрібно врахувати, що після служби ЛГБТ+люди будуть вразливими як ветерани війни. А якщо через поранення буде отримано інвалідність, – то і як люди з інвалідністю.

Люди можуть стикатися з переслідуваннями та відвертою дискримінацією: дослідження [12] свідчать, що ЛГБТ+працівники заробляють на 22% менше, ніж не ЛГБТ+працівники. А коли справа доходить до звернення за психіатричною допомогою, багато хто стикається з додатковими бар'єрами – від пошуку терапевта, який сам є ЛГБТ+, розуміє потреби цієї спільноти або ж просто приймає їхню ідентичність [10].

Принцип безбар'єрності на робочому місці означає створення умов, де всі працівники мають рівні можливості та доступ до ресурсів для забезпечення на роботі свого благополуччя, зокрема і психічного. Цей принцип має на меті уникнення будь-яких перешкод, які можуть ускладнити чи обмежити працівників у піклуванні про своє ментальне здоров'я [1].

Психологічна підтримка – включає в себе різні заходи та практики, спрямовані на зменшення стресу, підвищення самопочуття та підтримку психологічного благополуччя співробітників. Важливо, щоб всі категорії працівників не залежно від їх статі, соціального статусу, посади, сексуальної орієнтації, місця проживання мали вільний доступ до всіх можливостей турботи про себе що пропонує роботодавець.

Основні аспекти принципу безбар'єрності з питань турботи про ментальне здоров'я працівників передбачають [1]:

Створення сприятливого середовища. Робоче місце має бути приємним і сприяти ментальному благополуччю працівників. Це може включати налагодження позитивної атмосфери, впровадження практик турботи про ментальне здоров'я та розробку політик, що сприяють добробуту. Важливо щоб політики включали і ознаку СОГІ (сексуальну орієнтацію і гендерну ідентичність).

Навчання та розуміння. Компанії повинні забезпечувати навчання працівників з питань ментального здоров'я, відповідні практики самопомоги та доступні ресурси. Розуміння причин та симптомів психічних проблем може допомогти вчасно розпізнати їх та почати займатися ними.

Розробку політик та процедур. Компанії повинні розробляти політики та процедури,

які враховують ментальне здоров'я працівників та охоплюють різні соціальні групи, які частіше почувуються виключеними або незахищеними через стигматизацію в соціумі. Це може передбачати гнучкі графіки роботи, змішану форму роботи офлайн-онлайн, можливості відпочинку, (вихідні, відпустки, сабатікал), психологічну підтримку та доступ до професійної допомоги. Роботодавцям важливо застосовувати інтерсекційний аналіз та підхід під час розробки стратегій, програм чи політик щодо різноманіття та інклюзії, адже може бути що людина поєднує в собі декілька ознак вразливості, наприклад, ЛГБТ+ветеран з інвалідністю.

Зменшення стигми. Компанії повинні працювати над створенням безпечного та недискримінаційного середовища, де працівники можуть відкрито говорити про свої ментальні стани без страху перед стигматизацією чи негативними наслідками, наприклад, звільненням. Додатково до загальних стресорів, що зараз переживають українці, особи, що ідентифікують себе приналежними до ЛГБТ+ переживають так званий *стрес меншин* – форма соціального стресу, який переживають індивіди та спільноти внаслідок їх приналежності до стигматизованих груп, щодо яких існують упередження та дискримінація, що спричинює наявність більшої кількості проблем зі здоров'ям, на відміну від тих людей, які не належать до груп меншин.

Доступ до ресурсів. Компанії варто забезпечити доступ до ресурсів, зокрема консультантів з психічного здоров'я, психологів або ж психіатрів, а також програм підтримки та інструментів для самопомоги. Це може передбачати відповідні страхові відшкодування чи допомогу в пошуку цих ресурсів.

Звичайно у більшості країн світу, виносити ЛГБТ як в окрему категорію турботи про ментальне здоров'я вже не так актуально, але в Україні все ж ще спостерігається багато випадків неприйняття, навіть з боку спеціалістів психічної сфери. У 2020 року правозахисна організація «Freedom House Ukraine» провела опитування щодо природи та поширення конверсійної терапії на основі методології «OutRight Action International» (міжнародної ЛГБТ-організації). Його результати засвідчили, що хоча українські психологи, психотерапевти та медики і послуговуються у своїй роботі МКХ10, та все одно ще трапляються фахівці, які пропонують клієнтам ті чи інші форми корекції сексуальної орієнтації.

Надання психологічної підтримки ЛГБТ+працівникам є важливою складовою створення рівних та безпечних умов праці.

Є щонайменше дві причини економічної вигоди для бізнесу турбуватися про ментальне здоров'я ЛГБТ+працівників [1]:

1. Збереження та залучення талантів. Забезпечення рівних можливостей та демонстрація толерантного ставлення до різних груп людей, зокрема ЛГБТ+, може допомогти залучити талановитих працівників до вашої компанії.

2. Підвищення продуктивності. Коли працівники відчувають, що їхніми проблемами та потребами переймаються роботодавці, вони можуть краще концентруватися на своїй роботі та підвищувати продуктивність. З іншого боку, якщо працівник постійно стикається з дискримінацією чи незручностями на роботі, це може суттєво знизити його продуктивність.

ЛГБТ+спільнота є нескінченно різноманітною та перехресною за своєю природою, але багатьох її членів об'єднує досвід бути іншими, особливо на робочому місці. Багато хто змушений приховувати свою гендерну ідентичність та сексуальну орієнтацію на роботі. Ті ж, хто відкрився, часто обмежують себе, аби відповідати усталеним «нормам». Наприклад, чоловіки можуть одягати не такий яскравий одяг, а жінки – фарбуватися, хоч і не мають такого бажання.

Хтось розкриває свою сексуальну орієнтацію чи гендерну ідентичність за власним бажанням, а хтось – мимоволі. Багато хто змушений відповідати на нав'язливі розпитування, гендерно нечутливе ставлення, некоректні коментарі та інші види мікроагресії.

Підтримка психічного здоров'я на роботі вимагає стратегічного підходу. Ця відправна точка передбачає певні дії (як великі, так і малі, проактивні та реактивні), які керівники та керівниці компаній можуть використовувати для підтримки психічного здоров'я ЛГБТ+ на робочому місці.

Наприклад, зараз українські компанії розпочали розробку та адаптацію ветеранських програм, але варто пам'ятати, що саме ветерани та ветеранки – це люди, які можуть мати перехресні ознаки: серед них багато жінок, вони можуть мати інвалідність, бути ЛГБТ+людиною.

Коли роботодавець прагне забезпечити ЛГБТ+людей якісними психологічними послугами, важливо звернути увагу на те, чи має психолог досвід роботи з ЛГБТ+спільнотою, чи позитивно ставиться до різноманіття та чи може забезпечити безпечну і прийнятну для ЛГБТ+людини атмосферу.

Важливо щоб фахівець послуговався у своїй роботі афірмативним підходом щодо тематики СОГІ. Афірмативна терапія – це метод психотерапії, який використовується для підтримки та захисту прав ЛГБТ-клієнтів. Її мета – допомогти ЛГБТ-людям прийняти свою сексуальну орієнтацію або гендерну ідентичність, а також надати їм підтримку при камінг-ауті та налагодженні стосунків з близькими людьми, зустрічі з різними стресовими факторами.

Проявами афірмативного підходу в консультуванні з ЛГБТ+ можуть бути [2]:

1. *Обізнаність консультантів в тематиці СОГІ.* Консультанти мають знати відмінності між сексуальною орієнтацією та гендерною ідентичністю. Володіти сучасною міжнародною інформацією з тематики СОГІ, орієнтуватись у різних варіантах проявів ідентичності. Варто відмовитись від екзотизації ЛГБТ – сприймати людину як щось незвичайне, особливе. Для цього подивіться художні та документальні фільми на відповідну тематику, щоб мати більше прикладів.

2. *Безоціночне ставлення спеціаліста до СОГІ клієнта та валідація.* Якщо ви як спеціаліст маєте певні культурні чи релігійні цінності, що заважають вам об'єктивно, екологічно та толерантно працювати з клієнтами ЛГБТ+, краще відмовитися від такої взаємодії.

3. *Створення позитивного середовища на робочому місці* – рекомендація ЛГБТ-дружніх матеріалів для читання, літератури та ресурсів, підтримка місяцю гордості, тощо.

4. *Використання правильної термінології та коректних формулювань* у всі документах; використання імені якому надає перевагу клієнт(ка); до трансгендерних осіб не використовуємо – місгендерінг, варто звертатись в тому гендері в якому просить особа; не використовуйте слова чи дії, що підсилюють дисфорию; не вдавайтесь до гетеронормативних припущень, натомість варто запитувати про партнера клієнта, або в якому гендерні зручніше звертатись, чи який займенник використовувати. Рекомендовано, використовувати гендерно-нейтральні запитання. Наприклад, краще запитати : «чи перебуваєте ви у стосунках?»; «чи маєте сексуального партнера чи партнерку?», замість «ви одружені», «маєте дружну чи чоловіка», «маєте бойфредна?» тощо. Якщо маєте сумніви щодо того, як говорити про ідентичність клієнтів – місгендерінг, варто звертатись в тому гендері в якому просить особа; не використовуйте слова чи дії, що підсилюють дисфорию; не вдавайтесь до гетеронормативних припущень, натомість варто запитувати про партнера клієнта, або в якому гендерні зручніше звертатись, чи який займенник використовувати. Рекомендовано, використовувати гендерно-нейтральні запитання. Наприклад, краще запитати : «чи перебуваєте ви у стосунках?»; «чи маєте сексуального партнера чи партнерку?», замість «ви одружені», «маєте дружну чи чоловіка», «маєте бойфредна?» тощо. Якщо маєте сумніви щодо того, як говорити про ідентичність клієнтів – запитайте. Якщо щось не розумієте, запитуйте у клієнтів, не бійтесь просити привести приклад.

5. *Неупередженість та відмова від припущень.* Важливо розуміти, що кожна людина має унікальну історію, пов'язану з особистим відкриттям та розкриттям своєї сексуальної орієнтації та/або гендерної ідентичності. У роботі з ЛГБТ важливо пам'ятати: не всі особи, котрі мають одностатеві стосунки, ідентифікують себе як геї, лесбійки чи бісексуали; сексуальна орієнтація – це не лише про секс, а весь спектр людських стосунків; некоректно робити припущення про сексуальний «репертуар» клієнта, якщо це прямо не стосується запиту;

6. *Конфіденційність.* Інформація, отримана психологом під час роботи з клієнтом, не підлягає свідомому чи випадковому розголошенню і має бути представлена таким чином, аби вона в жодному разі не могла скомпрометувати ні клієнта, ні фахівця.

Якщо розділити психологічні консультації на індивідуальні та групові, то останні підійдуть ЛГБТ+людині лише у двох випадках:

– атмосфера в команді дозволяє людині бути відкритою та відверто говорити про власні потреби;

– групові консультації проводяться виключно для ЛГБТ+людей.

Для того щоб роботодавцям надавати якісну підтримку турботи про психічне здоров'я своїм працівникам ЛГБТ+ засновану на принципах безбар'єрності варто врахувати такі аспекти [1]:

1. *Створити безпечне середовище.* Гарантувати безпеку та комфорт своїм працівникам ЛГБТ+, надавши їм можливість вільно демонструвати свою стать та сексуальну орієнтацію без страху зіткнутися з дискримінацією.

2. *Забезпечити конфіденційність.* Важливо, щоб відомості про працівника не стали доступними для колег, які можуть їх використати з негативною метою.

3. *Забезпечити доступ до психологічної підтримки.* Для цього можна задіяти як внутрішні, так і зовнішні ресурси.

4. *Надавати інформацію про ресурси ЛГБТ+.* Наприклад, розсилка з переліком дружніх сервісів або фахівців.

5. *Запровадити політику відкритості та рівності.* Важливо працювати над забезпеченням всі співробітників рівних можливостей, незалежно від їхньої статі, сексуальної орієнтації чи гендерної ідентичності.

6. *Розвивати розуміння та толерантність.* Це можна зробити за допомогою навчання і тренінгів щодо дотримання прав ЛГБТ+людей.

7. *Створити ресурсу групи підтримки.* У ній ЛГБТ+працівники можуть обговорювати свої проблеми та ділитися досвідом з іншими.

Надання психологічної підтримки працівникам ЛГБТ+ є важливим кроком для створення рівних та безпечних умов роботи.

Висновки. Впровадження принципу безбар'єрності на робочому місці в контексті

турботи про ментальне здоров'я працівників сприяє створенню більш здорового та продуктивного робочого середовища, де люди можуть розкривати свій потенціал і досягати успіху, зменшує прояви емоційного вигорання та наслідків стресу серед працівників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончаренко Я., Діденко М., Карамушка Т., Касьян Т., Левчук Т., Медко А., Текуч М. Робота-турбота: Як зберегти ментальне здоров'я працівників. Поради для роботодавців / за заг. ред. М. Діденко. Київ: ГО «Точка опори ЮА», 2023.

2. Діденко М. Афірмативний підхід у консультуванні ЛГБТ+ підлітків: український контекст // Проблеми сучасної психології» № 32 / 2024. Діденко М. Афірмативний підхід у консультуванні ЛГБТ+ підлітків: український контекст // Журнал сучасної психології N1 (32), 2024. С. 53-60

3. Діденко М., Дмитренко О., Козлова А., Павловська О. Як працювати з ЛГБТ: Путівник для психологів та психотерапевтів. Методичні рекомендації із психологічної роботи з представниками ЛГБТ/ за заг. ред. М. Діденко. Київ: ГО «Точка опори ЮА», 2021 р. – Біла Церква: ТОВ «Білоцерківдрук». – 49с.

4. Дослідження Національного демократичного інституту. URL: <https://www.ndi.org/publications/ndi-january-2023-poll-opportunities-and-challenges-facing-ukraines-democratic>

5. Карамушка Л.М. Психічне здоров'я персоналу організації в умовах війни: Навч.-методичний посібник. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 124 с.

6. Людмила Карамушка «HEALTHY ORGANIZATIONS»: сутність, основні напрямки та методи активності для збереження психічного здоров'я персоналу // Організаційна психологія. Економічна психологія. № 2-3 (23) / 2021. С. 40-49.

7. Burton, C. M., Marshal, M. P., Chisolm, D. J., Sucato, G. S., & Friedman, M. S. (2013). Sexual minority-related victimization as a mediator of health disparities in sexual minority youth: A longitudinal analysis. *Journal of Youth and Adolescence*, 42(3), 394–402.

8. Corliss H. L., Cochran S. D., Mays V. M., Greenland S., Seeman T. E. (2009). Age of minority sexual orientation development and risk of childhood maltreatment and suicide attempts in women. *Am. J. Orthopsychiatry* 79, 511–521

9. International statistical classification of diseases and related health problems. – 10th revision, WHO., edition 2010. V.-3 – 201 с.

10. Investing in treatment for depression and anxiety leads to fourfold return // <https://www.who.int/en/news-room/detail/13-04-2016-investing-in-treatment-for-depression-and-anxiety-leads-to-fourfold-return>

11. Mental Health at Work Report (2021) // URL: <https://www.mindsharepartners.org/mentalhealthatworkreport-2021>

12. The big LGBTQ+ wage gap problem // <https://www.bbc.com/worklife/article/20220603-the-big-lgbtq-wage-gap-problem>

13. WHO. «Mental health» (2022). <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/mental-health-strengthening-our-response>. URL: <https://www.mindsharepartners.org/mentalhealthatworkreport-2021>

РОЗРОБКА КОРОТКОГО ОПИТУВАЛЬНИКА ПОКАЗНИКІВ УЯВЛЕНЬ СТУДЕНТІВ ПРО КАР'ЄРНИЙ УСПІХ

DEVELOPMENT OF A SHORT QUESTIONNAIRE OF INDICATORS OF STUDENTS' REPRESENTATIONS ABOUT CAREER SUCCESS

Метою дослідження є розробка короткого опитувальника показників суб'єктивного та об'єктивного кар'єрного успіху методом завершення речень. Збір даних проводився онлайн і проходив у шість етапів: три етапи теоретичного дослідження та три етапи емпіричного дослідження (пілотажне дослідження, перевірка надійності, ретестова перевірка). Вибірку склали українські студенти різних закладів вищої освіти, загальною кількістю 701 особа. Результати дослідження свідчать про позитивний кореляційний зв'язок між усіма розробленими реченнями, зокрема найвищими показниками кореляції є «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені.» та «настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість.» ($R = .582$; $p < .01$). З'ясовано показник внутрішньої узгодженості короткого опитувальника: коефіцієнт Альфа-Кронбаха сягає $\alpha = .783$. Встановлено, що в уявленнях студентів про кар'єрний успіх переважає суб'єктивний показник, відтак 14,7% студентів закінчували п'ять речень з шести запропонованих, вбачаючи у кар'єрному успіху особисте задоволення. Констатовано, що об'єктивний успіх помітно займає нижчу позицію в порівнянні з суб'єктивними показниками, оскільки 8,8% студентів продовжували речення, які стосуються матеріального забезпечення та достатку. Така кількісна та якісна оцінка полегшує виявлення цінностей та прагнень студентів в їх системі уявлень стосовно кар'єрного успіху. В нашому дослідженні, ми фіксували свою увагу на об'єктивних та суб'єктивних показниках отриманих значень та відмітили, що більшість уявлень студентів про кар'єрний успіх, стосуються суб'єктивних переживань, оскільки продовження речення словом «задоволення» зустрічається найчастіше з усіх варіантів відповідей, що вказує на переважання внутрішнього ставлення до кар'єрного успіху респондентів. Підсумовуючи результати розробки короткого опитувальника методом завершення речення, важливо відзначити, що всі психометричні показники демонструють високу ретестову надійність і доцільність у вивченні уявлень студентів про кар'єрний успіх.

Ключові слова: кар'єрний успіх, метод завершення речень, суб'єктивний успіх, об'єктивний успіх, уявлення.

The article aims to develop a short questionnaire of indicators of subjective and objective career success using the sentence completion technique. Data collection for the study was conducted online and took place in six stages: three stages of theoretical research and three stages of empirical research (pilot study, reliability check, test-retest reliability). The study involved 701 Ukrainian students of various higher education institutions. The results of the study indicate a positive correlation between all the sentences in particular the highest correlation indicators are «I believe that career success will bring me...» and «the day will come when my career will give me the opportunity to...» ($R = .582$; $p < .01$). The indicator internal consistency of the short questionnaire $\alpha = .783$ (a measure of internal consistency or reliability) was revealed. It was established that the subjective indicator prevails in students' representations about career success therefore, 14.7% of students finished five sentences out of six offered represent their career success as personal satisfaction. It was found that objective success is significantly lower compared to subjective indicators, as 8.8% of students continued sentences that refer to financial support and prosperity. Such quantitative and qualitative assessment facilitates the identification of students' representations in their system of ideas regarding career success. In our study, we fixed our attention on objective and subjective indicators of the obtained values and noted that the majority of students' representations about career success relate to subjective experiences, since the continuation of the sentence with the word «satisfaction» occurs most often among all options results, which indicates the predominance of the internal attitude to the career success of the respondents. Therefore, summarizing the results of the development of a short questionnaire using of sentence completion technique it can be concluded that all sentences of the questionnaire exhibit high test-retest reliability indicators.

Key words: career success, sentence completion technique, subjective success, objective success, satisfaction, representations.

УДК 159.955.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.36>

Назаренко Н.М.

аспірантка кафедри психології
Херсонський державний університет;
дослідницький центр психологічних
функцій та дисфункцій
дослідницький підрозділ: 7475
Руанський державний університет
Нормандії, Франція

Вступ. В наші дні, існує широке поле дослідження кар'єрного успіху, однак більшість запропонованих методик потребують української адаптації, модифікації чи розробки інструментів. Найчастіше, у своїй дослідницькій діяльності психологи вдаються до використання спеціальних опитувальників, тестів та шкал [10; 3]. Водночас, численні переваги методу завершення речень, були виділені в попередніх дослідженнях [10; 11; 17], де було з'ясовано, що спосіб завершення речень займає все ж менше часу та більш

інформативний, ніж опитування із запитаннями, оскільки завершуючи речення, респонденти використовують власні слова для опису своєї думки, свого ставлення і таким чином, вони дають більше спонтанних і чесних відповідей порівняно з традиційними анкетами, що є головним у нашому дослідженні уявлень студентів про кар'єрний успіх.

Варто зауважити, що у більшості досліджень кар'єрного успіху містяться об'єктивні (дохід, кількість професійних просувань) та суб'єктивні (задоволеність кар'єрою) критерії [2; 12]

і є максимально актуалізованими дослідженнями у контексті вивчення кар'єрних досягнень, дозволяючи проаналізувати питання, як люди уявляють та розуміють своє професійне життя і у чому полягає логіка їхньої діяльності. Характерно, що суб'єктивна кар'єра описує пережитий досвід окремої людини, як її унікальну історію, особистісні значення, які кожна людина надає своїй роботі, де спогади розуміються, як реконструкції, пов'язані з певним почуттям людини. Що стосується об'єктивної кар'єри, то вона визначає посаду особистості на основі ідентифікованих характеристик. Таким чином, об'єктивний успіх – це зовнішня оцінка спостережуваних критеріїв, кількісно визначене значення, прикріплене до будь-якої соціальної позиції, яка має контрольні показники, зовнішні по відношенню людини, це результати, які можна перевірити, те що спостерігається (наприклад, позиція в організації чи зарплата). В свою чергу, суб'єктивний успіх походить від оцінки предмета, це ті відчуття, які люди мають стовно своєї кар'єри, їхні цінності чи особисті цілі. Отже, в даному випадку, система відліку є внутрішньою, де доступ до успіху досягається через самоаналіз, а не через зовнішню експертизу [16]. Варто додати, що успішність людини найчастіше оцінюється на основі критеріїв, пов'язаних з її суб'єктивними вимірами, ядром яких виступають мотиваційно-ціннісні утворення [12].

Слід підкреслити, що успіх кар'єри визначається оцінкою досягнень особистості, які можуть бути реальними або уявними [8;16]. Все частіше підкреслюється твердження, що суб'єктивний успіх відноситься до почуття отримання результату в процесі досягнення найважливіших цілей людини, таких як щастя та її внутрішній світ [8]. Суб'єктивний успіх кар'єри розуміється, як багатогранна конструкція з певними нюансами, який потребує якісних досліджень, спрямованих на опитування респондентів про те, що саме для них означає успіх у кар'єрі [7]. За словами М. Артур, С. Хапової, С. Вільдерома [2] людина має унікальні кар'єрні прагнення, а оцінка суб'єктивного успіху в кар'єрі, залежить від їх цінностей. Крім того, автори підкреслюють необхідність проведення саме якісного дослідження з метою вивчення суб'єктивних критеріїв, які люди використовують для досягнення успіху у кар'єрі. Підкреслимо те, що якісний підхід враховує індивідуальні відмінності і, врешті-решт дає змогу прийти до ширшого бачення як суб'єктивного, так і об'єктивного успіху в кар'єрі. Відомо, що найважливішим компонентом суб'єктивного успіху є задоволеність своєю кар'єрою [7]. Отже, у процесі дослідження різноманітних питань які стосуються кар'єрного успіху, науковці використовують різні інструменти для вимірювання та отри-

мання наукового розуміння уявлень, потреб чи мотивації досліджуваних стосовно кар'єрного успіху. В свою чергу Дж. Бріско та ін. [3], проливають світло на питання суб'єктивного розуміння кар'єрного успіху, розробивши нову суб'єктивну шкалу успіху в кар'єрі, яка дозволяє розглянути відмінності в успішності кар'єри як всередині, так і між культурами, а отже є унікальною серед доступних на даний момент вимірювань тим, що вона розроблена та підтверджена для широко представлення національних культур.

Зупинячись на вивченні техніки завершення речень, варто зазначити, що один з основних наших інтересів полягає в можливості зібрати більше якісних даних, що можна зробити дистанційно. Ми знаходимо важливим, що техніка завершення речення (The Sentence Completion Technique (SCT)) сприяє розкриттю внутрішніх переживань, ставлення, мотивації чи потреби особистості, провокує як свідомі, так і несвідомі спроби самозахисту та є одним з найпопулярніших інструментів оцінки в різних наукових сферах [20;11]. Такий підхід покращує індекси психологічного захисту, ніж ті які використовуються в шкалах опитувальників, наприклад самооцінки і т.ін. [17; 11]. Проективні методи використовуються в психології для отримання інформації про думки, мотивацію та почуття особистості [10]. Ці підходи розроблені для того, аби стимулювати респондентів через представлення їм потенційно неоднозначних стимулів, щоб виявити глибоко вкорінені різні форми особистих даних. Проективні методи допомагають виявити приховані мотивації та цінності [15]. Зауважимо, що Д. Шмідт, К. Небе, К. Лаллеманд [20] вивчали використання техніки завершення речень для перевірки впливу варіацій основи речення на результат його завершення і довели, що зміна формату основи речення впливає на характер відповіді, що надалі сприятиме створенню оптимальних опитувань завершення речень у взаємодії людини з компютером. К. Лаллеманд та Є. Мерс'є [11] використовували метод завершення речень для вивчення досвіду та потреб онлайн-читачів, результати яких підтверджують економічність та ефективність техніки завершення речень у розкритті почуттів та мотивації опитуваних. Науковці розглядають SCT, як перспективну альтернативу відкритому запитанню (які зазвичай мають низький рівень відповідей) або запитання з кількома варіантами відповіді. Техніка завершення речень займає менше часу, ніж співбесіда, але є більш інформативною, ніж опитування із запитаннями з кількома варіантами відповідей. Завдяки цьому дослідженню дослідники підкреслювали, що використання дистанційних онлайн-опитувань методом завершення речень може сприяти більш еко-

номічному збору глибоких якісних даних. Водночас, У. Ріджвей та ін. [17] зазначали, що техніка завершення речень може стати в нагоді у відборі військового персоналу серед кандидатів на програму оперативної та військової безпеки з високим ризиком. Крім того, дослідники перевірили зв'язок між вербальним захистом (SCT) та особистісними якостями (невротизм, екстраверсія, приємність та сумлінність), а також загальною когнітивною здатністю [17].

Враховуючи специфіку нашої наукової роботи, де дослідження уявлень вимагає збору як кількісних так і якісних показників, відсутність обмежень у техніці завершення речень, є головною перевагою, долаючи обмеження стандартизованих опитувальників та не обмежуючи досліджуваних попередньо визначеним словником, подібним до того, який зазвичай використовується в шкалах.

Отже, широке поле використання техніки завершення речень вимагає більше знань про практику побудови, впровадження та аналізу опитувань щодо завершення речень. Найголовніше те, що відомо дуже мало розробок використання опитування завершення речень в українських дослідженнях кар'єрного успіху, саме тому ми вважаємо за необхідне розробити короткий опитувальник методом завершення речень для подальшого його впровадження у науковому дослідженні уявлень студентів про кар'єрний успіх.

Метою нашого дослідження є розробка та консолідація опитувальника показників суб'єктивного та об'єктивного кар'єрного успіху методом завершення речень для діагностики уявлень студентів про кар'єрний успіх і презентувати його психометричні властивості.

Методи.

Учасники. У відповідності до психометричних вимог процедура перевірки розробленого короткого опитувальника на достовірність і надійність, проводилась поетапно і основна вибірка складалася загальною кількістю з 701 студента закладів вищої освіти. Опитування проходило у шість етапів з часовим інтервалом від 4 до 6 тижнів. Під час першого етапу емпіричного дослідження, 206 респондентів брали участь в опитуванні методом завершення речень, для визначення релевантних речень, які в подальшому ми могли використати для розробки короткого опитувальника задля визначення суб'єктивних та об'єктивних показників кар'єрного успіху в уявленнях студентів. При проведенні повторного опитування для підтвердження надійності визначених нами незавершених речень вибірка налічувала 241 респондент. Для встановлення ретестової надійності визначених нами та підтверджених незавершених речень для розробки короткого опитувальника, вибірка складалася з 254

особи. Збір даних тривав з березня 2024 по травень 2024 року.

Процедура та інструменти. Для досягнення поставленої мети ми запропонували студентам пройти електронне опитування, доступне через веб-платформу Google Forms. Посилання на опитування було розповсюджене нами серед закладів вищої освіти в електронному вигляді для самостійного заповнення у месенджерах (Telegram, Viber) та електронної пошти, зі збереженням обробки даних та гарантованої анонімності. Студентам було запропоновано завершити кожне речення першими словами, які спали на їх думку. Компенсація за участь не була передбачена.

В процесі огляду існуючих варіантів техніки завершення речень, варто зауважити, що цей метод поєднує в собі проєктивну методіку та опитувальник, де респондентам пропонується початок речень для його завершення у той спосіб, який є значущим для них [11; 10; 17]. Техніка завершення речень заснована на загальноприйнятому принципі опитування «заповніть бланки», а отримані дані, науковці інтерпретували кількісно, використовуючи напівоб'єктивну систему оцінки, а також якісно – для визначення зони психосоціального конфлікту серед респондентів [11]. Традиційно, цей метод використовувався в психодіагностиці для вивчення суб'єктивних переживань особистості, її уявлень та очікувань. Л. Солі та А. Сміт [19], підкреслюючи переваги методіки завершення речень, наголошували на легкості її використання, в отриманні якісних чи кількісних показників. Дана методіка виявляє ставлення особистості, мотивацію та уявлення у процесі збору інформації, відображаючи перспективи бачення ситуації респондентів.

Отже, на першому етапі теоретичного дослідження, ми провели теоретико-методологічний аналіз, вивчили наукові дані, емпіричні показники характеристик переліку суб'єктивних і об'єктивних значень успіху в кар'єрі особистості, що стало для нас підґрунтям: розробки орієнтовного списку незакінчених речень; виокремлення відповідних показників суб'єктивних та об'єктивних спрямувань особистості; перетворення якісних показників в кількісні; підрахунку отриманих відповідей для вимірювання суб'єктивних чи об'єктивних показників в уявленнях студентів про кар'єрний успіх. На цьому етапі дослідження ми були зацікавлені, насамперед, відповідністю запропонованих речень заданій тематиці. Таким чином, цей методологічний підхід був важливим кроком для встановлення релевантних речень, відповідно розроблених, до формату короткого опитувальника задля визначення суб'єктивних та об'єктивних показників кар'єрного успіху в уявленнях студентів. Для кожного

речення розглядалися такі статистичні показники, як коефіцієнт кореляції, що вказує міру узгодженості кожного твердження. У результаті проведеного аналізу короткий опитувальник був скорочений до шести речень, оскільки надійність окремих речень для обох аспектів об'єктивних і суб'єктивних значень на першому етапі емпіричного дослідження, не було підтверджено.

Змістовно, уявлення студентів про кар'єрний успіх ми визначаємо за допомогою двох блоків: суб'єктивний і об'єктивний [2; 3; 8; 12; 21].

Суб'єктивний блок виступає основою суб'єктивного відчуття задоволення або незадоволення від професійної діяльності людини. Сформована цінність та усвідомлена мотивація людини стосовно її кар'єри, в якості її основних професійних орієнтирів – є базовим показником суб'єктивного уявлення про кар'єрний успіх. Тим більше, що успішність людини найчастіше оцінюється на основі критеріїв, пов'язаних з її суб'єктивними вимірами, ядром яких виступають мотиваційно-ціннісні утворення [12; 21].

Об'єктивний блок пов'язаний з відчутними досягненнями людини, наприклад матеріальними компонентами такими як дохід, просування по кар'єрним сходам, де професійні досягнення оцінюються суспільними нормами [21].

Другий етап емпіричного дослідження полягав в підтвердженні надійності короткого опитувальника методом завершення речень. Учасники повторно заповнили короткий опитувальник призначений для виявлення показників суб'єктивного та об'єктивного кар'єрного успіху методом завершення речень, який складається з 6 незавершених речень, які потребують завершення.

На третьому етапі емпіричного дослідження ми встановили ретестову надійність короткого опитувальника показників уявлень студентів про кар'єрний успіх методом завершення речень.

З метою перетворення якісних показників в кількісні, ми створили дослідницьку групу експертів з трьох членів. В процесі аналізу, відповіді респондентів, які стосувалися суб'єктивного кар'єрного успіху були позначені цифрою 1, об'єктивного успіху – цифрою 2, нейтральні (це відповіді, які за оцінкою експертів не включали точних показників суб'єктивного чи об'єктивного успіху) – були позначені цифрою 3. Всі члени дослідницької групи, незалежно один від одного, оцінювали та обчислювали підсумкові бали для кожного типу відповідей, а також загальний бал по двом показникам: об'єктивного та суб'єктивного. Оцінюючи відповіді на завершення речень, члени дослідницької групи дотримувалися, попередньо затверджених усіма членами групи, характеристик суб'єктивних та об'єктивних показників, які були виокремлені нами на першому етапі тео-

ретичного дослідження. Будь-які розбіжності, що виникали в процесі підрахунку відповідей, вирішувалися шляхом обговорення та досягнення консенсусних значень.

Організація дослідження. Дослідження проводилося у шість етапів.

Перший етап теоретичного дослідження: теоретико-методологічне аналізування, узагальнення наукових даних із проблеми уявлень особистості про кар'єрний успіх; вивчення показників суб'єктивних і об'єктивних спрямувань особистості в кар'єрному просуванні; розгляд техніки завершення речень; визначення основних стратегій дослідження; сформульовано припущення.

Другий етап теоретичного дослідження: розробка списку незавершених речень.

Третій етап теоретичного дослідження: створення дослідницької групи експертів для підрахунку результатів опитування, обговорення та визначення основних характеристик суб'єктивних та об'єктивних показників в інтерпретаціях відповідей опитуваних.

Перший етап емпіричного дослідження: проведення пілотажного варіанту емпіричного дослідження для попереднього встановлення доцільності обраних речень, перетворення якісних показників в кількісні; інтерпретація отриманих даних дослідження; виконання статистичної обробки.

Другий етап емпіричного дослідження: проведення емпіричного дослідження для підтвердження надійності короткого опитувальника методом завершення речень.

Третій етап емпіричного дослідження: проведення ретестової перевірки надійності короткого опитувальника методом завершення речень, сформульовано висновки.

Статистичний аналіз. У процесі математично-статистичної обробки даних ми використали програмні застосунки: IBM SPSS v. 23.0 та MS Office Excel 2019; методи: кількісне та якісне аналізування результатів дослідження, описову статистику, коефіцієнт кореляції К. Пірсона, надійність досліджувалася на основі моделі Кронбаха, з обчисленням коефіцієнту узгодженості α (Cronbach's alpha).

Результати. На першому етапі емпіричного дослідження ми виявили високу кількість позитивних кореляційних зв'язків лише між шістьма реченнями опитувальника, що дало нам підстави розглядати їх як взаємопов'язаними між собою. Водночас, між реченнями «в кар'єрному успіху я маю надію на...» та «мій кар'єрний успіх буде стосуватися/стосується...» – позитивної кореляції не було досягнуто з жодним із загальних речень, що вказує на низький рівень значущості, як на рівні $p < .05$, так і на рівні $p < .01$. У табл. 1 представлено дані, що ілюструють кореляційний аналіз усіх речень.

Отже, за результатами кореляційного аналізу, на першому етапі емпіричного дослідження, ми виявили, що речення «я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання...» має найвищий кореляційний показник з реченням «в майбутньому кар'єрний успіх здається мені...» та становить $R=.527$; $p < .01$. У реченні «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені...» нами було помічено найбільшу кількість високих позитивних зв'язків на рівні $p < .01$.

Наступним кроком на першому етапі дослідження була перевірка надійності короткого опитувальника сумарно за всіма реченнями, де показник коефіцієнта Альфа-Кронбаха сягав позначки менше допустимого рівня надійності і становив .214. Таким чином, наступним нашим завданням було впорядкувати опитувальник та прибрати речення, які мали низькі кореляційні зв'язки, чим досить сильно знижували показник коефіцієнта Альфа-Кронбаха. Після визначення та формування незавершених речень ми запропонували студентам знову пройти опитування.

На другому етапі емпіричного дослідження перевірки психометричних показників, опитувальник методом завершення речень налічу-

вав 6 речень. На цьому етапі, наше дослідження було спрямоване на підтвердження надійності короткого опитувальника, де вибірка складалась із 241 студента. Сила кореляційних зв'язків між реченнями вказує на високу надійність опитувальника. У табл. 2 представлено дані, що ілюструють кореляційний зв'язок.

Ми підкреслюємо, що більшість кореляцій мають статистичну значущість на рівні $p < .01$. Крім того, речення «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені...» та «завдяки успішній кар'єрі я зможу...» після повторної перевірки мають коефіцієнт узгодженості вищий за попередні показники, де найвищий зв'язок становить між реченням «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені...» та «настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість...» ($R=.582$; $p < .01$). Ми спостерігаємо, що загалом коефіцієнт зв'язку не вищий за попередні спостереження та з найсильніших показників кореляції поєднують наступні зв'язки: «настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість...» і «я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання...» ($R=.569$; $p < .01$); «в майбутньому кар'єрний успіх здається мені...» і «настане день коли моя кар'єра

Таблиця 1

Кореляція показників значущості незавершених речень (n=206)

Шкала	1	2	3	4	5	6	7	8
КУМП		.367**	.134	.421**	.292**	.077	.427**	.418**
КУО	.367**		.075	.395**	.527**	.054	.227**	.195*
КУС	.134	.075		.059	.003	-.062	.149	.088
КУЦ	.421**	.395**	.059		.195*	-.117	.295*	.391**
МКРЗМ	.292**	.527**	.003	.195*		.324	.446**	.473**
КУМН	.077	.054	-.062	-.117	.324		-.274	.245
НДКНМ	.427**	.227**	.149	.295*	.446**	-.274		.361**
ЗУК	.418**	.195*	.088	.391**	.473**	.245	.361**	

Примітка: КУПМ – я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені; КУО – я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання; КУС – мій кар'єрний успіх буде стосуватися/стосується; КУЦ – кар'єрний успіх це; МКРЗМ – в майбутньому кар'єрний успіх здається мені; КУМН – в кар'єрному успіху я маю надію на; НДКНМ – настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість; ЗУК – завдяки успішній кар'єрі я зможу; * – $p < .05$ – достовірний зв'язок (шрифт напівжирний); ** – $p < .01$ – достовірний зв'язок (шрифт напівжирний).

Таблиця 2

Кореляція показників значущості незавершених речень (n=241)

Шкала	1	2	3	4	5	6
КУМП		.417**	.386**	.318**	.582**	.431**
КУО	.417**		.395**	.362	.569**	.183*
КУЦ	.386**	.395**		.206*	.217	.403**
МКРЗМ	.318**	.362	.206*		.511**	.421**
НДКНМ	.582**	.569**	.217	.511**		.347**
ЗУК	.431**	.183*	.403**	.421**	.347**	

Примітка: КУПМ – я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені; КУО – я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання; КУЦ – кар'єрний успіх це; МКРЗМ – в майбутньому кар'єрний успіх здається мені; НДКНМ – настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість; ЗУК – завдяки успішній кар'єрі я зможу; * – $p < .05$ – достовірний зв'язок (шрифт напівжирний); ** – $p < .01$ – достовірний зв'язок (шрифт напівжирний).

надасть мені можливість..» ($R=.511$; $p < .01$); «завдяки успішній кар'єрі я зможу..» і «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені..» ($R=.431$; $p < .01$); «завдяки успішній кар'єрі я зможу..» і «настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість..» ($R=.421$; $p < .01$); «я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені..» і «я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання..» ($R=.417$; $p < .01$); «кар'єрний успіх це..» і «завдяки успішній кар'єрі я зможу..» ($R=.403$; $p < .01$). Слабшими, але значимими є зв'язки між реченнями: «в майбутньому кар'єрний успіх здається мені..» і «кар'єрний успіх це..» ($R=.206$; $p < .05$); «завдяки успішній кар'єрі я зможу..» і «я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання..» ($R=.183$; $p < .05$). Цікаво, що при повторній перевірці показник не набув первинної значимості між реченнями «настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість..» і «кар'єрний успіх це..» ($R=.217$; $p > .05$) та «в майбутньому кар'єрний успіх здається мені..» і «я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання..» ($R=.362$; $p > .05$). Загалом, майже всі речення опитувальника мають адекватні зв'язки в діапазоні від $R=.347$; $p < .01$ до $R=.582$; $p < .01$, що дозволяє підкреслити його достатню ефективність.

Не менш важливим кроком, було проведення аналізу зведених характеристик опитувальника, де дисперсія розподілу становить $SD^2 = .71$. За допомогою методу Альфа-Кронбаха ми узгодили речення всередині опитувальника, які демонструють високу надійність, оскільки коефіцієнт (α) сягав $\alpha=.783$. Отже, повторне дослідження надійності опитувальника підтверджує його високу надійність та доцільність використання при вивченні уявлень студентів про кар'єрний успіх. Крім того, достовірність короткого опитувальника ми визначали, орієнтуючись на критерій помилки виміру, як статистичного показника, що характеризує міру точності підібраних речень, наш аналіз демонструє велику кількість показників вимірюваної окремої якості ($280 \cdot 12 = 3360$ вимірювань та у повторі, при подвоєнні вимірюваної якості -6720) помилки вимірювання, яка знаходиться в межах ймовірності від .01 до .05, що підкреслює нормований двохсигмальний розподіл значень, тобто 95% достовірної ймовірності. Отже, такі умови, дозволяють нам підкреслити істинність вимірюваних властивостей з помилкою, яка не перевищує 5%, що підтверджує достовірність короткого опитувальника, який може застосовуватись у психодіагностиці.

З метою отримання загальної оцінки вивчення суб'єктивних та об'єктивних показників уявлень студентів про кар'єрний успіх, ми провели аналіз зведених значень за спостереженнями (див. рис. 1).

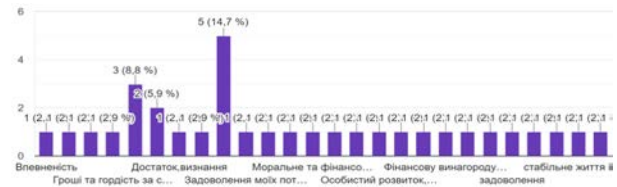

Рис. 1. Показники зведених значень за спостереженнями короткого опитувальника

Примітка: 5, 2, 1 – частота повторень серед відповідей респондентів

На рис.1 ми демонструємо головну частину відповідей респондентів, в об'єднаному варіанті частоти повторюваностей їх відповідей. За результатами проведеного аналізу, робимо висновок, що 14,7% студентів продовжували кар'єрний успіх, як задоволення. З помітною різницею у відсотковому значенні 8.8% студентів зробили свій вибір в бік матеріального забезпечення та достатку, чим підтверджуємо більшість наукових робіт [2; 12; 16; 7; 21], що суб'єктивний успіх має характеристики, що стосуються задоволення особистості, її внутрішнього відчуття до певного явища чи об'єкта, а об'єктивний успіх визначається більш зовнішніми чинниками, які мають показник покращення фінансового чи організаційного становища (наприклад: заробітна плата чи службове підвищення).

Зробивши аналіз ретестової перевірки короткого опитувальника, ми отримали показники, які мають коефіцієнт вищий за 0.7, а також всі речення взаємопов'язані між собою, що вказує на високу надійність короткого опитувальника.

Дискусія. У контексті обговорення, досліджуваного нами феномену, варто зазначити, що опитування на завершення речень (SCTs) містять емеленти, слова або фрази, які особистість доповнюють своїм власним баченням, що надає прямі та непрямі підказки до психологічної значущості вимірюваного показника та особисто важливої інформації [17]. Деякі вчені, розглядаючи відповіді респондентів, вивчають незвичайні формулювання, неологізми, повторення [11; 15; 19], але найчастіше, психологи інтерпретують відповіді техніки завершення речення, якісно на основі змісту речень респондентів і, як правило, інформація, представлена в відповідях, використовується для отримання уявлення про сфери явища, яке вивчається. Надаючи респондентам, нейтральний стимул, ми їх стимулюємо розкрити латентний, інший зміст, який вони можуть і не усвідомлювати [20].

Розробляючи короткий опитувальник, ми усвідомлювали, що для вивчення суб'єктивного успіху існують відповідні діагностичні інструменти, а от об'єктивний успіх вимірю-

вався частіше одним пунктом, який стосується заробітної плати людини, про яку вона сама повідомляє [5].

То ж підтверджена нами надійність показника Альфа-Кронбаха $\alpha = .783$ є чітким сигналом, що розроблений короткий опитувальник методом завершення речень, доцільний у спрямуваннях вимірювання як об'єктивних, так і суб'єктивних показників, оскільки відповіді респондентів такі як: «фінансова винагорода, заробляти багато грошей, шлях по кар'єрних сходах, матеріальна незалежність, впливова посада, висока заробітна плата» підтверджують результати досліджень об'єктивного успіху, де він може бути перевірений загальнозживаними показниками (заробітна плата, керівна посада, кількість просувань) та оцінений неупередженою третьою стороною [5; 9].

В отриманих результатах показників суб'єктивного успіху Д. Палечек, С. Бергнера та Р. Рибнічек [13], було підкреслено, що суб'єктивний кар'єрний успіх оцінювався індивідуально людиною, як досягнення чи задоволеність роботою. У дослідженні було вказано заробітну плату та керівну посаду для операціоналізації об'єктивного кар'єрного успіху та задоволеність роботою для вивчення суб'єктивного кар'єрного успіху [13], про що ми, також зазначаємо, вивчаючи дану проблематику.

Перспективним напрямом у розвитку наукової проблеми ми вбачаємо розкриття мотиваційних аспектів внутрішніх складових уявлень студентів про кар'єрний успіх, наприклад у дослідженні Е. Алтай [1], було помічено, що бажання працювати з дітьми було сильним мотиваційним чинником особистості, як і одним із джерел задоволення, що визначало вибір кар'єри для педагогів [1]. Отже, наукове спрямування в бік вивчення мотивації особистості покращить розуміння складності об'єктивних та суб'єктивних уявлень студентів, чинників формування та стимулів до індивідуального вибору професійного напрямку у досягненні кар'єрного успіху.

Висновки. Аналіз отриманих даних у процесі розробки та консолідації короткого опитувальника показників суб'єктивного та об'єктивного кар'єрного успіху методом завершення речень для діагностики уявлень студентів про кар'єрний успіх, надає підстави стверджувати про його достатньо високу ефективність та ретестову надійність. Перевірка внутрішньої угодженості розроблених речень продемонструвала високі результати, де було з'ясовано позитивні кореляційні зв'язки між усіма розробленими реченнями. Проведений аналіз підтверджує, що всі елементи короткого опитувальника методом завершення речень, є несуперечливими, доцільними та відповідними до вимірюваного питання, де його особливості розкриваються в інтерпретації резуль-

татів. Отже, ми можемо зазначити, що короткий опитувальник є інструментом, який придатний для використання онлайн, дозволяє швидко виявити та встановити дані які презентують суб'єктивні чи об'єктивні критерії уявлень особистості про кар'єрний успіх, про що свідчать результати отриманих відповідей студентів, де суб'єктивний показник є найвищим серед інших уявлень студентів про кар'єрний успіх.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Altay E. Professional Aspirations among Pre-Service Teachers: Personal Responsibility, Time Perspectives, and Career Choice Satisfaction. *Australian Educational Researcher*. 2017. V. 44 (3). P. 275-297 DOI: 10.1007/s13384-017-0234-y
2. Arthur M.B., Khapova S.N., Wilderom C.P.M. Career success in a boundaryless career world. *Journal of Organizational Behavior*. 2005. V. 26 (2). P. 177-202. https://www.researchgate.net/publication/227605031_Career_success_in_a_boundaryless_career_world
3. Briscoe, J. P., Kaše, R., Dries, N., Dysvik, A., Unite, J. A., Adeleye, I., Andresen, M., Apospori, E., Babalola, O., Bagdadli, S., Çakmak-Otluoglu, K. Ö., Casado, T., Cerdin, J. L., Cha, J. S., Chudzikowski, K., Dello Russo, S., Eggenhofer-Rehart, P., Fei, Z., Gianecchini, M., ... Zikic, J. Here, there, & everywhere: Development and validation of a cross-culturally representative measure of subjective career success. *Journal of Vocational Behavior*. 2021. V. 130. P. 1-23. Article 103612. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103612>
4. Ebbinghaus H.Z. Über eine neue methode zur prüfung geistiger fähigkeiten and ihre anwendung bei schulkindern [About a new method for testing intellectual abilities]. *Psychologie und Physiologie der Sinnesorgane*. 1897. V. 13. P. 401-457 <https://echo.mpiwg-berlin.mpg.de/ECHOdocuView?url=/permanent/vlp/lit10284/index.meta&viewMode=auto>
5. Hildred K., Piteira M., Cervai S., Pinto J.C. Objective and subjective career success: individual, structural, and behavioral determinants on European hybrid workers. *Frontiers in Psychology*. 2023. 14 :1161015 <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1161015>
6. Jackson D., Richardson J., Grant Michelson G., Munir R. Perceptions and experiences of career success among aspiring and early career accountants and the role of organisational support. *Accounting & Finance*. 2023. V. 63. P. 229-245. <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/acfi.13029>
7. Janssen, E., van der Heijden, B., Akkermans, J. & Audenaert, M. Unraveling the complex relationship between career success and career crafting. *Journal of Vocational Behavior*. 2021. V. 130. 103620. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2021.103620>
8. Khalil Ait Saïd. La satisfaction de carrière et le succès de carrière perçu. L'effet modérateur des ancrés de carrière. *Revue française de gestion*. Lavoisier. 2020. Vol. 0(7). P. 25-47. https://www.cairn.info/load_pdf.php?ID_ARTICLE=RFG_292_0023&download=1
9. Koekemoer E., Olckers C., Schaap P. The subjective career success of women: The role of personal resources. *Frontiers in Psychology*. 2023. 14:1121989. <https://doi:10.3389/fpsyg.2023.1121989>

10. Kujala S., Walsh T., Nurkka P., Crisan M. Sentence completion for understanding users and evaluating user experience. *Interacting with Computers*. 2014. V. 26(3). P.238–255. https://www.researchgate.net/publication/251237380_Sentence_Completion_for_Understanding_Users_and_Evaluating_User_Experience

11. Lallemand C., Mercier E. Optimizing the Use of the Sentence Completion Survey Technique in User Research: A Case Study on the Experience of E-Reading. *In CHI Conference on Human Factors in Computing Systems (CHI '22)*. New Orleans, LA, USA. ACM, New York. 2022. V. 319. P. 1–18 <https://doi.org/10.1145/3491102.3517718>

12. Lebègue T. L'aréussite de carrière entrepreneuriale des femmes. *Dans Revue de l'Entrepreneuriat*. 2015. Vol. 14. P. 93–127. <https://www.cairn.info/revue-de-l-entrepreneuriat-2015-1-page-93.htm>

13. Paleczek, D., Bergner, S., & Rybnicek, R. Predicting career success: Is the dark side of personality worth considering? *Journal of Managerial Psychology*. 2018. V. 33(6). 437–456. <https://doi.org/10.1108/JMP-11-2017-0402>

14. Pan J., Zhou W. How Do Employees Construe Their Career Success: An improved measure of subjective career success. *International Journal of Selection and Assessment*. 2015. Vol. 23 (1). P. 45-58. <https://doi.org/10.1111/ijsa.12094>

15. Paul M.W., Hackett P.M.W., Suvak J.M., Gordley-Smith A. *Projective Techniques and Sort-Based Research Methods*. Routledge. New York. 2023. 151p. <https://dokumen.pub/projective-techniques-and-sort-based-research-methods-9781032259673-9781032259680-9781003285892.html>

16. Pralong J. Vygostki, la carriéologie profane et le succès de carrière. *Management & Avenir*. 2011. V. 2 (42). P. 89-110. <https://DOI10.3917/mav.042.0089>

17. Ridgway W.B., Morgan Ch.A., Picano J.J., Roland R.R., Rabinowitz Y.G. Sentence completion test defensiveness and success in US military personnel selection. *Journal of Research in Personality*. 2023. V. 104. 104384 <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2023.104384>

18. Rotter, J. B., Rafferty, J. E. *The Rotter Incomplete Sentences Blank manual* (2nd ed.). Psychological Corporation. New York, 1950. <https://ia600209.us.archive.org/25/items/rotterincomplete00rott/rotterincomplete00rott.pdf>

19. Soley L.C., Smith A.L. *Projective techniques for social science and business research*. The Southshore Press: U.S.A. Milwaukee. 2008. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/14725860903106260>

20. Schmidt D., Nebe K., Lallemand C. Sentence Completion as a User Experience Research Method: Recommendations From an Experimental Study. *Interacting with Computers*. 2024. iwae002. <https://doi.org/10.1093/iwc/iwae002>

21. Wadhwa, S. Examining role of personality in professional success in South Asian Employees. *Journal of Positive School Psychology*. 2022. Vol. 6(3). P. 6292–6302. <https://www.journalppw.com/index.php/jpsp/article/view/3536/2315>

Додаток Appendix

Короткий опитувальник показників уявлень студентів про кар'єрний успіх (Н. Назаренко, 2024)

Інструкція: «Вам необхідно прочитати та закінчити речення одним або декількома словами»

Я вважаю, що кар'єрний успіх принесе мені.....

Я уявляю свій кар'єрний успіх, як отримання.....

Кар'єрний успіх це.....

В майбутньому кар'єрний успіх здається мені.....

Настане день коли моя кар'єра надасть мені можливість.....

Завдяки успішній кар'єрі я зможу.....

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ НАДІЙНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТЕХНІЧНОГО ПРОФІЛЮ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF THE PROFESSIONAL RELIABILITY OF FUTURE TECHNICAL PROFILE SPECIALISTS

У статті окреслено психологічні особливості формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю. Проблема психологічних особливостей формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю є важливою та актуальною для педагогіки і психології вищої школи. Це пов'язано як із загальними цивілізаційними змінами, що вимагають особистісного виміру професійного становлення здобувачів освіти, так і з компетентнісним підходом, який став фундаментом сучасної вищої освіти. Мета дослідження передбачала виявлення психологічних особливостей формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю. Історія вивчення професійної надійності налічує великий часовий проміжок і є предметом дослідження гуманітарних та соціальних наук. Різні підходи до аналізу та розуміння сутності явища спричиняє його неоднакове розуміння. Згідно з авторською думкою, доцільно виділити такі інваріантні складові даного феномена: 1) відповідні індивідуально-особистісні риси особи; 2) наявність професійних компетентностей; 3) здатність і готовність ефективно застосовувати професійні компетентності. Аналіз наявних освітньо-професійних програм технічного профілю дозволив виокремити такі шляхи формування професійної надійності, як 1) розробка спекурсів, присвячених формуванню і розвитку індивідуально-особистісних рис та професійних компетентностей фахівців технічного профілю; 2) розробка окремих модулів у наявних фахових дисциплінах, що сприяють формуванню і розвитку індивідуальних та професійних компонентів особистості фахівця технічного профілю; 3) включення до практичної підготовки фахівців технічного профілю завдань, що сприяють формуванню професійної надійності; 4) проведення позааудиторної роботи, спрямованої на формування і розвиток індивідуально-особистісних рис та професійних компетентностей майбутніх фахівців технічного профілю. Виявлено, що найбільш ефективними засобами формування професійної надійності у психологічному аспекті є залучення різноманітних творчих завдань і проєктів. Важливим засобом є залучення інформаційно-комунікаційних технологій. Суттєву роль відіграють екскурсії та майстер-класи. Дієвим засобом формування професійної надійності виступають тренінги, дебати, ділові та рольові ігри.

Ключові слова: професійна компетентність, професійна надійність, технічні спеціальності, психологія.

The article outlines the psychological features of the formation of professional reliability of future technical specialists. The problem of psychological features of the formation of professional reliability of future specialists of a technical profile is important and relevant for pedagogy and psychology of higher education. This is connected both with the general civilizational changes, which require a personal dimension of the professional formation of those seeking education, and with the competence approach, which has become the foundation of modern higher education. The purpose of the study involved the identification of psychological features of the formation of professional reliability of future technical specialists. The history of the study of professional reliability spans a long period of time and is the subject of research in the humanities and social sciences. Different approaches to the analysis and understanding of the essence of the phenomenon cause its unequal understanding. According to the author's opinion, it is appropriate to single out the following invariant components of this phenomenon: 1) corresponding individual and personal traits of a person; 2) availability of professional competences; 3) ability and willingness to effectively apply professional competences. The analysis of the existing educational and professional programs of the technical profile made it possible to single out such ways of formation of professional reliability as 1) development of special courses dedicated to the formation and development of individual and personal traits and professional competences of specialists of the technical profile; 2) development of separate modules in existing professional disciplines that contribute to the formation and development of individual and professional components of the personality of a technical specialist; 3) inclusion in the practical training of specialists of the technical profile of tasks that contribute to the formation of professional reliability; 4) conducting extracurricular work aimed at the formation and development of individual and personal traits and professional competencies of future technical specialists. It was found that the most effective means of forming professional reliability in the psychological aspect are the involvement of various creative tasks and projects. An important means is the involvement of information and communication technologies. Excursions and workshops play an important role. Trainings, debates, business and role-playing games are effective means of building professional reliability.

Key words: professional competence, professional reliability, technical specialties, psychology.

УДК 159.09.072
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.37>

Шаповал І.О.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. Інноваційні зміни в сучасній українській освіті з необхідністю призводять до трансформації загальної педагогічної парадигми вищої школи. На перший план виходять не кінцеві знання та вміння, якими має оволодіти майбутній фахівець,

а компетенції, що розвиваються впродовж усього життя. Це повною мірою стосується професійного становлення майбутніх фахівців технічного профілю.

У контексті вищезазначеного постає проблема розвитку професійної надійності здо-

бувачів освіти, адже саме вона є показником сформованості їхньої фахової компетентності. Слід зазначити, що важливу роль при цьому має не тільки педагогічний, але і психологічний фундамент.

Особистісно-орієнтоване навчання передбачає підвищення уваги до індивідуальності здобувача освіти, а отже, формування його професійної надійності має відбуватися з урахуванням психологічних аспектів. Таким чином, проблема психологічних особливостей формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю є важливою та актуальною для сучасної педагогіки і психології вищої школи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У відповідності з зазначеною проблематикою, наукові публікації можна класифікувати за двома основними напрямками – дослідження, присвячені професійній надійності, та дослідження, орієнтовані на формування і характеристику особливостей здобувачів освіти технічного профілю. В рамках першого напрямку можна виділити публікації, присвячені сутнісним особливостям професійної надійності як психолого-педагогічного феномена (В. В. Корнещук [5], І. Лантух [7], Г. В. Ложкін [9], І. О. Шаповал [14]) і формуванню професійної надійності з точки зору окремих спеціальностей (В. В. Іваненко [2], Ю. В. Лопатюк [10], О. О. Солтик [12], В. О. Тюріна [13]). В рамках другого напрямку розглядаються особливості підготовки фахівців технічного профілю в цілому (О. Ісаєва [3], І. М. Козловська [4], Л. Марцева [11]) та в окремих аспектах (Ж. Б. Богдан [1], А. Литвин [8]).

Мета статті – виявлення психологічних особливостей формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю. Для цього виконуються наступні завдання: 1) уточнення поняття професійної надійності в контексті технічної освіти; 2) окреслення шляхів формування професійної надійності; 3) з'ясування психологічних аспектів формування професійної надійності в рамках технічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Історія вивчення професійної надійності налічує великий часовий проміжок і є предметом дослідження гуманітарних та соціальних наук. Різні підходи до аналізу та розуміння сутності явища спричиняє його неоднакове розуміння.

Наприклад, В. В. Корнещук визначає професійну надійність як стан фахівця, що базується на двох основних параметрах, зокрема природних властивостях особистості та набутих професійних характеристиках. При цьому зазначені характеристики мають вирізнятися сталістю в часі, результативністю та ефективністю [5, с. 68].

На думку І. Лантуха, професійна надійність визначається перш за все її процесуаль-

ними характеристиками, а саме механізмами регуляції та показниками результативності [7, с. 155].

І. О. Шаповал наводить три варіанти розуміння професійної надійності. У першому варіанті йдеться про здатність і готовність людини до виконання свої професійних обов'язків. У другому варіанті зазначається властивість людини підтримувати стійку працездатність за певних умов та режимів роботи. У третьому варіанті йдеться про здатність і готовність виконувати роботу вчасно та з достатньою якістю в межах індивідуально-психологічних особливостей [14, с. 208].

З точки зору О. О. Солтика, професійна надійність визначається передусім через такі три параметри, як безпомилковість, ефективність та самовіддача [12].

Наявні визначення та міркування з приводу особливостей професійної надійності дозволяють вичленувати концептуальні [6] складові феномена: 1) відповідні індивідуально-особистісні риси особи; 2) наявність професійних компетентностей; 3) здатність і готовність ефективно застосовувати професійні компетентності.

На даний момент існують дослідження, присвячені особливостям формування професійної надійності з точки зору окремих спеціальностей. Наприклад, у статті О. В. Лопатюк йдеться про такий засіб формування професійної надійності майбутніх пілотів, як спортивний туризм [10].

В. О. Тюріна характеризує особливості формування у майбутніх офіцерів запасу професійної надійності в екстремальних умовах. Дослідниця вважає, що цей процес є багатофакторним і відбувається шляхом ускладнення загальної структури через видозміни у якісному та кількісному складі її елементів. Зокрема, йдеться про посилення професійної мотивації, розширення суб'єктивного досвіду та удосконалення професійно значущих якостей [13, с. 246].

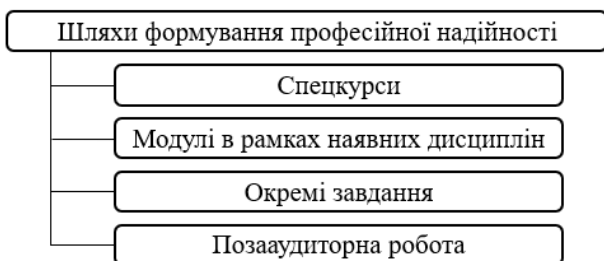
В центрі уваги В. В. Іваненка знаходиться проблематика реалізації професійної надійності викладача фізичного виховання закладу вищої освіти. При цьому перший критерій надійності, безпомилковість, виражається в роботі серцево-судинної системи викладача; другий критерій, продуктивність, характеризує комунікативні здібності педагога; третій критерій, ефективність, відповідає за користь психологічних витрат викладача під час заняття [2, с. 16].

Вищесказане свідчить про те, що професійна надійність є психологічним феноменом, сутність якого варіюється в залежності від конкретного фаху. Отже, для визначення шляхів формування професійної надійності спеціалістів технічного профілю був здійснений аналіз

наявних освітньо-професійних програм галузі знань 12 Інформаційні технології, 13 Механічна інженерія, 14 Електрична інженерія, 16 Хімічна інженерія та біоінженерія, 17 Електроніка, автоматизація та електронні комунікації, 18 Виробництво та технології, 19 Архітектура та будівництво.

Виходячи з сутності виділених вище компонентів феномена професійної надійності та проаналізувавши спеціальні (фахові) компетентності освітньо-професійних програм технічного профілю, можна виділити шляхи формування професійної надійності:

- 1) розробка спецкурсів, присвячених формуванню і розвитку індивідуально-особистісних рис та професійних компетентностей фахівців технічного профілю;
- 2) розробка окремих модулів у наявних фахових дисциплінах, що сприяють формуванню і розвитку індивідуальних та професійних компонентів особистості фахівця технічного профілю;
- 3) включення до практичної підготовки фахівців технічного профілю завдань, що сприяють формуванню професійної надійності;
- 4) проведення позааудиторної роботи, спрямованої на формування і розвиток індивідуально-особистісних рис та професійних компетентностей майбутніх фахівців технічного профілю (рис. 1).

Рис. 1. Шляхи формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю

Безперечно, важливу роль у формуванні професійної надійності відіграють не тільки педагогічні технології, а й ефективний та грамотний психологічний підхід. Таким чином, в рамках підготовки майбутніх фахівців технічного профілю варто орієнтуватися не тільки на необхідність передачі певної сукупності професійних знань, але й залучити психологічні методи й засоби, здатні не тільки покращити загальну фахову підготовку, але й посприяти удосконаленню важливих індивідуально-особистісних рис.

Згідно з авторською позицією, психологічні аспекти формування професійної надійності в рамках технічної освіти передбачають наступне:

- 1) організація майстер-класів від успішних представників відповідного технічного фаху;
- 2) організація відвідувань студентами центрів / виробництв / майстерень для знайомства з технічними новинками як промислового, так і кустарного типу;
- 3) залучення інформаційно-комунікаційних технологій для знайомства здобувачів освіти з кращими іноземними зразками виробництва певного технічного профілю;
- 4) проведення психологічних тренінгів для формування і розвитку індивідуально-особистісних рис характеру, що сприяють становленню професійної надійності;
- 5) проведення ділових та рольових ігор, що сприяють формуванню і розвитку професійної компетентності;
- 6) проведення дебатів, які поглиблюють критичне мислення, удосконалюють комунікативну та соціокультурну компетентності;
- 7) розробка технічних завдань із творчим компонентом, орієнтованим на розвиток як загальних, так і фахових компетентностей;
- 8) організація виконання студентами проєктів, які б враховували не тільки технічну складову, але й аксіологічну, екологічну, соціальну, культурну тощо.

Таким чином, окреслені шляхи формування професійної надійності характеризуються значущими психологічними аспектами. Проведений аналіз дозволяє співвіднести виділені шляхи формування професійної надійності та відповідні психологічні засоби (табл. 1).

Таблиця 1

Шляхи формування професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю у психологічному аспекті

Засоби та методи навчання	Окремі спецкурси	Модулі в рамках курсів	Окремі завдання	Позааудиторна робота
Майстер-класи	+	+		+
Екскурсії	+	+		+
Залучення ІКТ	+	+	+	+
Тренінги	+			+
Ділові та рольові ігри	+			+
Дебати	+			+
Творчість	+	+	+	+
Проєкти	+	+	+	+

Найбільш ефективними засобами формування професійної надійності у психологічному аспекті є залучення різноманітних творчих завдань і проектів. Вони можуть бути реалізовані як у межах різнотипних аудиторних занять, так і в рамках позааудиторної діяльності.

Важливим засобом є залучення інформаційно-комунікаційних технологій, адже вони виконують кілька важливих завдань: 1) зближують людей поза залежністю від їхнього фактичного місця перебування, соціокультурних умов, часового проміжку тощо; 2) дозволяють студентам впевнитися у затребуваності їхньої майбутньої професії; 3) демонструють різні підходи до втілення схожих задач, що, з одного боку, наштовхує на нові ідеї, з іншого – сприяє виникненню здорової конкуренції.

Суттєву роль відіграють екскурсії та майстер-класи, адже вони забезпечують безпосереднє знайомство з цікавими розробками та їхніми авторами, дозволяють відчутти, що майбутній професійний шлях не абстрактний, а має конкретне втілення.

Крім цього, дієвим засобом формування професійної надійності виступають тренінги, дебати, ділові та рольові ігри. Їхнє проведення найбільш доцільно в рамках окремих спецкурсів чи позааудиторної діяльності, що дозволяє сфокусуватися не тільки на розвитку суто професійних компетентностей, але й на удосконаленні індивідуально-особистісних рис майбутніх фахівців технічного профілю.

Висновки і перспективи дослідження.

Формування професійної надійності сучасних фахівців технічного профілю є важливою та актуальною задачею педагогічної та психологічної науки. На даний момент існують різнотипні визначення поняття професійної надійності, а проведений аналіз дозволяє зробити висновок про їхню різноплановість. Згідно з авторською думкою, доцільно виділити такі інваріантні складові даного феномена: 1) відповідні індивідуально-особистісні риси особи; 2) наявність професійних компетентностей; 3) здатність і готовність ефективно застосовувати професійні компетентності.

Аналіз наявних освітньо-професійних програм технічного профілю дозволив виокремити такі шляхи формування професійної надійності, як спецкурси, моделі в рамках наявних дисциплін, окремі завдання та позааудиторна робота. З психологічної точки зору найбільш адекватними їм є залучення майстер-класів, екскурсій, інформаційно-комунікаційних технологій, тренінгів, ділових та рольових ігор, дебатів, завдань із творчим компонентом і проектів. Перспективи дослідження вбачаються у практичних розробках психологічного характеру, що сприятимуть формуванню і розвитку професійної надійності майбутніх фахівців технічного профілю.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Богдан Ж. Б., Підбуцька Н. В. Критичне мислення як гнучка навичка фахівця технічного профілю. *Наукові перспективи. Серія: Психологія*. 2023. № 9(39). С. 513-528. URL: [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9\(39\)-513-528](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2023-9(39)-513-528) (дата звернення: 06.05.2024).
2. Іваненко В. В. Складники та шляхи реалізації професійної надійності викладача фізичного виховання закладу вищої освіти в сучасних умовах. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 68. Т. 2. С. 14-18. URL: <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.68-2.2> (дата звернення: 06.05.2024).
3. Ісаєва О., Шайнер Г. Методологічні підходи до формування особистості майбутніх фахівців у технічних ЗВО. *Молодь і ринок*. 2023. № 8(216). С. 7-10. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4634.2023.289425> (дата звернення: 06.05.2024).
4. Козловська І. М., Савка І. В., Чернописька О. Педагогічні умови та принципи формування професійних цінностей майбутніх фахівців технічного профілю. *Педагогічні науки: теорія та практика*. 2022. № 2(42). С. 64-71. URL: <https://doi.org/10.26661/2786-5622-2022-2-10> (дата звернення: 06.05.2024).
5. Корнещук В. В., Маценко І. В. Оцінка, добір та розвиток персоналу соціальної організації на засадах професійної надійності. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка, соціальна робота*. 2023. Вип. 2(53). С. 67-70. URL: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2023.53.67-70> (дата звернення: 06.05.2024).
6. Куцос О. І. Контент-аналіз дефініцій поняття «концепт». *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. № 57. Т. 2. С. 165-170. URL: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/57-2-24> (дата звернення: 06.05.2024).
7. Лантух І., Лантух А. Питання про поняття особистісної надійності суб'єктів підприємницької діяльності як психологічної дефініції. *Педагогічні інновації: ідеї, реалії, перспективи. Серія: Філософські науки*. 2020. № 2(25). С. 152-160. URL: [https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2\(25\)-152-160](https://doi.org/10.32405/2413-4139-2020-2(25)-152-160) (дата звернення: 06.05.2024).
8. Литвин А. Особливості неперервної професійної підготовки фахівців технічного профілю у закладах вищої освіти. *Збірник наукових праць Національної академії державної прикордонної служби України. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 2. Т. 25. С. 136-152. URL: <https://doi.org/10.32453/pedzbirnyk.v25i2.787> (дата звернення: 06.05.2024).
9. Ложкін Г. В., Воляннюк Н. Ю., Солтик О. О. Психологія праці. Хмельницький: ХНУ, 2013. 191 с.
10. Лопатюк О. В. Спортивний туризм як засіб формування професійної надійності майбутніх пілотів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2021. № 194. С. 150-153. URL: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2021-1-194-150-153> (дата звернення: 06.05.2024).
11. Марцева Л., Моторна Л. Педагогічна інноватика в підготовці майбутніх фахівців технічних спеціальностей.

тей. *Modern Information Technologies and Innovation Methodologies of Education in Professional Training Methodology Theory Experience Problems*. 2022. Вип. 56. С. 244-252. URL: <https://doi.org/10.31652/2412-1142-2020-56-244-252> (дата звернення: 06.05.2024).

12. Солтик О. О. Теоретичні і методичні засади формування професійної надійності майбутніх учителів фізичної культури: автореф. дис. ... д-ра пед. наук. Хмельницький, 2019. 40 с. URL: <http://surl.li/tmdhz> (дата звернення: 06.05.2024).

13. Тюріна В. О. Формування у майбутніх офіцерів запасу професійної надійності в екстремальних умовах. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія: Педагогічні науки: реалії та перспективи*. 2019. Вип. 70. С. 244-247. URL: <https://doi.org/10.31392/2311-5491/2019-70.58> (дата звернення: 06.05.2024)

14. Шаповал І. О. Професійна надійність суб'єкта діяльності: психологічний ракурс аналізу. *Габітус*. 2023. Вип. 54. С. 204-208. URL: <https://doi.org/10.32782/2663-5208> (дата звернення: 06.05.2024).

СЕКЦІЯ 8

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ПРОАКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

DEVELOPMENT FACTORS OF PERSONAL PROACTIVITY

Стаття присвячена проблемі зовнішньої та внутрішньої детермінації розвитку проактивності особистості. Констатовано, що у літературі є багато різних досліджень, спрямованих на вивчення зв'язку проактивності із іншими феноменами. Весь набір змінних, що впливають на розвиток проактивності особистості, у роботі об'єднано у дві класифікаційні групи: зовнішні та внутрішні фактори. До першої групи віднесено фактори, зміст яких відображає широкий спектр соціальних, середовищних та реляційних впливів, що відіграють важливу роль у розвитку проактивного ставлення особистості до життя та досягнення цілей. До другої групи належать фактори, що віддзеркалюють атрибутивні властивості відображення, унікальний ансамбль персональних диспозицій, рис та характеристик особистості, які визначають її поведінку та специфіку реагування на зміни у соціальному середовищі. Взаємодія між цими факторами утворює складну мережу взаємозв'язків, що визначає ефективність проактивної поведінки. Констатовано, що ефективність проактивної поведінки визначається процесами мотивації, які базуються на потребах, інтересах, ідеалах, спрямованості та динамічних тенденціях особистості. Найважливішими детермінантами, що визначають розвиток проактивності є такі особистісні предиктори, як: екстраверсія, сумлінність, відкритість досвіду, орієнтація на майбутнє, усвідомленість дій, прогнозування наслідків поведінки, внутрішній локус контролю, спонтанність, автономія в прийнятті рішень, метамотивація, висока самоефективність, позитивна самооцінка, саморегуляція, високий рівень ситуативних суджень, потреба в досягненні та в домінуванні, ініціативна поведінка, емоційна компетентність та рефлексія. В роботі здійснено аналіз зовнішніх факторів, що впливають на розвиток проактивності особистості фахівця. Фактори були систематизовані за наступними підгрупами: фінансово-економічні, технологічні, організаційно-правові та соціокультурні. Продемонстровано, що кожна з цих груп факторів має свій унікальний вплив на проактивність особистості в організаційному середовищі.

Ключові слова: проактивність, особистість, детермінізм, фактор, зовнішні, внутрішні, розвиток.

The article is devoted to the problem of external and internal determination of the development of individual proactivity. It was established that there are many different studies in the literature and publications aimed at studying the relationship between proactivity and other phenomena. The entire set of variables affecting the development of personality proactivity is combined in the work into two classification groups: external and internal factors. The first group includes factors whose content reflects a wide range of social, environmental and relational influences that play an important role in the development of an individual's proactive attitude to life and the achievement of goals. The second group includes factors that reflect the attributive properties of reflection, a unique ensemble of personal dispositions, traits and characteristics of an individual that determine his behavior and the specifics of his response to changes in the social environment. The interaction between these factors forms a complex network of relationships that determines the effectiveness of proactive behavior. It was established that the effectiveness of proactive behavior is determined by motivational processes that are based on needs, interests, ideals, direction and dynamic tendencies of the individual. The most important determinants defining the development of proactivity are such personal predictors as: extraversion, conscientiousness, openness to experience, orientation to the future, awareness of actions, predicting the consequences of behavior, internal locus of control, spontaneity, autonomy in decision-making, metamotivation, high self-efficacy, positive self-esteem, self-regulation, high level of situational judgments, need for achievement and dominance, proactive behavior, emotional competence and reflection. The work analyzes external factors affecting the development of proactivity of a specialist's personality. The factors were systematized according to the following subgroups: financial-economic, technological, organizational-legal and socio-cultural. It has been demonstrated that each of these groups of factors has its own unique influence on individual proactivity in the organizational environment.

Key words: proactivity, personality, determinism, factor, external, internal, development.

УДК 159.942.5:65.052.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.38>

Воляннюк А.М.

аспірант кафедри психології та педагогіки
Національний технічний університет України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

Постановка проблеми. У сучасному світі, який характеризується високою динамікою соціально-економічних і інформаційно-технологічних змін, проактивність набуває особливого значення і звучання. У VUCA-світі суспільство, бізнес, технології і політика швидко змінюються, складними і непередбачуваними стають взаємозв'язки

між ними. За таких умов, проактивна поведінка фахівця забезпечує не лише адаптацію до змін, але й активну участь у їх формуванні, вона дозволяє виявляти та використовувати нові можливості. Вочевидь, що при дослідженні проблеми проактивності велике значення набуває питання ролі внутрішніх та зовнішніх факторів її розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз стану дослідження факторів розвитку проактивності особистості засвідчує, що на сьогодні такі наукові розвідки стають дедалі більш інтенсивними й різноспрямованими [4–16]. Психологічні дослідження впливу індивідуальних та соціокультурних факторів на розвиток проактивності дозволяють виявити не лише основні тенденції, але й варіації прояву в різних сферах життя та діяльності.

Метою статті виявлення та угруповання внутрішніх та зовнішніх факторів розвитку проактивності особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розвиток проактивності є результатом взаємодії різних факторів. Перш ніж перейти до висвітлення природи факторів, які впливають на розвиток проактивності особистості, стисло охарактеризуємо основний метод аналізу, спрямований на пошук та з'ясування причин, унаслідок яких утворюються певні явища.

Будь-які зміни в існуванні явищ природи, суспільства, культури зумовлюють як безпосередні причини, так і опосередковані просторові й часові кореляції, генетичні та функціональні залежності. Нині філософська доктрина детермінізму продовжує відігравати важливу роль у науці. Детермінізм дуже багатозначний (лапласовський, теологічний, технологічний, соціальний, економічний, географічний) і в загальному розумінні репрезентує вчення про визначення одних подій, або станів іншими, у контексті взаємозв'язку і взаємозумовленості всіх явищ і процесів реальності [3].

Сучасний детермінізм містить у собі визнання щонайменше двох об'єктивно існуючих способів причинності явищ. Перший спосіб складається на основі цільового, імовірного та циклічного причинного зв'язку, що передбачає реальне існування взаємопов'язаних явищ як цілісних систем, що розвиваються, у процесі взаємодії яких одні з них (причини) за наявності певних умов неминує породжувати, викликають до життя інші явища, події, процеси (наслідки). Другий спосіб детермінації полягає у відносинах між взаємопов'язаними явищами, які не мають причинного характеру, але здатні задавати динаміку та їх спрямованість. За такого розуміння, детермінізм не зводять до якоїсь однієї з його форм, не зводять до причинної, полюсної з розміщенням причин на полюсах зовнішнього – внутрішнього, суб'єктивного – об'єктивного, біологічного – соціального.

Прийняття ідей кібернетики в арсенал наукових засобів психології створило передумови для дослідження складних саморегульованих систем, яким притаманна не тільки ієрархія рівнів організації елементів, а й здатність породжувати нові рівні. Сформувався уявлення про

системні якості об'єктів дослідження про вплив характеру цілісності та рівня складності організації на прояв окремих властивостей системи. Себто відбулося визнання, що ігнорування системного характеру внутрішньої обумовленості поведінки особистості неминує призводити до визнання непередбачуваності її дій і вчинків. Розв'язання проблеми детермінізму постало у вигляді формули С. Л. Рубінштейна «зовнішнє через внутрішнє». Врахування ролі окремих параметрів (індивідуально-психологічних властивостей, здібностей, особистісних якостей) без урахування структури їхніх внутрішніх взаємозв'язків та сукупності факторів, які детермінують проактивну поведінку, найчастіше можуть зумовлювати неповні, спрощені та поверхневі висновки.

На основі аналізу спеціальної літератури виявлено, що більш загальним терміном, який описує рушійну силу або причину будь-якого процесу чи явища, що визначає його характер або окремі риси є «фактор», тоді як «чинник» є більш специфічним і зазвичай вказує на конкретну передумову, яка має важливе значення для результату.

Також вважаємо виправданим для інтерпретації факторів розвитку проактивності, здійснити розгляд проблеми психічного детермінізму, що був предметом обговорення в рамках різних психологічних шкіл та напрямів.

Так, психоаналіз визнавав первинність психічних явищ і пояснював соціальну поведінку крізь призму внутрішніх факторів. Кожна думка, почуття і дія мають свою причину, викликаються свідомим або несвідомим наміром і визначаються попередньою подією. Біхевіоризм абсолютизував момент зовнішньої детермінації, вважаючи, що поведінка людини визначається виключно зовнішніми стимулами та умовами навколишнього середовища. В основі вибору тих чи інших дій лежить економічна, соціальна, психологічна вигода, яка детермінує подібну поведінку. В межах цього напряму дослідниками заперечувалася важливість внутрішніх психічних процесів та особистісних факторів у визначенні поведінки. З іншого боку, представники екзистенційно-гуманістичних течій психології розглядають особистість як цілісну і самодетерміновану систему, наголошуючи на внутрішній вольовій активності.

У сучасній психологічній науці в межах різноманітних теорій представлені унікальні уявлення щодо детермінації проактивної поведінки, джерела якої одні знаходять у внутрішніх причинах, другі – в свідомості; треті – в особистості, четверті – у діяльності, а п'яті – наполегливо відшукують в характеристиках зовнішніх стимулів.

Весь набір сил, що впливають на розвиток проактивності особистості, можна об'єднати у дві класифікаційні групи: зовнішні та внутрішні

фактори. До першої групи належить фактори, зміст яких відображає широкий спектр соціальних, середовищних та реляційних впливів, що відіграють важливу роль у розвитку проактивного ставлення особистості до життя та досягнення цілей. До другої групи належать фактори, що віддзеркалюють атрибутивні властивості відображення, унікальний ансамбль особистісних диспозицій, рис та характеристик особистості, які визначають її поведінку та специфіку реагування на зміни у соціальному середовищі.

Зовнішні і внутрішні фактори закладають фундаментальну основу біосоціальної природи особистості [2]. Взаємодія між цими факторами створює складну мережу взаємозв'язків, що визначає розвиток, посилення або послаблення ефективності проактивної поведінки особистості.

Отже, для вирішення проблеми детермінації проактивної поведінки особистості, краще починати з абстрактної моделі, а завершувати аналізом конкретних результатів емпіричних досліджень. У науці цей алгоритм сходження від загального до конкретного має назву «дедуктивний метод».

Проактивна поведінка особистості зароджується й розгортається не довільно та хаотично, а підкорюється певним закономірностям. Цими закономірностями, на думку В. П. Бега, Є. О. Шалімова, виступають: з одного боку, потреби та мотиви, динамічні тенденції, з другого, – норми, цінності, принципи, переконання, що виступають в якості регуляторів реалізації процесу задоволення потреб відповідно до запитів соціального середовища. Це своєрідний фільтр, проходячи через який мотиви трансформуються в інтереси, а проактивність знаходить соціально прийнятний спосіб реалізації [1, с. 115].

Специфіка та ефективність проактивної поведінки особистості визначається процесами мотивації, які базуються на потребах, інтересах, ідеалах, спрямованості та динамічних тенденціях особистості. Внутрішні потреби диктують особистості напрям і специфіку діяльності, що завжди спрямована на їх задоволення.

Хоча існує і інший погляд на цю проблему. Так, Е. В. Галажинський розглядає в якості джерел проактивності різноманітні можливості, з якими пов'язана сутність людини, її самість, місія і призначення, а не вітальні потреби, а як джерело самодетермінації – самоорганізацію [8, с. 69].

Очікування, наміри, антиципація, домінанта, функціональна фіксованість є деякими із більш ніж трьох десятків псевдонімів установки, яка в свою чергу визначає спрямованість та вибіркову активність особистості та виступає основним регулятивним механізмом

проактивної поведінки. Наявність тієї чи іншої установки забезпечує фільтрування всіх зовнішніх впливів на особистість, по можливості пропускаючи лише те, що може допомогти задовільнити потребу, що породила головний мотив діяльності.

Вирішальною умовою розвитку проактивності є цільова життєва установка особистості, а як значущі компоненти в системі детермінант – здатність до самокерування та самоставлення, при цьому як індикатор переходу на якісно новий рівень прояву проактивності визначають її цінності. Система особистісних цінностей є визначальною у виборі стратегічних планів поведінки і діяльності людини. Цінності є тими важливими утвореннями, на основі яких відбувається орієнтація і регуляція проактивної поведінки. Ціннісні орієнтації – це стійкі переконання в тому, що певний спосіб поведінки або ціль існування є надважливими, з особистісної або соціальної точок зору.

Не слід применшувати і роль конкретних когнітивних процесів як суто пізнавальних (відчуття, сприймання, мислення), так і наскрізних (пам'яті, уваги, уяви) у системі детермінації проактивної поведінки особистості.

Аналіз наукових доробок в галузі організаційної психології [4–16] засвідчив, що представники як західної, так і східної культур зробили важливий внесок у розуміння факторів, що впливають на розвиток проактивності працівників.

Дослідження взаємозв'язку проактивності із індивідуальними відмінностями особистості Чіа-Хуей Ву та Вен-Донг Лі здійснили за рахунок використання двох класифікаційних схем особистісних рис. Перша, широко відома як «велика п'ятірка» (екстраверсія, нейротизм, доброзичливість, сумлінність, відкритість досвіду) класифікує риси на основі їхнього змісту. Друга використана ними класифікація є функціональною, впорядковує риси на основі їхньої когнітивної, афективної та інструментальної природи у формуванні поведінки. На підставі отриманих даних вони дійшли висновку, що такі фактори «великої п'ятірки», як екстраверсія, сумлінність, відкритість досвіду, а також орієнтація на майбутнє (когнітивні риси), позитивне самосприйняття, позитивна афективність (афективні риси) та стиль прив'язаності (інструментальні риси) відіграють значну роль у формуванні проактивної поведінки фахівця. В свою чергу, такі риси, як поступливість, нейротизм і негативна афективність, зазвичай не пов'язані з проактивною поведінкою [16].

У низці досліджень О. І. Єрзін емпіричним шляхом довів, що такі особистісні предиктори, як: усвідомленість дій, прогнозування наслідків поведінки, внутрішній локус контролю, спонтанність, автономія в прийнятті рішень та метамотивація відіграють важливу роль у фор-

муванні та розвитку проактивної поведінки особистості [7].

Досліджуючи фактори, що опосередковують взаємозв'язки проактивної поведінки та неформального наставництва Цзянь Ляні Япінг Гонг (2013) встановили, що висока самоефективність та позитивна самооцінка підвищують рівень проактивної поведінки фахівців їх здатності до навчання й наполегливість у досягненні цілей [11]. Самоефективність впливає на когнітивні, афективні, мотиваційні процеси та процеси вибору (А.Бандура, 1989).

У низці досліджень саморегуляцію також визнано одним з ключових факторів розвитку проактивності особистості. Вміння контролювати власну поведінку та швидко реагувати на зміни в оточенні дозволяє фахівцю виявляти ініціативу з метою досягнення успіху. На основі огляду 95 статей Шерон К. Паркер, Ін Ван, Дженні Ляо виділили три категорії факторів, які пом'якшують або посилюють ефективність проактивної поведінки, а саме: 1) стратегічні міркування (наприклад, ситуативне судження), 2) взаємовідносини (наприклад, наявність відкритого лідера), а також 3) саморегуляція (наприклад, орієнтація на навчання) [12].

Девід Чан (2006) виявив взаємозв'язок проактивності особистості та рівня ситуативного судження. У дослідженні, яке базувалося на вибірці з 139 працівників, ним було виявлено, що сприйняття роботи, яке включає процесуальну справедливість, підтримку керівника та соціальну інтеграцію залежить від ступеня проактивності особистості. Цей ефект особливо виражений серед людей з високою ефективністю ситуативного судження. Низький рівень ситуативних суджень фахівців негативно впливає на результати роботи (задоволеність, афективну організаційну прихильність та продуктивність праці), оскільки проактивність не є реалістичною або ефективною по відношенню до ситуативних вимог [6].

Томас С. Бейтман, Джей Майкл Крант (1993) емпіричним шляхом виявили, що потреби в досягненні та в домінуванні виступають важливими факторами розвитку проактивності майбутніх фахівців [4].

Катаріна Торнау та Міхаель Фрезе проаналізувавши результати 163 незалежних вибірок (n=36 079) дійшли висновку про наявність високої кореляції між ініціативною поведінкою та проактивністю особистості [13].

Міжнародна команда дослідників, до складу якої увійшли Кім Тхе-Йоль, Деніел М. Кейбл, Санг-Пьо Кім та Ван Цзе, виявила, що існує позитивний кореляційний зв'язок між емоційною компетентністю та проактивною поведінкою особистості. Крім того, вони підтвердили, що проактивна поведінка сприяє покращенню ефективності виконання завдань та зміцненню соціальної інтеграції [9].

Численні виміри афекту, що пов'язані з індивідуальною проактивністю дозволили У. К. Біндл, Ш. К. Паркер, П. Тоттерделл, Г. Хаггер-Джонсон концептуалізувати проактивність в рамках системи регулювання цілей, яка охоплює 4 елементи: передбачення, планування, виконання та рефлексію. За їх даними, між високоактивним позитивним настроєм та усіма елементами проактивної регуляції цілей існує додатний кореляційний зв'язок. Це означає, що чим вищий рівень активності та позитивного настрою у людини, тим вище її здатність до самостійного контролю своїх цілей та стратегій їх досягнення [5].

Отже, найбільший вплив на розвиток проактивності особистості мають: екстраверсія, сумлінність, відкритість досвіду, орієнтація на майбутнє, усвідомленість дій, прогнозування наслідків поведінки, внутрішній локус контролю, спонтанність, автономія в прийнятті рішень, метамотивація, висока самоефективність, позитивна самооцінка, саморегуляція, високий рівень ситуативних суджень, потреба в досягненні та в домінуванні, ініціативна поведінка, емоційна компетентність та рефлексія.

В різних ситуаціях одна й та сама людина може демонструвати відмінний спосіб поведінки та реагування, що в свою чергу, підкреслює роль зовнішніх, ситуативних факторів розвитку проактивності.

Зовнішні фактори розвитку проактивності особистості фахівця, доцільно систематизувати за такими підгрупами: фінансово-економічні, технологічні, організаційно-правові та соціокультурні, що дасть змогу врахувати фактори як прямого, так і непрямого впливу.

До групи фінансово-економічних факторів, що здатні впливати на розвиток проактивності працівників належать: заробітна плата і компенсації; бонуси та премії; прозора та справедлива система підвищень; фінансова стабільність і безпека; інвестиції у навчання та розвиток; додаткові фінансові переваги, такі як медична страховка, пенсійні виплати та інші соціальні пільги. Шлях до стимулювання проактивності полягає у забезпеченні достатнього рівня фінансування ініціатив, що спрямовані на покращення та розвиток організації.

Технологічна група факторів включає в себе системи автоматизації процесів, програмне забезпечення, аналітичні інструменти, комунікаційні та колабораційні прийоми. Ці технології не лише підтримують, але й активно стимулюють проактивність працівників в командах, дозволяючи їм ефективно реагувати на зміни, швидко адаптуватися та досягати стратегічних цілей.

До складу організаційно-правових факторів входять організаційна структура, норми, правила, процедури, розподіл прав і відповідальності, ієрархія підпорядкованості тощо, які в свою чергу впливають на розвиток про-

активності фахівця. Структура організації, яка має відкриту або гнучку форму, де працівники мають більше можливостей для самовираження та ініціативи, має більші можливості впливу на їхню проактивність. Якщо організація підтримує норми, що сприяють інноваціям та новаторству, це знову ж такі може заохочувати фахівців бути більш проактивними в пошуку нових способів розв'язання проблем.

До соціокультурних факторів слід віднести корпоративні традиції та цінності, способи комунікації, етичні стандарти, що формують атмосферу організації і можуть значно впливати на прояв проактивності особистості.

У дослідженні Нін Лі та інших (2010) теоретично обґрунтовано, що клімат високої справедливості може зміцнювати позитивні взаємовідносини в організації. Такий клімат забезпечує справедливе та рівноправне ставлення до всіх працівників, прозорість у процесах прийняття рішень та розподілу ресурсів. Завдячуючи цьому кожен працівник здатен не лише відчувати, що його права та інтереси враховуються і захищаються в організації, але й виявити творчу ініціативу [10].

Команда дослідників Чжусі Ван, Цзін Чжан, Кендіс Л. Томас, Цзя Юй, Крістіан Шпіцмюллер у своїх розвідках виявила позитивний вплив проактивного клімату команди на ефективність роботи та розвиток проактивності працівників. На основі багаторівневого аналізу 52-х команд ними доведено, що підтримка з боку організації та присутність проактивних особистостей у складі команди сприяють зростанню рівня індивідуальної проактивності працівників. Переконаність членів команди у цінності та бажаності проактивної поведінки посилює їхню схильність демонструвати ініціативу та приймати активну участь у вирішенні проблем та пошуку нових можливостей [14].

Створення комфортного, справедливого та підтримуючого організаційного середовища є важливим зовнішнім фактором, що сприяє розвитку проактивності особистості працівника та підвищенню продуктивності організації в цілому.

Шерон К. Паркер внесла значний внесок у розуміння того, як різні аспекти робочого середовища, такі як лідерство, мотивація та стиль управління, впливають на проактивність працівників і ефективність організаційного функціонування. На її думку, автономія роботи, що включає в себе можливість працювати над завданнями самостійно, без постійного контролю сприяє розвитку проактивної поведінки працівників [12].

Емпіричним шляхом С. В. Вайтінг, П. М. Подсакофф, Дж. Р. Пірс (2008) довели, що статус є важливим фактором, що впливає не лише на міжособистісну динаміку, але й на результати проактивності в групі. Члени групи з вищим статусом мають більше можливостей для

вияву ініціативи та лідерства, оскільки їхні дії частіше сприймаються позитивно та мають більш вагомий вплив на групу. З іншого боку, члени групи з нижчим статусом можуть відчувати обмеження в своїй здатності бути проактивними або впливовими в групі. Вони можуть стикатися з перешкодами у вияві ініціативи через відсутність підтримки чи визнання з боку інших учасників групи [15].

Висновки з проведеного дослідження.

Узагальнення досліджень в галузі соціальної психології та організаційної поведінки дозволило окреслити вплив внутрішніх та зовнішніх факторів на розвиток проактивності особистості в різних сферах життєдіяльності. Виявлено, що внутрішні фактори такі, як: екстраверсія, сумлінність, відкритість досвіду, орієнтація на майбутнє, усвідомленість дій, прогнозування наслідків поведінки, внутрішній локус контролю, спонтанність, автономія в прийнятті рішень, метамотивація, висока самоефективність, позитивна самооцінка, саморегуляція, високий рівень ситуативних суджень, потреба в досягненні та в домінуванні, ініціативна поведінка, емоційна компетентність та рефлексія – відіграють важливу роль у розвитку проактивності особистості. До зовнішніх факторів, що мають безпосередній вплив на розвиток проактивності особистості фахівця належать: фінансово-економічні, технологічні, організаційно-правові та соціокультурні. Створення комфортного, справедливого та підтримуючого організаційного середовища є важливим зовнішнім фактором, що сприяє розвитку проактивності особистості працівника.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех В. П., Шалімова Є. О. Функціональна модель особистості: пошуки політикокультурних детермінант поведінки: Монографія. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. 255 с.
2. Розвиток особистості через рольовий конфлікт [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.osvita.ua/vnz/reports/psychology/9790/>
3. Шаталович І.В. Нові дослідження проблемних аспектів концепції детермінізму на межі XX–XXI століть. Філософія. Культура. Життя. 2010. № 34. С. 215-225. DOI <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.32>.
4. Bateman T.S., Crant J.M. The proactive component of organizational behavior: a measure and correlates. *J. Organ. Behav.* 1993. 14:103-18.
5. Bindl U. K., Parker S. K., Totterdell P., & Hagger-Johnson G. Fuel of the self-starter: How mood relates to proactive goal regulation. *Journal of Applied Psychology*, 2012. 97(1), 134-150. <https://doi.org/10.1037/a0024368>
6. Chan D. Interactive effects of situational judgment effectiveness and proactive personality on work perceptions and work outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 2006. 91(2), 475-481. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.91.2.475>
7. Erzin A.I. Models of proactive behavior at patients with alcoholism. 1st International Scientific Conference

European Applied Sciences: modern approaches in scientific researches. Stuttgart: ORT Publishing, 2012. P. 314-315.

8. Galazhinsky E. V. System determinacy self-realization of the personality: Ph. dr. of psychol. sciences: 19.00.01: general psychology, history of psychology, 2002. 320 p.

9. Kim Tae-Yeol and Cable Daniel M. and Kim Sang-Pyo and Jie Wang, Emotional Competence and Work Performance: The Mediating Effect of Proactivity and the Moderating Effect of Job Autonomy. (May 1, 2009). *J. Organiz. Behav.* 2009. 30. 983-1000, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2633066>

10. Li N., Liang J., & Crant J. M. The role of proactive personality in job satisfaction and organizational citizenship behavior: A relational perspective. *Journal of Applied Psychology*, 2010. 95(2), 395-404. <https://doi.org/10.1037/a0018079>.

11. Liang J., Gong Y.P. Capitalizing on proactivity for informal mentoring received during early career: the moderating role of core self-evaluations. *J. Organ. Behav.* 2016. 34:1182-201.

12. Sharon K. Parker, Ying Wang, Jenny Liao. When is proactivity wise? A review of factors that influence the individual outcomes of proactive behavior. Annual

review of organizational psychology and organizational behavior. Vol. 6:221-248 (volume publication date January 2019) <https://doi.org/10.1146/annurev-orgpsych-012218-015302>

13. Tornau K, Frese M. Construct clean-up in proactivity research: a meta-analysis on the nomological net of work-related proactivity concepts and their incremental validities. *Appl. Psychol. Int. Rev.* 2013. 62:44-96.

14. Wang Z.X., Zhang J., Thomas C.L, Yu J, Spitzmueller C. Explaining benefits of employee proactive personality: the role of engagement, team proactivity composition and perceived organizational support. *Journal of Vocational Behavior.* 2017. 101:90-103. Режим доступа: <https://daneshyari.com/article/preview/5035076.pdf>

15. Whiting S.W., Podsakoff P.M., & Pierce J.R. Effects of task performance, helping, voice, and organizational loyalty on performance appraisal ratings. *Journal of Applied Psychology*, 2008. 93(1), 125–139. <https://doi.org/10.1037/0021-9010.93.1.125>

16. Wu C. H., Li W-D. Individual differences in proactivity: A developmental perspective. In S. Parker & U. Bindl (Eds). *Proactivity at Work*. New York, NY: Taylor & Francis/Routledge, 2017. Режим доступа <https://core.ac.uk/download/pdf/35437134.pdf>.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

THEORETICAL BASIS OF NATIONAL IDENTITY

У статті висвітлено існуючі теоретичні підходи до розуміння джерел виникнення, особливостей формування, структури та сутності такого надскладного феномену як «національна ідентичність». Необхідно відмітити, що в переважній більшості розвиток теорії щодо національної ідентичності відбувається в закордонному науковому полі. Вітчизняні розробки цієї проблематики на сьогоднішній день не мають достатнього рівня узагальнення, тому говорити про існування українських теоретичних підходів чи шкіл зарано. Наукові дослідження у вітчизняній науці здебільшого послуговуються закордонними досягненнями в цій області. Зокрема в статті проаналізовано такі підходи як: психосоціальний, соціально-політичний, символічного інтернаціоналізму, феноменологічний, конструктивістський, соціокультурний, когнітивний. Не дивлячись на те, що кожен з підходів ґрунтує свою парадигму виходячи з власних та доволі різноманітних чинників (що власне й зумовлює їх різноманітність), вдалось встановити й спільні риси. Відтак, всі теоретичні підходи об'єднують одна думка, що національна ідентичність не є вродженою властивістю індивіда, а набувається протягом життя під впливом соціуму та власного досвіду. Цей аспект і зумовлює можливість змін ідентичностей протягом життя, адже на ідентичність, в тому числі національну, безпосередньо впливає мінливе оточення. В роботі обґрунтовується ідея незавершеності досліджень цієї області, тому проблематику «національної ідентичності» не варто вважати вичерпаною. Цей напрям потребує подальших практичних та теоретичних досліджень. Здійснений в статті аналіз понять «етнічна ідентичність», «громадянська ідентичність», «національна ідентичність» дозволив запропонувати модель формування ідентичності в якості багаторівневої системи. Проте, запропонований процес формування ідентичності відрізняється різноманітністю комбінацій. Проведений типологічний аналіз притаманних українцям ідентичностей свідчить про наявність підданського та нігілістичного типів ідентичності.

Ключові слова: теоретичні підходи, національна ідентичність, громадянська ідентичність, види ідентичності, рівні ідентичності.

The article highlights existing theoretical approaches to understanding the sources of emergence, features of formation, structure and essence of such a complex phenomenon as "national identity". It should be noted that the vast majority of the development of the theory of national identity takes place in the foreign scientific field. Domestic developments of this issue, to date, do not have a sufficient level of generalization, so it is too early to talk about the existence of Ukrainian theoretical approaches or schools. Scientific research in domestic science is mostly based on foreign achievements in this area. In particular, the article analyzes such approaches as: psychosocial, socio-political, symbolic interactionism, phenomenological, constructivist, sociocultural, cognitive. Despite the fact that each of the approaches bases its paradigm on the basis of its own and rather diverse factors (which actually determines their diversity), it was possible to establish common features. Therefore, all theoretical approaches are united by the identical opinion that national identity is not an innate property of an individual, but is acquired during life under the influence of society and one's own experience. This aspect determines the possibility of identity changes during life, because identity, including national identity, is directly affected by the changing environment. The work substantiates the idea of the incompleteness of research in this area, therefore the problem of "national identity" should not be considered exhausted. This direction requires further practical and theoretical research. The analysis of the concepts of "ethnic identity", "civic identity", "national identity" carried out in the article made it possible to propose a model of identity formation as a multi-level system, where the specified types of identities are its levels. However, the proposed process of identity formation is characterized by a variety of combinations. The conducted typological analysis of the identities characteristic of Ukrainians shows the presence of the citizen and nihilistic types of identity.

Key words: theoretical approaches, national identity, civic identity, types of identity, levels of identity.

УДК 159.922
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.39>

Гальцева Т.О.

д.психол.н., доцент,
завідувачка кафедри
загальної та соціальної психології
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Зіненко О.С.

аспірант 1 курсу навчання
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара

Вступ. В умовах активної фази війни за свою незалежність велика кількість українців по-новому почали усвідомлювати свою приналежність до держави і соціуму, і почали інакше переживати свою ідентичність. Здобуття Україною незалежності не спіткало державну політику до створення дієвої системи з формування української національної ідентичності. Це питання фактично було другорядним або взагалі неважливим.

Тривале перебування українських етнічних земель під владою інших часто тоталітарних держав, які мали за мету асимілювати українців (як і інші нації у своєму складі), створили пре-

цедент відсутності єдиного виміру національної пам'яті. Саме відсутність сформованої історичної пам'яті наразі розглядається в якості ключового чинника початку посиленої гібридної агресії (окрім збройної) проти України у 2014 році і в подальшому мало вплив на хід повномасштабної війни проти України з 2022 році. Ці події спричинили тотальне переосмислення ролі національної ідентичності як серед пересічних громадян, так і у владних колах.

Набагато більш багатограним і різновекторним є актуалізація національної ідентичності серед пересічних громадян. Вона відобразилась у масовому «переході» на укра-

їнську мову у спілкуванні не тільки в громадських місцях та на робочому місці, але й у побуті. Значно зростає інтерес до вивчення історії України. Тривалий час новітні дослідження та розробки в галузі історії України перебували поза сферою інтересів переважної більшості громадян, тому найчастіше їх ідентичність зумовлювалась «старими», часто радянськими історичними нарративами, а об'єктивні дослідження нашої історії були сконцентровані лише у колах науковців і фахівців з історії. Підвищилась цікавість суспільства до психологічних аспектів свого життя і своїх трансгенераційних травм, які залишились після множинних репресій, утисків, вбивств, розкулачень і голодоморів. До повномасштабного вторгнення ці теми залишались поза увагою суспільства.

Необхідно підкреслити, що цілеспрямовані дії держави в цьому питанні і переосмислення власного світогляду серед українців відбулося не завдяки планомірній роботі чи еволюційному процесу, а це сталося як відповідь на виклики, які постали перед Україною та українським народом. Виходячи з цього, для переходу на дієвий, практичний етап з формування національної ідентичності на науково-прикладному рівні, необхідно здійснити ґрунтовні дослідження теоретичних підходів до розв'язання проблеми сутності та механізмів національної ідентичності. В тому числі звернути увагу на досвід інших країн в цьому аспекті і на основі закордонних та вітчизняних підходів формувати власну модель.

Мета: аналіз теоретичних концепцій щодо розуміння поняття національна ідентичність.

Основна частина. Питання національної ідентичності не є новим, важливість цього аспекту існування етносів було усвідомленим ще давньогрецькими філософами починаючи від Платона. Ідентичність плідно розглядалась мислителями часів Відродження та Просвітництва, проте про формування певних наукових шкіл чи загальноприйнятого підходу з цього питання говорити зарано. Наслідком залучення широкого кола науковців до розгляду означеної проблеми став плюралізм у розумінні базових термінів без чого аналіз окресленої проблематики був неможливим. Ми окреслимо базові дефініції, які покладено в основу цього дослідження.

Відтак, «нація – це конкретно-історична форма спільності людей, об'єднаних єдиною мовою і територією, глибокими внутрішніми економічними зв'язками, певними рисами культури і характеру» [3]. Підкреслимо, що це визначення, яке подається тлумачним словником української мови є доволі вичерпним і загальноприйнятим, тому його безперечно можна використовувати в дослідженні. Набагато більш складним є термін «національна ідентичність».

Загалом ідентичність є центральним переживанням людини, так як означає її самоусвідомлення, «самототожність», автентичність свого внутрішнього світу і зовнішньої поведінки. Ідентичність означає переживання власного «Я» [2, с. 128]. Е. Еріксон виокремлює ідентичність як процес переживання узагальненого сенсу свого «Я». Хоча в цьому сенсі Е. Еріксон пише про індивідуальність як процес свідомих рішень щодо свого уявлення про цінності в соціальному середовищі [4, с. 378–385]. Тож, фактично, «ідентичність» розуміється дослідниками в якості ототожнення себе з певною територією, певним етносом, культурою тощо.

Вище вже зазначалось, що у питаннях національної ідентичності в українському науковому та інформаційному просторі зроблено значний крок. Прийняття відповідного Закону України дозволяє уникнути певної кількості дискусійних питань та використовувати загальноприйняту на національному рівні термінологію. Зокрема, Законом України визначено, що «українська національна ідентичність – стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями». Проаналізувавши наведене визначення, можна дійти висновку, що воно є доволі широким і розкриває різні сторони цього поняття.

В межах наукового теоретичного аналізу цього надскладного явища доцільно звернути увагу на вже сформовані підходи до розуміння національної ідентичності. На сьогоднішній день доцільно виділити такі підходи:

- психосоціальний;
- соціально-політичний;
- символічного інтеракціонізму;
- феноменологічний;
- конструктивістський;
- соціокультурний;
- когнітивний [1, с. 37].

Психосоціальний підхід представлено такими відомими науковцями як Е. Еріксон, З. Фройд, Е. Фромм. Не дивлячись на те, що вичерпної відповіді щодо тлумачення «національної ідентичності» дослідники так і не виокремили, проте їх доробок вважається базовим для всіх сучасних досліджень, адже в їх основу було покладено особистісну ідентичність. Подальші розробки в цьому напрямі жодним чином не могли заперечити фокус на особистості в розгляді національної ідентичності. Представники психосоціального підходу були схильні розглядати національну ідентичність в якості процесу організації життєвого досвіду в індивідуальне Я. Тобто, на думку представників психосоціального підходу, в основі національної ідентичності лежить

певний механізм ідентифікації в якості одного з елементів структури особистості. По факту, дослідники повністю заперечували можливість «вродженої» національної ідентичності і наполягали на можливості її зміни протягом життя, виходячи з особистісного досвіду.

Найбільш відомими представниками соціально-політичного підходу є Д. Тернер та Г. М. Андреева. В межах цього підходу національна ідентичність розглядається в якості різноманітних соціальних детермінант, першочерговий вплив на які мають політичні, соціальні, економічні, культуральні чинники [4, с. 381].

Значний внесок у розробку питання ідентичності внесли представники підходу, який зрештою отримав назву «символічного інтеракціонізму» (Дж. Мід, І. Гофман та ін.). Центральна думка цього підходу полягає в розгляді ідентичності в якості процесу інтеракції (соціальної взаємодії та соціалізації взагалі), коли життєвий досвід людини дозволяє набути певні символи, які безпосередньо мають вплив на особистість і є визначальними для формування поведінкових реакцій та дій. Представники цього підходу підтримували думку щодо формування і можливості зміни ідентичності.

Дж. Мід в своїх роботах не використовував термін «ідентичність», в якості центрального елементу їм було запропоновано використовувати термін «самість». Ця категорія не є вродженою, вона формується шляхом взаємодії та соціалізації в онтогенетичному розвитку. Сама природа «самості» базується на тому, що людина сприймає себе такою, якою її бачить оточення. Особистість оцінює себе спираючись на оцінки оточення, приймає відповідні ролі, уявлення про себе також є результатом інтеракції з іншими людьми [2, с. 122–124].

Першим термін «ідентичність», з представників символічного інтеракціонізму, почав використовувати І. Гофман, який вважав, що ідентичність, яку сам дослідник в своїх працях часто називав «стигма», ґрунтується на соціальних очікуваннях. Тобто, людина вибудовує свою ідентифікацію відповідно до очікувань оточення, в той самий час небажані риси людина приховує, аби отримати схвалення референтної групи до якої він прагне належати і ідентифікувати себе з нею. Фактично, представники цього підходу акцентують увагу саме на механізмах ідентифікації, які, на їх думку, ґрунтуються на взаємодії і процесах соціалізації людини.

Феноменологічний підхід (А. Шюц, М. Хайдегер) розглядає ідентичність в якості процесу набуття життєвого досвіду і співвідносить набутий досвід із впливом спілкування. В межах цього підходу, головним є вивчення сенсу ідентичності та її проявів у повсякденному житті [1, с. 38–39].

Засновниками конструктивістського підходу є Т. Лукман та П. Бергер. Вони здійснили спробу пояснити процес ідентичності через процес конструювання соціальної реальності. Тобто, реальне, повсякденне життя має для людей значення і тому конструює відповідні інтерпретації та ідентифікації.

Велике значення для розробки питання ідентифікації внесли представники соціокультурного підходу. Зокрема, його засновник Р. Баумастер стверджував, що трансформації ідентичності є наслідком значних змін в житті суспільства. Також дослідником було систематизовано існуючі теорії ідентичності і виокремлено такі її види як: соціальна, економічна, філософська, культурна. В цілому, ідентичність у поглядах представників соціокультурного підходу розглядається як соціальне явище.

Представники когнітивного підходу (Дж. Тернер, Г. Теджфел) розглядали ідентичність крізь призму цінностей та емоційного значення приналежності індивіда до групи. Тобто ідентичність, на думку представників цього підходу, є ні чим іншим як усвідомлення особистістю членства в певній групі через розподіл спільних цінностей [2, с. 97–105].

Аналізуючи теоретичні підходи до розуміння ідентичності не можна оминати увагою доробок Р. Ю. Синельникова. Автор наголошує на існуванні полісистемності громадянської ідентичності. Дослідник виокремлює спільну структуру, яка виявляє загальні елементи впливу на формування громадянської ідентичності, а саме – макросоціальний фактор та ототожнення із групою. Відтак, громадянська ідентичність – це індивідуальне усвідомлення та переживання власної приналежності громадянина до держави та до спільноти громадян цієї держави, яка дає йому можливість діяти в структурі колективного суб'єкта і проявляється через участь у житті держави в різних сферах: економічній, політичній, соціальній тощо [3, с. 84–93].

Для досягнення поставленої мети, необхідно розглянути розробки науковців, які спрямували свої дослідження на вивчення структурних компонентів ідентичності. В цьому аспекті доцільно звернути увагу на роботу М. Кастельса «The Power of Identity» в якій автор дослідив класифікацію форм та джерел формування ідентичності. М. Кастельса в основу своєї класифікації поклав елемент легітимності, який запроваджується інституціями влади для розширення своїх повноважень та посилення панування в межах соціального контексту.

Також на розробку проблематики структури ідентичності і її рівні справили роботи В. В. Москаленка, який наголошує, що ідентичність варто розглядати в межах проявів впливу соціальних структур. Більш того, дослід-

ником виокремлені ключові елементи соціального впливу. Серед них виділяються групові та сімейні фактори, які формують ідентичності шляхом навчання через залучення первинного (базового) засвоєння соціальних норм в межах поведінки в суспільстві [3, с. 87–93].

Спираючись на розробки провідних науковців можна виділити такі види ідентичностей:

- Громадянська ідентичність.
- Етнічна ідентичність.
- Соціальна ідентичність.
- Релігійна ідентичність.
- Професійна ідентичність.
- Гендерна ідентичність.
- Особистісна ідентичність.

Зазначимо, що кожен індивід може мати всі з перерахованих ідентичностей. Вони проявляються в різних ситуаціях і спираються на різноманітні особливості соціального життя. Задля цілей нашого дослідження проаналізуємо детальніше громадянську і етнічну ідентичності.

Узагальнено, можна говорити, що громадянська ідентичність – це усвідомлення свого політичного та правового зв'язку з певною державою, розуміння себе в якості громадянина і відчувати себе частиною окремого громадянського суспільства.

Етнічна ідентичність – усвідомлення індивідом своєї приналежності до певної етнічної групи. Аналізуючи з точки зору окремого індивіда національну, громадянську та етнічну ідентичності можна дійти висновку як відмінності так і тотожності.

Спільним для всіх цих ідентичностей є те, що всі вони формуються під час здобуття життєвого досвіду та соціалізації, тобто жодна з них не є вродженою (на цьому аспекті акцентують увагу представники всіх зазначених вище теоретичних підходів і ми повністю поділяємо цю точку зору).

Відмінності полягають в своєрідних рівнях ідентичності. Відтак, етнічну приналежність чи ідентичність варто вважати першим (базовим) рівнем, коли в дитинстві людина взаємодіє в переважній більшості в родині, вона усвідомлює себе частиною певного етносу, наприклад, через певні культурні особливості.

Зростання і набуття суб'єктності в державі призводить до формування громадянської ідентичності, що доцільно вважати другим рівнем формування ідентичності і зрештою національну ідентичність – це третій рівень, який формується на світоглядному рівні.

Р. Ю. Синельников, розглядаючи громадянську ідентичність, наводить такі типи громадянської ідентичності в Україні: підданська, нігілістична, байдужа [3, с. 56]. На наш погляд, зазначені типи громадянської ідентичності цілком можна екстраполювати і на поняття «національна ідентичність».

Можна дійти висновку, що на сьогоднішній день ми спостерігаємо яскраво виражені два типи ідентичності: підданську (коли в основі поведінки індивіда є конформізм і він є «слухняною» одиницею суспільства) та в більшому ступені нігілістичну (коли індивід вважає себе важливим суб'єктом суспільства, часто не згодний з рішеннями влади та намагається відстоювати свої права). В межах цього аналізу доцільно відмітити й вікові особливості.

Підданський тип громадянської та національної ідентичності в більшому ступені притаманний громадянам старшого віку, це є деформацією, яка була набута через тривалий час перебування у тоталітарній державі, де будь-які ініціативи чи протестні наміри суворо пересікались. Молодь, особливо ті молоді люди, які народились за часів незалежності України набагато частіше мають нігілістичний тип громадянської ідентичності. Довести це можна проаналізувавши структуру рушійних сил останніх революцій в Україні, де молоді відігравала провідну роль. Також, необхідно відмітити, що в умовах революцій, гібридної та повномасштабної війни питома вага українців, які мають байдужий тип громадянської ідентичності, незначний. Адже у вирії таких подій абстрагуватись від держави і свідомо не цікавитись процесами, що відбуваються навколо, майже неможливо.

Висновки. Проведений аналіз теоретичних підходів до розуміння національної ідентичності свідчить про наявність широкого кола теорій. Існують різні концепції щодо розуміння сутності та структури національної ідентичності в сучасній науці. Це є наслідком двох ключових факторів. По-перше, тривалий розгляд цього питання фактично унеможливило створення єдиної системи. По-друге, кожен з підходів розглядає основу національної ідентичності по-різному. Проте на сучасному етапі розробки цієї проблематики, можна віднайти й загальні риси у теоретичних підходах. Зокрема, всі дослідники солідарні у думці, що ідентичність, в тому числі національна не надається людині від народження.

Всі види ідентичностей є наслідком набуття індивідуального досвіду, взаємодії та соціалізації. Саме цим зумовлено той факт, що ідентичність може змінюватись протягом життя. Не маючи на меті виділяти поміж інших окремих підхід, наголосимо, що їх доцільно розглядати з позиції взаємодоповнення.

В кожному підході ідентичність розглядається в якості процесу, який ґрунтується на окремих чинниках. Тому лише узагальнення всіх підходів дає можливість зрозуміти сутність цього надскладного феномену. В цілому, можна говорити, що на сьогоднішній день проблема сутності та структури національної ідентичності не є вирішеною і потребує подальших

як науково-прикладних досліджень так і теоретичних узагальнень.

Порівняльний аналіз понять «громадянська ідентичність», «етнічна ідентичність» та «національна ідентичність» дозволили виявити ключові відмінності та тотожності, а також запропонувати рівні формування зазначених ідентичностей. Виходячи з результатів аналізу, можна припускати, що по своїй суті наведені ідентичності є єдиною багаторівневою системою формування та трансформації самосвідомості людини. Проте, доцільно акцентувати увагу, що процес формування ідентичності не завжди є лінійним і зазначені ідентичності можуть набувати різних комбінацій.

Спираючись на сучасні розробки проблематики громадянської та національної ідентичності можна говорити, що українцям притаманні підданський та нігілістичний типи громадянської та національної ідентичності. Формування таких типів є наслідком соціально-історичних процесів, що відбувались в Україні останнім часом.

Разом з тим, проблематика «національної ідентичності», її базису, сутності та механізмів формування не є остаточно вирішеною, та потребує подальших досліджень, особливо враховуючи актуалізацію цього питання для сучасної України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Голоденко О. Аналіз теоретичних підходів до вивчення феномену ідентичності в соціогуманітарних науках // Соціологічні студії. № 1. 2013. С. 37-40.
2. Москаленко В.В. Соціалізація особистості. Монографія. Національна Академія Педагогічних Наук України Інститут Психології імені Г.С. Костюка. – Київ: Фенікс, 2013. – 540 с.
3. Синельников Р.Ю. Психологічні чинники громадянської ідентичності особистості. Дис. канд. псих. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2019. – 227 с.
4. Яблонська Т.М. Ідентичність як предмет психологічного аналізу // Наукові записки Інституту психології ім.Г.С.Костюка НАПН України /за ред. акад. С.Д. Максименка – К.: Ніка-Центр, 2010. – Вип. 38. – 392 с. – С. 378-387.

ВПЛИВ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ НА ЦІННОСТІ ТА ІДЕНТИЧНІСТЬ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

IMPACT OF POLITICAL CONFLICTS ON THE VALUES AND IDENTITY OF THE CITIZENS OF UKRAINE

Стаття присвячена аналізу впливу політичних конфліктів на формування національної ідентичності та ціннісних орієнтацій українців. Досліджено динаміку суспільних трансформацій в Україні зосереджуючись на змінах у громадянській, етнічній та мовній самоідентифікації населення. Розглянуто вплив широкомасштабного російського вторгнення в Україну, який стимулював процеси національної консолідації та геополітичної переорієнтації України, спричинив трансформацію українського суспільства, зміни в суспільній свідомості. Проаналізовано, що зовнішня загроза посприяла формуванню громадянської та національної ідентичності в Україні. Українці ідентифікують себе як представники єдиної нації, що відображається в цінностях, ставленні до української мови. Відзначається тенденція до зростання використання української мови в сімейному спілкуванні та зміни в суб'єктивному сприйнятті української як рідної мови, що інтерпретується як лінгвістична реідентифікація.

Розглядаються зміни в ціннісних орієнтаціях українців, зокрема зростання значущості демократичних та громадянських цінностей. Наводяться дані про безпрецедентно високий рівень громадянської гордості та патріотизму, а також про підвищення рівня громадянської активності та солідарності. Підкреслюється комплексність та багатовимірність процесу формування національної ідентичності в умовах збройного конфлікту. Встановлено, що національна ідентичність виступає внутрішнім регулятором поведінки, що спонукає індивіда до активної участі в колективних діях. Активна громадянська позиція підтверджує усвідомлення відповідальності за своє життя, можливість впливати на соціально-політичні процеси в Україні. Українці визначилися з європейським вектором і усвідомлюють, що захист державного суверенітету є пріоритетом українського суспільства.

Ключові слова: національна ідентичність, громадянська ідентичність, цінності, цін-

нісні орієнтації українців, вплив політичних конфліктів.

The paper analyses the impact of political conflicts on the formation of national identity and value orientations of Ukrainians. The dynamics of social transformations in Ukraine are studied, focusing on changes in the civic, ethnic, and linguistic self-identification of the population. The impact of the large-scale Russian invasion of Ukraine, which stimulated the processes of national consolidation and geopolitical reorientation of Ukraine, caused the transformation of Ukrainian society, changes in public consciousness, was considered. It was analyzed that the external threat contributed to the formation of civil and national identity in Ukraine. Ukrainians identify themselves as representatives of a single nation, which is reflected in their values and attitude to the Ukrainian language. There is a trend towards an increase in the use of the Ukrainian language in family communication and a change in the subjective perception of Ukrainian as a native language, which is interpreted as linguistic re-identification.

Changes in the value orientations of Ukrainians are considered, in particular the growing importance of democratic and civic values. Data are given about an unprecedentedly high level of civic pride and patriotism, as well as an increase in the level of civic activism and solidarity. The complexity and multidimensionality of the process of formation of national identity in the conditions of armed conflict is emphasized. It was established that national identity acts as an internal regulator of behavior, which prompts an individual to actively participate in collective actions. An active civic position confirms the awareness of responsibility for one's life, the opportunity to influence social and political processes in Ukraine. Ukrainians have decided on the European vector and realize that the protection of state sovereignty is a priority of Ukrainian society.

Key words: national identity, civic identity, values, value orientations of Ukrainians, influence of political conflicts.

УДК 159.922.4

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208>.

2024.62.40

Єфтені Н.М.

к.політ.н., доцент,
доцент кафедри
загальноправових дисциплін
Національний університет
«Одеська морська академія»

Шмаленко Ю.І.

к.політ.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська морська академія»

Актуальність дослідження. У сучасному українському дискурсі особливої актуальності набуває дослідження політичних конфліктів, які виступають каталізаторами суспільної динаміки, індукуючи трансформації в колективній свідомості та аксіологічній системі соціуму. Консолідуючою засадою будь-якого суспільства, у тому числі України, є загальнонаціональна ідентичність, що є комплексом психосоціальних механізмів самоідентифікації індивіда з макроспільнотою, її семіотичною системою, аксіологічними патернами, історичним нарративом, геополітичним ареалом, культурними артефактами, інституційною архі-

тектонікою та соціоекономічними інтересами [13, с. 171].

Російсько-українська війна набула характеру не лише двостороннього конфлікту, але й стала викликом для міжнародного права та європейської системи безпеки. Широкомасштабний збройний конфлікт став тригером для глибоких метаморфоз у ментальності українського суспільства, його ціннісних орієнтирах, і, що найсуттєвіше, – у процесі кристалізації національної ідентичності, яка є фундаментальним базисом соціальної стабільності.

Аналіз геополітичних процесів на пострадянському просторі демонструє несподівані

наслідки агресивної політики російської федерації щодо України. Всупереч очікуванням агресора та замість очікуваного послаблення, стратегія систематичного терору та дестабілізації призвела до формування феномену, який можна схарактеризувати як «консолідаційний парадокс». Феномен «консолідаційного парадоксу» можна пояснити з погляду теорії соціальної ідентичності [19], згідно з якою зовнішня загроза стимулює посилення внутрішньогрупової солідарності. У випадку України цей процес набув особливої інтенсивності через історичний контекст та специфіку українсько-російських відносин. Російська агресія парадоксальним чином стимулювала процеси національної консолідації та геополітичної переорієнтації України, що матиме довгострокові наслідки для регіональної та глобальної безпеки. Зазначені процеси створюють унікальний соціокультурний контекст, який потребує подальшого міждисциплінарного вивчення для розуміння механізмів формування національної стійкості в умовах зовнішніх загроз та вимагає розробки нових теоретичних моделей та емпіричних методів дослідження.

Метою статті є аналіз впливу політичних конфліктів на процес формування національної ідентичності та ціннісних орієнтацій українців.

Виклад основного змісту дослідження. У контексті соціокультурної динаміки сучасного українського суспільства проблема національної ідентичності набуває особливої актуальності та гостроти. Феномен національної ідентичності характеризується високим ступенем сенситивності та має фундаментальне значення для процесів державотворення і суспільної консолідації. Найважливішою умовою та невичерпним ресурсом консолідації суспільства є громадянська ідентичність – ототожнення людини з комплексом уявлень, що асоціюються з національно-державною спільнотою, із зобов'язаннями та правами стосовно інших членів цієї спільноти та до держави [8, с. 96].

З моменту здобуття незалежності в 1991 році в українському суспільстві спостерігаються перманентні процеси національної самоідентифікації. Однак, емпіричні дані свідчать про те, що до 2013 року ці процеси характеризувалися відносно низькою інтенсивністю. Революційні події 2013-2014 років та подальша російська агресія виступили каталізаторами, що значно прискорили формування української громадянської ідентичності. Цікавим феноменом є поступове зменшення кількості осіб, які ідентифікують себе з неіснуючим державним утворенням – СРСР. Згідно з соціологічними даними, відсоток таких осіб знизився з 13% у 1992 році до 4% у поточному періоді, що свідчить про поступову трансформацію колективної свідомості [6]. Збройний конфлікт з росій-

ською федерацією є яскравою ілюстрацією того, як різні інтерпретації національної ідентичності можуть призводити до геополітичних колізій. Імперіалістична концепція «єдиного народу», що пропагується російським керівництвом, вступає в пряме протиріччя з процесами національного самовизначення в Україні.

Аксіологічна динаміка українського суспільства характеризується складним переплетенням традиційних та модерних цінностей. Емпіричні дослідження демонструють, що базові цінності, такі як матеріальний добробут, здоров'я, міцна сім'я та мир, зберігають свою пріоритетність у ціннісній ієрархії громадян упродовж трьох десятиліть. Однак, паралельно відбувається поступова реконфігурація ціннісної матриці в бік демократичних та громадянських орієнтацій. Зокрема, спостерігається зростання значущості можливості контролю влади та участі у політичному житті країни, що свідчить про поступову трансформацію суспільної свідомості в напрямку більш зрілої демократичної культури. Водночас дослідження виявляють певну амбівалентність у ставленні до свободи слова та особистої свободи. Лише 31% респондентів вважають дуже важливою можливість вільно висловлювати свої політичні погляди без загрози особистій свободі, а 34% оцінюють це як просто важливе [11]. Така статистика вказує на потенційну загрозу для подальшого розвитку громадянського суспільства. Особливої уваги заслуговує феномен здатності українського суспільства до самоорганізації та врегулювання складних конфліктних ситуацій, що може розглядатися як важливий елемент формування позитивної національної ідентичності та соціального капіталу.

2022 рік став переломним моментом у процесі деколонізації України, остаточно звільнивши її від пострадянської залежності та унеможлививши подальші спроби російської федерації відновити свій вплив на українську державу. В умовах повномасштабного вторгнення українське суспільство демонструє єдність, що проявляється як у територіальній обороні, так і в збереженні та розвитку національної ідентичності, включаючи мову, культуру та історичну пам'ять. Екзистенційна загроза стимулювала переоцінку цінностей, зокрема свободи та незалежності, а також призвела до формування консенсусу щодо неприпустимості компромісів з агресором.

У контексті динаміки етнонаціональної самоідентифікації населення України спостерігаються значущі трансформації. Емпіричні дані демонструють суттєве збільшення частки осіб, які ідентифікують себе як етнічні українці: з 69% у 1992 році до 93% у 2023 році, що становить приріст у 24 відсоткових пункти за досліджуваний період. Паралельно спосте-

рігається зворотна тенденція щодо ідентифікації з російською етнічною групою. Якщо у 1992 році 24% респондентів визначали себе як росіяни, то у 2023 році цей показник знизився до 6%, що свідчить про суттєву реконфігурацію етнічної самоідентифікації значної частини населення [3]. Таке явище можна охарактеризувати як етнічну «реідентифікацію» – процес зміни етнічної самоідентифікації індивідів під впливом соціополітичних факторів. Важливо відзначити, що ці зміни відбуваються не шляхом фізичного переміщення населення, а через трансформацію суб'єктивного сприйняття власної етнічної приналежності. Слід також враховувати фактор геополітичних змін, зокрема, анексію Криму та окупацію частини Донбасу, що призвело до зміни демографічного складу підконтрольних Україні територій, що могло вплинути на загальну статистику етнічної самоідентифікації, створюючи ефект «статистичного зсуву».

Експерти Chatham House відзначають якісну зміну в українському суспільстві порівняно з 2014 роком, коли відбулася анексія Криму. Сьогодні Україна не лише захищає власну територіальну цілісність, але й виступає захисником європейських цінностей, демонструючи здатність протистояти страху перед агресором [19]. Знаходячись в екстремальних умовах збройного протистояння українці змушені були переосмислити пріоритети, переглянути ієрархію цінностей та сфокусуватися на принципово важливих чинниках виживання та збереження національної ідентичності [4, с. 64].

Емпіричні дослідження соціально-політичних трансформацій в Україні за період 2014–2023 років виявляють стійку тенденцію до посилення національної єдності та громадянської солідарності. Цей процес характеризується інтенсифікацією процесів національної ідентифікації, зростанням рівня патріотизму та громадянської активності, посиленням підтримки євроатлантичного вектору розвитку, консолідацією суспільства навколо ідеї державного суверенітету.

Динаміка змін громадянської ідентичності в Україні зросла майже у два рази – з 45,6% у 1992 р. до 84,6% у 2022 р., причому за лінгво-етнічними групами принципових відмінностей не має [9]. Консолідація громадянської ідентичності охоплює різноманітні демографічні сегменти, включаючи вікові, етнічні та регіональні групи. Водночас серед українських громадян, які тимчасово перебувають за межами країни, спостерігається феномен відкладеної ідентичності, який можна інтерпретувати як адаптивну реакцію на невизначеність їхнього соціального статусу та труднощі адаптації в новому середовищі.

Кількісні показники, отримані в результаті соціологічних опитувань, демонструють зна-

чне зростання індексу національної єдності. Індикатор громадянської гордості є ключовим соціометричним параметром, що відображає рівень соціальної згуртованості, патріотичних настроїв та національної самоідентифікації населення. Згідно з результатами соціологічного дослідження 2022 року, сукупний показник громадянської гордості досяг безпрецедентно високого рівня – 97,6% респондентів, з яких 17,0% виявили помірний ступінь гордості («скоріше пишаються»), а 80,6% продемонстрували найвищий рівень («дуже пишаються») [15, с. 290]. Примітно, що ця статистично значуща тенденція спостерігалася без істотних регіональних варіацій, що свідчить про гомогенність цього соціального феномену в масштабах усієї країни.

Аналітичний центр Atlantic Council підкреслює одностайність українського суспільства у відмові від будь-яких поступок кремлю. Дослідження показують, що ні шок від початкового вторгнення, ні жорстокість російських воєнних дій не змогли похитнути моральний дух українського населення [21].

Згідно з соціологічним дослідженням, проведеним Київським міжнародним інститутом соціології у травні 2024 року, виявлено значну диференціацію у сприйнятті українським населенням цілей російської агресії. Статистичний аналіз результатів опитування демонструє, що 34% респондентів інтерпретують дії російської федерації як геноцид, спрямований на фізичне знищення значної частини українського населення. Паралельно з цим, 26% опитаних вбачають у російській стратегії наміри етноциду, орієнтовані на деструкцію української національної ідентичності та примусову асиміляцію українців у російський етнокультурний простір [12]. Такі результати відображають комплексність суспільного сприйняття геополітичного конфлікту та його потенційних наслідків для національної безпеки та ідентичності України.

Емпіричні дані, отримані в результаті всеукраїнського соціологічного дослідження, проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в лютому 2024 року, свідчать про значну трансформацію колективної самосвідомості української нації. Спостерігається виразна тенденція до суб'єктивізації національної ідентичності та підвищення рівня колективної самооцінки. Статистичний аналіз результатів опитування демонструє, що 68% респондентів, що становить кваліфіковану більшість, дотримуються думки про збереження Україною державного суверенітету та здатності до автономного прийняття стратегічних рішень [16]. Зазначена статистично значуща тенденція може інтерпретуватися як індикатор зростання національної самосвідомості та посилення відчуття політичної суб'єктності серед населення України.

Війна виступила каталізатором процесів дерусифікації в Україні, що проявляється у трансформації громадського простору, включаючи перейменування вулиць та демонтаж символів радянського минулого. В Україні спостерігається значуща трансформація мовної самоідентифікації населення, яка характеризується не лише зростанням частоти використання української мови в повсякденному спілкуванні, але й зміною суб'єктивного сприйняття української як рідної мови. Такий феномен можна інтерпретувати як лінгвістичну реідентифікацію, яка виступає своєрідним механізмом соціокультурного опору в умовах зовнішньої агресії. Емпіричні дані демонструють виразну динаміку: якщо в 1992 році 62% респондентів ідентифікували українську як рідну мову, то в 2023 році цей показник сягнув 77%. Паралельно спостерігається зниження частки тих, хто вважає рідною російську мову: з 35% у 1992 році до 5% у 2023 році [3]. Такий процес можна охарактеризувати як лінгвістичний дрейф «ідентичності» – явище, при якому відбувається зміщення мовної самоідентифікації під впливом екстралінгвістичних факторів, зокрема, геополітичних. Важливо відзначити, що така трансформація не обов'язково корелює з реальними змінами в мовній компетенції індивідів, а радше відображає зміни в їхній мовній лояльності та етнокультурній орієнтації.

Дослідження Інституту соціології НАНУ «Українське суспільство. Моніторинг соціальних змін», яке проводиться протягом трьох десятиліть, демонструють значущі трансформації в мовній ситуації країни. Аналіз динаміки мовних преференцій у сімейному спілкуванні виявляє стійку тенденцію до зростання використання української мови. Якщо в 1992 році 37% респондентів вказували на переважне використання української мови в родинному колі, то у 2023 році цей показник сягнув 61%, подолавши символічний поріг більшості. Паралельно спостерігається зниження частки респондентів, які віддають перевагу російській мові в домашньому спілкуванні: з 35% у 2012 році до 8% у 2023 році, що свідчить про суттєву реконфігурацію мовного ландшафту країни. Особливої уваги заслуговує категорія білінгвів, які використовують обидві мови залежно від контексту. Їхня частка знизилася з 32% у 1992 році до 22% у 2023 році, що може свідчити про поляризацію мовних преференцій [3]. Важливо відзначити, що ця динаміка не є лінійною, однак загальний тренд демонструє позитивну динаміку для української мови. Потрібно розуміти, що процес розвитку української мови тривалий. Соціолінгвістичне дослідження виявило значні відмінності у ставленні до використання російської мови в офіційній сфері залежно від мовних практик респондентів у домашньому середовищі. Статистич-

ний аналіз показує, що 78% респондентів, які декларують використання української мови як основної в домашньому спілкуванні, підтримують ідею виключення російської мови з офіційної комунікації на всій території України. Примітно, що навіть серед респондентів, які вказують на переважне використання російської мови вдома, 48% дотримуються аналогічної позиції. Дослідження також виявило значущу кореляцію між віковими групами та лінгвістичними преференціями. Зокрема, серед респондентів вікової групи 18-29 років спостерігається найвищий рівень підтримки (84%) ідеї виключення російської мови з офіційної сфери комунікації в масштабах усієї країни [2]. Зазначена тенденція свідчить про зміну лінгвістичних установок у молодшого покоління та потенційну траєкторію майбутніх мовних політик в Україні.

Детального аналізу в контексті теорій міжгрупових відносин та соціальної ідентичності потребує феномен негативної динаміки в соціальному сприйнятті російськомовних громадян України, попри те, що значна частина цієї демографічної групи демонструє проукраїнські політичні орієнтації. Систематичний моніторинг міжетнічних взаємодій є імперативом для запобігання потенційній ескалації соціальної напруги та мінімізації ризиків маніпулятивного використання цієї проблематики в рамках інформаційної війни [7].

Аналіз динаміки руйнувань культурних об'єктів свідчить про те, що збереження національної ідентичності є ключовим аспектом російсько-української війни. З початку повномасштабного вторгнення зафіксовано систематичні атаки на об'єкти культурної та освітньої інфраструктури, включаючи музеї, університети, бібліотеки та школи, що інтерпретується як спроба знищення історичної та культурної спадщини України.

Аналіз експертних оцінок та міжнародної реакції дозволяє зробити висновок про комплексний характер російської агресії, яка включає не лише воєнний, але й культурний вимір. Міжнародна спільнота, зокрема експерти ООН, висловлює глибоке занепокоєння щодо руйнування культурних та освітніх артефактів. Олександра Ксантакі, спеціальний доповідач ООН з питань культурних прав, кваліфікує ці дії як порушення права українців на самовизначення. Вона наголошує на небезпеці обмеження академічних і мистецьких свобод, порушення мовних прав та фальсифікації історичних фактів, розглядаючи ці явища як фактори, що посилюють конфлікт та перешкоджають його вирішенню [18].

Дослідження західних аналітиків вказують на наявність систематичної стратегії культурного винищення України в політиці російського керівництва, що характеризується не лише

воєнною агресією, але й цілеспрямованими діями, спрямованими на руйнацію української національної ідентичності [15]. На тимчасово окупованих територіях півдня та сходу України спостерігається інтенсивна кампанія з нав'язування російської ідентичності. Особливо показовим є випадок на Луганщині, де зафіксовано масове вилучення та знищення україномовної літератури під наглядом російських військових структур, що кваліфікується експертами як прояв лінгвоциду – цілеспрямованої політики знищення мовної ідентичності. Така стратегія спрямована на підрив фундаментальних основ української національної ідентичності та потребує подальшого вивчення для розробки ефективних механізмів протидії та захисту культурної спадщини в умовах збройного конфлікту.

Підвищенні рівня громадянської активності та солідарності демонструє високий рівень залученості населення до різноманітних форм підтримки національних інтересів: 78% респондентів здійснювали фінансові пожертви на користь Збройних Сил України, 58% – на гуманітарні потреби, 56% надавали матеріальну допомогу внутрішньо переміщеним особам, а 51% брали участь у волонтерській діяльності [14]. Така тенденція може бути інтерпретована як подолання «дилеми колективної дії» або «парадоксу безбілетника», описаного в теорії раціонального вибору. Сутність цього парадоксу полягає в тому, що індивід, усвідомлюючи малозначущість свого потенційного внеску в масштабний колективний проект, може обрати стратегію ухилення від участі, розраховуючи на можливість користування результатами без особистого вкладу. Традиційно, вирішення цієї дилеми досягалося через механізми зовнішнього примусу або санкції. Однак, у випадку України спостерігається феномен інтерналізації колективної відповідальності через механізми національної ідентифікації. Національна ідентичність виступає як внутрішній регулятор поведінки, що спонукає індивіда до активної участі в колективних діях, навіть за відсутності безпосередньої особистої вигоди або загрози санкцій, що можна охарактеризувати як формування «активної громадянської ідентичності», де приналежність до національної спільноти не лише декларується, але й реалізується через конкретні дії. Таким чином, національна ідентичність трансформується з абстрактного концепту в дієвий механізм соціальної мобілізації та консолідації.

У рамках дослідницького проекту «End of Year», що реалізується Інститутом Gallup International з 1977 року, проводиться систематичний аналіз готовності населення різних країн до участі у збройному захисті своєї держави в умовах воєнного конфлікту. Результати дослідження за 2023 рік демонструють, що Україна посідає передову позицію серед

європейських країн за показником готовності громадян до воєнного захисту держави. Статистичний аналіз даних вказує на те, що 62% респондентів в Україні виявляють готовність брати участь у збройному захисті країни, що суттєво перевищує аналогічні індикатори в інших європейських державах [1].

Комплексність та багатовимірність питання національної ідентифікації в українському контексті зумовлена низкою історичних, геополітичних та соціокультурних факторів. Процес формування національної ідентичності в умовах збройного конфлікту характеризується низкою специфічних ознак, які потребують ретельного наукового осмислення. По-перше, спостерігається феномен прискореної консолідації суспільства навколо ключових національних символів та цінностей, що можна охарактеризувати як «кризову кристалізацію ідентичності», коли зовнішня загроза виступає каталізатором внутрішньої єдності. По-друге, відбувається інтенсивна реконфігурація історичної пам'яті та національного нарративу, що супроводжується переосмисленням ключових історичних подій та постатей, що призводить до формування нової парадигми національної самоідентифікації. По-третє, спостерігається активізація процесів культурної дивергенції з країною-агресором, що проявляється у мовній, релігійній і культурній сферах та призводить до посилення унікальних рис української ідентичності та її чіткішого відмежування від інших. Важливим аспектом є трансформація геополітичних орієнтацій українського суспільства. Євроінтеграційний вектор стає не лише зовнішньополітичним курсом, але й важливим елементом національної самоідентифікації, що впливає на формування нової громадянської ідентичності європейського типу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Готовність за умов війни воювати за свою країну: дослідження «Рейтингу» з Gallup International. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/gotovnist-z-umov-vijni-voyuvati-za-svoyu-krayinu-doslidzhennya-rejtingu-z-gallup-international.html>
2. Динаміка ставлення до статусу російської мови в Україні. Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (KMIC). Лютий 2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1385&page=1>
3. Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). Рازумков Центр. 29 червня 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r>
4. Єфтені Н.М., Шмаленко Ю.І. Генеза ціннісної системи сучасної України перед загрозами зовнішньої агресії. *Трансформація українського*

суспільства в цифрову еру : матеріали III Всеукр. наук.-практич. конф., (22 березня 2024 р.). Львів–Торунь : Liha-Pres, 2024. С.63-67. DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-389-0-17>.

5. Костенко Н. Всередині та поза межами ідентичності в культурному досвіді пандемії та війни. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2022. 2. С. 5-21.

6. Луканська Анна. Національна ідентичність – це ключове питання для суспільства. *Голос України*. 19 серпня 2021. URL:<http://www.golos.com.ua/article/350002>

7. Міжетнічні упередження в Україні. *Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)*. Жовтень 2023. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1364&page=8>

8. Новакова О.В., Остапенко М.А. Еволюція геополітичних цінностей та орієнтацій українців під впливом війни. *Міжнародні та політичні дослідження*. 2023. Вип. 36. С.94-103.

9. Показники національно-громадянської української ідентичності. *Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)*. Липень 2022. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1>

10. Рейтинг. Соціологічна група. (17-18 серпня 2022). Сімнадцяте загальнонаціональне опитування. Ідентичність. Патріотизм. Цінності. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/s_mnadcyate_zagalnonac_onalne_opituvannya_dentichn_st_patrotizm_c_nnost_17-18_serpnnya_2022.html

11. Соціологічний моніторинг «Українське суспільство» після 16-ти місяців широкомасштабної війни. Інститут соціології НАН України, 2023. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/Презентація-моніторингу-2023.pdf

12. Сприйняття українцями мети росії у війні проти України. *Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)*. Травень 2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1415&page=1>

13. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.

14. Судин Данило. Як війна вплинула на нашу ідентичність, пам'ять та цінності. *Тиждень*, 24 Серпня 2022. URL: <https://tyzhden.ua/iak-vijnavplynula-na-nashu-identychnist-pam-iat-ta-tsinnosti/ng-books-2131753>

15. Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / С. Дембіцький, О.Злобіна, Н.Костенкотайн.; заред. член.-кор. НАН України, д.філос.н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.

16. Чи зберігає Україна власний суверенітет. *Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)*. Лютий 2024. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1391&page=3>

17. Cahal Milmo Ukraine war: Russia is 'erasing Ukrainian history' by ransacking libraries and burning books. *I/News*. February 06, 2023. URL: <https://inews.co.uk/news/world/ukraine-war-russia-erasing-ukrainian-history-ransacking-libraries-burni>

18. Cultural destruction in Ukraine by Russian forces will reverberate for years, UN rights expert warns. *UN News*. May 25, 2022. URL: <https://news.un.org/en/story/2022/05/1119052>

19. Islam, G. (2014). Social Identity Theory. In: Teo, T. (eds) *Encyclopedia of Critical Psychology*. Springer, New York, NY. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-5583-7_289

20. Lutsevych Orysia. How Ukraine's invention and resilience confounds Russia. *Chatham House*. February 03, 2023. URL: <https://www.chathamhouse.org/publications/the-world-today/2023-02/how-ukraines-invention-and-resilience-confounds-russia>

21. Zolkina Mariia. Ukrainians are united in rejection of any compromise with the Kremlin. *Atlantic Council*. February 06, 2023. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/ukrainians-are-united-in-rejection-of-any-compromise-with-the-kremlin/>

ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВІДБІР СУДДІВ ЯК КЛЮЧОВИЙ ФАКТОР ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЯКОСТІ І СПРАВЕДЛИВОСТІ ПРАВОСУДДЯ У ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL SELECTION OF JUDGES AS A KEY FACTOR IN ENSURING THE QUALITY AND FAIRNESS OF JUSTICE IN A DEMOCRATIC SOCIETY

У статті досліджується значення професійно-психологічного відбору суддів у контексті забезпечення якості та справедливості правосуддя у демократичному суспільстві. Верховенство права та незалежна судова система є фундаментальними складовими стабільності та розвитку держави. У роботі аналізується необхідність врахування психологічних характеристик кандидатів на посаду судді, зокрема їх стресостійкість, об'єктивність, здатність швидко приймати рішення та високий рівень етики. Професійно-психологічний відбір стає ключовим інструментом для обрання кваліфікованих осіб, які зможуть ефективно виконувати свої обов'язки в умовах високих вимог та тиску.

Також розглядається взаємодія між державою та релігійними організаціями, а також її вплив на політичну стабільність і довіру громадян до державних інститутів. Особлива увага приділяється мотивації кандидатів на посаду судді, їх внутрішнім та зовнішнім факторам, що впливають на їхні професійні рішення та поведінку. Обговорюються аспекти агресії як позитивного фактора у професійному контексті, а також роль адекватної заробітної плати у забезпеченні незалежності та неупередженості суддів.

Автором зосереджено увагу на необхідності залучення кваліфікованих спеціалістів для проведення професійно-психологічного відбору суддів, що включає оцінку їхньої мотивації, потреб та психологічних установок. Встановлення суворих вимог до спеціалістів, які проводять цей відбір, є важливим кроком до створення ефективною та справедливою судовою системою.

Ключові слова: верховенство права, незалежна судова система, професійно-психологічний відбір, спеціалізовані суди, судді, етика, стресостійкість, мотивація, агре-

сія, заробітна плата, релігія, політична стабільність, професійні навички, демократичне суспільство.

This article explores the significance of the professional-psychological selection of judges in the context of ensuring the quality and fairness of justice in a democratic society. The rule of law and an independent judiciary are fundamental components of a state's stability and development.

The paper analyzes the necessity of considering the psychological characteristics of judicial candidates, particularly their stress resistance, objectivity, ability to make quick decisions, and high level of ethics. Professional-psychological selection becomes a key tool for choosing qualified individuals who can effectively perform their duties under high demands and pressure.

The interaction between the state and religious organizations and its impact on political stability and public trust in state institutions is also examined. Special attention is given to the motivation of candidates for the judicial position, their internal and external factors influencing their professional decisions and behavior. Aspects of aggression as a positive factor in the professional context, as well as the role of adequate remuneration in ensuring the independence and impartiality of judges, are discussed.

The author emphasizes the need for qualified specialists to conduct the professional-psychological selection of judges, which includes assessing their motivation, needs, and psychological attitudes. Establishing strict requirements for specialists conducting this selection is an important step toward creating an effective and fair judicial system.

Key words: rule of law, independent judiciary, professional-psychological selection, specialized courts, judges, ethics, stress resistance, motivation, aggression, remuneration, religion, political stability, professional skills, democratic society.

УДК [159.9:34]:347.962-051

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.41>

Казачук О.С.

аспірантка за спеціальністю 053 – Психологія

ПРАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом»

Значення верховенства права та його дотримання у демократичному суспільстві не можна недооцінювати. Незалежна і справедлива судова система є основою для забезпечення прав і свобод громадян, а також для стабільності і розвитку держави [16, с. 191]. Ефективне функціонування судової системи, у якій судді відповідають високим моральним та професійним стандартам, забезпечує довіру населення до судочинства і підвищує загальну правову освіченість та правову культуру в країні.

У останньому абзаці ст. 127 Конституції України говориться: «Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути

встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності» [10]. Ми вважаємо, що досліджуючи професійно-психологічний відбір, це є важливо, адже ці вимоги формують основу для обрання кваліфікованих осіб, котрі зможуть ефективно виконувати свої обов'язки. Спеціалізовані суди, такі як адміністративні, господарські або конституційні суди, вимагають від суддів не тільки глибоких знань у відповідних галузях права, але й особливих професійних навичок та досвіду [5], які можуть бути необхідні для розуміння складних юридичних питань та для ефективного вирішення специфічних категорій справ. У зв'язку з цим, професійно-психологічний відбір стає

ключовим інструментом, що забезпечує відбір кандидатів, які не тільки відповідають юридичним критеріям, але й володіють необхідними особистісними якостями, такими як стресостійкість, об'єктивність, вміння швидко приймати рішення та високий рівень етики. Це особливо важливо, адже судді спеціалізованих судів часто зіштовхуються з великим тиском і високими вимогами до якості своєї роботи. Тому вимоги до освіти та стажу професійної діяльності, як це передбачено ст. 127 Конституції України, не тільки визначають професійний портрет майбутнього судді, але й слугують засобом гарантування якості правосуддя, що надається громадянам.

Демченко С. Ф., колишній голова Вищого господарського суду України (2006–2010 рр.), помічник президента Національної академії наук України, доктор юридичних наук, заслужений юрист України, наголошує, що у господарській юрисдикції треба добре орієнтуватися у теорії економіки і у політичній економії. Адже економіка всьому голова. Вона формує інтереси, відкриває двері до політичної влади. Вона ж і закриває політичну перспективу у випадку недолугого господарювання на фоні конкуруючого капіталу [2]. Здійснюючи професійно-психологічний відбір суддів для господарської юрисдикції, особливо важливо враховувати не лише юридичні знання кандидатів, але й їхнє розуміння економічних процесів. Це допомагає їм краще орієнтуватися у специфіці економічних відносин, розуміти мотивацію сторін конфлікту і правильно оцінювати економічні наслідки своїх рішень. Крім того, судді в господарських судах повинні вміти аналізувати економічні показники і тенденції, які можуть впливати на розвиток бізнесу та економіки в цілому. Професійно-психологічний відбір для таких позицій також повинен включати оцінку здатності кандидатів критично мислити і швидко адаптуватися до змінюваних економічних умов. Не менш важливим є аналіз етичних якостей кандидатів, їх здатності бути незалежними і неупередженими в умовах, де економічні інтереси реально впливають на політичні рішення. Ці якості є критично важливими для забезпечення справедливості і законності в умовах ринкової економіки.

В контексті аналізу взаємодії релігії та держави, особливо важливим є розуміння їхньої ролі у формуванні політичної влади. У багатьох країнах, включаючи Україну, історично склалася модель, за якою релігія і держава існують поряд, нерідко впливаючи одна на одну, але зазвичай прагнуть зберегти певну незалежність [13, с. 10].

У преамбулі до Конституції України зазначено, що Верховна Рада приймає цей Основний Закон, усвідомлюючи відповідальність перед Богом і власною совістю [10]. Ця

фраза є символом визнання моральної відповідальності перед вищими духовними цінностями, яка існує у багатьох світських державах. Це також може відображати спробу визнати та залучити релігійні почуття частини населення країни, хоча таке формулювання може бути предметом критики з боку прихильників строгого розділення церкви та держави.

Історично релігія мала великий вплив на політику, що є зрозумілим, адже вона формує моральні та етичні орієнтири для багатьох людей. У багатьох країнах світу церква активно взаємодіяла з державною владою, іноді навіть допомагаючи стабілізувати політичні режими або, навпаки, ставши каталізатором соціальних змін і революцій [13, с. 140]. Проте, цинічне або маніпулятивне використання релігійних символів або виразів у політичних цілях може викликати занепокоєння щодо щирості таких дій і потенційно знижувати довіру громадян до державних інститутів. Тому важливо, щоб використання релігійної риторики у державному управлінні супроводжувалося прозорістю намірів, дотриманням конституційних принципів та відповідальністю перед громадянами, а не лише перед власною совістю чи вищими силами.

У сучасному світі, де релігійна ідентичність все ще відіграє значну роль у суспільному житті багатьох народів, ефективне управління відносинами між державою і релігійними організаціями може сприяти стабільності, миру та гармонії у суспільстві. Водночас, важливо стежити за тим, щоб таке взаємодіяння не порушувало основоположних прав та свобод інших громадян, які можуть мати інші релігійні переконання або дотримуватися атеїстичних поглядів. У цьому контексті, ми досліджуємо професійно-психологічний відбір кандидатів у судді та враховуємо, що процес такого відбору має включати комплексну оцінку не лише професійних знань і навичок, але й психологічної готовності кандидатів до здійснення суддівських обов'язків.

Оцінка особистісних якостей та емоційної стабільності є критичною, адже суддя має забезпечувати правосуддя без упереджень і емоційних впливів, маючи високий рівень стресостійкості та вміння вирішувати конфліктні ситуації зі збереженням об'єктивності та нейтралітету. Також важливими є лідерські якості, здатність чітко аргументувати свою позицію та вести діалог. Враховуючи особливості різних галузей права, для суддів спеціалізованих судів, таких як господарські суди, важливо також мати глибокі знання у відповідній області, такі як економіка чи корпоративне право. Освіта та стаж роботи у цих галузях можуть бути відповідними додатковими критеріями відбору, які допоможуть забезпечити високу кваліфікацію та спеціалізацію суддів.

Крім того, важливо враховувати також здатність кандидатів дотримуватися високих етичних стандартів, зокрема щодо непідкупності, чесності та справедливості.

Отже, професійно-психологічний відбір кандидатів у судді має бути багатовимірним процесом, який враховує широкий спектр критеріїв – від професійних компетенцій до особистісних якостей та етичних принципів, що є необхідним для забезпечення ефективної та справедливої судової влади.

Мотивація – психічний стан, що характеризує особу кандидата: «я знаю, я готовий, я дію (бо вже навчаюсь на юриста, бо вже працюю юристом, я можу і проявляю певний рівень, ступінь агресії), бо вже дію давно у цьому напрямку, у тому числі і формулюючи свою мотивацію [12, с. 85].

Агресія – це комплексна психологічна та біологічна поведінка [10]. Вона може проявлятися у фізичних діях, словах, емоціях чи навіть думках, і має багато різних причин і виражень. Агресія зазвичай сприймається як негативне явище, але в контексті психології, особливо при виборі професії або в процесі доведення своєї спроможності іншим і самому собі, агресія може мати і позитивне значення. Це пов'язано з тим, що агресія не обов'язково включає насильство або шкоду; вона може виражатися у вигляді наполегливості, рішучості та мотивації до досягнення цілей.

Доктор психологічних наук, професор Кокун О. М., вказує, що у психології агресію вважають проявом внутрішньої енергії та сили, яка може бути спрямована на досягнення позитивних результатів, якщо вона контрольована і керована правильним чином [8]. Наприклад, у спортивних змаганнях або в конкурентних професіях, таких як бізнес або юриспруденція, певний рівень агресії може сприяти успіху. Тут агресія може означати здатність наполегливо й енергійно домагатися своїх цілей, відстоювати свої права, а також прагнення до самовдосконалення та самопідтвердження в складних ситуаціях.

Агресія, яка спрямована на доказ власної гідності та здобуття визнання від інших, може виступати як стимул до саморозвитку та самореалізації. Вона може бути виражена через амбітність та прагнення досягти високих результатів у професійній сфері. Ця форма агресії відіграє роль мотивуючого фактора, що допомагає людині переборювати труднощі та рухатися вперед. Втім, важливо відмітити, що агресія повинна бути збалансована та спрямована конструктивно, щоб вона не перетворилася на деструктивну поведінку, яка може шкодити іншим та самому індивіду. Контрольована агресія вимагає самосвідомості та емоційної інтелігентності, а також здатності розуміти та адаптувати свою поведінку залежно від ситуації.

Заклик агресії «мушу, можу, хочу» у контексті професійно-психологічного відбору відіграє важливу роль, адже вона вказує на наявність високої мотивації та рішучості у кандидатів. Цей тип агресії можна розглядати як прояв амбіцій і здатності досягати цілей, що є критично важливими характеристиками для багатьох професій, зокрема у сфері правосуддя.

Мушу – цей компонент відображає внутрішню потребу і відповідальність кандидата перед собою та суспільством. Він свідчить про готовність людини діяти за моральними та професійними обов'язками, що є фундаментальним у таких ролях, як суддя, де вимагається безпристрасність та об'єктивність.

Можу – показує впевненість у своїх здібностях та професійну компетентність. Цей аспект важливий, адже він вказує на самовпевненість кандидата у своїх силах здійснювати кваліфіковані рішення та діяти в умовах можливого тиску або невизначеності, що часто зустрічається в юриспруденції.

Хочу – цей елемент вказує на особисте бажання досягти високих результатів, розвиватися у професії та вносити позитивний вклад у суспільство. Це свідчить про високий рівень внутрішньої мотивації, яка є необхідною для довготривалої і стійкої праці в таких стресових сферах, як правосуддя.

Застосування цих критеріїв дозволяє ідентифікувати кандидатів, які не просто виконують свої обов'язки, але й прагнуть впливати на розвиток професії та суспільства. Агресивність у цьому контексті виходить за рамки негативного значення та стає індикатором проактивності та ефективності. Отже, розуміння та адекватне оцінювання цієї «агресії» в професійно-психологічному відборі допомагає вибудовувати ефективну та високомотивовану команду фахівців.

Важливо, які основні і побочні мотиви, яким внутрішнім станом і зовнішніми факторами вони обумовлені [1]. У контексті професійно-психологічного відбору, важливо аналізувати не лише основні, але й побічні мотиви кандидата. Основні мотиви зазвичай пов'язані з безпосереднім бажанням досягти професійного успіху в галузі права, в той час як побічні мотиви можуть включати бажання впливати на суспільні процеси, забезпечити особисту безпеку або отримати визнання в професійних колах. Розуміння цих мотивів дозволяє краще оцінити готовність кандидата до справжніх викликів та відповідальностей юридичної професії. Внутрішні стани, які мотивують особу, такі як амбіції, потреба в самореалізації чи прагнення до справедливості, є важливими індикаторами його потенціалу як судді. Зовнішні фактори, такі як суспільний запит на чесність і прозорість у юриспруденції, також впливають на формування мотивації. Отже,

аналізуючи мотивацію, необхідно враховувати і ті впливи, які можуть стимулювати або стримувати кандидата від діяльності у правовій сфері. Тому професійно-психологічний відбір повинен охоплювати глибокий аналіз мотивації кандидатів, щоб забезпечити високий рівень професійності, етичності та відданості у їхній майбутній роботі.

Слід пам'ятати, що на початку перебування романтизму у суддівській професії було не менше, а набагато більше можливості його проявити. При чому у не менш складних політичних умовах, ніж сьогодні. Але черги на посади суддів не було, бо грошове утримання було мізерним у порівнянні з фізичним і психологічним навантаженням у суддівській роботі. Для заповнення суддівського корпусу доводилося агітувати кандидатів. І цю роботу проводили самі діючі судді. Сучасний професійно-психологічний відбір повинен включати методи оцінки здатності кандидатів ефективно управляти стресом, зберігати об'єктивність та нейтралітет у різних ситуаціях та виявляти рішучість і моральну стійкість. Важливо також визначати, чи є в кандидатів внутрішній потяг до служіння громадськості та чи здатні вони зберегти високі стандарти професійної етики навіть за відсутності зовнішніх мотивацій. За таких умов, залучення та утримання кваліфікованих суддів стає справою не лише професійної підготовки, але й професійної мотивації та особистісної відданості. Судді, які приходять на посаду з високим рівнем романтизму та відданості ідеалам справедливості, зазвичай краще справляються з викликами, що стоять перед судовою системою. Тому в процесі відбору особлива увага повинна приділятися виявленню таких якостей, як самовідданість, готовність долати труднощі та висока етична відповідальність.

Після першої хвилі політичного і морального тиску на народних депутатів, Україна стала свідком другої хвилі – цькування суддів та звинувачення їх у корупційності [13, с. 140]. Якщо б суддівська система дійсно була надмірно корупційною, то логічно припустити, що посади суддів приваблювали б значно більше кандидатів через можливість незаконного збагачення. Однак реальність така, що черг на ці посади не спостерігається, що ставить під сумнів загальну корупційність системи. Це призводить до важливого питання: як заробітна плата та можливості для незаконного збагачення впливають на мотивацію кандидатів стати суддями? З одного боку, висока заробітна плата могла б стимулювати більше кваліфікованих та чесних кандидатів, які бачать у суддівстві не тільки професійну кар'єру, але й засіб до стабільного та достойного заробітку. З іншого боку, можливість незаконного збагачення може приваблювати недобросовісних

кандидатів, зацікавлених переважно у фінансовій вигоді, що загрожує цілісності та ефективності судової системи. Низька заробітна плата може відштовхувати кваліфікованих професіоналів, які можуть знайти краще заохочені можливості за межами судової системи, тим самим погіршуючи якість правосуддя через брак талановитих суддів. Це також може збільшити спокусу до корупції серед суддів, які відчувають фінансовий тиск.

Саме тому ми переконані, що суддя має мати гарну оплату своєї праці, адже він несе високу відповідальність та має бути незалежним від зовнішніх обставин, мати достойний рівень життя. Адекватна заробітна плата суддів є критично важливою для забезпечення їх незалежності та неупередженості. Достойна винагорода також сприяє залученню в систему правосуддя висококваліфікованих юридичних фахівців, які могли б обрати більш прибуткову роботу у приватному секторі. Це важливо для підвищення загальної якості розгляду справ і виконання судових рішень.

Вирішення цих питань вимагає збалансованого підходу, де заробітна плата повинна бути достатньо високою, щоб залучати та утримувати кваліфікованих кандидатів, а система контролю та підзвітності – достатньо строгою, щоб мінімізувати ризики корупції. Такий підхід сприятиме створенню мотивованого та етичного суддівського корпусу, здатного відновити довіру громадськості до судової системи.

Відповідно до Закону України «Про запобігання корупції» [4], корупція – це використання особою, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

Наукові визначення корупції можуть варіюватися, але зазвичай вони підкреслюють системний характер явища та його соціально-економічні наслідки. Науковці часто розглядають корупцію як складне суспільне явище, яке включає не лише індивідуальні дії, але й структури та інститути, що створюють та підтримують корупційні практики. Корупція – це феномен, обумовлений антисуспільною діяльністю людини, рівень і динаміку поширення якого у державі виявити практично неможливо, адже корупція здійснюється у різних формах, що постійно еволюціонують, модифікуються, а також у різних масштабах, відтінках [17, с. 4001–4009].

Коли кандидат формує свою мотивацію, це може включати як розумову оцінку своїх моти-

вів, так і метамотивацію, яка є більш глибоким розумінням та регуляцією власних мотиваційних процесів. Розумова оцінка мотивації означає, що особа аналізує свої мотиви, цілі та бажання. Вона задає собі питання: чому я це роблю? Чи ці цілі відповідають моїм цінностям та очікуванням? Цей процес допомагає особі зрозуміти власні прагнення та їх природу.

Мотивація мотивації, або метамотивація [12, с. 87], включає рефлексію над своїми мотиваційними структурами та регуляцію мотиваційних станів. Це означає, що кандидат не тільки розуміє, що його мотивує, але й може свідомо впливати на свою мотивацію, адаптуючи її до поточних обставин або довгострокових цілей. Він може зміцнювати певні мотиви або навмисно знижувати вплив інших мотивів на свою поведінку для досягнення кращих результатів. Обидва ці процеси є важливими для глибокого саморозуміння та ефективного самоконтролю, що особливо цінно для осіб, які прагнуть до складних або високо відповідальних ролей, таких як суддівство.

У психології існує поняття про первинну мотивацію, яка може виникати як прямий відгук на якусь потребу, наприклад, голод або спрагу. Це базові біологічні потреби, які мають бути задоволені для виживання. По мірі того як потреби стають більш складними, а їх задоволення має різні соціальні та психологічні наслідки, формується вторинна мотивація. Вторинна мотивація відображає більш високий рівень самосвідомості та соціальної взаємодії, такі як прагнення до кар'єрного росту, освіти, визнання, чи влади. Коли людина аналізує свої потреби і формує особистий інтерес, це може вести до реформування або подальшого уточнення її мотивації.

Таким чином, мотивація є не статичним станом, а динамічним процесом, який включає різні рівні потреб та їхнє задоволення, що веде до формування комплексних внутрішніх інтересів і цілей.

У контексті професійно-психологічного відбору кандидатів у судді аналіз та синтез психічних чинників відіграють ключову роль. Для ефективного відбору кандидатів важливо зрозуміти, як формується їхня мотивація та які психологічні процеси впливають на їхнє рішення стати суддями. Метод аналізу і синтезу дозволяє дослідити окремі компоненти психічної структури кандидатів, такі як потреби, інтереси, мотивації та їхні перетворення. Кожен елемент розглядається окремо, а потім інтегрується для формування цілісного розуміння психологічного профілю кандидата:

1) Визрівання потреби. На початковому етапі, потреба може бути нечітко вираженою або не повністю усвідомленою. В процесі особистісного та професійного розвитку, ці потреби починають визрівати і формувати чіткіші мотиваційні структури.

2) Внутрішня структура потреби включає детальний аналіз того, як потреби впливають на психологічні стани, такі як самооцінка, впевненість, та інші важливі аспекти особистості, які є вирішальними для суддівської роботи.

3) Стадії формування, які розглядаються як етапи, через які проходить кандидат, від первинного усвідомлення своїх потреб до їх повного визрівання і формування як професійних мотивів.

4) Можливості задоволення потреби – оцінюються реальні шляхи, через які кандидати можуть задовольнити свої потреби в контексті професії судді, включаючи кар'єрне зростання, професійне визнання, та внесок у правову систему.

5) Трансформація або відмова від потреби. Аналізується, як кандидати можуть переосмислювати або відкидати свої потреби відповідно до реалій професійного життя та особистих переконань.

Задача професійно-психологічного відбору полягає не лише у визначенні кваліфікації та професійних навичок кандидатів, але й у глибокому розумінні їхньої мотивації, потреб і психологічних установок.

На думку доктора юридичних наук, професора, Сіренка В. Ф., для забезпечення справедливого і ефективного судочинства важливо, щоб кандидати в судді не тільки володіли професійними знаннями та навичками, але й мали відповідні моральні якості та мотивацію [15, с. 16]. Цей підхід до відбору кандидатів підкреслює важливість їхньої відданості служінню суспільству та готовності відповідати високим стандартам етики та справедливості. В свою чергу, доктор психологічних наук, професор кафедри психології, Раєвська Я. М. зазначає, що *«для кожної професії притаманні як спільні, так і специфічні ознаки. Особливості професійних цінностей обумовлені роллю і статусом професії в житті суспільства та окремої людини»* [14, с. 50].

На думку автора, існуючі нагороди та відзнаки, хоча й можуть свідчити про певні досягнення кандидата, не завжди є достатніми підставами для оцінки його придатності до ролі судді. Цінність таких нагород може бути перебільшена і не завжди відображати реальні професійні якості та особистісні характеристики, які важливі для суддівської діяльності. Крім того, занадто сильна увага до власних досягнень і відзнак може призводити до самозакоханості та втрати об'єктивності, що недопустимо для судді. Важливо, щоб кандидати до суддівських посад мали не тільки високий професіоналізм, але й незалежність, непідкупність, і глибоке розуміння своєї ролі як служителів закону.

Випробування через практичну роботу в складних умовах, як це робив Мао Дзедун,

може бути одним із способів перевірки стійкості, але такий підхід має бути обміркованим і відповідати загальним правовим та етичним стандартам, що їх вимагає сучасне суспільство і правова система [16]. Психологічна підготовка та виховання кандидатів повинні бути спрямовані на розвиток особистості, що володіє високою моральністю, професіоналізмом, і вмінням застосовувати закон справедливо.

Мотивація, викладена на папері та подана по інстанції, часто відображає те, як людина бачить себе та свої цілі у професійному контексті в конкретний момент часу. Вона може базуватися на попередньому досвіді, пережитих змінах, або бажанні досягти нових висот. Так, мотивація може відображати певну внутрішню боротьбу, але вона також є важливим індикатором особистісного розвитку та саморозуміння. У професійно-психологічному відборі, наприклад, для суддівських посад, це дає змогу оцінити готовність кандидата до виконання відповідальної роботи, його здатність керувати особистими і професійними викликами, а також відданість справедливості та праву.

Мотивація може бути інтерпретована як глибокий внутрішній процес [1], що включає тривалу душевну боротьбу, яка змушує особистість аналізувати і рефлектувати власні прагнення, вчинки та їхні наслідки. Цей процес нерідко характеризується певним дисонансом між ідеалами і реальними діями, між бажаним і дозволеним, що може призводити до психічної напруги і конфлікту. Але мотивація – це завжди самооцінка і, як правило, переоцінка. Отже, цікаво, за якими критеріями треба оцінювати мотивацію щоби привести її у відповідність дійсної якості кандидата без загрози недооцінити себе.

Науковий підхід до розуміння мотивації включає аналіз чинників [3], що впливають на формування мотивів та їх вплив на поведінку особистості. У контексті внутрішньої боротьби, душа, не усвідомлюючи повністю причин своїх вчинків або кінцевих цілей, знаходиться у стані постійного пошуку і випробувань, що може призвести до радикальних змін у поведінці та світосприйнятті. Цей процес може супроводжуватися значною психічною турбулентністю, коли внутрішній світ особи активно взаємодіє з зовнішнім середовищем, викликаючи коливання між відчуттям власної ефективності та безпорадності.

У психології є поняття «екзистенційної вакууму», запропоноване В. Франклом. Екзистенційний вакуум, чи екзистенційна фрустрація, феномен, що характеризується суб'єктивними переживаннями нудьги, апатії, порожнечі, цинізму. Свобода волі, вважає Франкл, належить до безпосередніх даних людського досвіду. Її можна феноменологічно описати, але неможливо звести до причин-

них зв'язків. Екзистенційний вакуум відображає стан втрати сенсу, що може привести до деструктивних дій, як символічне «накидання зашморгу на шию». Втім, така боротьба також може стимулювати особу до саморозвитку та пошуку глибших значень у професійній діяльності, зокрема у правосудді [9].

Таким чином, мотивація у професійно-психологічному контексті має складну багатошарову структуру, яка може призвести до значних змін у житті особи, у тому числі до зайняття високовідповідальних посад, як посада судді, де професійні дії впливають на долі інших.

Хто ж повинен, зобов'язаний, заінтересований і здатний розібратися у цих потаємних закутках душі кандидата у судді. А головне, хто персонально відповідальний за якість відбору суддів, та персонально відповідальний за якість правосуддя у конкретному суді? Тут варто згадати про вплив на психологічний стан суддів системи контролю, який є одною з найголовніших функцій влади народу. З цього приводу відбувається боротьба (замаскована під демократію) за право контролю у відборі суддів і у якості їх роботи. На даному історичному періоді перемагають прибічними зовнішнього контролю. Воно й зрозуміло, з одного боку судді стають політично і професійно залежними від суб'єктів зовнішнього контролю, а з іншого – суб'єкти контролю не відповідають за якість правосуддя і, особливо, за впровадження у дію принципу верховенства права. Що теж є логічним, бо верховенство права власникам капіталу, особливо глобального світового, є антагоністично ворожим. Ці роздуми породжують висновки про те, що нам потрібні не стільки герої в суддівських мантиях, скільки герої української нації у депутатських кріслах Верховної Ради України. Героїзм у Верховній Раді виглядав би набагато патріотичнішим, якщо би судова система, і не тільки в особі Конституційного суду, здійснювала контроль над законодавцем зіставляючи законотворчість з верховенством права, починаючи з надання законопроектів і закінчуючи їх застосуванням. У пошуках противаг і стримувань суди конституційно відсунуті на задній план і жодних противаг і стримувань не мають.

Процес відбору кандидатів у судді вимагає всебічного підходу та залучення кваліфікованих фахівців. Відповідальність за якість відбору та, відповідно, якість правосуддя несуть як органи, що займаються відбором і призначенням суддів, так і професійна спільнота, яка має забезпечити належне професійне і психологічне оцінювання кандидатів. Ключову роль у професійно-психологічному відборі кандидатів мають відігравати психологи і фахівці з юридичної етики, які можуть оцінювати не тільки професійні знання і навички кандидатів, але й їхні особистісні та моральні якості.

Система контролю в судовій системі є складною і має багато рівнів. Вона включає внутрішній контроль з боку судових органів і зовнішній – з боку громадськості, медіа та інших державних інституцій. Персональна відповідальність за якість правосуддя часто розминається через складність системи і різноманітність чинників, що впливають на роботу суддів. Однак, основна відповідальність лежить на вищих органах суддівського самоврядування та на керівництві судових інстанцій, які мають забезпечити не тільки справедливий і прозорий відбір та оцінювання суддів, але й високу якість роботи судів. У контексті боротьби за контроль над суддівською системою існує необхідність впровадження реформ, які забезпечили б незалежність судів і їх захист від зовнішнього тиску. Це стосується не тільки процесу відбору суддів, але й їхнього подальшого кар'єрного росту та забезпечення їхньої професійної незалежності.

Залучення до відбору кваліфікованих психологів, юристів та інших фахівців дозволить глибше аналізувати кандидатів і виявляти потенційні ризики та проблеми, пов'язані з можливими майбутніми порушеннями професійної етики. Вимоги до спеціалістів, які проводять професійно-психологічний відбір кандидатів на посаду судді, повинні бути суворими та чітко визначеними. Спеціалісти мають мати відповідну вищу освіту у галузі психології, права чи інших релевантних сферах. Необхідно також забезпечити їх постійне навчання та професійний розвиток для збереження актуальності їхніх знань і навичок. Вони повинні мати достатній практичний досвід у галузі психологічного оцінювання чи юридичної практики, зокрема в аналогічних процесах відбору для гарантування об'єктивності та професіоналізму в їхній діяльності. Спеціалісти, залучені до процесу відбору, повинні відповідати високим етичним нормам. Оскільки робота спеціалістів включає високу ступінь відповідальності та може бути пов'язана зі стресом, важливою є їхня здатність впоратись з емоційним навантаженням і зберігати об'єктивність. Всі процедури відбору мають бути документовані та прозорі. Необхідні технічні засоби для контролю і оцінки діяльності.

Встановлення таких вимог та контроль за їх дотриманням зможе забезпечити, що тільки найбільш кваліфіковані, компетентні та етично стійкі особи будуть залучені до процесу професійно-психологічного відбору суддів, що є критично важливим для забезпечення якості та справедливості правосуддя.

Висновки з проведеного дослідження.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що професійно-психологічний відбір суддів є критично важливим для забезпечення якості та справедливості пра-

восуддя в демократичному суспільстві. Верховенство права та незалежність судової системи є фундаментальними для стабільності та розвитку держави. Ефективне функціонування судової системи залежить від суддів, які відповідають високим моральним та професійним стандартам.

Професійно-психологічний відбір є ключовим інструментом для забезпечення відбору кандидатів, які володіють необхідними особистісними якостями, такими як стресостійкість, об'єктивність, здатність швидко приймати рішення та високий рівень етики. Це особливо важливо в умовах високих вимог та тиску, з якими стикаються судді. Мотивація кандидатів та їхні внутрішні і зовнішні фактори відіграють важливу роль у їхній професійній діяльності. Оцінка особистісних якостей та емоційної стабільності є критичною для забезпечення правосуддя без упереджень та емоційних впливів. Адекватна заробітна плата суддів є важливою для забезпечення їхньої незалежності та неупередженості. Це сприяє залученню висококваліфікованих юридичних фахівців до системи правосуддя та запобігає корупції. Взаємодія між державою та релігійними організаціями також впливає на політичну стабільність і довіру громадян до державних інститутів. Використання релігійної риторики у державному управлінні має супроводжуватися прозорістю намірів та відповідальністю перед громадянами. Кваліфіковані спеціалісти для проведення професійно-психологічного відбору суддів повинні відповідати суворим вимогам, мати відповідну освіту та досвід, а також дотримуватися високих етичних норм. Це забезпечить обрання суддів, які не лише професійно підготовлені, але й етично готові виконувати свої обов'язки.

Отже, професійно-психологічний відбір суддів є невід'ємною частиною створення ефективної, незалежної та справедливої судової системи, яка підтримує верховенство права та служить гарантом його впровадження у життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Демченко С.Ф. Складники ефективності господарського судочинства. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2(14). С. 21-27.
2. Демченко С. Ф. Теоретичні аспекти становлення і розвитку господарського судочинства в Україні. Київ. Преса України. 2009. 247 с.
3. Загальна психологія. За загальною редакцією академіка С. Д. Максименка. Підручник. 2-ге вид., переробл. і доп. Вінниця. Нова книга. 2004. 704 с.
4. Закон України «Про запобігання корупції». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2014, № 49, ст.2056. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text> (дата звернення: 01.06.2024).
5. Закон України «Про судоустрій і статус суддів». Відомості Верховної Ради (ВВР), 2016,

№ 31, ст.545). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text> (дата звернення: 01.06.2024).

6. Кацавець Р.С. Правова психологія. Навчальний посібник. Київ : Алерта. 2021. 120 с.

7. Кацавець Р.С. Юридична психологія. Навч. посіб. 2-ге вид., доповн. Київ. Алерта. 2019. 150 с.

8. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: монографія. Київ. «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.

9. Конспект лекцій з курсу «Теорія мотивації». Укладач О.В. Прокопенко. Суми: Вид-во СумДУ, 2006. 171 с.

10. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.06.2024).

11. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2-е вид., випр. та доп. Київ. Ельга, Ніка-Центр, 2004. 400 с.

12. Маслова С.О. Мотивація як фактор ефективності праці. *Вісник ЖДТУ*. 2018. № 2. С.85-89.

13. «Орієнталістика парадигма» у дослідженні східних філософій XIX-перша половина XX ст.. Київ. Науково-виробниче підприємство «Видавництво «Наукова думка» НАН України. 2023. 242 с.

14. Раєвська Я. М. Професійна готовність фахівців соціальної сфери до між професійної взаємодії. *Молодий вчений* 1. 77. 2020. С. 48-52.

15. Сіренко В. Ф. Судова влада: потрібна принципово нова концепція реформування. *Голос України*. 2010. С. 16-17.

16. Україна та європейська інтеграція: публічно-правові аспекти: монографія. Авер'янов В.Б., Грицяк І.А., Демченко С.Ф., та ін. за заг. ред. В.Б. Авер'янова, С.Ф. Демченка. Київ. «Преса України». 2010. 632 с.

17. Hladky V. V. The Manifestation of Corruption in Eastern Europe. *Path of Science*. 2018. Vol. 4 (1). P. 4001-4012.

ДО ПИТАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ СПІВРОБІТНИКІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

ON THE ISSUE OF PROFESSIONAL DEFORMATION OF EMPLOYEES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE

Статтю присвячено аналізу психологічного феномену професійної деформації в учинах співробітників поліції.

Доведено, що доконечною умовою продуктивних учинів співробітників поліції є власне дотримання основоположного конституційного принципу верховенства права й забезпечення захисту конституційних прав та свобод людини та громадянина. Зазначено, що це сприятиме не лише дотриманню основоположних прав людини та громадянина, але й рівню довіри до органів правоохорони, цей чинник є домінуючим показником задля оцінювання якості учинів поліції.

Акцентовано увагу на тому, що феномен професійної деформації є властивим усім професіям та і є невідворотним й небажаним феноменом. Установлено, що власне професія співробітника поліції відноситься до однієї з гранично уразливих до утворення й розвію професійної деформації. Водночас, через специфічні риси таких учинів – умови діяльності, коло професійних обов'язків, фізичне й психологічне навантаження, повсякчасна наявність конфліктних обставин та ін.

Консолідовано підходи щодо формулювання явища професійної деформації. Установлено, що феномен професійної деформації є зумовленим комплексом детермінант, серед котрих є мікро-, макросоціальні та індивідуальні. Схарактеризовано, що поширення феномену професійної деформації відбувається не лише на професійну царину співробітника поліції, а також і на його індивідуальне життя та його оточення. Зазначено, що задля превенції та протидії професійній деформації власне як тотального феномена повинні бути направлені зусилля не лише самого органу правоохорони, але й соціуму й держави, зокрема.

Ключові слова: феномен професійної деформації, професійна діяльність, професійно небажані властивості, співробітник

поліції, права людини та громадянина превенція, протидія.

The article is devoted to the analysis of the psychological phenomenon of professional deformation in the studies of police officers.

It has been proven that the ultimate condition for the productive actions of police officers is proper observance of the fundamental constitutional principle of the rule of law and ensuring the protection of the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen. It is noted that this will contribute not only to the observance of basic human and citizen rights, but also to the level of trust in law enforcement agencies, this factor is the dominant indicator for evaluating the quality of police officers.

Attention is focused on the fact that the phenomenon of professional deformation is characteristic of all professions and is an inevitable and undesirable phenomenon. It was established that the actual profession of a police officer is one of the most vulnerable to the formation and dissolution of professional deformation. At the same time, due to the specific features of such studies – the conditions of activity, the range of professional duties, physical and psychological stress, the constant presence of conflicting circumstances, etc.

Approaches to the formulation of the phenomenon of professional deformation have been consolidated. It was established that the phenomenon of professional deformation is determined by a set of determinants, among which are micro-, macro-social and individual. It is characterized that the spread of the phenomenon of professional deformation occurs not only in the professional field of the police officer, but also in his individual life and his environment. It is noted that in order to prevent and counteract professional deformation as a total phenomenon, the efforts of not only the law enforcement body itself, but also society and the state, in particular, should be directed.

Key words: the phenomenon of professional deformation, professional activity, professionally undesirable properties, police officer, human and citizen rights, prevention, countermeasures.

УДК 340. 12 (075.8)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.42>

Кісіль З.Р.

д.юрид.н., професор,
заступник директора Інституту управління, психології та безпеки Львівський державний університет внутрішніх справ

Кісіль Р.-В.В.

к.юрид.н.

Перепелиця А.В.

к.юрид.н., доцент,
старший науковий співробітник відділу організації наукової роботи Львівський державний університет внутрішніх справ

Вступ. В основоположному Законі України проголошено, що «...Україна є соціальною, правовою державою, в якій визнається і діє принцип верховенства права; людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність» [12]. Розв'язання задекларованих питань у значній мірі покладено власне на органи правоохорони. Так, статтею 2 Закону України «Про Національну поліцію» позиціоновано чільні «...завдання поліції з надання

поліцейських послуг у сферах: 1) забезпечення публічної безпеки і порядку; 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави; 3) протидії злочинності; 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги» [22].

Співробітникам поліції соціум виявляє високий ступінь довіри й уповань, жадають вбачати у них власне не тільки правозахисників – високої кваліфікації спеціалістів, але і компатріотів, котрим є характерним велике відчуття суспільної відповідальності стосовно здійснення покладених на них службових завдань.

Важливість покладених на співробітників Національної поліції завдань позиціонують високий ступінь вимог щодо їх індивідуальних властивостей, рівня їхньої професійності. Удосконалення індивідуальних, духовних й професійних квінтесенцій співробітників органів правоохорони є одним із домінуючих завдань, котре встановлює перед ними керівництво МВС України, генерує зацікавленість наукової спільноти щодо дослідження одного із негативного атрибуту службових учинів – феномену професійної деформації.

Наукове дослідження феномену професійної деформації поліцейських є вкрай наболілою квестією, позаяк існуючий запит стосовно створення ефективного механізму запобігання та протидії професійній деформації має вагомий інтерес не лишень у теоретичному аспектові, а саме – у практичному сенсі. Професіогенез поліцейських у контексті реалізації ними професійних завдань перебуває у кореляційній залежності із розвієм особистісних якостей, котрі негативно впливають на професійні їхні учини. Професійна деформація співробітників поліції є надзвичайно казусною як соціальною так і психологічною квестією, задля наукового аналізу котрої вкрай необхідно застосовувати увесь існуючий науковий актив наукового осягнення.

Мета статті – з'ясувати та охарактеризувати феномен професійної деформації співробітників Національної поліції України

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Не дивлячись на неабиякий науковий й практичний інтерес до позиціонованої квестії, котра є зумовленою, передусім прагматичною потребою у покращенні учинів поліцейських, на жаль проблемі професійної деформації не приділено належної уваги. З'ясуванню квінтесенції явищу професійної деформації присвячено наукові розвідки як вітчизняних так зарубіжних учених-поліцейців, а саме: О. Бандурки, О. Бандури, В. Барко, Б. Бюнка, І. Голосніченка, Д. фон Дірендонк О. Джузи, Р. Калюжного, З. Кісіль, В. Коваленка, М. Костицького, І. Клименко, В. Кудрі, К. Маслача, Н. Мітюріної, В. Н. Матюхіної, В. Медведєва, Н. Милорадової, Г. Дж. Сіксма, С. Сливки, В. Сирих, В. Шауфелі, С. Шалгунової, Д. Швеця, У. Харрісона, Дж. Р. Хейбеслібена, О. Цільмак та ін.

Виклад основного матеріалу. Професійні учини є невід'ємною складовою кшталту життя індивідуума, значущою детермінантою її виникнення й розвію як представника суспільства й індивіда. Професійна реалізація учинів сукупно з провідним позитивним результатом інколи спричиняє настанню побічних консеквенцій. «...Одним з них є професійна деформація, яка об'єктивно являє собою не фатальну, але реально ймовірну витрату, так би мовити, тіньову сторону професії. Суб'єк-

тивно – це данина, яку непомітно для себе сплачує людина за надмірну спеціалізацію, невгамовне захоплення діяльністю, максимальний рівень домагань. Професійна деформація може виникнути внаслідок будь-якої діяльності. Але найчастіше, як свідчать дослідження, вона вражає представників професій на кшталт «людина-людина»: педагогів, акторів, працівників сфери обслуговування, юристів» [26].

Більшість учених-поліцейців вважають, що власне феномен «професійної деформації» є апотеозом незбігу індивіда загальноприйнятним професійним нормам, виробленню вкрай суворих професійних еталонів, конверсії професійних ролей власне у сферу поза посадових взаємовідносин або інспірації специфіки професійних учинів [9; 18].

Феномен «професійної деформації» започатковується із негативних видозмін в процесі професійних учинів й поведження, власне на соціальному і психологічному щаблях. Значна низка учених вважають, що «професійна деформація» корелює власне із негативними трансформаціями у соціальній й психологічній архітектоніці індивіда [10; 26; 27]. Зазначену позицію поділяють й зарубіжні науковці. Так, на думку Л. Терновського і В. Терновської «...професійна деформація особистості являє собою триваючий в часовому континуумі мультисегментний процес нехтувань (порушень) ментальних формацій особистості, що детермінують чисельні діяльнісні трансформації у професійній діяльності» [30]. Д. Грін цілковито слушно зазначає, що «...деформація професійного ества етимологічно полягає у вузькому етико-моральному сприйнятті, дискурсивному спрямуванні на стереотипні цілевказівники, інтернальні щодо його професійного світосприйняття, що проявляється у опозиціонуванні останнього щодо сформованих суспільством аксіом діяльності (у конфронтаційному сприйнятті останніх)» [29]. Професійна деформація, передусім, розпочинає позиціонуватися саме в самому індивідуумі, невдовзі й через її особисте поведження окреслюється на професійних учинах й найближчому оточенні. Так, на думку Х. Лангерока «...професійна деформація є феноменом тривалого відтворення факторів конкретної професії, що формує індивідуально-резонантивний процес гіперболізації значущості діяльності індивіда в соціальній сфері до котрої він асимільований» [28]. Своєрідність індивіда й його учинів досить часто виявляються неоднаково й великій кількості сполучень; інколи надмірний розріст декотрих рис подеколи призводить до професійної непридатності даного працівника, ексцесів норм законодавства чи аморальних діянь. Враховуючи вище викладене, можна висувати про те, що, зріст феномену «профе-

сійної деформації» учиняє власне негативний вплив на мотиваційну спрямованість професійного поведіння фахівця.

Слушною є думка Д. Швеця, котрий зазначає, що «...найнебезпечнішою формою, крайнім ступенем професійної деформації є професійна деградація, яка може характеризуватися аморальною поведінкою, порушенням закону, пияцтвом тощо. Крім того, професійна деформація може проявлятися у будь-яких ситуаціях. На особливу увагу заслуговує з'ясування впливу професійної деформації під час комунікативної діяльності працівників» [26].

Низка українських науковців схиляються до думки про те, «професійна деформація» є модифікацією ригідної професійної акомодативної індивіда до існуючих норм професійного середовища, одним із визначених, пролонгованих у часі методом, котрий унеможливує розвій суб'єкта та його професійних учинів [3; 4; 6; 9; 12; 16; 23]; або як результат розчарування обраним фахом, професійний злам, утрата власного авторитету [20], що позиціонується у надмірній стереотипізації професійних учинів, контумації новому, стереотипізації застосованих підходів, спрощеному підході суджень відносно квестій й позиціонування професійно-константних манер поведіння, котрі є ефективними у професійних учинах у позапрофесійній царині [5].

Проблема професійної деформації є злободенною і для правоохоронних органів, котрі повсякчас підпадають під форсований деформуючий вплив. Це є корельовано насамперед специфікою їх професійних учинів, духовними, психологічними й кримінологічними характеристиками об'єктів їхніх професійних учинів – певного індивіда, групи осіб, котрі позиціонуються у багаточисельних суспільних ролях, котрі «...метафорично можна уявити у вигляді джерела психологічної радіації. Воно потужне і, на жаль, частіше є шкідливим, ніж корисним, опромінюючи правоохоронців, викликає в них різні вади та сприяє моральній аномалії» [24].

Цілковито погоджуємося з позицією Ю. Александрова котрий під «професійною деформацією» уважає «...результат невідповідності людини суспільній професійній нормі, появи жорстких професійних стереотипів, перенесення професійної ролі до сфери позаслужбових стосунків або впливу специфіки службової діяльності» [1].

А. Куруч вважає, що професійна деформація є «...викривлення особистих якостей, результатів професійної діяльності працівників, їх службових та позаслужбових відносин у колективі у негативний бік під впливом умов і досвіду служби» [15].

Професійна деформація співробітників Національної поліції України відноситься до феномену, котрий існує й завдає неабияку

шкоду усім учинам силам безпеки й оборони, де-факто, усуваючи від виконання професійних завдань тих співробітників, котрі потрапили під її згубний вплив. Відносно детермінант виникнення «професійної деформації» нині посеред науковців має місце дискусія та різночитання. На думку професора В. Медведєва «професійна деформація» співробітників поліції є справдешньою та подеколи доконечною даниною, яку «сплачує» індивід за високий щабель дезидерату, пристрасне захоплення своїми учинами. В. Медведєв виснує, що «...професійна деформація є комплексом своєрідних, взаємопов'язаних змін окремих якостей і особистості в цілому, що виникають внаслідок виконання правоохоронних функцій. При цьому спостерігаються відмінності в інтенсивності впливу специфіки діяльності на розвиток професійної деформації у різних службах. Зокрема, найбільш інтенсивний негативний вплив спостерігається в карному розшуку, середній ступінь інтенсивності – в патрульно-постовій службі і слідстві, а низький ступінь інтенсивності – в паспортній і кадровій службах» [17].

До превалюючих першопричин генезису феномену професійної деформації слід віднести: специфічні особливості виконуваних службових учинів впродовж довгочасного професійного стажу; існуюча несумісність особистісних й психологічних якостей індивіда устанавленому ступеню дезидерату, котрі позиціонує до індивіда професійні учини.

Наявність заперечних факторів у професійних учинах призводить до зросту незадоволення самим собою, наявності високого рівня внутрішньої напруги, дискомфорту, вагань у собі. Пролангованість дії власне негативних службових ситуацій тільки консолідує позиціоновані психічні стани, котрі подеколи трансформуються в усталені якості індивіда. Усе це спричиняє до відкритої професійної деформації: байдуже, безжальне відношення до делінквентів, затриманих чи підозрюваних; упевненість у власній всездозволеності; ігнорування існуючими етичними професійними нормами; надмірний ступінь підозрілості та звинувачувального укліну; повсякчасне застосування протизаконних способів та методів у контексті виконання професійних завдань, послуговуючись помилковим принципом «мета виправдовує засоби»; алкогольна адикція; відсутність культури у мовленнєвому етикеті, повсякчасне використання сленгу злочинного світу; неохайність; й до прихованої професійної деформації: перевищення владними повноваженнями, домінування власних корисливих мотивів понад інтересами справи; аморальні вияви у побуті, духовний регрес співробітника; хибне осмислення інтересів професійних учинів, невірне тлумачення службової репутації;

укривання вчинених злочинів; прагнення до отримання неправомірної вигоди; зрощування із кримінальним середовищем тощо.

В. Боднар пропонує віднести до чинників професійної деформації, котрі сприяють здійсненню деліктів співробітниками поліції у царині професійних учинів «...формально-бюрократичні методи керівництва (зарозумілість, брутальність, чванливість, бездушне ставлення до підлеглих) (58,3% опитаних); «втому» від виконання службових обов'язків, що породжує байдужість до інтересів служби (52,3%); пріоритетну орієнтацію в колективі на «антицінності» (наприклад, додатковий заробіток понад усе) (49,6%); попускання порушень службової дисципліни й фактів невиконання службового обов'язку (45,7%); формування подвійної моралі (для «своїх» і «чужих») (35,6%); грубі порушення Правил дорожнього руху, що не викликані службовою необхідністю, дисципліни, а також побутове пияцтво (32,9%); формування атмосфери кругової поруки (35,6%); нерозбірливість у засобах («щоб досягти мети – всі засоби гарні») (32,1%); формалізм в оформленні документації (34,7%); культивування керівництвом нашіптування й виказування (29,3%); психологічно конфліктну атмосферу в колективі як постійну норму службових відносин (14,4%); психологічну меншовартість окремих працівників через невміння адаптуватися до морального клімату, небажання наслідувати традиції і дотримуватись поведінкових норм службового колективу» (11,4%) [2].

Низка учених вважають, що до розкриття сутності явища професійної деформації слід застосовувати змішаний підхід. Вони схиляються до думки про те, що професійна деформація є результатом взаємного впливу специфіки професійних учинів й власне професійних ролей, з одного боку, і індивідуальних якостей – з іншого. І. Хоржевський та В. Царапора вважають, що «...головним чинником та ключовою детермінантою розвитку деструкцій є сама професійна діяльність» [27].

Так, Л. Мако́тченко, В. Шаблістий зазначають, що власне до об'єктивних мотивів утворення професійної деформації необхідно відносити неналежну якість учинів органів правоохорони. Л. Мако́тченко, В. Шаблістий вважають, що «...неясна й суперечлива правова політика, що полягає в численних реорганізаціях, скороченнях особового складу, а також невідповідність пропускної спроможності правоохоронної системи характеристикам злочинності, що змінюються, дестабілізують роботу правоохоронців» [8].

В контексті професійних учинів поліцейські зобов'язані всякчас послуговуватися вимогами діючого законодавства, адже їх професійні учини є детально регламентованими саме

у правовому полі. О. Кирбят'єв слушно вважає, що «...з одного боку, недотримання цих правил може перешкоджати успішному виконанню службових обов'язків та дотримання принципу законності. З іншого боку, необхідність їх точного виконання можуть викликати прагнення діяти за шаблоном, невникаючи глибоко у зміст тієї чи іншої правової норми, що поряд із позитивним ефектом може призводити до зайвої формалізації діяльності, елементів бюрократизму та сприяння виникненню професійної деформації» [11].

Співробітники поліції у контексті реалізації професійних учинів всякчас взаємодіють із громадянами, котрі апелюють до них щодо отримання професійної допомоги. Розуміння співробітником поліції важливості рішень, котрі приймаються ним осібно, й розуміння евентуальних негативних наслідків цих рішень, подеколи призводять до стану напруги й тривожності. Рівночасно, кожен його влучний крок застановляє перед ним нові завдання та цілі. Цілковито підтримуємо думку Н. Дубінчук, І. Салій, Ю. Бойко-Бузиль, які зазначають, що власне «...через війну ступінь відповідальності співробітника міліції та навантаження у праці зростають, що створює передумови на формування показників професійно деформованої особистості» [7].

В. Марковський до одного із організаційних чинників формування феномену професійної деформації у правоохоронців позиціонує «...наявність невизначених рольових обов'язків та відсутність точних посадових інструкцій. Нечіткий перелік службових функцій ставить співробітників у вразливу позицію. Якщо вони не втручаються в ситуацію, це може бути розцінено як бездіяльність. Якщо ж вони виявляють ініціативу, це іноді розуміється як перевищення повноважень» [21].

Явище професійної деформації призводить до генезису тих чи інших негативних результатів, котрі мають стосунок не тільки до самого індивіда поліцейського, але і його оточення у соціумі й службових учинів. Отож, таким чином, професійна деформація у соціумі сприяє формуванню власне негативного іміджу співробітника поліції, тенденційної думки громадян відносно їхніх професійних учинів; громадську байдужість та замкненість. Деформація у соціумі й службових учинах, як слушно вважає Ю. Меркулова «...безпосередньо чинить вплив на професійну діяльність поліції» [19]. Априорі, що чільною ознакою ступеня довіри соціуму до співробітників НПУ, «...є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції» [22]. Аналіз результатів ряду соціологічних досліджень уможливають висувати щодо зросту ступеню довіри соціуму до співробітників НПУ у зіставлення з попередніми роками, зара-

зом це не скасовує потребу щодо маніфестації зауваги щодо наявності феномену професійної деформації поліцейських у соціумі. Професійна деформація учиняє вплив також і на індивідуальну сферу співробітників органів правоохорони, зокрема посеред її консеквенції зазначають «...професійну заангажованість та вигорання; відсутність бажання професійного росту й навчання; погіршення психічного здоров'я; незадоволеність собою й оточенням тощо» [19]. Надзвичайну увагу слід привертати власне на деформацію у професійних сферах, позаяк саме вона впливає на стан дотримання основоположних прав й свобод людини та громадянина. Так, наслідком професійної деформації у професійній сфері є пониження ступеня ефективності виконання професійних учинів; ексцеси у контексті дотримання службової дисципліни, законності, зокрема; вияви девіантного поведіння в контексті професійних учинів так й поза ними; брак у професійному розвію; позаслужбових взаєминах.

Підтримуємо позицію М. Кравцова та Т. Дацюк, котрі слушно зазначають, що неналежний ступінь психологічного супроводу професійних учинів поліцейських слід відносити до організаційних мотивів генезису професійної деформації. Учені вважають, що «...забезпечення психологічної грамотності, індивідуального та групового консультування, реабілітаційної та терапевтичної роботи. Названі заходи могли б значно знизити плінність кадрів у правоохоронних органах, скоротити кількість суїцидальних спроб, порушень законності та службової дисципліни представниками охорони порядку, дозволити виявляти осіб із ознаками професійної деформації з метою надання їм психологічної допомоги» [14].

Грунтовний аналіз наукових праць, сприяв авторам висувати, що феномен «професійної деформації» є властивим для репрезентантів усіх кшталтів професій, співробітників НПУ, зокрема. До чільних детермінант формування феномену «професійної деформації» більшість науковців відносять: соціально-політичні; адміністративно-організаційні; духовні; економічні тощо. До однієї із першопричин, котра призводить до перевищень чи зловжиток владою, недотримання основоположних прав людини і громадянина, є власне їхня професійна деформованість. Уважаємо, що запровадження деонтологічного стибу правоохоронних учинів потребує вкрай ґрунтового концептуального осмислення, системного погляду та нормативного підкріплення, адже, нині у нормах діючого законодавства, стосовно учинів поліцейських відсутня така група, як «професійне вигорання співробітника органу правоохорони». Вважаємо за доречне імплементувати інноваційний міжнародний досвід США, Франції, Німеччини та ін., які на норма-

тивному рівні прийняли «Кодекси деонтологічної поведінки поліцейських».

Висновки. Феномен «професійної деформації» співробітника Національної поліції України позиціонує собою докорінні зміни у його індивідуальних властивостях у контексті здійснення професійних учинів. До основних детермінант, котрі обумовлюються специфікою професійних учинів поліцейських й зумовлюють з'яву «професійної деформації», вважаємо за доцільне віднести: ретельне правове унормування професійних учинів; наявність значущих владних право обсягів стосовно об'єктів професійних учинів; професійна корпоративність; підвищений ступінь індивідуальної відповідальності за результати професійних учинів; психологічне й фізичне знесилення; ризик, небезпечність, екстремальність їхніх учинів; організаційні фактори; взаємодія із делінквентами; відсутність інноваційного психологічного супроводу професійних учинів. Априорі, що феномен «професійної деформації» негативно впливає не лишень на професійну сферу поліцейського, але й на їх духовну, когнітивну, мотиваційну й емоційну. Професійна деформація, врешті-решт, спричиняє до зросту кількісних показників недотримання співробітниками поліції вимог службової дисципліни та законності, завдає непоправних збитків саме професійним інтересам, спричиняє небажане оцінювання й судження оточуючих відносно учинів органів правоохорони, сприяє формуванню негативного іміджу поліції, нівелює вимоги професійної етики працівників Національної поліції України.

Перспектива подальших досліджень полягатиме в опрацюванні новітньої концепції запобігання професійної деформації співробітників органів правоохорони.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Александров Ю.В. Проблеми професіоналізації та професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ. Право і безпека. 2012. № 4 (46). С. 323-328.
2. Боднар В.Є. Злочини у сфері службової діяльності, що вчиняються працівниками Національної поліції України: теорія та практика протидії: монографія. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2018. 332 с.
3. Великодна М.С. Феноменологія професійної деформації особистості. *Психологія в Україні та за кордоном*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф., м. Чернігів, 8-9 листоп. 2013 р. Херсон, 2013. С. 10-14.
4. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: Монографія. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2003. 319 с.
5. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.

6. Грищенко С.В. Стратегії самопомоги в подоланні професійної деформації в діяльності соціальних педагогів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. Чернівці, 2012. Вип. 96. С. 53-57.
7. Дубінчук Н. В., Салій І. Ю., Бойко-Бузиль Ю. Ю. Основні чинники, які зумовлюють професійну деформацію співробітників правоохоронних органів. *Актуальні проблеми захисту прав*. 2018. № 2. С. 266-269.
8. Запобігання перевищенню влади або службових повноважень працівників правоохоронних органів / Л. М. Мако́тченко, В. В. Шаблістий; за заг. ред. д-ра юрид. наук, доц. В. В. Шаблістого. Дніпро : Видавець Біла К. О., 2020. 156 с.
9. Кісіль З.Р., Кісіль Р.-В.В. Юридіко-психологічні засади дослідження професійної деформації працівників Національної поліції України *Університетські наукові записки*, 2020, Том 19, № 1 (73), С. 238-252.
10. Кісіль З.Р., Швець Д.В. Психологія управління : Навчальний посібник. Харків: видавництво «Університетська книга». 2022. 648 с.
11. Кирбят'єв О. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. № 4. С. 204-210.
12. Ковальчишина С.В. Теоретико-методологічний підхід до питання феномена професійної деструкції правоохоронців. *Кадровий вісник*. 2012. № 1 (3). С. 60–72
13. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР / Електронний режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254>.
14. Кравцова М.О., Дацюк Т.К. Фактори, що спричиняють виникнення професійних відхилень у працівників правоохоронних органів. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспунденції* №1, 2022.с. 26-30.
15. Куруч А.В. Шляхи подолання професійної деформації співробітників системи МВС. *Честь і закон*. 2013. № 2 (45). С. 88-92.
16. Медведєв В.С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ : автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.06. К., 1999. 35 с.
17. Медведєв В.С. Психологія професійної деформації співробітників органів внутрішніх справ: дис. на здобуття наукового ступеня докт. психол. наук: спец. 19.00.06 «Юридічна психологія»// Київський ін-т внутрішніх справ при Національній академії внутрішніх справ України. К., 1999. 412 с.
18. Медведєв В.С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС (теоретичний та прикладний аспект). К.: НАВСУ, 1999. 310 с.
19. Меркулова Ю.В. Професійно-психологічна підготовка працівників Національної поліції. Міністерство внутрішніх справ України, Одеський державний університет внутрішніх справ. 2017. 18 с. URL: http://oduvvs.edu.ua/wp-content/uploads/2016/09/lek-1_2017-PPPPNP.pdf (дата звернення: 05.04.2024).
20. Пінська О.С. Специфіка професійної правосвідомості та правової культури працівників органів внутрішніх справ. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 4 (51). С. 22-28.
21. Поліцейська деонтологія: навчальний посібник / за заг. ред. В. Я. Марковського. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 316 с.
22. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII/ Електронний режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>.
23. Рева О.М., Бойко С.В. Ірраціональність групової поведінки та групові деформації працівників у процесі спільної праці. *Вчені записки*. Університет економіки та права «КРОК». К. 2009. № 19. С. 225–235.
24. Середа В.В., Кісіль З.Р. Юридіко-психологічні засади запобігання професійній деформації працівників правоохоронних органів: монографія. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2016. 848 с.
25. Швець Д. В. Професійна деформація правоохоронців: юридіко-психологічний вимір : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 394 с.
26. Швець Д. В. Взаємозв'язок правосвідомості і моралі в діяльності працівників поліції України як чинник протидії професійній деформації. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 1. С. 16–22.
27. Хоржевська І.М., Царапора В.В. Особливості професійної деформації особистості військових та міліціонерів. *Збірник наукових праць*. Психологічні науки. 2013. № 10 (91). С. 312-316.
28. Hubert Langerock. Professionalism: A Study in Professional Deformation // *The American Journal of Sociology*. The University of Chicago Press, 2005. No. 1. P. 30–44.
29. Jane Green. The Deformation of Professional Formation: Managerial Targets and the Undermining of Professional Judgement // *Ethics and Social Welfare*. Great Britain, 2009. No. 1. P. 115–130.
30. Ternovsky L.N., Ternovskaya V.A. The professional deformation of the personality from the point of view of deontology // *European Neuropsychopharmacology*. Elsevier, Amsterdam, 1995. 5 (№ 3). P. 363-364.

ЕМПІРИЧНЕ ВИМІРЮВАННЯ МАЙНДФУЛНЕС ПРАКТИК У КОНТЕКСТІ ЗБЕРЕЖЕННЯ ЗДОРОВОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

EMPIRICAL STUDY OF MINDFULNESS PRACTICES IN THE CONTEXT OF PRESERVING A HEALTHY WAY OF LIFE OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті здійснено аналіз особистісних факторів та тенденцій відновлення здорового способу життя, збереження цілісності особистості та запобігання негативних психологічних станів в умовах війни. Актуальність дослідження зумовлена тим, що тривала боротьба з важкими воєними втратами не аби як виснажує емоційно-вольову сферу особистості та потребує екстремальної активації внутрішніх ресурсів міцності, сили, витримки та віри у життя. Збір емпіричних даних здійснювався за допомогою авторського опитувальника науковців відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України: «Здоровий спосіб українців під час війни». Для збору даних було залучено 6077 респондентів, до аналізу включено 6042 відповіді. Представлено результати первинного статистичного аналізу майндфулнес практик, свідомого опрацювання досвіду у зв'язку з повномасштабним вторгненням. Окреслено найбільш мотивуючі фактори дотримання ЗСЖ, а саме: «ознаки погіршення здоров'я» (38,3% вибірки), «слідування особистій меті (34,1% вибірки)», «усвідомлення руйнівного впливу хронічного стресу» (31,4% вибірки). Визначено, що толерування стресу залежить від статі та від здобутого досвіду самотужки долати труднощі. Так, чоловіки схильні ігнорувати емоційну втому при дотриманні та збереженні ЗСЖ під час війни. Зазначено, що позитивні зміни у відчутті власної особистісної сили, та ціннісне ставлення до визнання життя тут і тепер в однаковій мірі притаманні як жінкам так і чоловікам, і є проявом посттравматичної активації внутрішніх резервів стійкості та сили в умовах війни. Резюмовано, що прояв тенденції до усвідомлення руйнівних наслідків хронічного стресу може свідчити про певну психологічну готовність населення до систематичної цілеспрямованої праці із власними стресовими станами та емоційною втомою. Отримані результати потребують подальшої обробки та будуть покладені в основу побудови стратегії відновлення та збереження ЗСЖ населення.

Ключові слова: здоров'я, здоровий спосіб життя, практики, усвідомлення, майндфулнес, російсько-українська війна.

The article analyzes personal factors and trends in restoring a healthy lifestyle, preserving the integrity of the individual, and preventing negative psychological states in wartime conditions. The relevance of the research is determined by the fact that the long struggle with heavy military losses not only exhausts the emotional and volitional sphere of the individual and requires extreme activation of internal resources of strength, strength, endurance and faith in life. The collection of empirical data was carried out with the help of the author's questionnaire of scientists of the department of social psychology of personality of the Institute of Social and Political Psychology of the National Academy of Sciences of Ukraine: "Healthy way of Ukrainians during the war". 6077 respondents were involved in data collection, 6042 answers were included in the analysis. The results of the primary statistical analysis of mindfulness practices, conscious processing of experience in connection with a full-scale invasion are presented. The most motivating factors for adherence to healthy eating habits are outlined, namely: "signs of health deterioration" (38.3% of the sample), "following a personal goal (34.1% of the sample)", "awareness of the destructive impact of chronic stress" (31.4% of the sample). It was determined that stress tolerance depends on gender and on the acquired experience of overcoming difficulties on one's own. Thus, men tend to ignore emotional fatigue when observing and preserving the SSR during wartime. It is noted that positive changes in the feeling of one's own personal strength and a valuable attitude towards the recognition of life here and now are equally characteristic of both women and men, and are a manifestation of the post-traumatic activation of internal reserves of stability and strength in war conditions. It is summarized that the manifestation of the tendency to realize the destructive consequences of chronic stress may indicate a certain psychological readiness of the population for purposeful work with their own stressful conditions and emotional fatigue. The obtained results require further processing and will be used as a basis for building strategies for the restoration and preservation of the population's health care system.

Key words: health, healthy lifestyle, practices, awareness, mindfulness, the Russian-Ukrainian war.

УДК 159.96+364-7
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.43>

Ларіна Т.О.

к.психол.н.,
старший науковий співробітник відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України

Постановка проблеми. В умовах війни, коли кожен день несе біль втрат, коли руйнується життєво необхідна інфраструктура, коли переформатується довірче коло соціальної підтримки, людина вимушена свідомо шукати нові рішення та способи для збереження власного здоров'я. Тривала боротьба з важкими воєними втратами не аби як виснажує емо-

ційно-вольову сферу особистості та потребує екстремальної активації внутрішніх ресурсів міцності, сили, витримки та віри у життя. Отже, під час війни відновлення здорового способу життя є необхідною умовою збереження цілісності особистості та запобігання негативних психологічних станів, зокрема з використанням потенціалу майндфулнес практик.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Сучасні дослідження посттравматичного зростання в наслідок переживання важкої травмівної події підкреслюють, що люди які більше цінують перебування в теперішньому моменті та практикують майндфулнес мають покращення у сприйнятті та визнанні самого життя [4]. Мирончак К. В. підкреслює, що систематичне використання майндфулнес-практик усвідомлюваності та уважності сприяє формуванню внутрішньої стійкості особистості перед непереборними або смертельними викликами. Також, майндфулнес-стратегії відновлення ЗСЖ можуть бути використані як психологічна зброя для захисту в інформаційній війні [3]. Наукове і прикладне значення досліджень з майндфулнес-підходу підкреслює ефективність застосування технік концентрації, фокусування уваги на тому що є тут і тепер, з прийняттям того що є у попередженні та лікуванні негативних психологічних станів, попередженні рецидивів депресії [5].

Отже, **метою статті** є первинний статистичний аналіз майндфулнес практик, свідомого опрацювання досвіду у зв'язку з повномасштабним вторгненням.

Виклад основного матеріалу дослідження. В якості інструменту дослідження було розроблено опитувальник «Здоровий спосіб життя українців під час війни». Збір даних відбувався за допомогою Google Forms та тривав протягом вересня 2023 р. – січня 2024 р.

Опитувальник «Здоровий спосіб життя українців під час війни» є колективною розробкою науковців відділу соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України. Він містить 7 блоків:

- блок 1, загальні дані;
- блок 2, здоровий спосіб життя;
- блок 3, практики підтримання здоров'я;
- блок 4, цифровий добробут;
- блок 5, ставлення до невизначеності;
- блок 6, екзистенційні мотивації;
- блок 7, досвід у зв'язку з повномасштабним вторгненням.

Для емпіричного вивчення майндфулнес практик було розроблено психодіагностичні критерії. Отже, в якості емпіричного критерію активації підтримання здорового способу життя ми визначили усвідомлення (розуміння, відчуття) руйнівного впливу надмірного стресу та прийняття відповідальності на себе за дотримання здорового способу життя. В якості індикатору посттравматичного особистісного зростання, адаптивної відповіді на шляху збереження та відновлення здоров'я населення в умовах війни, ми визначили безпосередньо майндфулнес-стан, як процес позитивної вну-

трішньої трансформації особистості в умовах війни [2]. Ми виходили з висновків [5], якій доводить дієвість застосування технік концентрації уваги та розширення поля свідомості поза межі потоку мислення. Він підкреслює, що застосування лише компоненту фокусування уваги на тому що є тут і тепер, з відкритістю, без осудження, з прийняттям того що є сприяє виробленню метакогнітивної позиції децентрування, «виходу» з румінативного потоку депресивних думок.

Психодіагностичний інструментарій включав такі питання до загального опитувальника «Здоровий спосіб життя українців під час війни»:

1. Що спонукає Вас дотримуватися здорового способу життя?

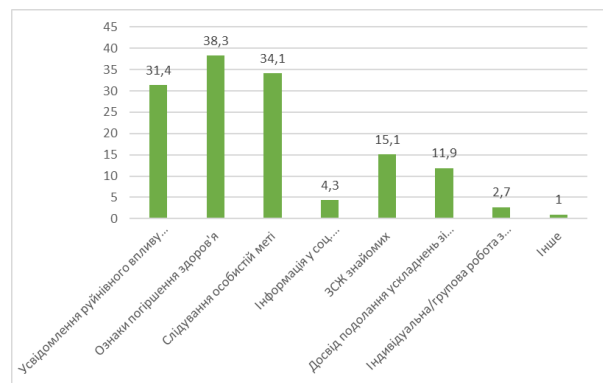
Це питання було представлено у блоку 2: «Здоровий спосіб життя». Серед запропонованих факторів було зазначено, що усвідомлення руйнівного впливу надмірного стресу під час війни, є одним з перших кроків до запуску механізмів толерування болю воєнних втрат.

2. «Будь ласка, оцініть для кожного наведеного нижче твердження міру Ваших внутрішніх змін внаслідок усвідомлення досвіду, пов'язаного із повномасштабним вторгненням».

Питання було представлено у блоку 7. Для діагностики майндфулнес станів було використано шкали «Опитувальника посттравматичного зростання» – «Особистісна сила» та «Визнання Життя». За для реалізації мети дослідження ми адаптували інструкцію методики «Посттравматичного особистісного зростання», її адаптованої україномовної версії [1].

Для збору даних було залучено 6077 респондентів, до аналізу включено 6042 відповіді.

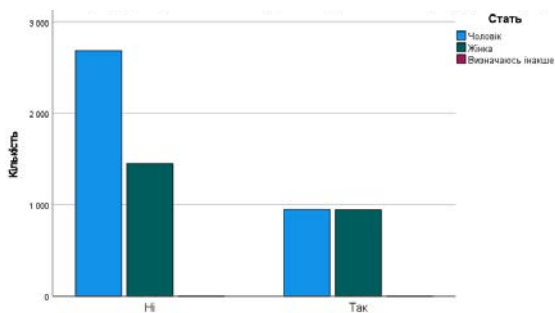
Результати частотного аналізу вказують на те, що майже третина вибірки (31,4%) в якості фактору, що спонукає дотримуватися ЗСЖ називає «усвідомлення руйнівного впливу хронічного стресу». Серед найбільш мотивуючих факторів респонденти обирають «ознаки погіршення здоров'я» (38,3%) та «слідування особистій меті (34,1%)» (Рис. 1).

Рис. 1 Що спонукає Вас дотримуватися здорового способу життя?

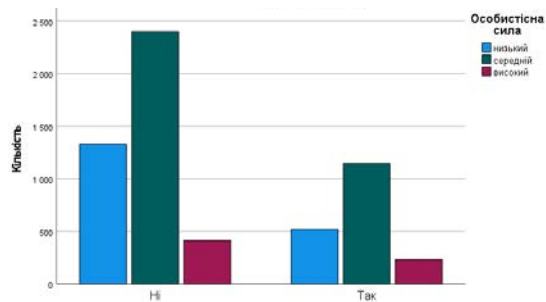
Усвідомлення руйнівного впливу хронічного стресу є предиктором постановки завдань з досягнення психологічного здоров'я, тобто можна говорити про певну психологічну готовність, принаймні, третини вибірки до цілеспрямованої систематичної праці із власними стресовими станами та емоційною виснаженістю.

Щодо статевих відмінностей відмічається наступна тенденція, чоловіки в більшій мірі схильні ігнорувати руйнівні наслідки впливу надмірного стресу на ЗСЖ (Рис. 2).

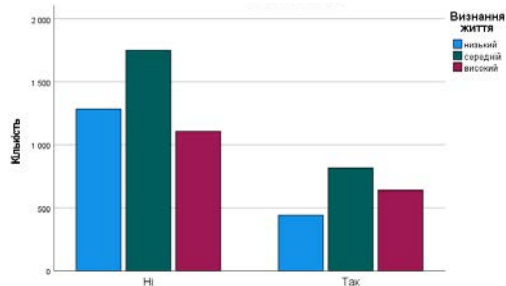
Рис. 2. Кростабуляційна таблиця: «Усвідомлення руйнівного впливу надмірного стресу та стать»

Також, з ігноруванням руйнівного впливу надмірного стресу пов'язана й особистісна сила. Отже частка осіб, що усвідомлюють власну спроможність долати труднощі самотужки схильні не зважати на стрес задля збереження ЗСЖ під час війни (Рис. 3).

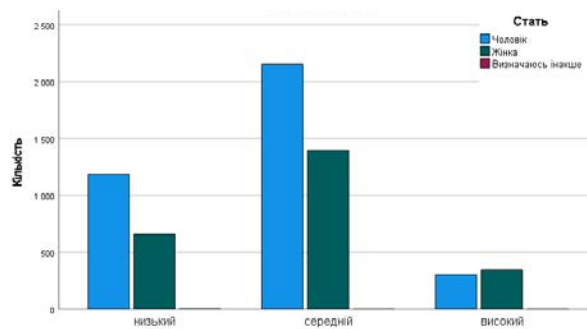
Рис. 3. Кростабуляційна таблиця: «Усвідомлення руйнівного впливу надмірного стресу та особистісна сила»

Більшість респондентів, які відчули зміни у життєвих пріоритетах схильні ігнорувати негативні наслідки надмірного стресу у питанні дотримання ЗСЖ. Можна припустити, що зміна життєвих пріоритетів знижує фокусування на негативних наслідках надмірного стресу та стало розуміння ЗСЖ в умовах війни.

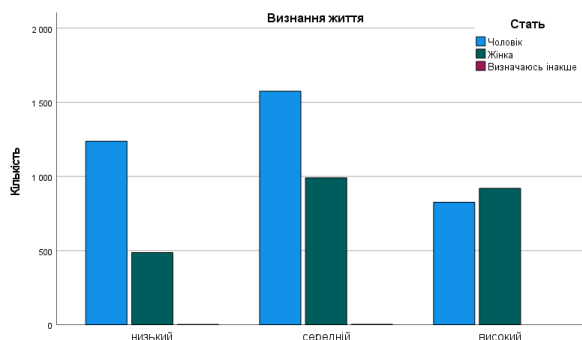
Рис. 4. Кростабуляційна таблиця: «Усвідомлення руйнівного впливу надмірного стресу та визнання життя»

Аналізуючи особливості прояву «Особистісної сили» як індикатору посттравматичного зростання бачимо, що високі показники особистісної сили не залежать від статті. При порівнянні чоловіків та жінок кількісні відмінності у прояві особистісної сили спостерігаються тільки при низьких та середніх показниках, на користь чоловіків (Рис. 5).

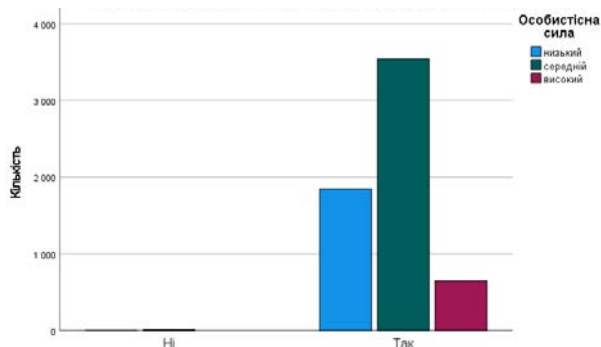
Рис. 5. Кростабуляційна таблиця: «Особистісна сила та стать»

Такі самі тенденції спостерігаються і за фактором визнання життя. Чоловіки переважають за кількістю при низьких та середніх показниках, а високі показники однаково притаманні як чоловікам так і жінкам, з тенденцією збільшення долі жінок з високим рівнем визнання життя.

Рис. 6. Кростабуляційна таблиця: «Визнання життя та стать»

Особистісна сила безпосередньо пов'язана із способом життя як фактором збереження здоров'я під час війни. Можна вважати, що вибір способу життя у воєнні часи обумовлений усвідомленням внутрішньої сили особистості та вірою у власну спроможність долати життєві труднощі самотужки.

Рис. 7. Кростабуляційна таблиця: «Спосіб життя як фактор збереження здоров'я та особистісна сила»

Результати нашого дослідження певним чином переграються з напрацюваннями у напрямку «Mindfulness-Based Stress Reduction» (MBSR, «Зменшення стресу на основі усвідомленості»), які були отримані під час пандемії COVID-19 на вибірці британських студентів. Отже, для зниження проблем з психічним здоров'ям, які були актуалізовані під час пандемії COVID-19 було організовано залучення студентів до програми «Mindfulness-Based Stress Reduction» її онлайн-адаптації. Пілотне рандомізоване дослідження оцінювало доцільність, залучення та ефективність онлайн-адаптації MBSR серед здорових студентів під час пандемії COVID-19. Результати дослідження показали, що втручання можливо, і що учасники програми MBSR з часом набули більший приріст усвідомленого самоспівчуття та спостереження за власною усвідомленістю порівняно з учасниками контрольної групи. Також, учасники програми «Mindfulness-Based Stress Reduction», з часом продемонстрували дещо більшу загальну уважність і життєве благополуччя [6].

Висновки. Первинний статистичний аналіз майндфулнес практик, дозволяє зробити припущення, що свідоме опрацювання досвіду, пов'язаного з втратами війни, вимушеного переселення, безпосередньої участі у військових діях та ін. слугує набуттю внутрішньої стійкості та сили особистості, і як наслідок відновленню здорового способу життя українців в часи війни.

Усвідомлення руйнівних наслідків хронічного стресу у третини вибірки говорить про певну психологічну готовність населення до система-

тичної цілеспрямованої праці зі власними стресовими станами та емоційною виснаженістю.

Толерування стресу залежить від статі та набуття впевненості самотужки долати труднощі. Так, чоловіки які відмічають позитивні зміни у власній особистісній силі схильні ігнорувати стресові навантаження при дотриманні та збереженні ЗСЖ під час війни. Також, зміна життєвих пріоритетів в умовах війни, знижує фокусування на негативних наслідках надмірного стресу та сталого розуміння ЗСЖ.

Позитивні внутрішні зміни за фактором «Особистісна сила» та «Визнання життя» загалом не залежать від статі. Але є тенденція збільшення долі жінок з високим рівнем визнання життя та кількісні відмінності у прояві особистісної сили при низьких та середніх показниках, на користь чоловіків.

Отже, позитивні зміни у відчутті власної особистісної сили, та ціннісне ставлення до визнання життя тут і тепер в однаковій мірі притаманні як жінкам так і чоловікам, і є проявом постратравматичної активації внутрішніх резервів стійкості та сили в умовах війни. Отримані результати потребують подальшої обробки та будуть покладені в основу побудови стратегій відновлення та збереження ЗСЖ населення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зубовський, Д. С. Адаптація та апробація української версії методики «Опитувальник постратравматичного зростання». *Психологічний часопис*, 4(7), 121–135.
2. Ларіна Т.О. Визначення емпіричних критеріїв дослідження майндфулнес-стратегій формування здорового способу життя особистості під час війни. *Виміри особистісних трансформацій : матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Чернівці, 3 листопада 2022 року)*, 35–41. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2024/01/votmVIs-20.10.2023.pdf>
3. Мирончак, К. В. Функціонування принципів майндфулнес-підходу в умовах війни. *Виміри особистісних трансформацій : матеріали V Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Чернівці, 3 листопада 2022 року)*, 28–33. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732876/1>.
4. Рибак, О. С. Поняття постратравматичного зростання в позитивній психології. *Психологічний часопис*, 8(4), 69–78. <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.4.6>.
5. Романчук, О. І. Майндфулнес-орієнтована КПТ – новий ефективний метод попередження рецидиву депресії. *НейроNews: психоневрологія та нейропсихіатрія*, 3(38), 40–45. <https://neuronews.com.ua/archive/2012/3%2838%29/article-631>.
6. MacDonald, H. Z., & Neville, T. Promoting college students' mindfulness, mental health, and self-compassion in the time of COVID-19: feasibility and efficacy of an online, interactive mindfulness-based stress reduction randomized trial. *Journal of College Student Psychotherapy*, 37(3), 260–278. <https://doi.org/10.1080/87568225.2022.2028329>

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА В СУЧАСНИХ УМОВАХ

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL SAFETY IN THE EDUCATIONAL ENVIRONMENT IN MODERN CONDITIONS

Стаття присвячена дослідженню психологічної безпеки освітнього середовища в сучасних умовах. У теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських психологів та педагогів розкритий понятійно-категоріальний категоріальний апарат «психологічної безпеки», «освітнього простору», «психологічної вразливості». Крім того, науковці роблять наголос на тому, що в сучасному світі забезпечення психологічної безпеки дітей є важливим завданням, адже діти – це наше майбутнє і від їх психологічної стійкості буде залежати, як успішно молоде покоління зможе справлятися з викликами.

У статті обґрунтовані підходи до забезпечення психологічної безпеки освітнього середовища, а також проаналізовано умови формування цієї безпеки. Основну увагу приділено створенню сприятливого психологічного клімату в навчальних закладах, де діти можуть почувати себе захищеними. Визначено ключові чинники, що впливають на психологічну безпеку: доброзичливі стосунки між учнями та вчителями, наявність системи підтримки для учнів, які стикаються з труднощами, а також сприяння розвитку емоційного інтелекту в дітей.

Важливим аспектом є створення умов для відкритого діалогу між учнями, вчителями та батьками, що дозволяє своєчасно виявляти та реагувати на ознаки психологічного неблагополуччя у дітей. У статті також розглядаються актуальні виклики, що стоять перед сучасною освітою в контексті забезпечення психологічної безпеки та надається аналіз підходів, що використовуються для покращення психологічного простору, що сприятиме здоровому психологічному розвитку дітей.

Забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі – це складний і багатогранний процес, який вимагає системного підходу та спільних зусиль всіх учасників освітнього процесу. Створення умов для гармонійного розвитку дітей позитивно вплине на майбутнє суспільства.

Ключові слова: психологічна безпека, освітнє середовище, психологічне насилля, психологічна травма, міжособистісна взає-

модія, психологічна культура, психічне здоров'я, психологічна стійкість.

The article is devoted to the study of psychological safety of the educational environment in modern conditions. In the theoretical and empirical studies of modern Ukrainian psychologists and teachers, the conceptual and categorical apparatus of «psychological safety», «educational space», «psychological vulnerability» has been revealed. In addition, scientists emphasize that in today's world, ensuring the psychological safety of children is an important task, because children are our future, and the future society will be able to cope with challenges will depend on their psychological stability.

The article substantiates the approaches to ensuring the psychological safety of the educational environment, and also analyzes the conditions for the formation of this safety. The main attention is paid to creating a favorable psychological climate in educational institutions, where children can feel protected. The key factors affecting psychological safety have been identified: friendly relations between students and teachers, the presence of a support system for students who face difficulties, as well as promoting the development of emotional intelligence in children.

An important aspect is the creation of conditions for an open dialogue between students, teachers and parents, which allows timely detection and response to signs of psychological distress in children. The article also considers the current challenges facing modern education in the context of ensuring psychological safety and provides an analysis of approaches, used to improve the psychological climate in educational institutions. It is emphasized the need to integrate the efforts of teachers, psychologists and parents to create a harmonious and safe educational space that will contribute to the healthy psychological development of children.

Ensuring psychological safety in the educational environment is a complex and multifaceted process that requires a systematic approach and joint efforts of all participants in the educational process. Creating conditions for the harmonious development of children will positively affect the future of society.

Key words: psychological safety, educational environment, psychological violence, psychological trauma, interpersonal interaction, psychological culture, mental health, psychological stability.

УДК 316.6:159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.44>

Пісоцький В.П.

к.філос.н.,
доцент кафедри педагогіки, початкової освіти, психології та менеджменту
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Горяньська А.М.

к.психол.н.,
доцент кафедри педагогіки, початкової освіти, психології та менеджменту
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Гришко В.В.

викладач кафедри педагогіки,
початкової освіти, психології та менеджменту
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Вступ. Сучасний світ з невідворотністю постав перед низкою надзвичайних випробувань, які актуальні для всього людства. Численні глобальні проблеми, такі як: пандемія, зміни клімату, економічні кризи та політична нестабільність, наповнюють середовище існування перманентними стресами і тривожними

станами. Такі ситуації вкрай негативно позначаються на психологічному стані людей, порушуючи їх психоемоційний баланс. І особливо вразливими до цих викликів є діти. Вони зростають у світі, де невизначеність та загрози стають все більш поширеними. Діти, які психологічно не готові до такого тиску обставин,

можуть переживати тривалий стрес, тривогу і невпевненість у майбутньому, мати складнощі в усвідомленні своїх та чужих емоційних реакцій, а також у формуванні здорових стратегій саморегуляції та комунікації. Тому дорослим важливо забезпечити дітей психологічною підтримкою, прищепити їм навички розуміння та керування емоціями. Включення емоційного навчання в освітній процес має допомогти дітям розвивати навички емоційної грамотності та конструктивні стратегії саморегуляції. Крім того, створення підтримуючого та розуміючого оточення в родині та школі може допомогти дітям впоратися зі стресом та тривогою. Збереження психологічного благополуччя дітей – це інвестиція у майбутнє суспільство, яке отримує можливість краще долати важкі ситуації невизначеності, тривогу та стреси.

У реаліях війни для українських громадян проблема психологічної безпеки в освітньому середовищі набуває критичного значення. Психологічна безпека, як складова загальної безпеки особистості, особливо важлива у періоди криз та конфліктів, коли стресові фактори суттєво впливають на та психоемоційний стан учасників освітнього процесу. Діти, підлітки та дорослі в Україні стикаються з численними стресовими ситуаціями, такими як: постійне відчуття небезпеки, втрата близьких, вимушене переміщення, руйнування звичного способу життя та навчання. В таких умовах освітні заклади мають забезпечувати не лише академічну, а й емоційну підтримку, сприяти формуванню психологічної стійкості та соціальної адаптації до нових реалій. Важливість психологічної підтримки важко переоцінити, оскільки від цього залежить не лише успішність навчального процесу, а й загальне психічне здоров'я і майбутнє цілого покоління. Тому варто впроваджувати системні заходи для забезпечення психологічної безпеки, зокрема, підготовку педагогів до роботи в кризових умовах, надання психологічної допомоги учням та студентам, а також створення безпечного і підтримуючого освітнього середовища, що сприятиме відновленню й розвитку кожного учасника навчального процесу.

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи термін «безпека», вчені з'ясували, що він у суспільній свідомості асоціюється не лише з відсутністю загроз, а й з суб'єктивними почуттями захищеності, безтурботності, довіри та стабільності. У західноєвропейській науковій думці поняття «безпека» було деталізоване у філософських концепціях Т. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Б. Спінози та інших мислителів 17–18 ст. Отже, з епохи Просвітництва безпека розглядається як стан спокою, який виникає в результаті відсутності реальної небезпеки (як фізичної, так і моральної) [3, с. 7]. За М. Слюсаревським [6], на сучасному етапі розвитку сві-

тової цивілізації різні країни мають свій унікальний досвід у розумінні поняття безпеки та прав людини. У ліберально-демократичних країнах основні права людини й громадянина давно задекларовані, вважаються пріоритетними, що позитивно відображається в суспільній свідомості. А в тоталітарних режимах, де ідеологічний контроль та системні порушення прав людини є повсякденною реальністю, поняття безпеки нівелюється, обмежуючись суто утилітарними аспектами.

На сучасному етапі розвитку суспільної думки існує різноманітна кількість тлумачень поняття «психологічна безпека». В академічних джерелах англійської, французької та німецької мов зустрічається визначення «особиста безпека», що асоціюється із внутрішнім станом, емоціями та перспективами особистості. У сучасній західній психології існує багато теорій та концепцій, які націлені на розуміння людської природи і поведінки. Серед них – теорія психоаналізу З. Фрейда, теорія індивідуальності К. Юнга, епігенетична теорія розвитку особистості Е. Еріксона, теорія оперантного навчання Б. Скіннера, теорія самоактуалізації А. Маслоу, теорія прагнення до сенсу В. Франкла та інші. Усі вони мають свою, специфічну точку зору на проблему безпеки та шляхи її досягнення. Наприклад, представники традиційного психоаналітичного підходу розглядають психологічну безпеку індивіда через систему механізмів творення психологічного захисту. Натомість, послідовники постфрейдистської епігенетичної теорії Е. Еріксона, підкреслюють, що ефективність формування відчуття психологічної безпеки досягається шляхом удосконалення вже існуючих механізмів та моделей безпечної поведінки особистості. Необіхевіористська теорія Б. Скіннера та різновиди теорії соціального навчання А. Бандури, Дж. Роттера постулюють, що формування безпечної поведінки відбувається через позитивне підкріплення конструктивної поведінки, а також урахування суб'єктивного переживання особистістю стану безпеки/небезпеки, за допомогою системного соціального навчання [3]. Відповідно до теорії засновника гуманістичного напрямку А. Маслоу, потреба в безпеці завжди була однією з найважливіших для людини у будь-якому віці [4]. Психологічна безпека – це стан психологічної захищеності особистості, її здатність адекватно та якісно реагувати на зовнішні та внутрішні подразники, впевненість у майбутньому та баланс між задоволенням природних і соціальних потреб.

Отже, психологічна безпека людини – це, насправді, захищеність її психіки від негативних впливів як ззовні так і зсередини. Небезпека може чатувати навіть у самій психіці людини – у формі тривожних станів, соціальних страхів, упереджень, спотворень реальності, індуко-

ваних або самонавіяних [9, с. 88]. Як зауважує В. Оверчук, психологічна безпека особистості є не лише необхідною умовою для розвитку її функціональних здібностей, але й ключовим елементом профілактики психосоматичних розладів та самореалізації [5, с. 462]. Негативно впливати на психіку можуть не лише психологічні чинники, а й психогенні фізичні фактори, що робить це поняття досить нестійким та рухомим. В окремих випадках обсяг поняття безпеки людини може розширюватися до розмірів загальної безпеки.

Загрози і небезпеки, які призводять до негативних фізичних і психологічних наслідків, походять із різних джерел. Більшість з них продукують несприятливі явища природного середовища, але не завжди. Наприклад, пандемія COVID-19 наочно продемонструвала, як фізичне здоров'я людей тісно поєднується з їхнім психічним станом. Така недуга не лише вражає тіло, а й призводить до страху, тривожності, стресу та паніки. З іншого боку, вплив на психіку може викликатись і фізичними чинниками. Наприклад, для учасників бойових дій є типовим погіршення фізичного здоров'я через психотравматизацію, що виникла внаслідок війни. Зазначені приклади демонструють, що межа між фізичними і психологічними загрозами не завжди чітко визначена. Отже, поняття «психологічна безпека» є вкрай складним і ситуативно зумовленим. Таким чином, спроби деяких дослідників звести проблему психологічної безпеки виключно до подолання внутрішніх деструктивних факторів є недоцільними [6, с. 16].

Індикатором психологічної безпеки людини може слугувати поняття «суб'єктивне благополуччя». Згідно з гедоністичним підходом, що бере свій початок у філософському вченні епікурейців, які навчали мудрості земного життя, цей феномен визначається не стільки обставинами життя, скільки певними стійкими характеристиками особистості (розумова дисципліна, помірність, самодостатність та ін.) шляхом досягнення задоволення (душевного спокою) і уникнення неприємних емоцій, провокованих страхом. При цьому задоволення тлумачиться у широкому сенсі не лише як задоволення тілесне, насамперед – це відсутність тілесного страждання, а й також моральне та естетичне, отримане від досягнення значущих цілей і результатів.

У наш час психологічне благополуччя людини зазвичай розглядають через призму «середовищного підходу», або ж стресу, викликаного власними відчуттями дискомфорту у просторі, де людина перебуває. Психічна безпека визначається як стан суспільної свідомості, коли суспільство загалом та кожна окрема особа сприймають поточний стан дійсності та життя як надійний. Особистість, яка досягла

психологічної стабільності, вміє гармонізувати своє життя в контексті єдності з оточуючим світом – суспільством, природою, всесвітом. Вона реалізує свої здібності, ідеали та прагнення завдяки системі змістовної регуляції життя, яку сама створила. Маючи усвідомлення про свою психологічну стабільність, людина готова забезпечити безпеку та зміцнення власного здоров'я, перетворюючи небезпеку у фактор власного розвитку [5].

У теорії К. Рифф виділено наступні структурні компоненти психологічного благополуччя: позитивне сприйняття себе та минулого життя, гармонійні міжособистісні відносини, здатність діяти відповідно до власних переконань, компетентність у повсякденному житті та наявність цілей і діяльностей, що мають особистий сенс і сприяють розвитку та самореалізації [10].

Виділяють кілька підходів до забезпечення психологічної безпеки особистості, серед яких особливе місце займає екзистенційно-гуманістичний підхід. Його основоположниками вважають Г. Олпорта, К. Роджерса та Дж. Бюдженалю. Цей підхід ґрунтується на повазі до унікальності кожної людини, її автономії та визнанні можливості стати джерелом змін у власному житті, незважаючи на об'єктивні прогнози та очікувані результати. Експерти цього напрямку виокремлюють інтраперсональні критерії особистісного зростання, такі як: динамічність, цілісність, свобода, прийняття і розуміння самого себе.

Освітній простір – це не лише місце, де забезпечується доступ до знань, але й арена для розвитку особистості та формування її простору в самому суспільстві. Тому важливо створити умови для безпеки та комфорту для кожного учасника навчального процесу, дозволяючи їм максимально реалізувати свій потенціал [7, с. 42]. Українське законодавство ставить перед собою завдання забезпечити безпеку в освітньому середовищі, щоб учасники освітнього процесу були захищені від будь-якої фізичної, майнової або моральної шкоди.

Т. Цюман і Н. Бойчук [8] розглядають безпечний освітній простір як середовище з гарантованими умовами навчання та праці, де забезпечена комфортна міжособистісна взаємодія, які сприяють емоційному благополуччю всіх учасників. Це місце, де відсутні будь-які прояви насильства, де належним чином забезпечені ресурси для запобігання негативним явищам і де дотримуються права та норми фізичної, психологічної, інформаційної та соціальної безпеки.

Освітнє середовище – відкрита система, де відбуваються загальні тенденції та закономірності соціального середовища, включаючи соціально-політичні та економічні проблеми, які характеризують сучасне українське суспільство [2, с. 75]. Вони провокують ситуації, які порушують безпеку освітнього середовища та негативно впливають на фізичний, психічний,

інтелектуальний, духовний і моральний розвиток дітей, знижують функціональні резерви їх організму. Освітнє оточення, як важлива складова життєвого середовища кожної особистості, також зазнає впливу різних негативних явищ суспільно-політичного, економічного, правового та психологічного характеру, які стоять на заваді психологічної безпеки окремої особистості або групи.

Освітнє середовище, як простір реалізації потреб та мотивів, а також становлення та розвитку особистості, складається з різних суб'єктів: школярів, їх батьків а також фахівців, адміністрації, обслуговуючого персоналу, які своїми діями, вчинками або поведінкою створюють та забезпечують належні умови для взаємодії учасників навчального процесу в навчальних закладах. Шкільне оточення – це складна система, в якій дитина вирішує декілька важливих завдань: освітніх, соціалізації та психічного розвитку. Щодо останнього, освітнє середовище створює як можливості, так і обмеження. Соціалізація включає процес засвоєння та прийняття норм, правил і вимог, що ставляться суспільством. Освітнє середовище є одним із головних трансляторів цих норм і вимог, а також санкціонує їх виконання через заохочення або покарання. Також воно надає школярам можливості для соціального розвитку, вміння розуміти та спілкуватися з іншими.

Значний відрізок свого дитинства школяр проводить у навчальному закладі, опановуючи різні форми колективної і міжособистісної взаємодії, як у навчальному процесі, так і поза ним. У процесі вирішення завдань особистісного розвитку виникають суперечності та конфлікти. У випадках, коли вимоги середовища не відповідають можливостям дитини, часто виникає феномен неадекватної поведінки. Особистість може зберігати свою цілісність та протистояти негативному впливу середовища лише за умови стійких партнерських стосунків та організованості. Психологічна безпека визначає розвивальний характер освітнього середовища і може бути основою для створення психолого-педагогічних умов навчання та виховання. Вона також сприяє зміцненню і розвитку психологічного здоров'я всіх учасників навчального процесу.

Однією з основних загроз у взаємодії учасників освітнього середовища є отримання психологічної травми, яка завдає шкоди психічному здоров'ю, блокує можливості для самоактуалізації та самореалізації особистості. Основним джерелом психологічних травм є психологічне насилля, що має різні форми: негативні психологічні впливи, ефекти та взаємодії. Щодо психологічних впливів, вони включають: образи, приниження, погрози, покарання тощо. Психологічні ефекти можуть виявлятися як тривожність, агресивність, депресія та втрата довіри

до себе чи до інших. Щодо психологічної взаємодії, вона може проявлятися у непередбачуваності вчинків партнерів по комунікації та неадекватності поведінки.

Психологічне насильство у процесі взаємодії, чи то у формі тролінгу чи цькування, є джерелом психотравми, що впливає не тільки на тих, хто його зазнає, а й на їхнє найближче оточення. Крім того, воно може відбитися на тих, хто його застосовує, оскільки руйнування конструктивних патернів взаємодії може мати негативний вплив у майбутньому.

Розгляд аспектів психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі буде неповним без урахування концепції «психологічної вразливості», яка визначає чутливість дитини до впливу різних негативних чинників. Виявлено, що ступінь психологічної вразливості значною мірою залежить від віку дитини та її індивідуальних особливостей. Найбільш уразливими групами дітей, які найчастіше потрапляють до категорії жертв насильства в освітньому середовищі, є діти із фізичними або поведінковими особливостями, хворобами, з особливостями зовнішності або соціальними навичками. До них також належать діти, які відчувають страх перед школою, «домашні діти» або ті, хто має проблеми з навчанням та розвитком [2, с. 77].

Підвищити рівень психологічної стійкості можна за допомогою захисних механізмів, які включають в себе розумовий та емоційно-особистісний розвиток, що визначає сприйняття та переживання дитиною подій. Також важливими є активність, товариськість, емоційна стійкість, самосприйняття та підтримка з боку сім'ї та оточення. Створення та підтримання безпечного середовища потребує розвинутої психологічної культури, яка включає різноманітні психологічні властивості людини, такі як мотивація, емоції, інтелект, комунікація та інші. Рівні психологічної культури включають психологічну грамотність, компетентність та зрілість, які забезпечують адекватну поведінку та ефективну взаємодію з оточуючими.

Сучасне освітнє середовище пропонує багато можливостей для розвитку, але в умовах воєнного конфлікту збільшується кількість обмежень для особистісних виявів учасників освітнього процесу, вносяться певні вимоги. Соціально-політичні зміни, напруженість соціального життя та ускладнення міжособистісних відносин впливають на освітнє середовище, а в умовах воєнного стану зростає кількість чинників ризику для психологічної безпеки. Це ускладнює підтримку адекватного рівня працездатності та здоров'я учасників освітнього процесу.

Освітній процес невід'ємно пов'язаний з безпекою. Створення безпечних умов для навчання та забезпечення безпеки всіх учасників освітнього процесу є одним із найважливіших

завдань для будь-якого навчального закладу. Зокрема, в умовах військового стану, особлива увага приділяється організації безпечного освітнього простору, який може бути реалізований через дистанційні або змішані формати навчання. Такий простір повинен гарантувати фізичну, психологічну та інформаційну безпеку всім учасникам навчального процесу.

Забезпечення безпеки закладів освіти – це важливе завдання, яке передбачає захист учасників освітнього процесу від різних загроз, воєнного або невоєнного характеру. Це охоплює заходи, спрямовані на запобігання або ускладнення випадків порушення прав та свобод учасників освітнього процесу, захист від нападів, а також забезпечення безперервності освітнього процесу. Фізична безпека закладу освіти передбачає спеціальне облаштування приміщень будівлі закладу, включаючи навчальні аудиторії, кабінети, коридори, запасні виходи та сходові клітини. Важливо мати захисне укриття та відповідні захисні споруди, а також обладнання для надзвичайних ситуацій. Психологічна безпека – невід’ємний компонент підтримки всіх учасників освітнього процесу з метою запобігання тривожності та забезпечення партнерства. Інформаційна безпека, у свою чергу, означає постійне та систематичне інформування учасників про чіткі алгоритми дій у надзвичайних ситуаціях, спільну розробку протоколів безпеки, тренування та щоденні інструктажі, адже якісна та своєчасна інформація є ключовою для передбачення та запобігання небезпекам. Передбачення небезпеки включає в себе розпізнавання потенційно небезпечних ситуацій та оцінку ризиків, тоді як запобігання небезпеці полягає в уникненні чи зменшенні їх наслідків через вжиття відповідних заходів безпеки.

Дистанційне навчання, як частина освітнього процесу, крім забезпечення безпеки, також надає зручність та ефективність для всіх учасників. Дистанційна форма навчання має певні переваги, головною серед яких є можливість здобуття знань у будь-який час і в будь-якому місці. Це надає зручність у плануванні та коригуванні розкладу занять в залежності від обставин, а також відкриває можливості для навчання та викладання навіть за кордоном. Психологічний комфорт дистанційної освіти полягає в тому, що люди можуть займатися навчанням або викладанням у звичному та затишному домашньому середовищі.

Психолого-педагогічні дослідження наголошують, що психотравмуючими можуть стати не лише конфліктні ситуації між вчителем та учнями, але й форми навчання, а також атмосфера в класному колективі. Навчання може мати когнітивно-орієнтований або особистісно-орієнтований підхід і останній вважається більш сприятливим з точки зору психологіч-

ного здоров’я. Педагогічне спілкування в особистісно-орієнтованому навчанні базується на принципах гуманістичної психології, що сприяє зниженню ризику психічних травм порівняно з когнітивно-орієнтованим підходом. У сучасному світі соціально-психологічна практика в системі освіти має важливе значення, забезпечуючи захист суспільства від нових проблем та формуючи напрямки для створення психологічної безпеки та комфортного освітнього середовища. Власне це спеціалізована робота, що здійснюється у різних формах [1].

По-перше, це вплив на суспільство загалом, який виявляється у формуванні громадської думки щодо освітніх закладів та їхніх процесів. Цей вплив може зосереджуватися на конкретних соціальних групах (сім’ях, школах, вищих навчальних закладах) або на індивідуальних особистостях. Крім того, здійснюється організація соціального оточення, яке може включати соціальну рекламу та волонтерські ініціативи, спрямовані на створення безпечного та затишного освітнього середовища.

По-друге, це проведення лекцій, бесід, розповсюдження спеціалізованої літератури та фільмів, що інформують про психологічну безпеку та комфортне навчальне середовище. Важливо, щоб ця інформація була доступною та враховувала вікові, гендерні та інші особливості. По-третє, активне соціальне навчання, яке викликає інтерес до психологічних явищ, сприяє формуванню ідеальних моделей духовного життя, тобто культури психічної діяльності.

По-четверте, це формування особистої відповідальності за життя та здоров’я, формування здорового способу життя. Вміння людини досягати оптимального стану вважається особливо цінним. Здоровий спосіб життя включає в себе постійні фізичні навантаження, здорове харчування, дотримання режиму праці та відпочинку, спілкування з природою тощо.

По-п’яте, це активізація особистісних ресурсів. Сюди входять активні заняття спортом, творчий самовияв, участь у групах спілкування та особистісного зростання тощо. Вони забезпечують активність особистості, її здоров’я та стійкість до негативних зовнішніх впливів.

І останнє – це мінімізація негативних наслідків в освітньому середовищі, коли вони вже існують. У таких ситуаціях необхідна сучасна та своєчасна психологічна, соціальна, медична та інші види допомоги. Така робота спрямована на профілактику рецидивів та їх негативних наслідків, а також пов’язана з моніторингом освітнього середовища.

Недотримання педагогічних вимог до навчання та гігієнічних стандартів тривалості навчальної діяльності з використанням технічних засобів, відсутність комунікативних зв’язків між учасниками освітнього процесу, можуть призвести до виснаження функціональних

резервів організму, особливо нервової системи. Це може спричинити порушення психосоматичного здоров'я та нервово-психічних відхилень.

Висновки з проведеного дослідження.

Забезпечення психологічної безпеки в освітньому середовищі є критично важливим завданням, що вимагає комплексного підходу. Враховуючи різноманітні аспекти та виклики сучасного світу, необхідно створювати умови, які сприятимуть не лише фізичній, а й психологічній безпеці всіх учасників освітнього процесу, що поєднує розвиток психологічної культури, формування захисних механізмів у дітей, забезпечення підтримки з боку сім'ї та шкільного середовища, а також впровадження програм, спрямованих на розвиток емоційної та соціальної компетентності.

Профілактика та мінімізація негативних наслідків є також важливими аспектами, які передбачають своєчасне надання психологічної та соціальної допомоги, моніторинг стану освітнього середовища та впровадження ефективних стратегій підтримки. Використання різноманітних методів та підходів, таких як активне соціальне навчання, розвиток особистісних ресурсів, формування відповідального ставлення до здоров'я, сприяють зміцненню психологічної стійкості та здоров'я учасників освітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гопкало Ю. Генеза проблем психологічної безпеки особистості в освітньому середовищі: теоретичний аналіз. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки.* 2022. Випуск № 20(65). С. 5-14.

2. Горленко В.М., Сосновенко Н.В. Психологічно безпечне освітнє середовище, як основа протидії насильству серед дітей: *Матеріали II Всеукраїнського форуму «Соціально-психологічні та правові аспекти протидії насиллю в освітніх»* (м. Дніпро, 11 лютого 2021 року). 2021. С. 75-79.

3. Горлинський В.В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір: *монографія*. Київ: ПАРАПАН. 2011. 390 с.

4. Забезпечення психологічної безпеки учасників освітнього процесу: методичні рекомендації. Уклад.: В.М. Духневич, З.Ф. Сіверс; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький: Імекс-ЛТД. 2022. 58 с.

5. Оверчук В.А. Проблема психологічної безпеки особистості в умовах військового стану. *Наукові перспективи.* 2022. № 12(30). С.461-472.

6. Слюсаревський М.М. Психологічна безпека людини в онтологічному і гносеологічному вимірах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології.* Вип. 45 (48). С.7-26.

7. Цимбалару А. Д. Освітній простір: сутність, структура і механізми створення. *Український педагогічний журнал.* 2016. № 1. С. 41–50.

8. Цюман Т.П., Бойчук Н.І. Кодекс безпечного освітнього середовища: *метод. посіб.* Київ: 2018. 56 с.

9. Шелевер О.В., Фізер В.С. Психологічна безпека освітнього середовища: психолого-педагогічний аспект. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах.* 2019. Вип. 67. Т. 1. С. 87-91.

10. Ryff C.D. Eudaimonic well-being and education: Probing the connections. Well-being and higher education: A strategy for change and the realization of education's greater purposes. Washington, DC: *Bringing Theory to Practice.* 2016. pp. 37-48.

НАДАННЯ ПЕРШОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ПРАЦІВНИКАМИ ПОЛІЦІЇ В УМОВАХ ВІЙСЬКОВОЇ АГРЕСІЇ

PROVIDING FIRST PSYCHOLOGICAL AID BY POLICE OFFICERS IN THE CONTEXT OF MILITARY AGGRESSION

У статті розкрито принципи, основну мету та завдання, а також важливість надання першої психологічної допомоги працівниками поліції в умовах військової агресії. Адже за сучасних умов поліцейським важливо вміти швидко мобілізувати свої власні ресурси, розвивати психологічну стійкість, аби бути максимально ефективним під час екстремальних, кризових ситуацій та ефективно надавати першу психологічну допомогу для постраждалих. Метою статті стало узагальнити принципи, завдання та важливість надання першої психологічної допомоги працівниками поліції в умовах військової агресії. У роботі наведено визначення базових понять, серед яких кризова подія, кризова реакція, кризовий стан, кризова ситуація, перша психологічна допомога. Виділено фактори, від яких залежить реакція людини на кризову подію. Визначено місце першої психологічної допомоги у межах кризової ситуації. Наведено підходи до трактування першої психологічної допомоги. Запропоновано своє бачення даного виду допомоги. Визначено, які види робіт не належать до першої психологічної допомоги. Виділено засадничі принципи надання першої психологічної допомоги, її основну мету та завдання. Звернуто увагу на важливості навчання працівників Національної поліції України надання першої психологічної допомоги. Розглянуто сутність моделей надання першої психологічної допомоги WHO-PFA, NCTSN-PFA, RAPID-PFA та розвитку яких навичок вони вимагають, аби надавати першу психологічну допомогу згідно них. Виділено позитивні ефекти для працівників поліції після навчання з надання першої психологічної допомоги та розвитку відповідних навичок. Виявлено, що на державному рівні до цього часу відсутні положення щодо необхідності навчання працівників поліції навичкам надання першої психологічної допомоги. Практична цінність роботи полягає в тому, що напрацьовані положення можуть стати основою для розробки єдиної системи навчання наданням першої психологічної допомоги працівниками Національної поліції України.

Ключові слова: кризова подія, кризова

реакція, кризовий стан, гострий стресовий стан, перша психологічна допомога, працівник поліції.

The article reveals the principles, main purpose and tasks, as well as the importance of providing first psychological aid by police officers in the context of military aggression. In today's environment, it is important for police officers to be able to quickly mobilize their own resources, develop psychological resilience in order to be as effective as possible in extreme, crisis situations and effectively provide first aid to victims. The purpose of the article is to summarize the principles, tasks and importance of providing first psychological aid by police officers in the context of military aggression. The article provides definitions of basic concepts, including crisis event, crisis response, crisis condition, crisis situation, and first psychological aid. The factors that determine a person's reaction to a crisis event are highlighted. The place of first psychological aid within a crisis situation is determined. Approaches to the interpretation of first psychological aid are presented. The author offers his own vision of this type of assistance. It is determined which types of work do not belong to the first psychological aid. The basic principles of first psychological aid, its main purpose and objectives are highlighted. Attention is drawn to the importance of training the employees of the National Police of Ukraine in the provision of first psychological aid. The essence of the WHO-PFA, NCTSN-PFA, RAPID-PFA models of first psychological aid and the development of skills required to provide first psychological aid in accordance with them are considered. The positive effects for police officers after training in first aid and the development of relevant skills are highlighted. It was found that there are still no provisions at the state level regarding the need to train police officers in first aid skills. The practical value of the work lies in the fact that the developed provisions can become the basis for the development of a unified system of training in first psychological aid for employees of the National Police of Ukraine.

Key words: crisis event, crisis response, crisis condition, acute stressful condition, first psychological aid, police officer.

УДК 364.62-057.36"364"

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.45>

Сняtkова Т.М.

доктор філософії,

викладач кафедри юридичної психології
Національна академія внутрішніх справ

Вступ. Кризовою називають ситуацію, коли людина стикається із перешкодами у реалізації важливих життєвих цілей і не може впоратися з цією ситуацією за допомогою звичних засобів [1]. Для працівників Національної поліції України (НПУ) такими цілями є виконання своїх службових обов'язків, які внаслідок повномасштабного вторгнення російської федерації суттєво ускладнилися. Так, в умовах сьогодення поліцейські змушені займатися евакуацією населення, чергуванням на блокпостах, відловлюванням диверсійних груп, фіксуванням наслідків повітряних атак та скоєних зло-

чинів з боку агресорів, розбором завалів, слідкуванням за правопорядком на деокупованих територіях, брати участь в ексгумації тіл загиблих під час бойових дій і тимчасової окупації тощо.

Нові виклики вимагають мобілізації відповідних ресурсів, підготовки до нових випробувань, розвитку психологічної стійкості. Однак, на це потрібен час, якого на початку повномасштабної війни не було, і багатьом працівникам НПУ доводилося собі та іншим в тих екстремальних, ризиконебезпечних, психотравмуючих ситуа-

ціях, в яких вони працювали. Неготовність до таких випробувань стало однією із причин розвитку посттравматичного стресового розладу, відсутності мотивації, втрати працездатності, емоційного вигорання та, як наслідок, відмови від служби. У дослідженнях іноземних фахівців наводяться статистичні дані, згідно яких частота посттравматичного стресового розладу, пов'язаного з виконанням службових обов'язків (ПТСР), серед поліцейських коливається від 7% до 19% [16].

Тому важливим завданням постає напрацювання засадничих основ, системи навчання та алгоритму надання першої психологічної допомоги працівниками поліції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Варто відзначити, що наукових розвідок, присвячених наданню першої психологічної допомоги, досить мало. Хоча від початку повномасштабної війни все більша увага науковців прикута до цієї проблематики. Основою для аналізу стали праці як українських науковців, зокрема, А. Боднар, С. Гальцової, А. Гірник, Н. Довгань, Я. Каплуненко, Н. Мілорадової, О. Моргунова, Н. Оніщенко, О. Федоренко та інших, так і напрацювання міжнародних організацій, в тому числі Міжнародної організації з охорони здоров'я (WHO), Міжвідомчого постійного комітету Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (IASC), Агентства ООН у справах біженців (UNHCR), Товариства Червоного Хреста, Ізраїльської коаліції травми (ITC) тощо.

Мета статті – узагальнити принципи та важливість надання першої психологічної допомоги працівниками поліції в умовах військової агресії.

Виклад основного матеріалу. Кризова подія – це подія, що виходить за межі звичайного людського досвіду, руйнує звичні стереотипи поведінки і спричиняє перебудову структури особистості [2].

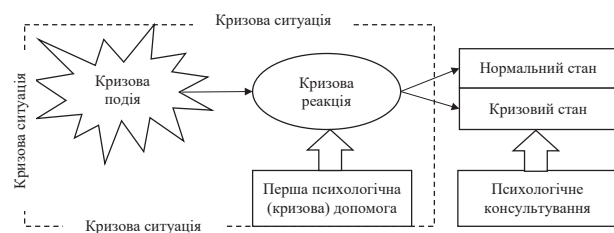
Кризова подія викликає у людини кризову реакцію – тимчасову втрату психологічної рівноваги. Варто відзначити, що те, як реагує людина на кризову подію та які наслідки вона спричинює, залежить від багатьох факторів, зокрема:

- форми, тривалості та тяжкості кризової події;
- попереднього досвіду переживання кризових подій;
- загального стану фізичного та психологічного здоров'я;
- віку, культури, традицій;
- базових переконань особистості;
- стану та якості міжособистісних відносин;
- наявності цілей та сенсу життя;
- своєчасності надання психологічної допомоги тощо.

Як правило, у науковому обігу виділяють 3 найпоширеніші реакції на кризову подію:

бий, біжи та замри. Особи, які можуть потребувати першої психологічної допомоги, можуть бути дезорієнтовані, розгублені, несамовиті або збуджені, надзвичайно замкнуті, апатичні або «закриті», надзвичайно дратівливі або злі, надмірно стурбовані тощо.

Кризова реакція є нормальним явищем, однак, якщо не надати вчасно першу психологічну допомогу, то вона може призвести до кризового стану – психічний стан людини, яка раптово зазнала суб'єктивно значимої травми (внаслідок непередбачуваної зміни життєвого ладу, внутрішньоособистої картини світу тощо) або яка знаходиться під загрозою виникнення психотравмуючої ситуації [4].

Рис. 1. Місце першої психологічної допомоги у кризовій ситуації

Джерело: побудовано автором

Відтак, аби попередити розвиток кризового стану та подальших психологічних захворювань, в тому числі ПТСР, важливо своєчасно надати постраждалому першу психологічну допомогу. І, звичайно, одними із перших, хто прибуває на місце події, є працівники поліції. Тому для них конче важливо володіти навичками надання ППД. Це дозволить не тільки покращити психічне здоров'я громадян, які постраждали внаслідок військової агресії, але й вберегти своє власне здоров'я та працездатність.

Перша психологічна допомога, згідно Sphere [12] та IASC [13], розуміється як гуманна, підтримуюча, практична відповідь або реакція на іншу людину, яка страждає або потребує підтримки. Аналогічне визначення пропонує WHO, Всесвітня організація охорони здоров'я.

Під першою психологічною допомогою розуміють сукупність заходів загальнолюдської підтримки і практичної допомоги людям, які зазнали страждання та нужденності у разі нещасного випадку, насильства чи катувань, терористичного акту, втрати близької людини чи інших трагічних подій [6].

Американська Національна мережа з питань дитячого травматичного стресу (NCTSN) визначає ППД як «втручання, засноване на фактичних даних, призначене для зменшення початкового дистресу, спричиненого травма-

тичними подіями, і сприяння коротко- та довгостроковому адаптивному функціонуванню та справляння» [18].

Перша психологічна допомога належить до ранньої психологічної підтримки. При цьому, варто наголосити, що для надання ППД не потрібно бути психологом. Так, ППД не є:

- професійним психологічним консультуванням;

- психологічним дебрифінгом, на якому людину просять відтворити кризову подію у всіх деталях;

- не є психоедукацією;
- не є психотерапією.

На цих положеннях важливо фокусувати увагу працівників поліції, аби зменшити у них бар'єри та страхи перед наданням такого виду допомоги постраждалим від військової агресії.

Відтак, помилково вважати першу психологічну допомогу втручанням. Вона є гуманною, загальнолюдською допомогою, підтримуючим та практичним підходом до осіб, які зазнали впливу кризової події [15]. Тому, можливо, доречніше буде називати її кризовою, екстремною чи первинною допомогою, яку важливо надати людині відразу після кризової події.

Підтвердженням цьому є принципи, на яких базується ППД і які були запропоновані Дж. Хопкінсом, а саме: безпека, заспокоєння, зв'язок, самоефективність і надія [10]. Можемо стверджувати, що незважаючи на те, що існують різні моделі надання першої психологічної допомоги, всі вони опираються на ці принципи та передбачають оцінку потреб, неупереджене вислуховування, заспокоєння, створення відчуття присутності, розуміння та підтримки, перенаправлення до відповідних служб.

Опираючись на наведені принципи, можемо навести основні завдання надання першої психологічної допомоги працівниками поліції:

- сприяти убезпеченню осіб, які можуть стати жертвами насильства чи дискримінації та їх захист від подальшої шкоди (тобто створити максимально безпечні умови, принцип безпеки та надії, що все скінчилося);

- заспокоїти, сприяти стабілізації емоційного стану людей у стресі (принцип заспокоєння);

- вислухати, але не примушувати говорити (принципи зв'язку, заспокоєння);

- підтримати і за можливості посилити у потерпілих почуття власної спроможності допомогти собі й іншим (принципи зв'язку, самоефективності та надії);

- сформувати в людини розуміння того, що кризова подія, свідком або учасником якої вона є, закінчилася (принцип надії);

- зорієнтуватися у потребах і проблемах осіб, надати потрібну інформацію про можливість задоволення їхніх потреб, або сприяти отриманню такої інформації із надійного джерела (принцип надії);

- перенаправити осіб до відповідних служб, котрі можуть забезпечити їм необхідну допомогу (принципи зв'язку та надії);

- надати інформацію про можливу подальшу психосоціальну підтримку, ознайомити з ресурсами громадської підтримки (принципи зв'язку та надії) [10].

Відтак, кінцевою метою надання першої психологічної допомоги є стабілізація стану людини, зменшення початкового дистресу, підвищення здатності керування кризовою реакцією, мінімізація психопатологічних факторів ризику та сприяння коротко- та середньостроковому адаптивному функціонуванню [18]. Але важливо відмітити, що досягається це не психологічними методами, а завдяки присутності поруч іншої людини, активного слухання, словесної підтримки та надання необхідної інформації щодо подальших дій. Звідси можемо зробити висновок, що перша психологічна допомога за своєю суттю не є психологічною, а радше важливою практичною підтримкою однією людиною іншої і для цього достатньо пройти відповідну підготовку.

Варто відзначити, що програм, за якими навчають надавати першу психологічну допомогу, досить багато. Однак, найпоширенішими та найвпливовішими є такі три: WHO-PFA, NCTSN-PFA, RAPID-PFA. Останню з них розробив згадуваний вище Дж. Хопкінс. Вона включає такі аспекти та відповідні для їх виконання навички:

R – встановлення стосунків та рефлексивне слухання (Rapport and Reflective listening). Для цього важливо розвинути навички активного слухання, емпатійності, підтримки без слів, виховати повагу, гідність до кожної людини, аби уникати упередженості та пам'ятати про унікальність страждання кожної людини. Поліцейським важливо навчитися говорити чітко, коротко і впевнено («Я поруч», «Я з Вами», «Я Вас підтримую», «Я можу Вам допомогти», «Я зроблю все, що в моїх силах»), аби продемонструвати постраждалому, що він у безпеці, навіть якщо вона умовна. Важливо працівнику, який надає першу психологічну допомогу, самому бути у стані спокою, наскільки це можливо.

A – оцінювання потреб (Assessment of needs). Розвивати здатність швидко, майже одразу, визначити, хто страждає на гострий стрес, а хто – ні, аби розуміти, кому першочергово потрібно надати допомогу. Тут важливо надати для ознайомлення поліцейських різні протоколи, зокрема, доцільним виглядає застосування протоколу TRIM (Trauma Risk Incident Management), який рекомендують ізраїльські фахівці [7]. Окрім того, важливо розвивати спостережливість і швидке реагування. Перед тим, як надавати першу психологічну допомогу, важливо зробити відповідний скринінг та аналіз ситуації й тільки після цього ініціювати контакт.

P – пріоритизація (Prioritization). Для цього важливо самому поліцейському бути у стабільному стані, аби мати змогу визначити найнагальніші завдання. Надаючи першу психологічну допомогу, працівникам поліції важливо зважати на свій стан. Лишень подбавши про свій психологічний стан, самопочуття, безпеку, доцільно надавати підтримку іншим. Адже у гострому стесовому стані постраждалих може заподіювати шкоду не тільки собі, але й бути небезпечним для оточуючих.

Іншими словами, допомагати важливо з відповідальністю перед собою в тому числі. Тому важливо розвинути навички психологічної стійкості, самопомоги у екстремальних умовах. Окрім того, на місці події, яка спричинила кризову ситуацію, для поліцейських важливо залишатися у межах своєї компетенції та визначеної ролі.

I – інтервенція (Intervention). Для поліцейських важливо знати техніки стабілізації стану не тільки свого, але й інших. Тому під час навчання важливо оволодіти відповідними методами швидкої психологічної допомоги, наприклад, дихальні вправи (дихання за квадратом, дихання змії, «свічка і торт», когерентне дихання, альтернативне дихання, різні види дихання з рахуванням), м'язова релаксація (наприклад, прогресивна м'язова релаксація за Джекобсоном, модифікація для ізраїльської армії, «промінь світла» тощо).

D – диспозиція (Disposition). Тут важливо надати інформацію для поліцейських щодо інших служб, організацій, куди за потреби важливо направити постраждалих [11].

Модель NCTSN-PFA більш розлога та включає 8 компонентів:

1. Контакт і взаємодія. Відповідати на контакти, ініційовані постраждалими, або ініціювати контакти в ненав'язливий, співчутливий і корисний спосіб.

2. Безпека та комфорт. Підвищити безпосередню та постійну безпеку, а також забезпечити фізичний та емоційний комфорт.

3. Стабілізація (за потреби). Заспокоїти та зорієнтувати емоційно перевантажених або дезорієнтованих постраждалих.

4. Збір інформації: Поточні потреби та проблеми. Визначити нагальні потреби та проблеми, зібрати додаткову інформацію та адаптувати заходи першої психологічної допомоги.

5. Практична допомога. Надати практичну допомогу постраждалим від насильства у вирішенні нагальних потреб і проблем.

6. Зв'язок із соціальними службами. Допомогти встановити короткі або постійні контакти з основними особами, які надають підтримку, та іншими джерелами підтримки, зокрема членами сім'ї, друзями та громадськими ресурсами, що надають допомогу.

7. Інформація про подолання стресу. Надати інформацію про реакції на стрес і способи

подолання, щоб зменшити дистрес та сприяти адаптивному функціонуванню.

8. Зв'язок зі службами, що співпрацюють з постраждалими. Налагодити зв'язок між постраждалими та доступними службами, які можуть знадобитися в даний момент або в майбутньому [13].

Цінність її також в тому, що вона передбачає окремо вказівки щодо надання першої психологічної допомоги дітям.

WHO-PFA – модель надання першої психологічної допомоги, яка була розроблена ВООЗ. Вона, навпаки, досить лаконічна та проста і базується на таких принципах:

1. Зосереджуватися на сильних сторонах і ресурсах.

2. Розширювати можливості людей і спільнот.

3. Поважати різноманітність і культурний контекст.

4. Співпрацювати з іншими секторами.

Модель надання першої психологічної допомоги, розроблена ВООЗ, включає чотири ключові дії:

1. Дивитися (Look). Передбачає оцінку ситуації та виявлення осіб, які можуть потребувати підтримки.

2. Слухати (Listen). Передбачає активне вислуховування людей і надання їм безпечного простору, де вони можуть поділитися своїм досвідом та емоціями.

3. Налагоджувати зв'язки (Link). Це означає зв'язок людини з наявними ресурсами та системами підтримки, такими як сім'я, друзі, громадські організації та професійні служби охорони психічного здоров'я.

Цінність моделі WHO-PFA також в тому, що вона передбачає надання першої психологічної допомоги і для груп.

Звертаючись до українського досвіду з організації навчання щодо ППД, то до початку повномасштабної війни питання розвитку навичок надання першої психологічної допомоги поліцейськими на державному рівні підіймалося досить рідко. Так, у Наказі Міністерства внутрішніх справ України № 88 від 06.02.2019 року «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» [3] про цей вид допомоги взагалі не згадується. Переважна більшість напрацювань та практичного їх втілення у цій царині належить громадським організаціям за фінансування міжнародних фондів та інших країн. До прикладу, навчання навичкам першої психологічної допомоги з 2019 року організує Товариство Червоного Христа України. За 3 роки діяльності напрямку було підготовлено більше 50 кваліфікованих

інструкторів та тренерів з ППД, які у свою чергу навчали працівників поліції, ДСНС, органів місцевого самоврядування [5].

Тому для того, аби навчання працівників поліції було не стихійним, а обов'язковим та відповідало світовим стандартам, важливо в межах Міністерства внутрішніх справ України організувати навчальну групу, фахівці якої б були зобов'язані особисто проїти підготовку у міжнародних організаціях, в тому числі ВООЗ, аби мати змогу навчати поліцейських нашої держави надавати ППД. При цьому, важливо, аби програми були адаптовані до сучасних реалій та враховували передові технології. До прикладу, можна розробити відповідне програмне забезпечення, платформу для навчання, а також відповідні стимули, які спонукали б працівників поліції проходити навчання з надання першої психологічної допомоги. Також цінним було б розроблення мобільного застосунку з рекомендаціями щодо надання першої психологічної допомоги.

Ще однією проблемою, яка потребує вирішення, є відсутність єдиного банку даних про надавачів послуг в межах того чи іншого регіону та громади. Від початку повномасштабної війни в Україні було створено достатньо багато нових служб підтримки для громадян, які постраждали від російської агресії. Зокрема, це і Центри допомоги врятованим, і простори для жінок, кризові кімнати та центри, психологічні центри, мобільні групи допомоги, в тому числі психологічної, тощо. Тому доцільно розробити для кожної громади онлайн-систему зі всіма ресурсами, які можуть знадобитися для перенаправлення постраждалих.

Гостро стоїть і питання фінансування такого навчання. Для цього потрібно доносити цінність та важливість розвитку навичок надання першої психологічної допомоги.

Варто відзначити, що навчання поліцейських надання першої психологічної допомоги має стати важливою частиною їх підготовки до виконання своїх обов'язків. По-перше, це дозволить їм надавати підтримку цивільному населенню у періоди кризових подій. По-друге, вони стануть більш кваліфікованими, обізнаними та впевненими у своїй спроможності забезпечити надання ППД. По-третє, існують наукові розробки, які підтверджують важливий синергетичний ефект такого навчання [8; 9; 17]. Так, люди, які пройшли підготовку з ППД, стають психологічно стійкішими, здатними до саморегуляції, контролю та швидкого самовідновлення, коли самі є об'єктами гострої кризової ситуації [14]. Іншими словами, поліцейські таким чином будуть ставити самоефективними, здатними самостійно справлятися з важкими життєвими подіями, допомагати іншим та нести свою нележку, але дуже важливу службу.

Висновки та перспективи подальших наукових пошуків. Отже, перша психологічна допомога в умовах військової агресії є швидше необхідністю, ніж факультативом. Тому у процесі підготовки працівників Національної поліції України важливо обов'язково звертати увагу на принципи надання ППД та тренувати відповідні навички. Адже вчасно надана перша психологічна допомога зменшує психологічний дистрес, попереджає виникненню важких та тривалих кризових станів і, як наслідок, є запорукою психологічно здорової нації навіть у часи війни.

Перспективами подальших розвідок є розробка методологічних засад оцінки ефективності надання першої психологічної допомоги, а також адаптація існуючих міжнародних протоколів надання першої психологічної допомоги до українських реалій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ: Педагогічна думка, 2016. 219 с.
2. Кокун О.М., Агаєв Н.А., Пішко І.О., Лозінська Н.С. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: Методичний посібник. Київ: НДЦ ГП ЗСУ, 2015. 170 с.
3. Наказ Міністерства внутрішніх справ України № 88 «ро затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських» (2019, лютий). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/RE33319?ap=8> (дата звернення: 29.11.2023).
4. Олексюк О.Є. Психологія кризова та травмуючих ситуацій. Теоретичний матеріал до дисципліни «Психологія кризова та травмуючих ситуацій»: навчально-методичний посібник. Миколаїв: СПД Румянцева, 2020. 420 с.
5. Перша психологічна допомога при надзвичайній ситуації. Товариство Червоного Христа України. URL: <https://redcross.org.ua/mhpps/pfa/> (дата звернення: 29.11.2023).
6. Чернобровкіна В.А., Гірник А.М. Перша психологічна допомога: посіб. для тренера. Київ: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2017. 96 с.
7. Шерман М. Матеріали онлайн курсу «Psychological first aid, self-care and mitigation of burn-out and compassion fatigue for care-providers». ©Israel Trauma Coalition, квітень, 2022. 62 с.
8. Chandra A., Kim J., Pieters H., Tang J., McCreary M., Schreiber M., Wells K. Affiliations expand Implementing psychological first-aid training for medical reserve corps volunteers. *Disaster Medicine and Public Health Preparedness*. 2014. № 8 (1). Pp. 95-100.
9. Dieltjens T., Moonens I., Van Praet K., De Buck E., Vandekerckhove P. A systematic literature search on psychological first aid: Lack of evidence to develop guidelines. *PLoS One*. 2014. № 9(12). Pp. 1-13.
10. Everly G., Jeffrey Jr., Lating M. The Johns Hopkins Guide to Psychological First Aid. Baltimore: JOHNS HOPKINS UNIVERSITY PRESS, 2022. 267 p.

11. Everly G., McCabe L., Semon N., Thompson C., Links J. The development of a model of psychological first aid (PFA) for non-mental health trained public health personnel: the Johns Hopkins RAPID-PFA. *Public Health Management Practice*. 2014. № 5. Pp. 24-29.
12. Humanitarian Charter and Minimum Standards in Disaster Response. Geneva: The Sphere Project, 2011. 392 p.
13. Inter-Agency Standing Committee (IASC). IASC Guidelines for mental health and psychosocial support in emergency settings. Geneva: IASC, 2007. 205 p.
14. Kılıç N., Şimşek N. The effects of psychological first aid training on disaster preparedness perception and self-efficacy. *Nurse Education Today*. 2019. № 83. Pp. 1-8.
15. Landoy B., Hechanova R., Ramos P., Kintanar N. The application and adaptation of psychological first aid: the Filipino psychologists experience after Typhoon Haiyan. *Philippine Journal of Psychology*. 2015. № 48(2). Pp. 81-104.
16. Marmar C., McCaslin S., Metzler T., Best S., Weiss D., Fagan J., Liberman A., Pole N., Otte C., Yehuda R. Predictors of posttraumatic stress in police and other first responders. *Psychobiology of posttraumatic stress disorders: A decade of progress*. 2006. 1071. Pp. 1-18.
17. Shultz J., Forbes D. Psychological First Aid. *Disaster Health*. 2014. № 2:1. Pp. 3-12.
18. Vernberg E.M., Steinberg A.M., Jacobs, A.K., Brymer M.J., Watson P.J., Osofsky J.D., Layne C.M., Pynoos R.S., & Ruzek J.I. Innovations in disaster mental health: Psychological first aid. *Professional Psychology: Research and Practice*. 2008. № 39(4). Pp. 381-388.

ПСИХОДІАГНОСТИКА НЕПРАВДИВИХ ПОКАЗАНЬ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

PSYCHODIAGNOSTICS OF FALSE TESTIMONY DURING INTERROGATION

Стаття пропонує висвітлення ключових аспектів методів та стратегій, які використовуються для виявлення можливої недостовірності інформації, що надається під час правових процесів. Визначається основні напрями діагностування неправдивих показань, а саме тактичний – це використання маскувальних властивостей, жестів, міміки; слуховий – зміна тембру голосу, інтонації, частота пауз; візуальний – почервоніння, постукування. Акцентується увага на використанні таких прийомів діагностики неправдивих показань як: використання вимушеної бесіди; вивчення та аналіз особистих якостей; використання прийому першого враження; використання факту несподіванки; використання довільного викладу інформації; використання графічних зображень; використання прийому різкого припинення неправди. Звертається увага на те, що під час проведення допиту особа здатна до маніпуляцій для приховання інформації та переконанні іншої особи в правдивості наданих фактів. Крім використання прийомів маніпуляції особа здатна до зверхності всезнайства, або ж, навпаки, до невпевненості в собі, пригніченості та непослідовності. Вирішальну роль відіграє всебічне вивчення всіх обставин справи, що впливає на правильне вирішення та встановлення всіх обставин справи. Також у статті аналізуються психологічні та психофізіологічні аспекти, які допомагають ідентифікувати покази неправдивих висловлювань, зокрема вербальні та невербальні реакції допитуваних. Важливими елементами аналізу є виявлення мотивації приховання правди, використання об'єктивних методів та технік для підтвердження достовірності інформації, а також визначення правил психологічного впливу для сприяння отриманню правдивих показань.

Ця стаття є корисним джерелом для фахівців у сфері права, криміналістики та психології, що цікавляться ефективними методами виявлення неправдивості в доказовій базі правозахисних процесів.

Ключові слова: психодіагностика, неправдиві показання, допит, методи виявлення, правдивість, ефективність, об'єктивність.

The article highlights key aspects of methods and strategies used to detect potential unreliability of information provided during legal proceedings. The main directions of diagnosing false testimony are determined, namely, the tactical one is the use of masking properties, gestures, facial expressions; auditory – change in tone of voice, intonation, frequency of pauses; visual – redness, tapping. Emphasis is placed on the use of such methods of diagnosis of false testimony as: use of forced conversation; study and analysis of personal qualities; use of first impression technique; use of the fact of surprise; use of arbitrary presentation of information; use of graphic images; using the technique of abruptly ending the lie. Attention is drawn to the fact that during an interrogation, a person is capable of manipulation to hide information and convince another person of the truth of the facts provided. In addition to the use of manipulation techniques, a person is capable of omniscience or, on the contrary, self-doubt, depression and inconsistency. A decisive role is played by a comprehensive study of all the circumstances of the case, which affects the correct decision and establishment of all the circumstances of the case.

It analyzes psychological and psychophysiological aspects that help identify signs of false statements, including verbal and non-verbal reactions of the respondents. Important elements of the analysis include identifying motivations to conceal the truth, using objective methods and techniques to confirm the reliability of information, and defining rules of psychological influence to facilitate obtaining truthful statements. This article serves as a valuable resource for professionals in the fields of law, criminology, and psychology who are interested in effective methods of detecting falsehood in the evidentiary base of legal proceedings.

Key words: psychodiagnostics, false statements, interrogation, detection methods, truthfulness, effectiveness, objectivity.

УДК 159.98:343.144
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.46>

Ташматов В.А.
к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Папінян В.В.
асистент кафедри психології
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Булгакова Д.П.
студентки III курсу
Національний університет
«Одеська юридична академія»

Постановка проблеми та її актуальність.

Удосконалення методики розкриття кримінального правопорушення шляхом всебічного вивчення всіх обставин справи шляхом проведення допиту є головним завданням правоохоронних органів, в порядку судового процесу, але це неможливо без використання сучасних методів психодіагностики і тактики проведення допиту. Допит є одним із найбільш поширеним засобом отримання доказової інформації. Складність допиту визначається не тільки тим, що слідчому нерідко протистоїть особа, яка не бажає давати показання, але і тим, що у показаннях особи, яка допитується, можуть міститися помилки, перекручування і вигадки,

які необхідно виявити і врахувати для встановлення об'єктивних обставин кримінального провадження. Тому допит вимагає високої професійної кваліфікації та майстерності.

Також актуальність дослідження психодіагностики неправдивих показань під час допиту пов'язана із зростанням потреби в об'єктивних методиках виявлення правдивості висловлюваних показань у судовому процесі, слідчій роботі, а також в інших контекстах, де вирішальне значення має достовірність інформації. З розвитком сучасних технологій та психологічних методів з'являються нові можливості для ефективного виявлення неправдивих показань, що відкриває шлях до покра-

щення процесу збору доказів та прийняття рішень на основі об'єктивних даних. Такі дослідження мають важливе значення для забезпечення справедливості та правопорядку, а також підвищення довіри до системи правосуддя. Методологічною основою дослідження є діалектикоматеріалістичний метод, що сприяв розумінню об'єкта дослідження в контексті поєднання потреб науки та практики, методи формальної логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, аналогія, абстрагування), що дало змогу детальніше усвідомити тактику виявлення неправдивих показань під час допиту.

Мета дослідження полягає у підвищенні ефективності процесу збору доказів, зменшенні ризику помилок та забезпеченні найвищого ступеня об'єктивності та правдивості відомостей, які надходять під час допиту, це дослідження спрямоване на розробку і використання психологічних інструментів для виявлення ознак маніпуляцій та неправдивих відповідей, що допомагає поліцейським, слідчим та судовим експертам здійснювати свої обов'язки більш ефективно та об'єктивно. Наукова новизна дослідження полягає в розробці та застосуванні методів і технік для об'єктивного виявлення неправдивих відомостей, які можуть надавати допитувані під час кримінального допиту.

Стан дослідження проблеми. Тактика допиту поставала предметом досліджень багатьох науковців, таких як: О. Н. Колесніченка, Г. А. Матусовського, В. А. Журавля, В. В. Тіщенко, А. Ф. Волобуєва, І. І. Когутича, Б. В. Щура та інших і в роботах низки зарубіжних учених

Виклад основного матеріалу. У сучасному правосудді, психодіагностика неправдивих показань під час допиту відіграє важливу роль у встановленні правдивої інформації та забезпеченні справедливості. Допит, як етап кримінального процесу, є ключовим моментом у зборі доказів та встановленні фактів, але часто залежить від інформації, наданої самими підозрюваними чи свідками. Допит – це слідча (розшукова) дія, змістом якої є одержання показань від особи, яка володіє відомостями, що мають значення для розслідуваного кримінального правопорушення. Допит можна охарактеризувати як процес передачі інформації про розслідуване кримінальне правопорушення, пов'язані з ним обставини і людей. Ця інформація надходить до допитуваного в момент сприйняття ним тих або інших явищ або предметів, запам'ятовується і потім під час допиту відтворюється і передається слідчому.

Мета допиту полягає в отриманні доказів або перевірки вже зібраних доказів у конкретному кримінальному провадженні. Допит проводиться за наявності підстав, які можуть бути правовими, передбаченими законом, або

фактичними, що обґрунтовують необхідність проведення допиту для встановлення обставин кримінального провадження. Для того, щоб успішно провести допит, слідчий повинен чітко уявляти собі яку інформацію і за допомогою яких прийомів і засобів він має намір отримати. Коло обставин, які слідчий має намір з'ясувати, називається предметом допиту. До їх числа відносяться обставини, які: пов'язані із подією кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення); стосуються з'ясування винуватості підозрюваного у вчиненні кримінального правопорушення, форми вини, мотиву і мети вчинення кримінального правопорушення; спрямовані на встановлення виду і розміру шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розміру процесуальних витрат; пов'язані із встановленням обставин, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу підозрюваного, обтяжують чи пом'якшують покарання, які виключають кримінальну відповідальність або є підставою закриття кримінального провадження; спрямовані на встановлення обставин, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання; пов'язані із встановленням будь-яких інших даних, що мають значення для встановлення обставин розслідуваного кримінального правопорушення.

Допит здійснюється за місцем проведення досудового розслідування або в іншому місці за погодженням із допитуваною особою. Кожний свідок допитується окремо, без присутності інших свідків [1]. Принципи допиту, відіграють ключову роль у забезпеченні ефективного та справедливого проведення досудового розслідування. До принципів допиту слід віднести активність, цілеспрямованість, об'єктивність та повноту. Активність допиту полягає у вмілому використанні слідчим всіх наявних законних засобів для отримання правдивих показань від допитуваної особи. Це включає в себе не лише постановку запитань, а й активне виявлення і аналіз надходячої інформації для виявлення правдивих показань. Цілеспрямованість допиту передбачає проведення його зі заздалегідь визначеною метою, яка передбачає отримання конкретної інформації для дослідження справи. Слідчий повинен мати чітке уявлення про предмет допиту та націленість на досягнення конкретних цілей. Об'єктивність і повнота гарантуються тим, що слідчий не може втручатися в показання допитуваної особи та не має права змінювати їх згідно зі своїми уявленнями. Це важливо для забезпечення об'єктивності та правдивості отриманої інформації. Повнота полягає в тому, що в протоколі допиту має бути докладно зафіксована вся отримана інформація без

спотворень чи пропусків. Однією із гарантій об'єктивного проведення допиту є заборона задавати навідні запитання [1].

Загалом, дотримання цих принципів допиту допомагає забезпечити справедливість, об'єктивність та ефективність процесу досудового розслідування.

Однак, індивіди можуть намагатися зібраний матеріал перевернути, приховати або змінити з метою виправдання себе або захисту інших осіб. Психодіагностика неправдивих показань під час допиту є процесом використання психологічних методів та інструментів для виявлення можливих ознак недостовірності інформації, що надається особами під час допиту або опитування у кримінальних, правозахисних або інших ситуаціях. Цей підхід спирається на психологічні принципи, що допомагають ідентифікувати покази або сигнали, які можуть вказувати на можливість недостовірності, такі як неузгодженість у висловлюваннях, неспівпадінні між вербальною та невербальною поведінкою, чи інші ознаки, що можуть бути індикаторами недостовірності. Цей процес включає в себе визначення, чи є даний індивід спроможним чесно та достовірно розповісти про події, які сталися, або про свої переживання та відчуття.

Також розуміння мотивації особи для надання неправдивих показань є ключовим аспектом в психодіагностиці під час допиту. Цей аспект допомагає розкрити суть і причини неправдивих відповідей та з'ясувати, які мотиви лежать в основі такої поведінки. По-перше, бажання уникнути покарання може бути потужним стимулом для надання неправдивих показань. Особа може боятися наслідків своїх дій або слів і намагатися викривити істину, щоб уникнути відповідальності. По-друге, захист власної особистості або інших людей може бути мотивом для надання неправдивих показань. Особа може боятись, що її вчинки або слова можуть завдати шкоди собі чи іншим, тому намагається замаскувати або змінити факти. Нарешті, прагнення отримати перевагу може також викликати неправдиві показання. Це може бути пов'язано з бажанням отримати вигоду, виправдати свої дії або діяти відповідно до власних інтересів [2].

Також серед найбільш поширених мотивів надання неправдивих показань є [3, с. 9]:

1. Побоювання морального осуду та відкидання, тобто люди можуть боятися втратити добре ставлення до себе оточуючих, особливо осіб, які є для них важливими або впливовими.

2. Страх помсти – особа може опиратися на побоювання можливої помсти з боку співучасників злочину або інших осіб, які мають інтерес у розкритті правди.

3. Сором за вчинене, тобто іноді особа відчуває сильний сором за свої дії та бажає приховати свою відповідальність.

Таким чином, розуміння мотивації для надання неправдивих показань допомагає психологам і судовим експертам зрозуміти, які фактори стимулюють особу і як це впливає на її поведінку. Це дозволяє розробити більш ефективні стратегії виявлення правдивих інформації та забезпечити об'єктивність у правосудді. Варто теж зазначити, що оцінка психічного стану грає важливу роль у виявленні правдивості показань особи під час допиту. Психологічні методи та техніки дозволяють фахівцям отримати більш повне уявлення про психічний стан і емоційний фон особи, що може бути важливим для оцінки його або її здатності надавати правдиву інформацію.

Психологічні методи включають в себе різноманітні тестування, анкети, спостереження та інтерв'ю, спрямовані на виявлення ознак стресу, тривоги, депресії чи інших емоційних станів, які можуть впливати на здатність особи надавати достовірну інформацію. Наприклад, за допомогою різноманітних психологічних тестів, таких як тест на стрес або тривожність, фахівець може оцінити рівень емоційної напруги та її вплив на психічний стан. Крім тестування, спостереження за мовою тіла, мімікою та вербальними виразами також може надати важливу інформацію про емоційний стан особи. Наприклад, певні жести, мімічні вирази обличчя або вербальні індикатори можуть свідчити про емоційну напругу, стрес чи тривогу, що може впливати на достовірність їхніх показань. Додатково, психологічні інтерв'ю можуть допомогти виявити можливі фактори, які впливають на психічний стан особи, такі як особистісні особливості, досвід, емоційні та психологічні травми. Усі ці психологічні методи та техніки дозволяють отримати глибше розуміння психічного стану особи, що може бути корисним для оцінки достовірності її показань під час допиту. Такий підхід дозволяє зробити більш об'єктивну та комплексну оцінку ситуації [4].

Використання детектора брехні, такого як поліграф, є одним з методів, який може використовуватися для виявлення неправдивих показань під час допиту. Однак, цей метод має свої обмеження та може бути об'єктом критики. Поліграф базується на вимірюванні фізіологічних параметрів, таких як кров'яний тиск, пульс, дихання та електродермальна активність, під час проведення допиту. Зміни в цих параметрах можуть вказувати на емоційну напругу або стрес, які можуть бути пов'язані з неправдивими відповідями. Однак ефективність поліграфа може бути обмежена через різноманітні фактори. Зокрема, існують індивідуальні відмінності у реакціях людей на стресові ситуації, що може призводити до помилкових результатів. Крім того, деякі люди можуть навмисно контролювати свої фізіо-

логічні реакції або використовувати техніки маніпуляції, щоб уникнути виявлення неправдивих відповідей. Крім того, поліграфічні дані можуть бути спростовані адвокатами за підозрюваних в суді, оскільки їхня ефективність та надійність не є повністю підтвердженими науковими дослідженнями. Це може породжувати сумніви у вірогідності отриманих результатів і, в результаті, ускладнювати використання поліграфа як доказового матеріалу в судових процедурах. Хоча поліграф може бути корисним інструментом для допиту, його ефективність і надійність залишаються під сумнівом і потребують додаткових наукових досліджень та вдосконалення технік.

Отже, поліграф доцільно використовувати як один із засобів доказування у кримінальному процесі, однак варто зазначити, що питання використання поліграфів недостатньо закріплене на законодавчому рівні і відсутньою є уніфікована процедура проведення перевірки за його допомогою. Діагностичні ознаки надання неправдивої інформації під час допиту можна поділити на дві категорії: вербальні та невербальні реакції.

Вербальні реакції осіб, які надають завідомо неправдиві показання, можуть виявлятися через самовільні висловлювання та відгуки на поставлені запитання. Самовільні висловлювання включають у себе не лише словесні висловлення, але й паралінгвістичні сигнали, які вказують на сховані думки. Останні виявляються у тому, як саме вимовляються відповіді. Ці ознаки дозволяють тлумачити відповіді допитуваного певним чином і є ключовими для діагностики поведінки за особливостями мови. До цієї категорії належать різноманітні прояви, такі як зміни швидкості та гучності мови, бурмотіння, надмірна дружелюбність або підкреслена повага, скарги на погоду або обставини, завчасні вибачення або обвинувачення, спрямовані на зміну теми розмови. Розуміння цих вербальних реакцій допомагає виявити підозрілість щодо достовірності інформації, отриманої від допитуваного під час процесу допиту [5].

Невербальні реакції є важливим елементом в діагностичному процесі, оскільки вони виражаються без використання слів. Ці реакції можуть бути менш контрольованими, оскільки люди зазвичай не задумуються про свою невербальну поведінку так, як про словесні висловлювання. І це робить їх більш автентичними, бо вони можуть виявляти наміри особи безпосередньо, без втручання усвідомленою поведінкою дозволяє виявляти різні ознаки, що можуть вказувати на правдивість чи неправдивість показань допитуваного. Ці ознаки зазвичай виникають в реакцію на уточнюючі питання чи на пред'явлення доказів у справі. До таких ознак можуть відноситися фізіологічні реакції,

такі як скорочення м'язів обличчя, розширення або звуження зіниць, спітніння чола, а також мова тіла, яка включає спрямовання погляду та різні рухи. Вони можуть надати додаткову інформацію, яка допоможе зрозуміти психологічний стан допитуваного [6].

Аналізуючи наукову літературу щодо психодіагностичних прийомів викриття неправдивої інформації слідчим під час проведення допиту можна поділити на три групи за характером та спрямованістю впливу:

1. Прийоми емоційного впливу – це такі засоби впливу, які спрямовані на переконання особи в неправильності зайнятої позиції, роз'яснення негативних наслідків, спонукання до каяття та щирого зізнання шляхом роз'яснення впливу шкідливих наслідків неправди, так і сприятливих наслідків для визнання своєї вини та активного сприяння слідству, а також вплив на позитивні сторони особистості шляхом визнання почуття гідності. Ідейності та певних цінностей.

2. Прийоми логічного впливу – це засоби впливу, які показують недостовірність та невідповідність інформації дійсності шляхом показу логічних протиріч, що є в показаннях допитуваного та пред'явлення показань, що спростовує показання допитуваного.

3. Тактичні комбінації – це засіб впливу, який використовується під час проведення допиту та пов'язаний зі створенням ситуації, яка розрахована на неправильну оцінку допитуваним, що призводить до його викриття. При тактичних комбінаціях використовуються метод непрямого допиту, який полягає в постановці питань, другорядних з погляду допитуваного, але фактично маскуючи головне питання. Також використовуються прийоми, які переслідують мету скрити від допитуваного поінформованість слідчого про обставини справи та створення ситуації, при якій допитуваний обумовлюється [7]. Психологічний вплив на осіб, які вчинили злочини, має велике значення у забезпеченні правдивості їхніх показань під час допиту. Дослідники визначають кілька правил, які можуть сприяти досягненню цієї мети [8].

Перше правило, відоме як правило демонстрації впевненості у винуватості, грає важливу роль у психології допитування та кримінального дослідження. Це правило засноване на ідеї, що показання впевненої позиції стосовно вини може сприяти більшій вірогідності отримання правдивих зізнань. Впевнений тон та висловлювання можуть створювати враження сили, що спонукає злочинця до більш відкритої розмови та признання своєї вини. Під час допитування важливо виявити впевненість у тому, що допитуваний винуватий у злочині, навіть якщо він заперечує це. Це може включати використання асертивного тону, ствердження фактів та навіть використання невербальних сиг-

налів, що підсилюють цю впевненість. Такий підхід може заохочувати допитуваного відкритіше розмовляти та, в кінцевому результаті, признати свою вину. Проте важливо пам'ятати, що використання цього правила повинно бути обґрунтованим та здійснюватися в межах професійної етики. Недоцільне застосування цього підходу може призвести до недостовірних зізнань або порушення прав допитуваного. Слідчий повинен завжди керуватися моральними та юридичними принципами, забезпечуючи справедливе та ефективне дослідження.

Друге правило – це правило поміркованості. За цим принципом не варто надмірно тиснути на допитуваного для швидкого або повного зізнання. Замість цього, важливо створювати атмосферу, в якій злочинець почувається здатним і зацікавленим у спілкуванні, що збільшує ймовірність правдивих показань. Використання цих правил у взаємодії з особами, які вчинили злочини, може сприяти отриманню більш повної та достовірної інформації під час допиту, що важливо для успішного розслідування справи та забезпечення справедливості.

Третє правило, відоме як правило дистанції, в сфері кримінального дослідження відіграє важливу роль у збереженні об'єктивності та ефективності процесу. Це правило передбачає, що слідчий повинен зберігати певну соціальну відстань під час взаємодії з допитуваним. Такий підхід має кілька ключових переваг, які допомагають забезпечити якість та достовірність дослідження. По-перше, збереження соціальної відстані сприяє збереженню нейтральності та об'єктивності слідчого. Контакт з допитуваним може викликати емоційні реакції, які можуть вплинути на сприйняття інформації або рішень слідчого. Правильне дотримання дистанції допомагає зберегти професійний статус і уникнути спотворення результатів дослідження. По-друге, ця відстань сприяє створенню атмосфери довіри та зручності для допитуваного. Занадто близький контакт може створити відчуття неприязності або напруги, що може пригнічувати допитуваного та ускладнювати процес отримання інформації. Збереження дистанції може сприяти відчуттю безпеки і комфорту у допитуваного, що збільшує ймовірність того, що він буде відкритий та сповідливий. По-третє, правило дистанції сприяє збереженню професійної етики та уникненню можливих звинувачень у неадекватному поводженні. Воно відображає стандарти службової поведінки та допомагає уникнути ситуацій, де допитуваний міг би відчувати себе некомфортно через надмірну близькість чи некоректне ставлення з боку слідчого.

Четверте правило, або правило різноманітності, є важливим аспектом психології допитування та кримінального дослідження. Це

правило покликане забезпечити ефективність психологічного впливу шляхом використання різних прийомів. Застосування різноманітних методів психологічного впливу дозволяє адаптувати підхід до конкретної ситуації та особливостей допитуваного, що сприяє підвищенню ефективності спілкування та отриманню більш достовірної інформації. Під час допитування важливо мати на увазі, що кожна особа унікальна, і тому один підхід може не підійти для всіх. Застосування різних методів психологічного впливу дозволяє слідчому адаптувати свою стратегію до індивідуальних особливостей допитуваного. Наприклад, для одних допитуваних може бути ефективним використання підтискання або викликання відчуття вини, тоді як для інших краще підходить сприяння співпраці або встановлення емпатичного зв'язку. Додатково, різноманітність підходів допомагає уникнути застосування стереотипів та упереджень у спілкуванні з допитуваним. Використання різних методів психологічного впливу дозволяє слідчому більш об'єктивно оцінити ситуацію та вибрати оптимальний шлях для досягнення цілей допитування.

П'яте правило, відоме як правило виконання обіцянок, є важливим аспектом психології допитування та кримінального дослідження. Це правило передбачає укладення певних угод або обіцянок між слідчим та допитуваним з метою отримання правдивої інформації. Слідчий може обіцяти допомогу вирішенні певних проблем допитуваного в обмін на правдиві відомості. Важливою умовою застосування цього правила є реалістичність та виконувальність обіцяних вигод. Обіцяні вигоди повинні бути досяжними та відповідати компетенції слідчого. Наприклад, слідчий може обіцяти сприяти вирішенню певних правових питань або забезпечити допомогу з виправленням умов утримання в обмін на корисну інформацію від допитуваного. Дотримання обіцяних вигод є ключовим аспектом цього правила. Якщо слідчий надав обіцянку, він повинен виконати її, якщо допитуваний відповів на запитання або надав необхідну інформацію. Це підвищує довіру допитуваного до слідчого та стимулює його співпрацю в майбутньому. Проте важливо пам'ятати, що обіцянки повинні бути в межах закону та не порушати етичні принципи. Вони також повинні бути обґрунтованими та використовуватися лише за необхідності.

Шосте правило – правило «оптимального блефу» орієнтоване на переконання підозрюваного у повній або частковій поінформованості слідчого щодо обставин вчиненого злочину. Слідчий може намагатися використовувати стратегію блефу, не конкретизуючи обвинувачення або розкриваючи деталі, що можуть ввести допитуваного в оману щодо рівня інформації, що володіє слідчий. Це може допо-

могти стимулювати реакції допитуваного та отримати додаткові відомості щодо справи. Застосування цих правил під час допиту може сприяти збільшенню шансів отримання правдивої інформації від допитуваних та покращенню якості розслідування справ. Однак важливо враховувати етичність та законність застосування таких підходів, зберігаючи баланс між отриманням інформації та захистом прав особи, яка перебуває під підозрою.

Висновки. Отже, допит є найбільш ефективним та поширеним засобом отримання доказів, а саме психодіагностика неправдивих показань під час допиту відіграє важливу роль у справедливості та ефективності правосуддя. Метою допиту є отримання повних та об'єктивно відображаючих дійсність показань, які джерелом доказів та відіграють важливе значення для встановлення всіх обставин справи. Проведення слідчим допиту вимагає наявності високої професійної майстерності, знання кримінально-процесуального законодавства та обізнаності в галузі психології, а саме методи психодіагностики неправдивих показань. Психодіагностика містить в собі розробку правил обробки, обстеження та інтерпретації результатів дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості. Дослідження у області психодіагностики неправдивих показань спрямовані на розвиток та вдосконалення об'єктивних методів виявлення маніпуляцій та неправдивих відповідей, що допомагає підвищити достовірність інформації, яку отримують під час допиту. Використання психодіагностики дозволяє уникнути помилкових висновків,

забезпечуючи справедливість та ефективність правосуддя.

Таким чином, ця область досліджень відіграє важливу роль у правовій системі, забезпечуючи надійність та об'єктивність процесу збирання доказів та прийняття рішень на основі отриманої інформації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17>
2. Babanoski K. Techniques of conducting interrogation during police investigation of crimes. Knowledge – International Journal. 2018. Vol. 28. P. 2101–2107. doi: <https://doi.org/10.35120/kij28062101k>.
3. Колесник І. А. Тактика нейтралізації добросовісних помилок у показаннях свідків / І. А. Колесник // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – 2010. – Вип. 10. – С. 113-118. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trsek_2010_10_20.
4. Переверза О. Я. Формування неправдивих показань, система тактичних прийомів їх виявлення і подолання, 2000, Харків, с.9.
5. Удалова Л. Д. Теорія та практика отримання вербальної інформації у кримінальному процесі України : монографія. Київ : Паливода А. В., 2005. 324 с.
6. Шепітько В.Ю., Журавель В.А., Криміналістика, Харків, 2019. – с. 456.
7. Салтевський М.В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник / Салтевський М.В. – К.: Кондор, 2008 – 594 с.
8. Романюк В.В. Деякі особливості допиту підозрюваного у кримінальному провадженні. Право і безпека. 2016. № 4 (63).

АКТИВІЗАЦІЯ ВНУТРІШНІХ РЕСУРСІВ У КОРЕКЦІЇ
СЕКСУАЛЬНОЇ ДИСФУНКЦІЇ В ЧОЛОВІКІВACTIVATION OF INTERNAL RESOURCES IN THE CORRECTION
OF SEXUAL DYSFUNCTION IN MEN

Авторами статті виявлено, що в процесі корекції сексуальної дисфункції у чоловіків, активізація внутрішніх ресурсів відіграє важливу роль, що означає виявлення та мобілізацію внутрішніх сил, які можуть допомогти чоловікам подолати проблеми у сфері сексуальності.

З'ясовано, що корекція сексуальної дисфункції в чоловіків може вимагати комплексного підходу, який включає використання таких внутрішніх ресурсів, як самосвідомість, висока самооцінка і впевненість, емоційний інтелект, асертивність, мотивація і цілеспрямованість, фізична активність та здоровий спосіб життя, психологічна підтримка, позитивне мислення, стресостійкість, самоконтроль, готовність до змін, психологічна стійкість, здатність до саморегуляції та ін.

Проаналізовано психотерапевтичні методи активізації внутрішніх ресурсів у корекції сексуальної дисфункції у чоловіків. Когнітивно-поведінкова терапія спрямована на зміну шкідливих психологічних уявлень та поведінки, які можуть спричиняти сексуальну дисфункцію. Ця терапевтична парадигма надає чоловікам конкретні стратегії для управління тривогою, пов'язаною з сексуальною дисфункцією, а також допомагає їм розвивати здорові сексуальні патерни. Цільове застосування методу медитації впливатиме на зниження стресу, покращення сну та уваги. Релаксація як психотерапевтичний метод може допомогти чоловікам зосередитися на внутрішньому стані, знизити стрес та покращити власну свідомість про тіло, що є корисним для подолання сексуальної дисфункції. Терапевтична комунікація та партнерська терапія у корекції сексуальної дисфункції в чоловіків відіграють суттєву роль, оскільки вони залучають обидві сторони до процесу, спрямовані на покращення спілкування між партнерами та сприяють розвитку здорових сексуальних відносин. Розкрити та зрозуміти глибинні психологічні фактори, які можуть впливати на сексуальну функцію, дозволяє метод психодинамічної терапії.

Ключові слова: внутрішні ресурси, корекція, психологічні фактори, психотерапія, сексуальна дисфункція, чоловіки.

The authors of the article have found that in the process of correcting sexual dysfunction in men, the activation of internal resources plays an important role. This involves identifying and mobilizing internal strengths that can help men overcome problems in the field of sexuality.

It has been determined that the correction of sexual dysfunction in men may require a comprehensive approach, which includes the use of such internal resources as self-awareness, high self-esteem and confidence, emotional intelligence, assertiveness, motivation and goal orientation, physical activity and a healthy lifestyle, psychological support, positive thinking, stress resilience, self-control, readiness for change, psychological resilience, the ability to self-regulate, and more.

The psychotherapeutic methods of activating internal resources in the correction of sexual dysfunction in men are analyzed. Cognitive-behavioral therapy aims to change harmful psychological perceptions and behaviors that may cause sexual dysfunction. This therapeutic paradigm provides men with specific strategies to manage anxiety related to sexual dysfunction and helps them develop healthy sexual patterns. The targeted application of meditation techniques can reduce stress, improve sleep and focus. Relaxation as a psychotherapeutic method can help men focus on their internal state, reduce stress, and improve their body awareness, which is useful for overcoming sexual dysfunction. Therapeutic communication and partner therapy play a significant role in the correction of sexual dysfunction in men, as they involve both parties in the process, aim to improve communication between partners, and promote the development of healthy sexual relationships. Psychodynamic therapy allows for the discovery and understanding of deep psychological factors that may affect sexual function.

Key words: internal resources, correction, psychological factors, psychotherapy, sexual dysfunction, men.

УДК 159.922.1:616-008.6-055.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.62.47>

Доцевич Т.І.

д.психол.н., професор,
професор кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Ніколаєв Л.О.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри психології,
завідувач навчально-методичної
лабораторії психології групової роботи
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Актуальність теми. Сексуальна дисфункція є поширеною проблемою серед чоловіків, яка впливає не лише на фізичне, а й на психоемоційне здоров'я та якість життя загалом. Актуальність даної теми визначається низкою важливих аспектів, зокрема тим, що в сучасному світі в наявності висока поширеність сек-

суальних дисфункцій. Згідно зі статистичними даними, значна частина чоловіків різних вікових груп стикається з сексуальними проблемами. Наприклад, еректильна дисфункція може вражати до 40% чоловіків у віці 40–45 років і до 70% чоловіків у віці 65–70 років. Подібні цифри демонструють необхідність ефектив-

ного підходу до корекції та при необхідності лікування цих станів. Сексуальна дисфункція суттєво знижує якість життя через відчуття незадоволеності, низької самооцінки, депресивних станів тощо. Проблеми в сексуальному житті також можуть негативно впливати на міжособистісні стосунки, зокрема в сім'ї. Крім того, традиційні методи лікування, такі як медикаментозна терапія, часто не дають стійких результатів або мають побічні ефекти. Це викликає потребу в альтернативних підходах, які б включали активізацію внутрішніх ресурсів пацієнта, що може бути більш природним і тривалим рішенням. Серед психологічних причин, які часто лежать в основі сексуальних дисфункцій, є стрес, тривожність, низька самооцінка та негативний досвід, а тому активізація внутрішніх ресурсів допомагає зосередитися на психологічних аспектах, що може бути ключовим фактором успіху в корекції дисфункції. Останні десятиліття зростає інтерес до цілісного підходу в медицині, який враховує не лише фізичні, але й психологічні, соціальні та духовні аспекти.

Тож проблема використання внутрішніх ресурсів відповідає цьому тренду, оскільки включає методи саморефлексії, медитації, психотерапії та інші. Таким чином, актуальність даної теми обумовлена потребою в ефективних, безпечних підходах до профілактики, корекції та лікування даної проблеми, оскільки вона має суттєвий вплив на якість життя чоловіків та їхніх сімей.

Мета статті – висвітлити роль внутрішніх ресурсів у корекції сексуальної дисфункції у чоловіків та проаналізувати методи їхньої активізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему сексуального здоров'я чоловіків, аспекти діагностики, профілактики, відновлення та лікування різних видів сексуальної дисфункції (ерективна дисфункція у чоловіків, хворих на артеріальну гіпертензію; впливу COVID-19 на ерективну функцію чоловіків та ін.) досліджують М. Бойко, О. Вінтонів, Б. Ворник, Д. Воробець, К. Гарнік, І. Горпинченко, Ю. Гурженко, Г. Зубков, Т. Крицький, Є. Кришталь, Є. Литвинець, В. Лучицький, Є. Лучицький, Н. Радзіховська, Л. Рахман, В. Рибальченко, Р. Рудницький, І. Складанна, Л. Соколова, В. Сорока та ін. Питання корекції сексуальної дисфункції у чоловіків за рахунок внутрішніх ресурсів залишаються маловивченими, а тому потребують дослідження.

Виклад основного матеріалу. Сексуальна дисфункція у чоловіків – це широкий термін, що охоплює різні порушення сексуальної функції, які можуть виникати з різних причин (фізіологічні, психологічні, соціальні та ін.), та перешкоджають нормальній статевій активності та знижують якість сексуального життя.

Основні види сексуальної дисфункції у чоловіків включають: *ерективна дисфункція* (імпотенція) – неможливість досягти або підтримувати достатню для статевого акту ерекцію. Ерективна дисфункція може бути постійною або періодичною і часто має комплексну етіологію, включаючи судинні, неврологічні, гормональні та психологічні причини. *Передчасна еякуляція* – стан, при якому еякуляція відбувається раніше, ніж бажано, що призводить до незадоволеності одного або обох партнерів. Причини можуть бути як фізіологічними (підвищена чутливість статевого члена), так і психологічними (тривожність, стрес). *Затримка еякуляції* (еякуляція настає з великим запізненням або не настає взагалі під час статевого акту) може бути викликана різними медичними та психологічними факторами, включаючи прийом певних ліків, нервові розлади та емоційні проблеми. *Гіпоактивний сексуальний потяг* – зниження або відсутність сексуального бажання з причин гормонального дисбалансу, депресії, стресу, проблем у стосунках або побічних ефектів деяких ліків [2; 3; 8].

На причини сексуальної дисфункції, які умовно поділяються на фізіологічні та психологічні, вказують багато дослідників (Б. Ворник, О. Кнігавко, Є. Кришталь, Є. Литвинець та ін.). Серед фізіологічних причин науковці виокремлюють судинні порушення (атеросклероз, гіпертонія тощо можуть обмежувати приплив крові до статевого члена); неврологічні розлади (через діабет, розсіяний склероз та ін.); гормональний дисбаланс (низький рівень тестостерону або проблеми з ендокринною системою); куріння, надмірне вживання алкоголю/наркотиків; малорухливий спосіб життя; хронічні захворювання (діабет, захворювання нирок або печінки), медикаментозні побічні ефекти через прийом антидепресантів, антигіпертензивних препаратів та інших ліків, що впливають на сексуальну функцію, та низка інших причин [1; 2; 8]. Так, О. Вінтонів та Є. Литвинець, вивчаючи проблему ерективної дисфункції (ЕД) у чоловіків, хворих на артеріальну гіпертензію, вказують, що згідно зі статистикою, близько 78% чоловіків, які хворіють артеріальною гіпертензією, мають сексуальні розлади. Дослідники застерігають про збільшення кількості хворих на ЕД чоловіків у наступні 15 років, а тому дана патологія актуалізує не тільки пошук нових методів діагностики, а й корекції та лікування [1]. Останні роки велика увага дослідників зосереджена на впливі COVID-19 на здоров'я людини. Зокрема, Г. Зубков, В. Лучицький, Є. Лучицький та ін. протягом довгого часу досліджуючи сексуальне здоров'я чоловіків і вплив COVID-19 на ерективну функцію, дійшли висновку, що спалах COVID-19 є тривалим стресором і провокуючим фактором для проблем з ерекцією.

Посилення емоційного стресу може загострювати еректильну дисфункцію [5].

На нашу думку, варто вказати на такі психологічні причини, як тривожність, стрес, депресивний стан, які знижують лібідо і можуть викликати інші форми сексуальної дисфункції. Проблеми у стосунках, недостатня емоційна близькість або комунікаційні проблеми між партнерами, негативний сексуальний досвід також є чинниками сексуальної дисфункції у чоловіків. Зазначимо, що суттєву роль відіграють також і соціальні фактори. Вплив суспільних норм та очікувань може призводити до сексуальних розладів через відчуття провини або сорому. Фінансові проблеми, робочий стрес та інші соціальні чинники теж можуть мати негативний вплив на сексуальне здоров'я. Розуміння цих аспектів є критично важливим для ефективної діагностики та запобігання/корекції/лікування сексуальних дисфункцій у чоловіків для забезпечення позитивних результатів.

Корекція сексуальної дисфункції в чоловіків може вимагати комплексного підходу, що включає в себе використання таких внутрішніх ресурсів, як самосвідомість, висока самооцінка і впевненість, емоційна стабільність, асертивність, мотивація і цілеспрямованість, фізична активність та здоровий спосіб життя, психологічна підтримка, позитивне мислення, стресостійкість, самоконтроль, готовність до змін, психологічна стійкість, здатність до саморегуляції та ін. Зупинимося більш детально на деяких із них.

Самосвідомість – важливий елемент у корекції сексуальної дисфункції у чоловіків, оскільки вона сприяє кращому розумінню власних потреб/бажань/переконань щодо сексу, покращенню *самооцінки* та *впевненості* (як внутрішніх ресурсів), які можуть допомогти чоловікові сприймати себе як сексуального партнера. Загалом, самосвідомість сприяє ідентифікації та подоланні перешкод, що заважають задоволенню в сексуальному житті. О. Книгавко звертає увагу на вміння чоловіків рефлексувати над своїм станом та поведінкою, що дозволяє їм краще розуміти причини власних сексуальних проблем і знаходити шляхи їхнього вирішення [3]. Тобто, йдеться про розвиток самосвідомості, а це, в свою чергу, сприяє змінам у поведінці та покращенню сексуального здоров'я.

Суттєва роль належить *емоційній стабільності*, оскільки здатність зберігати внутрішній спокій і керувати своїми емоціями знижує рівень стресу, покращує функціонування в інтимних ситуаціях, полегшує комунікацію з партнером щодо сексуальних проблем та сприяє побудові спільних стратегій подолання цих проблем [8]. *Самоконтроль* і *здатність до саморегуляції* також важливі для контролю

власних емоцій, реакції та поведінки у сексуальних ситуаціях. *Асертивність* як внутрішній ресурс для корекції сексуальної дисфункції у чоловіків, на думку Л. Ніколаєва, сприяє розвитку самовпевненості, успішній комунікації та зниженню стресу. Впевненість у собі може впливати на зниження тривожності та страхів, пов'язаних із сексуальними невдачами. Асертивність дозволяє чоловікам виражати свої емоції/потреби без агресії, відкрито обговорювати свої почуття з партнером, що сприяє розвитку здорових стосунків, кращому розумінню і вирішенню сексуальних проблем [7].

Мотивація і цілеспрямованість відіграють також важливу роль у питаннях корекції, адже мотивований чоловік буде шукати допомогу у фахівців (сексолога/психотерапевта), щоб з'ясувати причину своїх проблем і знайти ефективні методи корекції чи лікування; працюватиме над своїми переконаннями та ставленням до сексу для покращення сексуальної функції. *Фізична активність* (вправи, які спрямовані на покращення кровообігу та загальної фізичної форми тощо) та *здоровий спосіб життя* – ще один важливий аспект, пов'язаний із сексуальним здоров'ям. Регулярні фізичні вправи, здорове харчування, активність впливають на кровообіг, підвищують енергію і витривалість. Впровадження здорових звичок, бажання вчитися новим сексуальним технікам або спроба дізнаватися інші методи задоволення для себе і свого партнера – все це може позитивно позначитися на сексуальному житті.

Чоловіки, які мають сильні внутрішні ресурси, краще справляються з невдачами і зберігають позитивне ставлення до себе, зазначають науковці (Г. Кочарян, А. Молотокас, А. Проскурня та ін.). Так, *позитивне мислення* може допомогти чоловікові зосередитися на можливостях для змін замість фокусування на проблемах, а *здатність до саморегуляції* допомагає контролювати тривожність і страх, які часто супроводжують ці проблеми. Розвиток *стресостійкості* як здатності керувати стресом впливатиме на збереження спокою, рівноваги та зосередженості у стресових ситуаціях, які можуть провокувати або погіршувати сексуальну дисфункцію [4; 6]. Такі внутрішні ресурси як *самоконтроль* та *готовність до змін* в контексті корекції сексуальної дисфункції у чоловіків суттєво можуть позначитися на способі мислення, поведінці та ставленні до сексуальності. Варто вказати, що названі внутрішні ресурси можуть бути розвинуті та використані для покращення сексуального життя чоловіків та подолання сексуальної дисфункції, але важливо не забувати, що цей процес вимагає часу, практики та психологічної підтримки, активної участі у терапевтичних заходах і пошуку рішень для своїх проблем.

Для активізації внутрішніх ресурсів з метою корекції сексуальної дисфункції у чоловіків

доцільно використовувати такі психотерапевтичні методи, як когнітивно-поведінкова терапія (КПТ), медитація, релаксація та ін. *Когнітивно-поведінкова терапія* дозволяє чоловікам із сексуальною дисфункцією зосередитися на власних внутрішніх ресурсах, оскільки вона спрямована на розуміння та зміну шкідливих психологічних уявлень і поведінки, що можуть спричиняти сексуальну дисфункцію. Корекція сексуальної дисфункції у чоловіків може відбуватися шляхом ідентифікації шкідливих переконань [6; 8]. Наприклад, чоловік має переконання про те, що його сексуальний прояв повинен бути ідеальним. Це може створювати надмірний тиск, тому важливо навчитися розуміти, що його сексуальна функція не має бути ідеальною, але може задовольняти як його, так і його партнера. Отже, КПТ спрямована на зміну шкідливих психологічних уявлень та поведінки, що можуть спричиняти сексуальну дисфункцію, і надає чоловікам конкретні стратегії для управління тривогою, пов'язаною з сексуальною дисфункцією.

Медитація – ще один корисний інструмент активізації внутрішніх ресурсів у корекції сексуальної дисфункції в чоловіків, який покращує загальний психоемоційний стан. Почати можна з коротких сеансів медитації, наприклад, по 5–10 хвилин на день, поступово збільшуючи тривалість сеансів із часом. Один із найпоширеніших способів медитації – це зосередження на диханні: потрібно сидіти зручно, закрити очі та спостерігати за власним диханням, намагаючись очищати розум від різних думок. Доцільними буде використання гайдів (аудіозаписи/відеоматеріали з інструкціями та керівництвом під час медитації) або медитаційних додатків. Ходьба або рухлива медитація корисна для зосередження на кроках та рухах. При цьому важливо виробити регулярну практику медитації, включати її у щоденний розпорядок. Загалом, медитація – це індивідуальний досвід, тому важливо експериментувати з різними методами та знаходити той, який найбільше відповідає вашим потребам. Медитація має цільове спрямування, тобто може бути використана за конкретних потреб – зниження стресу, покращення сну або покращення уваги.

Активізація внутрішніх ресурсів для корекції сексуальної дисфункції у чоловіків *методом релаксації* можлива через наступні механізми: зменшення стресу – для цього потрібно використовувати релаксаційні техніки (глибоке дихання, прогресивна м'язова релаксація, йога тощо), оскільки вони можуть допомогти знизити рівень стресу та тривоги; покращення свідомості про тіло – релаксаційні вправи можуть допомогти чоловікам бути більш свідомими щодо власного тіла та відчуття під час сексуальних інтеракцій; покращення кровообігу та функціонування нервової сис-

теми – релаксація сприятиме покращенню кровообігу, включаючи кровопостачання до органів малого тазу, що може позитивно впливати на сексуальну функцію; збільшення концентрації та уваги може бути корисним для покращення сексуальної функції через контроль над ерекцією та збереженням уваги під час сексу; покращення сприйняття задоволення – релаксаційні практики можуть допомогти чоловікам краще відчувати свої сексуальні відчуття та задоволення, що сприятиме позитивному сексуальному досвіду [3; 8]. Отже, релаксація може допомогти чоловікам зосередитися на внутрішньому стані, знизити стрес та покращити власну свідомість про тіло, що є корисним для подолання сексуальної дисфункції.

Створити сприятливе середовище для розвитку здорових сексуальних взаємин в контексті активізації внутрішніх ресурсів у корекції сексуальної дисфункції в чоловіків можуть допомогти терапевтична комунікація та партнерська терапія. Сутність *методу терапевтичної комунікації* складають активне слухання (терапевт навчає клієнта та його партнера активно слухати один одного, розуміти почуття та потреби іншої сторони), відкрите вираження почуттів та бажань щодо сексуального життя задля уникнення непорозумінь, конфліктів та емпатії, коли фахівець сприяє розвитку емпатії та сприйняттю почуттів партнера з метою покращення взаєморозуміння [3; 6; 8].

Партнерська терапія дозволяє обом партнерам працювати разом над вирішенням сексуальних проблем, залучаючи обидві сторони до процесу; допомагає встановити/відновити емоційну близькість між партнерами, що може бути корисним для полегшення сексуальної напруги, визначення здорових меж у взаємодії. Іншими словами, – терапевтична комунікація та партнерська терапія відіграють важливу роль у корекції сексуальної дисфункції в чоловіків, оскільки вони спрямовані на покращення спілкування між партнерами та сприяють розвитку здорових сексуальних відносин.

Психодинамічна терапія є одним із підходів у психотерапії, який базується на ідеї, що багато з наших переживань та поведінки мають корені в психічних процесах, що відбуваються в невідомому для нас рівні свідомості. Такий підхід може бути корисним у роботі з сексуальною дисфункцією у чоловіків, оскільки дозволяє розкрити та зрозуміти глибинні психологічні фактори, які можуть впливати на сексуальну функцію [3; 8]. Розглянемо деякі способи, якими психодинамічна терапія може активізувати внутрішні ресурси у корекції сексуальної дисфункції у чоловіків. Розкриття невідомого – психодинамічна терапія допомагає клієнту виявити та зрозуміти невідомі аспекти його особистості, які можуть бути пов'язані з сексуальною дисфункцією. Наприклад, психолог може допомогти

розкрити приховані переживання або конфлікти, які впливають на сексуальне функціонування. Шляхом вироблення інсайтів (розуміння власних почуттів, мотивацій та переконань) клієнт може краще зрозуміти, як певні психологічні чинники впливають на його сексуальне життя. Психодинамічна терапія сприяє розвитку самопостереження та самосвідомості, що допомагає клієнту стати більш усвідомленим своїх потреб, бажань та обмежень у контексті сексуальної сфери. Розробці здорових стратегій управління емоціями та подоланню перешкод у сексуальному житті сприятиме робота з емоціями, пов'язаними з сексуальною дисфункцією. Психодинамічна терапія відіграє також значиму роль у виявленні шкідливих патернів поведінки та сприяє розвитку нових, більш адаптивних, стратегій взаємодії в контексті сексуальних взаємин [2; 3; 8]. Таким чином, через процес розкриття, розвитку інсайтів, самосвідомості та нових патернів поведінки психодинамічна терапія може допомогти чоловікам активувати свої внутрішні ресурси для подолання сексуальної дисфункції та покращення якості їхнього сексуального життя.

Висновки. Теоретичне дослідження ролі внутрішніх ресурсів чоловіків у контексті корекції їхньої сексуальної дисфункції дає нам підстави зробити висновки, що вони забезпечують необхідну психологічну, емоційну та фізичну підтримку, яка допомагає ефективно вирішувати сексуальні проблеми. Внутрішні ресурси (самосвідомість, емоційний інтелект, асертивність, мотивація і цілеспрямованість, фізична активність та здоровий спосіб життя, психологічна підтримка, позитивне мислення, стресостійкість, самоконтроль, готовність до змін, здатність до саморегуляції, висока самооцінка і впевненість та ін.) сприяють покращенню загального стану здоров'я, а в поєднанні з професійною психологічною підтримкою може допомогти чоловікам подолати сексуальну дисфункцію та покращити якість їхнього сексуального життя.

Нами узагальнені та проаналізовані методи активізації внутрішніх ресурсів в корекції сексуальної дисфункції в чоловіків, серед яких – когнітивно-поведінкова терапія, партнерська терапія, метод терапевтичної комунікації, методи медитації та релаксації, психодина-

мічна терапія та ін. Зокрема, з'ясовано, що психодинамічна терапія сприяє розвитку самосвідомості, позитивного самовизначення та психологічної стійкості у клієнта, що допомагає чоловікам зосередитися на своїх внутрішніх ресурсах, таких як впевненість у собі, емоційна стабільність, вміння керувати стресом та тривогою та ін. Крім того, активізація внутрішніх ресурсів може також включати розвиток позитивних механізмів саморегуляції, таких як медитація, глибоке дихання, вправи з усвідомленості тощо, – це допомагає чоловікам зосередитися на моменті та покращити свою здатність до сприйняття сексуальних подразників. Отже, активізація внутрішніх ресурсів відіграє значиму роль у процесі корекції сексуальної дисфункції у чоловіків, допомагаючи їм зміцнити психологічну стабільність та вплинути на успішність їхнього сексуального життя.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вінтонів О.Р., Литвінець Є.А. Комплексний підхід до лікування ерективної дисфункції у чоловіків, хворих на артеріальну гіпертензію. *Медичний форум*. 2016. № 7 (7). С. 41-43.
2. Ворник Борис. Сексологічний аналіз: методологія діагностики та класифікації сексуальних розладів у чоловіків (лекція для лікарів). *Здоров'я чоловіка*. 2024. №1(88). С. 63-69.
3. Кнігавко О.В. Відновлення сексуальної та фертильної функції чоловіків з еякуляторними розладами: дис. ... канд мед. наук: 14.01.06. Харків: Харківський національний медичний університет. 2019. 302 с.
4. Кочарян Г. Гіпоактивний статевий потяг та інші сексуальні дисфункції, обумовлені впливом психотропних речовин і антиконвульсантів. *Здоров'я чоловіка*. 2023. № 1. С. 34-42.
5. Luchytskyi, E., Luchytskyi, V., Zubkova, G., Rybalchenko, V., & Skladanna, I. Стан еректильної функції у чоловіків, які перехворіли на COVID-19, через 6 місяців після одужання. *Міжнародний ендокринологічний журнал*. 2024. 19 (8), 598-604.
6. Молотокас А.А., Проскурня А.С. Сексуальна дисфункція у осіб із депресивними розладами. *Габітус*. 2023. Вип. 55. С. 178-181.
7. Ніколаєв Л.О., Войтенко О.В. Асертивність як особистісний ресурс дорослого в умовах соціальної кризи. *Габітус*. Психологія особистості. 2024. Випуск 59. С. 166-171.
8. Сексологія і сексопатологія: підручник / Б.М. Ворник, Є.В. Кришталь. 2-е видання. Київ, 2023. 631 с.

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 62

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • М. Михальченко

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 31,50. Ум. друк. арк. 31,85.

Підписано до друку 25.06.2024. Замов. № 0924/614. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 7623 від 22.06.2022 р.